Jankovics Marcell

MÉLY A MÚLTNAK KÚTJA...

Jankovics Marcell

„Mély a múltnak kútja...”

Gondolatok a kultúráról

Csokonai Kiadó, 1998

A könyv megjelenését támogatta a
Magyar Könyv Alapítvány.

Címlapfotó:
Oláh Tibor

A könyvet tervezte:
Sulyok Géza
Sulyok Zsuzsanna

ISBN 963 260 132 7

Csokonai Kiadó, Debrecen
Felelős kiadó: Mazsu János igazgató
Nyomdai munkák: Alföldi Nyomda Rt.
Felelős vezető: György Géza
vezérigazgató

Tartalomjegyzék

Karácsony csillagai

Előhang

Ennek a tanulmánynak a megírására az késztetett, hogy '97 karácsonyára gyártott televíziós műsoromból idő hiányában ki kellett hagynom a címben (*Jászol a Csillag alatt*) is jelzett karácsonyi égboltról szóló részt. Miután erről meséltem a Magyar Művészeti Akadémia adventi „műsoros estjén" is, és mert kezembe akadt PAP GÁBOR hasonló tárgyú könyvecskéje (*Karácsony a magyar csillagos égen*), úgy gondoltam, hogy amit erről érdemesnek tartok még elmondani, jobb, ha írásban is rögzítem. „Még" – mondom, hisz *Jelképkalendáriumom*nak mind első, mind második, bővített kiadásában, *A fa mitológiájá*ban és *A Nap könyvé*ben elég sokat írtam a karácsony csillagászati szimbolikájáról. A témának egyébként meglehetős irodalma van, különösen nagy a száma a betlehemi csillag csodáját magyarázó munkáknak. Olyanról azonban nem tudok, amely rendszerbe foglaltan láttatja és taglalja, annak felismerése nyomán, miszerint a jeles napok szimbolikáját, különösen pedig a szent időkét, amilyen a karácsonyi tizenketted is, meghatározza az égi látnivaló – és az égbolt épp nem látható része, ahol akkor a Nap jár –; földhözragadtabban fogalmazva: hogy az időszak csillagaiban tükröződnek az ünnepi, ünnepelt események. Az ember egykor az ünnepi drámát fölírta az égre, a csillagok, csillagképek között osztotta ki a főbb szerepeket. Így próbált megfelelni az isteni akaratnak: „mind a mennyben, úgy (legyen) a földön is". S ez sikerült is neki, hiszen ami csillag karácsony éjszakáján leragyogott reá, amit a templomi oltárképekről leolvashatott, amiről a pap prédikált, arról szóltak az időszak szokásai, arról árulkodtak a karácsony díszei, tárgyi kellékei.

A csillagok

Nem tudom, rajtakapták-e már azon magukat – azok, akiknek szokása felfelpillantani az égre sötétedés után –, hogy gyakrabban fordulnak délnek, mint másfelé. Ha van ennek ésszerű oka, magyarázata, akkor az az lehet, hogy az északi féltekéről nézve a kelő és nyugvó csillagok ugyanúgy delelnek (kulminálnak), mint a Nap vagy a Hold, ami szó szerint azt jelenti, hogy pályájuk csúcsát tőlünk délre érik el; arrafelé láthatóak a legtisztábban, mivel a pára és a légszennyeződés is annál ritkább, mennél magasabbra pillantunk. Télen maga a látnivaló is délre vonzza a tekintetünket, hiszen napnyugta után az égboltnak ez a része a legelragadóbb látvány. Egyáltalán, a téli égbolt sokkal „mutatósabb", mint a tavaszi, nyári vagy az őszi. Mintha a Teremtő így akarna a hosszú téli éjszakákért kárpótolni minket.

De maradjunk karácsony éjszakájánál. Éjféltájt ekkor delel, azaz halad át a meridiánon: az észak-déli irányt kirajzoló képzeletbeli főkörön az *Orion*, az egész égbolt talán legszebb, mindenesetre egyik legfeltűnőbb csillagképe. Hogy ez igaz, azt hihetetlen változatosságú csillagmitológiai szereplése tanúsítja, no meg az, hogy a Göncöl és a Fiastyúk mellett az *Orion*t képesek azonosítani a legtöbben.

A déli irány jelentőségét illetően: régóta foglalkoztat, hogy a középkori templomok déli falára kívül vagy belül miért festették az óriás „Krisztushordozó": Szent Kristóf alakját. Úgy vélem, ez összefügg azzal, hogy Szent Kristóf – mint azt már korábban kiderítettem (JANKOVICS 1987: 186skk, 1997: 206skk) – az *Orion*t mintázza. Az *Orion* évente kétszer „delel" pontban 12 órakor – ami azért nem jelent óraműpontosságot – először a téli napfordulót követően, karácsony éjszakáján, az éjféli mise idején, ekkor látható is; másodszor a nyári napforduló után, Szent Iván napján, a déli nagymise órájában, amikor viszont nem látható, mivel a „vállán ül" a kis Jézus, akarom mondani: a Nap. Szent Kristóf, vagyis az *Orion* „hozza el" nékünk a Megváltót, és e két jeles időpontban a templom főtengelye és az arra merőleges meridiánon tartózkodó *Orion* a Nappal, vagy anélkül *kereszt*et alkot. Nem lenne csoda, ha Szent Kristóf déli templomfalra festett képmásai erre emlékeztették volna a híveket. (A templomokat egykor keletelték, ami azt jelenti, hogy hosszanti tengelyük egybeesett a Napnak a templom felszentelése napja szerinti kelés- és nyugvópontját összekötő vonallal, többnyire a keleti-nyugati iránnyal.) Hogy példát is mondjak: Krisztushordozó óriás Kristóf látható a firenzei *San Miniato al Monte* középkori kolostortemplomában, a belső déli falon. A hazai emlékanyagból csupán egy töredék maradt fenn: a II. világháborúban „halálos sebet" kapott, majd helyreállítás helyett földig rombolt budavári *Mária Magdolna* templom Kristófjá-

nak a lába. (Más külföldi példákról és a hazai freskóirodalomban számontartott, mára elpusztult mintegy 20 ilyen jellegű Szent Kristóf-ábrázolásról l. TÓTH 1974: 90, 164–165.)

Az *Orion* egyenlítői csillagkép, kelésétől nyugovásáig összesen 12 órán át látható. Az egyenlítőtől észak felé közeledve a télközépi sötétség időtartama egyre nő, a mi szélességi körünk tájékán majd 18 óra. Ez azt jelenti, hogy telente, ha tiszta az égbolt, az *Orion* teljes, látóhatár feletti útját végigkövethetjük. Az *Orion* nemcsak szép, csillagászati szempontból is kiemelkedő fontosságú csillagkép. Ezért volt „ominózus" Szent Kristófként is. Az „övén" melyet 3, egymás mellett, egy vonalban ragyogó, feltűnő csillag alkot, halad át (manapság) az égi egyenlítő. „Feje" fölött mintegy 13 foknyira ível az ekliptika: a Nap és a többi planéta pályája, amit ugyanott keresztez átlósan a Tejút: a régiek hite szerint az eget és a földet összekötő „útvonal", amelyen az *Orion* is „jár". (Lévén a karácsony keresztény ünnep, az adatok – mint az *Orion* delelési ideje, az égi egyenlítő csillagokhoz viszonyított helyzete – nem mára, hanem általánosságban és átlagosan az elmúlt 2000 évre, a keresztény világérára értendők. Az égi látvány tekintetében Krisztus születésének ideje és korunk között – az úgynevezett precesszió okán – majdnem két órányi az eltérés. Időszámításunk kezdetén az Orion karácsony éjfelén még nem egészen ért a zenitre, ma viszont már addigra el is hagyta azt.)

Szépség dolgában az *Orion*hoz méltó a környezete. Felette, kissé jobbra az állatövi *Bika* csillagzat böködi szarvaival a Tejutat, hátán a „kotló" *Fiastyúkkal*; a *Bika* fölött a Tejúton „döcögő" *Szekeres* látható. Az *Orion* felett balra a *Bika* után következő állatövi és tejút-csillagképet, az *Ikrek*et pillanthatjuk meg. Alatta, a Tejút túloldalán a *Kis Kutya*, lejjebb, a Tejút innenső oldalán pedig a *Nagy Kutya* csillagkép járja a maga útját.

Fényesen ragyogó, ismert nevű csillagokból állnak mind. Az *Orion* feltűnő „övén" kívül (Mintaka, Alnimal, Alnitak: delta, epszilon, zéta Orionis) szembetűnőek a „vállai": a *Betelgeuse* (alfa Orionis) és a *Bellatrix* (gamma Orionis), valamint a „lába"; a *Rigel* csillag (béta Orionis; a testrészek idézőjeles emlegetése nem játék a szavakkal, ezek az arab csillagnevek fordításai; ami pedig a görög ábécé betűit illeti, a csillagászok a csillagok látszólagos fényességi sorrendjét jelölik velük). A *Biká*nak a „bal szeme" ragyog a legfényesebben (*Aldebaran*: alfa Tauri); az *Ikrek* két legfényesebb csillagának (*Castor* és *Pollux*: alfa és béta Geminorum) egy mitológiai marhatolvaj ikerpár adta a nevét. A *Szekeres Capellája* (alfa Aurigae) az északi égbolt második legfényesebb csillaga, a *Kis Kutya* (*Canis Minor*) alfája; a *Procyon* a negyedik. A *Nagy Kutyá*é (*Canis Maior*); a *Sirius* viszont az egész égbolt legfényesebb csillaga. A *Sirius* majd négyszer fényesebb, mint a felsoroltak közt utána legnagyobb fényerejű *Rigel*, de a nevezett csillagok mind ott vannak az égbolt 24 legfényesebb csillaga közt. Cso-

da-e, hogy az égboltnak ez a szegmense megihlette a mitopoétákat? Hogy lenne csoda, amikor e fényes pontok egyúttal fényjelek is, melyek eleink számára az óra, naptár számlapját, fokbeosztását helyettesítették.

Bár az említetteknél jóval haloványabb és nem is tejútcsillagkép, mint amazok, az *Ikrek* másik állatövi szomszédja, a *Rák* csillagzat szintén figyelmet érdemel. Napjárta csillagai: az *Északi* és *Déli Csacsi* (*Asellus Borealis, Asellus Australis*), valamint a köztük homályló csillaghalmaz: a *Jászol* (*Praesepe*) révén. Másutt már megírtam, itt épp csak megemlíteném, hogy a két Szamár csillag, melyeket már Babilonban e néven ismertek, és Krisztus színre lépte előtt még a nyári napfordulón „ült a hátukra" a megdicsőült Nap, szolgált alapul a messiásra vonatkozó jóslathoz, aminek értelmében Jézusnak, mint megtestesült napistennek két szamáron kellett bevonulnia Jeruzsálembe, ha azt akarta, hogy királyként fogadja az írástudó nép (Zak 9,9; Mt 21,2 skk; JANKOVICS 1996B: 290; 1997: 175skk).

Karácsony szimbolikájának csillagos hátterét nemcsak az égbolt ekkor látható csillagai alkotják, hanem az égnek nem látható területe is, ahol az épp születendő Nap tartózkodik. Mint ismeretes, Jézus Krisztus születésnapját az egyház azért helyezte december 25-ére (hivatalosan 350-ben, de már jó 100 évvel korábban is ekkor ünnepelték), mert a pogány Róma legfőbb istenének: a legyőzhetetlen Mithras Sol napistennek ez volt a születésnapja, amikor is a téli napforduló után ismét növekvő Fényért mondtak köszönetet, és mert az egyház joggal remélte, hogy a népszerű Mithras nagyszámú hívét ily módon könnyebben téríthetik Jézus hitére. (Ugyanezen okból tették át a heti ünnepnapot a zsidó szombatról a római Sol napjára: vasárnapra.)

Ott, ahol a Nap télen tartózkodik, a Tejút kettéágazik. Egészen pontosan, az egyik ága kihasasodik, míg a másik megszakad. Jelképesen szólva, a Nap a tejútágak körülölelte fekete űrbe nyomuló kihasasodásban várja, hogy megszülessék. Adott összefüggésben nem kell túl élénk fantázia ahhoz, hogy a szóban forgó tejúthasadékot úgy fogjuk föl, mint egy éppen vajúdó nő feltáruló ölét. Még a Napra vonatkoztatott „vár" ige is ideillik. A napforduló körüli időszakban a nap keléspontjának északról dél felé tartó mozgása előbb lelassul, majd a legdélibb ponton mintha megállna néhány napra, hogy aztán – eleinte alig érzékelhetően – ismét meginduljon fordított, ellenkező irányba: északnak. Ilyeténképpen fogalmazva ki is mondtam, mi indította be a téli napfordulói születés-szimbolika kiötlőinek a képzeletét. A Tejutat egy adott jelképrendszeren belül sok ezer év óta női princípiumnak, mégpedig az égitestek szülőanyjának képzeli az ember (Óegyiptomban például Nut égistennő alakjában, a görög mitológiában Létó, Léda, Nemeszisz, Galathea néven, de ugyanitt tárgyi alakban mint világfa, kifröccsenő anyatej az „ég királynőjéhez", Hérához is kapcsolódik, s okunk van feltételezni, hogy a legfőbb anyaistennő

többi „csillagos" megjelenési formája a világ más részein szintén tejútistennő volt. Bővebben l. JANKOVICS 1991: 87–112.) Régi vesszőparipám, hogy a szimbolikus gondolkodás és a tudományos megközelítés közti folytonosságra felhívjam a figyelmet. A Tejúttal kapcsolatos eme ősrégi hiedelmek is alkalmat adnak erre; hiszen mik a csillagok, melyek sorába a mi Napunk is tartozik? Bizony, a Tejút, azaz galaktikánk „gyermekei" ők egytől egyig! Még azok a szabad szemmel alig látható „csillagalmák" is, melyek messzebbre estek a Tejút „fájától".

A Tejút hiedelmi jelentősége az egyik ok, amiért a régi ember nemcsak az éppen látható, hanem azt a nem látható égi teret is számon tartotta gondolatban, ahová a látóhatár mögött eltűnő Tejút vezette a tekintetét. A másik ok az, amiért a Tejút hiedelmi jelentősége oly nagy volt – különösképpen Krisztus születésétől, vagyis akkortól kezdve, amettől fogva a Nap a téli napforduló idején a Tejúton tartózkodik. Az ok éppen ez: a Tejútnak a látóhatárhoz, illetve az égtájakhoz (következésképpen a Naphoz) viszonyított helyzete alapján tájékozódtak az időben eleink. A tejútkarok voltak a gigantikus csillagóra (és naptár) mutatói. Képzelhetjük, mekkora jelentősége lehetett számukra annak a fölismerésnek, hogy az időmérés (naptár) szempontjából oly fontos napfordulók (sok helyütt az évkezdés naptári helyei), épp a Tejút és az Állatöv téli és nyári kereszteződésébe esnek. És esnek mindmáig, sőt, a téli napforduló még vagy 1400 éven át oda fog esni. Karácsony szimbolikus jelentőségét – nem vallásos tartalmáról beszélek most – ez teszi egyetemessé és érvényessé még *láthatóan* másfél évezredig. (A kérdés taglalását bővebben l. JANKOVICS 1997.)

Az égnek ez a területe, mely nyáron, a nyári napforduló körüli napokban figyelhető meg déli irányban huzamosabb ideig, nem kevésbé elbűvölő látványt nyújt, habár nem olyan gazdag fényes csillagokban, mint a téli égbolt. Fent, a Tejút elágazásánál látható a soha le nem nyugvó *Hattyú*, a napmítoszokban egyetemesen szerepet játszó csillagkép (a név – mint másutt már kimutattam –, kapcsolatban áll a Tejút „Madárút" jellegű elnevezéseivel). Tőle jobbra, a Tejút mellett a *Lant* (Apollón napisten lantjának csillagképmása) ragyog. A *Lant* jobb oldali szomszédja az alábukó napistent formázó *Hercules*, fejéről lehulló koronájával (*Északi Korona*). Ennek a területnek, egyben az északi égboltnak is a legfényesebb csillaga a *Lant Vegája* (alfa Lyrae). Rajta kívül a *Hattyú*, a *Sas* és a *Skorpió* alfája (alfa Cygni: *Deneb*, alfa Aquilae: *Altair*, alfa Scorpii: *Antares*) tartozik az égbolt 24 legfényesebb csillagainak sorába. A felsorolt csillagképek és csillagok mind főszerepet játszottak a Nap évenkénti halálának és újjászületésének (eltávozásának és visszatértének) a mítoszaiban.

Természetesen sem a görög, sem az arab csillagnevek nem utalnak közvetlenül a karácsonyra. A ma is használatos görög, latin elnevezések, a hiedelmi szempontból jelentősebb csillagkép- és csillagnevek legalábbis mind jóval

Krisztus születése előtt keletkeztek, az arab csillagnevek pedig, miközben persze a maguk nemében beszédesek (l. *Rigel*: „Láb”, *Deneb*: „Farok”, *Betelgeuze*: „Orion válla”, *Nath*: „Szarv” stb.), nem keresztény szellemben fogantak. Van azonban köztük olyan, ami beleillik a képbe. A Kígyótartó két legfényesebb csillaga (alfa, béta Ophiuchi) A *Pásztor (feje)* és a *Pásztor kutyája* (*Ras Alhague, Kelb Alrai*) arab nevet viselik. Közvetve azonban mind kapcsolatba hozhatók a karácsony szimbolikájával, amennyiben karácsony a téli napfordulóval, Jézus születésének története a napisten születésének mítoszaival párhuzamba állítható. (És párhuzamba állítható: itt és most erről csak annyit, hogy a mi *karácsony* szavunk szláv eredetű, s egyebek közt „téli napforduló” volt a jelentése.)

Hasznunkra szolgálhatnak azonban a nem hivatalos magyar és nem magyar csillag(kép)nevek. Ezek, mégha némelyikük ősi pogány eredetű is, többségükben olyan nép száján éltek, amelyiknek karácsony volt az egyik legjelentősebb ünnepe. Ha tehát e nevek kapcsolatba hozhatók a karácsonnyal, az nem lehet véletlen. A csillagoknak, csillagképeknek persze az itt említetteken kívül más neveik is voltak, aminek többek közt az az oka, hogy jelző és hiedelmi szerepük is sokféle volt.

Kezdjük mindjárt a *Tejút*tal: *Ég útja, Éjjeli kegyelet, Hajnalszakadék, Isten barázdája, Isten útja, Jézus útja, Szent Mihály útja, Szalmásút, A sámán távoli útja*. Ezek a nevek abban az ősi, egyetemes képzetben gyökereznek, mely szerint az eget és a földet összekötni látszó Tejúton száll alá a születendő gyermek lelke, a hazajáró lélek és az embert próbáló, tanácsokkal ellátó istenség vagy gonosz szellem, s ezen az úton is távoznak oda, ahonnét jöttek. A jó szellemek felülről, a gonosz szellemek alulról, a Tejút alvilági szakasza felől érkeznek, azokon a kapukon át, amelyeket a régiek a Tejút és az Állatöv kereszteződéseivel, illetve a nappálya fordulópontjaival azonosítottak. Ezért úgy hitték, az ég és föld közötti kapcsolat akármikor nem, csak akkor jöhet létre, ha a Nap (a Hold és esetleg más planéta is) az átkelőhelynél található éppen, hogy mint a patakba vetett köveken, a lelkek átugrálhassanak rajtuk a Túlnanról Ide, vagy Innét Odaátra vezető útjuk során. Ha mindenáron ésszerű magyarázatot keresünk e hiedelemre, akkor, azt hiszem, abból kellene kiindulnunk, hogy az ember jelért, *útmutatás*ért fordult az ég felé, az égiekhez, amit az égitestek: mindenekelőtt a Nap és Hold járását és a Tejút forgását értő hajdani csillagnéző meg is kapott.

Orion öve: *Juhászbot, Kampófa, Pásztorbot, Úr pálcája, Három király csillagai*, s azok külön-külön: *Rónakirály, Rónaőrző, Rónapallér*. Megjegyzendő, hogy az *Orion övé*nek mind mint 3 fős csoportozatnak, mind mint felsőbbrendű lény varázspálcájának Eurázsia-szerte ismertek a névváltozatai.

Mindenekelőtt tudni való, hogy a csillagképnek nevet adó görög hérosztt „Állatok urának”, vadásznak illetve *pásztor*nak tekintették, a késő császárkori Rómában pedig a kereszténységgel versengő mithraizmus névadó istenének,

Mithrasnak a „csillaglelkével" azonosították. Mithras, a perzsa származású napisten, akire mint megváltóra tekintettek hívei, eredetileg *pásztoristen* volt, ez magában is magyarázza, „pálcája" miért éppen pásztorbot (a kampófa is azt jelenti, vö. juhászkampó). Hogy egy távoli példát is mondjak, a lappok *Apó*nak nevezték, aminek szintén megvan a maga karácsonyi vonatkozása. (Vö. *Télapó, Karácsony Apó*; a gyerekek ma is úgy tudják, hogy a Mikulás a Lappföldön lakik. L. Jankovics 1997: 318 skk.) Magának a csillagképnek egy ismertebb népi elnevezése maradt fönn (*Kaszáscsillag*), de hogy kinek, minek hitték, arra nézvést érdemes egy egyébként jellemzően városi, iparoscsaládból származó költőnktől, Tóth Árpádtól (1886–1928) idézni. Poétánk egy egész verset szentelt az *Orion*nak (*Kaszáscsillag* címmel), s a versnek majd minden sora arról tanúskodik, hogy szerzője milyen jól ismerte (még) a csillagos eget, s tudta azt is, miként illik az *Orion*t szólítani: „Örök Orion, a vén égi ember", „Téli csillag", „Öreg csillag, Orion", „Csillagapám, fénysubás öreg égi pásztor", „Kaszáscsillag, az öreg".

Ikrek. Az európai hagyományban bibliai-egyiptomi mintára *Ádám és Éva* égi testeként ismeretes e kettős csillagzat. Ebben a vonatkozásban a Tejút a *Tudás fája*, a környező kígyócsillagképek (*Sárkány, Kígyó*) a *paradicsomi kígyó*t testesítik meg. Figyelemre méltó, hogy Indiában és Szibériában a „tejútfa" azonosul is a „kígyóval". (L. a Tejút indiai *Kígyóösvény* nevét, a szibériai sámándobokon gyík, kígyó, pikkelysor képében ábrázolt világfát vagy tejutat.) Ehhez jó tudni, hogy sok kígyófaj fán él, fán vadászik.

Az *Ikrek* két legfényesebb csillaga, a *Castor* és a *Pollux* egy mitológiai férfi-ikerpár után kapta a nevét. Marha*pásztorok* és – tolvajok ők, mint annyian a görög mitológia hősei közül. Mítoszi hagyomány szerint Apollón napisten az Ikrek csillagzat és hónap olümposzi védnöke volt, és az Ikrek havában is született (ikernővérével, Artemisz holdistennővel együtt). Ráadásul ő is a nyájak patrónusa volt, előbb farkas, majd vezérkos, végül emberi alakban. (Nincs itt hely arra, hogy ennek az átalakulásnak mítosztörténeti okait elemezzük, legyen elég annyi, hogy mai tudásunk szerint az állatait féltő ember legelébb (?) a nyájait főként éjjelente dézsmáló ragadozókat próbálta bárányáldozattal „lekenyerezni", ezért kölcsönzött farkasalakot égi patrónusának, aki a hiedelmek ésszerűsödése során előbb a farkasokkal is szembeszegülő vezérkos, utóbb pedig a farkasölő *pásztor* (A. lükokthonosz) képét öltötte magára, egyben a sötétséget szétoszlató Nappal is azonosult. Megjegyzendő, hogy Apollón otthonával, az Ikrekkel szemben lakik Apollón mitológiai ellenfele – a Tejút köti őket össze! – a Farkas csillagkép, mely a régiek hite szerint telente elnyeléssel fenyegeti az arra járó Napot. Elterjedt motívum ez is: ókori kínai költő versében már találkozunk vele, s mindmáig él a ma is népszerű *Piroska és a farkas* című mesében (Jankovics 1996:122; 1997:39–40).

Népünk *Bojtárok kettősé*nek nevezte a *Castor*t és a *Pollux*ot. Ez az eredeti magyar elnevezésnek tűnő név is a csillagkép isteni lakóinak foglalkozására utal. (Ha valaki nem tudná: a bojtárok a pásztor segédei.)

A *Biká*nak nincs tárgyunkhoz illőbb névváltozata, hívták persze *Tehén*nek, *Ökör*nek is. A felette látható *Szekeres* (más magyar nevén: *Fuvaros*, *Kocsis*) *Capellá*ja, mely a mitológiai kecskeistennőről, Amaltheiáról kapta a nevét, valamint két kísérője: a *Hoedi*, a magyar hagyományban is hasonló nevet viseltek (*Kecskés, Gödölyék*).

Részben hasonló a helyzet a két *Kutya-csillaggal*.. Magyar nevük *Ebecske* (*Procyon*), *Ebcsillag* (*Sirius*), de nevezték őket *Határjáró csillag*nak (*Procyon*), illetve *Ebédhordó, Szilkehordó csillag*nak (*Sirius*). A határt télen, nyáron a pásztorok járták ebeikkel, ebédet nekik és a tavasztól őszig mezőkön dolgozóknak hordtak az asszonyok, gyermekek.

A *Rák* két *Csacsi*ját (*Szamárkák*) és a *Jászol*t népünk ugyane néven ismerte.

Ami a télen nem látható égcikkelyt illeti, a Tejút ezen hasadékos részét a mesei képzelet a világfa odvaként alvilágba vezető lejáratként, kincses*barlang*ként fogta fel. *Barlang*ként ábrázolják a kentaurokról szóló görög mítoszok. Két kentaur csillagzat (*Nyilas, Kentaur*) is található errefelé a Tejúton, s úgy tartották, hogy a kentaurok barlangban laknak. A *Kentaur* csillagkép névadójának, Phólosz kentaurnak a neve azt is jelenti: „barlangban téli álmot alvó".

A *Hattyú*, mely a Napot a Tejúttal nemző égistennek kölcsönözte egyik görög mítosza szerint csillagtestét, a magyarban a *Köröszt* nevet kapta. Mély értelmű elnevezés ez, ha számba vesszük, hogy a *Hattyú* a Tejúton: a „Madárúton" repül, amit *Jézus útjá*nak neveztek eleink, s mi más a Köröszt, ha nem épp „keresztút", azaz Jézus útja? Ez nem játék a szavakkal. Jézus keresztjét a megváltás eszközeként a középkori művész jelképes útnak, lajtorjának ábrázolta. A képzet legősibb ismert formájával Óegyiptomban találkozunk. Az egyiptomi *Halottak könyve* a Tejutat, a Napot szülő és fölfaló, majd újraszülő Nut istennőt Létrának nevezi, s olykor – koporsófedelek belső oldalán „létrafokokkal" is ábrázolja. Mithrashoz a beavatandó híveknek egy jelképes – valóságos, 7 fokú lajtorján kellett fellépdelniük, s ez a létra lényegében a sámánlétrával, Jákób lajtorjájával, s azzal az égbe vezető létrával azonos, amely az ortodox ikonok egyik kedvelt témája (*Ioannész Klimakhosz látomása*), s megjelenik a nyugati egyházművészetben is, mint Krisztus hétfokú keresztje, vagy egy kereszthez támasztott létra, amelyen Jézus megfeszítése előtt maga kapaszkodik fel. Később a létra a filozófusok, szabadkőművesek szimbólumaként él tovább, végül pedig mint populáris jelkép, a karácsonyfában ölt ismét testet.

A karácsonyfa lépcsőzetes formája gyertyás „létrafokaival" a fény növekedését is kifejezi. Mennél magasabban vannak ugyanis a gyertyák, annál sűrűb-

ben állnak, következésképpen pillantásunk is, ahogy fölfelé halad a fán, azt egyre fényesebbnek érzékeli.

A *Hattyú*, a *Sas* meg a tejútelágazásnál található többi csillag(kép) már említett napmítoszi vonatkozásain kívül figyelmet érdemelnek a térség csillag(zat)ainak karácsonyhoz nagyon is illő magyar nevei. Az *Altairé* (*Juhász, Tévelygő juhász*), a *Végáé* (*Csősz*), a *Hattyú* orrának környékén látható csillaghalmazé (*Szérű*), a *Skorpióé* (*Bögöly*), a jelentésbelileg is kissé távolabbi *Északi Koronáé* (*Krisztus urunk asztala, Mária kertje, Rúzsáskert*). Figyelemre méltó, hogy nemcsak az ókori csillagnevek tanúsítják a Tejút és az Állatöv két kereszteződésében lévő csillagok és csillagképek közt „vert" spirituális híd hajdani létezését (a csillagnéző római *pontifex* neve „hídverőt" jelent), amire a már idézetteken kívül a legjobb antik példa a *Capella* csillag és a *Bak* csillagkép közti feltételezett rokonság: a mítoszi hagyomány szerint Amaltheia kecske istennő (*Capella*) volt az anyja a kecskeszarvú Pánnak, akit az égen a Tejút melletti *Bak* testesített meg. (A *Bak* latin neve *Capricornus*, görögül *Aigokerosz*. Mindkettő „kecskeszarvút" jelent.) Mint arra PAP GÁBOR is fölhívja a figyelmet (PAP 1997: 16), a régi magyar névadás is a tejúthíd teremtette kapcsolatra épített: a *Bojtárok kettősé*vel (*Castor és Pollux*) és a két *Eb csillag*gal (*Procyon, Sirius*) szemben ott a (*Tévelygő*) *Juhász* (*Altair*), a *Juhászbot*tal (*Orion öve*) a *Pásztor* és *Kutyája* (*Ras Alhague, Kelb Alrai*), a *Szilkehordó*val (*Sirius*) a *Csősz* (*Vega*).

Nemcsak a Tejúton s annak szomszédságában, hanem az egész égbolton világlanak pásztornak, háziállatnak képzelt csillagok. Még szép, mikor a falusi társadalom hajdani csillagnézői a pásztorok voltak, akiket a munkájuk a kezdektől fogva arra szorított, hogy rendre a szabad ég alatt éjszakázzanak. Mégis feltűnő, hogy az ilyen jellegű csillagnevek a Tejúttól távolodva ritkulnak, majd el is fogynak. A Tejúthoz még közel esik a *Bika* állatövi szomszédja: a *Kos*. Halovány csillagai tiszta téli koraestéken is látszanak, noha őszi csillagzat. A *Lovacska (Csikó, Kisló, Kistátos)* és a *Pegazus (Nagytátos)* jellegzetesen őszi csillagkép, míg az *Ökörhajcsár* a fényes alfájával (*Arcturus: Nyájőr, Ökörpásztor*) a tavaszi égbolton ragyog, de azért már a tél utóján is megpillanthatjuk.

Miben összegezhető a mondottak jelentősége?

Talán abban, hogy e nevekből és a hozzájuk kapcsolódó mítoszokból, hiedelmekből kideríthető: az antik csillaghit a közelmúltig elevenen élt a néphagyományban, mely a karácsonyi Születést úgy fogja föl, mint az istenség (előbb pogány napisten, utóbb Jézus) alászállását a Tejúton, csillagpásztorok és/vagy csillagangyalok közt a Földre. A Földre? Csillagászati értelemben nem a Földre, hanem a Tejút Földünk által takart látóhatár alatti alsó szakaszára: a Tejút barlangjába. Ez a régi ember szemében nem ellentmondás. Épp ellenkezőleg. Az, hogy a megtestesülés egyidejűleg az égen (égitestek alakjában) és a földön (ember képében) is bekövetkezik, ráadásul a csillagnéző (pásztor és mágus)

szemével nézve – úgymond – egy vonalban (mind Mithras, mind a Krisztus-Nap barlangban születik, s ez egyaránt jelenthet földből és látóhatár mögül való világrajövetelt), ami csak megerősítette abbéli hitében, hogy a Szent Esemény valóban megtörtént.

A csillagangyal-csillagpásztor analógiát – azt hiszem – meg kell magyaráznom. A csillagok ugyan nem viselnek angyalos neveket nálunk – pásztorosakat viszont, mint láttuk, igen –, ám, ha a Tejúton Isten, Jézus és a lelkek járnak, sőt, tündérek is (népünk nevezte *Tündérút*nak is), akkor nyilván az angyalok is azon közlekednek. Mindemellett a *Szentírás*ból is kiviláglik, az apokrif könyvek pedig, mint például *Énokh apokalipszise* és az egykori gnosztikus iratok egyenesen állítják, hogy az angyalok „mennyei seregeinek sokasága" (Lk 2,13), mely a pásztoroknak azon az éjszakán megjelent, csillagokat, csillagképeket, planétákat, különféle csillagászati fogalmakat: dekánokat, az eget behálózó körök metszéspontjait, fokait személyesíti meg; egyszóval „csillaglelkek". Amiből az is következik, hogy a pásztoros nevű csillagok alkalmasint szintén angyalok, mondhatni „angyalpásztorok." A MAKOLDI házaspár írja a tiszatardosi betlehemezőkről: a „betlehemes játék négy szereplője fehér ruhát visel egyformán, csak az öreg burkolódzik subába, (...) mégis a többi pásztornak is `vad farkasbőr` külsejéről tesz említést a szöveg," (miközben) *„az angyalokkal egyforma inget, keresztes süveget viselnek"* (kiem. tőlem; in: PAP 1997: 87). Ebből arra következtethetünk, hogy a betlehemesek, amikor ez a fajta előadásmód rögzült, az angyalt és a pásztort még analóg szerepkörnek tekintették, mégpedig aszerint, hogy aki (valójában „ami", hisz csillagokról van szó) angyal az égben, az a földön pásztor. Mindenesetre angyal és pásztor egyaránt főszereplője a karácsonyi történetnek, nélkülük a hagyományos ünneplés nem képzelhető el.

Nemcsak az állócsillagok és csillagképek, s természetszerűleg a Tejút, hanem az ég örök vándorai, a planéták sőt egyes vélekedések szerint az alkalmi látogatók; az üstökösök is szerephez jutnak a karácsonyi égbolton „bemutatott" színjátékban. Nem annyira a mondott időben várható előfordulásuk, hiszen arra, mivel ritkaságszámba megy, nem lehet jelképrendszert építeni, hanem inkább az asztrológia szerinti jelképes, – úgymond – „ideális" helyzetük szerint.

„Akiről" a történet szól, az nem más, mint a Nap, mely karácsony éjszakáján épp nem látható, mivel egyrészt éjszaka van, másrészt csillagmítoszi, mithraikus hagyomány szerint ez (újjá)születésének éjszakája. A Hold csupán jelképesen van jelen a „darabban", erről a maga helyén fogunk szólni. Hasonló az 5 szabad szemmel látható bolygó szerepe is. Vénuszé a legfontosabb, ezért róla szintén külön szólunk majd.

Ami a „többieket" illeti, közülük a Merkúr olümposzi megszemélyesítője (Hermész, Mercurius) az istenek hírvivője és a lelkek vezetője (pszükho-

pomposz) volt. Ezt a szerepkörét a keresztény felfogás egyrészt az angyali hírvivőre: Gábor főangyalra, másrészt a lelkek megítélőjére: Mihály arkangyalra ruházta. Az angyalt, aki a pásztoroknak szent karácsony éjszakáján jó hírt hozott, Gáborral azonosították, hiszen ő volt az, aki 9 hónappal korábban Máriával tudatta, hogy áldott állapotban van (Lk 1,26skk). Mihályt mint a Tejúton karácsonykor alászálló lelkek vezetőjét azonosíthatjuk. (A Tejút egyik régi francia neve *Szent Mihály útja* volt.)

A Mars bolygó csak az asztrológus-közönségnek játszik – több mint intrikusi szerepkörben. Mint a Bak jegyében (havában) „erőben" (*exaltatió*ban) lévő planéta, ő vezérli a betlehemi gyermekgyilkosság néven ismert hadműveletet (Mt 2,1skk). Hogy a laikus is értse: Mars, a *Vérszemű csillag* a háború és a véron-tás istene, a régi hit szerint; a Bak hónap a december 22/23-ától kezdődő csillagászati hónapot jelöli; a betlehemi gyermekgyilkosság áldozatairól december 28-án, aprószentek ünnepén emlékeznek meg a katolikusok.

A Jupiter, az „égi király" a királyok, a királyság csillagaként kap szerepet a történetben. Csillagászok vélekedése szerint a betlehemi csillagként ismert fényjelenség valójában a Jupiter és a Szaturnusz háromszori együttállása lehetett a Halakban, a Kr. e. 7. esztendőben (Mt 2,2; SOUCEK 1973: 26–37). Ez a *coniunctio*, amint felfedezője, JOHANNES KEPLER (1571–1630) később megfogalmazta, sokatmondó jel lehetett az asztrológiában járatos kortársak számára. A Jupiter új király eljövetelét hirdette (ettől félt Heródes is, akit zsidó alattvalói trónbitorlónak tekintettek: Mt 2,3skk), még pedig a zsidók számára, mivel a Szaturnuszt mint a szombat planétáját az egykorú felfogás a zsidók „csillagának" tartotta (a pogányok, de maguk a zsidók is; a próféta szidalmazza is őket, amiért csillagaként imádják: Ám 5,26). Mivel az együttállás a *Halak*ban, az új korszak csillagképében következett be, ráadásul háromszor egymásután, amit – ahogy a mesékből és a közmondásokból tudható – az isteni igazság megerősítésének hittek, az ókeresztények (zsidókeresztények) a halat választották Krisztus királysága jelképének. (A *Halak* azért lett az új korszak csillagképe, mert Krisztus születésével egy időben a tavaszpont – az egyházi újévszámítás sarokpontja a zsinagógiai naptárban – a *Kos* csillagképből a *Halak*ba hátrált. Ezzel tisztában voltak a pogányok és a zsidók is, de igazán fontosnak csak az új világot hirdető keresztények tartották. Ezért vezettek be új időszámítást.)

A Szaturnusz másképp is szerepet kap a történetben, mégpedig hellenisztikus hatásra. A Szaturnusz a mondott Bak jegyben (hónapban) uralomban (*domiciliumban*) van az asztrológia szerint. Ennek okán Heródes királyt, a betlehemi gyermekek fő-fő gyilkosát a mitológia Saturnusának (a görög Kronosznak) feleltethetjük meg, aki égi trónusát féltette saját gyermekeitől, s ezért fölfalta őket.

A várandós Mária – Advent

A karácsonyi időszak három ünnepi szakaszra bontható; adventre, azon belül karácsony vigiliájára; karácsonyra, szűkebb értelemben karácsony első-, másod- és harmadnapjára; valamint vízkeresztre mint a karácsonyi tizenketted záróünnepére. Ennek megfelelően az égi misztériumjátéknak is 3 felvonása van, jóllehet az egymásutániság itt – tekintettel arra, hogy az éjszakai látványosság a mondott perióduson belül alig módosul – inkább térben, mint időben értendő.

Adventnek, az „úrjövetre" való várakozás idejének a csillagszimbolika szempontjából szintén hármas jelentése van: Az első az eredeti bűnhöz köthető, hiszen annak eltörlésére jő e világra a Megváltó. A második a várandós Máriához, a harmadik pedig a Születésről jelt adó betlehemi csillaghoz.

December 24-én az ősszülőkről, Ádámról és Éváról emlékezünk meg, nyugati keresztények. Ebben a megváltás céljának teológiai értelmezése mellett egyszerű naptári és korszakolási jelképiség is megfogalmazódik. A bűnbeesés ószövetségi története egy korszak lezárását (az *Ószövetség* érvényességének lejártát), Jézus születése egy új korszak kezdetét s az *Újszövetség* érvényre jutását jelenti a kereszténység számára; Ádám–Éva napja illetve a rákövetkező Születésnap pedig az óév végét és az új esztendő kezdetét. (Európában a karácsony nagyon sokáig az újév napja volt!)

Az Ikrek csillagkép megfeleltetése Ádámmal és Évával – a Tejúté pedig a Tudás fájával –, illetőleg pogány megfelelőikkel alighanem egyidős a „teremtéssel", vagyis visszanyúlik arra az időre, amikorra a zsidó időszámítás és fundamentalista felfogás a bibliai teremtést teszi – ez pedig egyes feltételezések szerint nem más, mint az az időszak, amikor a tavaszpont és a zsinagógai egyházi évkezdet még az Ikrek csillagképbe esett (csillagász szemmel ez kb. Kr. e. 6480 és 4320 között volt, a zsidó időszámítás szerint viszont Isten egész pontosan Kr. e. 3761. október 6-án mondta, hogy: „Legyen világosság!"). Mindazonáltal ma is szenteste emlékezünk meg az ősszülőkről, s a karácsony esti misztériumjátékoknak a bűnbeesés története mint a Születés prológusa vagy inkább, egészen a közelmúltig mint a Dráma első felvonása elmaradhatatlan része volt. Ez mutatja a képzet elevenségét. (L. SÜTŐ ANDRÁS: Csíksomlyói passió; a témáról bővebben l. JANKOVICS 1991: 77; 1997: 344–345.)

A középkori Európában a karácsony, de már advent sem csak a születendő Gyermek, hanem a várandós Szűzanya ünnepe is volt. (A hagyományaihoz ragaszkodó ortodoxiára ez ma is áll.) Ez nyomban kiderül, ha sorra vesszük a keresztény művészet vonatkozó tárgyi dokumentumait. A *Krisztus születése, Pásztorok imádása, Királyok imádása, Madonna a kis Jézussal (Szoptató Madonna)* tárgyú képeken sokáig nem a Gyermek a főalak, hanem Mária. A későgótikus szár-

nyasoltárokon, majdhogynem függetlenül attól, mely szent személyt vagy eseményt megörökítendő készült, az oltár tengelyében álló központi alak szinte mindig a Szent Szűz. A legkedveltebb téma persze a Születés, mely vagy a központi faragott kép tárgya (*Krisztus születése* oltárok), vagy a *Pásztorok* illetőleg a *Királyok imádásá*nak ábrázolásával egyetemben az oldalsó táblák valamelyikén látható. Az oltárszekrény középképe, lett légyen festett vagy faragott, ez utóbbi esetben is az Eseményre utal, valamilyen formában. Vagy Máriát ábrázolja karján a Kisdeddel, esetleg „Napba öltözött asszonyként" (erről alább külön lesz szó), máskor az *Angyali üdvözlet* (Jézus fogantatása) jelenetét, a várandós szent asszonyok: *Mária és Erzsébet találkozásá*t, ritkábban egy *Pietá*t (Máriát, ölében halott Fiával), a *Hétfájdalmú Szűzanyát*, esetleg a Megfeszített Krisztust Máriával a kereszt lábánál. A legutóbbi példát leszámítva mindig Mária a főalak. A gyermekségtörténet epizódjainak ábrázolásain márcsak a gyermek–felnőtt közti méretkülönbségnél fogva is, de Mária jelentőségét, még egyszer mondom: *tengely*-voltát a kompozíciós rend is hangsúlyozza. Ez különösen az ortodox *Születés*-ikonokon szembetűnő.

Az érett reneszánsz és a barokk művészetében nyugaton a két főszereplő aránya és a kompozíció többé-kevésbé változatlan, ám a világítás mégis a Gyermeket helyezi a kép eszmei középpontjába, akkor is, ha ő maga alig látszik. A tridenti zsinat (1545–1563) és az ellenreformáció szellemének a hatására ugyanis Jézus maga lesz a Fény forrása.

Ha a neki szentelt ünnepek számát illetően ez nem is tűnik fel, hiszen csak egy Mária-ünnep fémjelzi: a dec. 8-i *Szeplőtelen Fogantatás* emléknapja, advent mégis a „nehézkes Mária" időszaka. Ez mindenekelőtt a liturgia szimbolizmusában ölt formát, mely adventet a hajnalhoz hasonlítja: mert miként a hajnali derengés előre jelzi a naptámadatot, úgy advent is a napisten – akarom mondani – a Jézus Krisztus születésére való várakozás, felkészülés jegyében telik. Erre utal, hogy az időszak hagyományos liturgikus színe a lila és a rózsaszín (az utóbbi advent 3. vasárnapján). Mindkettő a hajnalpírt idézi. Nagyböjt színei is a lila meg a rózsaszín (az utóbbi nagyböjt 4. vasárnapján, az ún. rózsavasárnapon), és pedig ugyanezért. A húsvéti föltámadás is napkelte értelmű, úgy is ábrázolták (GRÜNEWALD vagy KOLOZSVÁRI TAMÁS például). A Mária körüli adventi figyelemre utal, hogy advent jellemző szertartása a – *Szeplőtelen Fogantatás* napja kivételével – december 16-ig kifejezetten az Ő tiszteletére tartott hajnali mise: a *rorate*. A mise hagyományos kezdőéneke után kapta e nevet: *Rorate coeli desuper*, „Harmatozzatok, égi magasok", de az elnevezés, melynek forrása Ézsaiás könyvében olvasható (Ézs 45,8), és a mise időpontja között a kapcsolat ennél mélyértelműbb. Máriára utal ugyanis, a „tövis nélküli Rózsára" – ezt a nevet a Szűz épp ekkor ünnepelt szeplőtelensége okán kapta –, melyet még a hajnali harmat sem szeplősít meg. Latinul a rózsa *rosa*, a harmat *ros*, a hajnal

pedig *aurora*. A hajnal jelzőfénye a Hajnalcsillag (Vénusz): Mária egyik neve és „égi teste" (*Stella Matutina*, régies fordításban „Szép Hajnali Csillag"). Mondanom sem kellene talán, hogy a 3 latin szó közös gyökerű (erről bővebben l. 73–88 o.), nem véletlenül, hiszen a harmat hajnali nedvesség, hajnalban feslik a rózsa, és a „harmatos rózsa" ma is fogalom.

Mária és a Vénusz bolygó közti kapcsolatról itt most csupán annyit, hogy a Szűzanya az Esthajnalcsillag pogány úrnőjének szinte minden attribútumát megörökölte a galambtól a nyusziig, így természetesen a virágait is, köztük első helyen a rózsát. Venus istennő Flora néven a virágzó tavaszi természet megszemélyesítője volt (latin *flos*: „virág"). A kereszténységben ebbéli szerepét Szűz Mária vette át. A (vad)virágok egész sorát róla nevezték el. Egyiküknek-másikuknak azonban még a régi neve is fennmaradt. Így például a mészkő- és dolomitsziklákon honos kosborféléé, amit mi *Boldogasszony papucsá*nak hívunk, latin neve (*Cypripedium calceolus*) azonban *Vénusz cipellőjé*nek hangzik magyarul. (L. még JANKOVICS 1997: 121–131, 142–144.)

Máriához a népi vallásosságban is hozzátapadt a „hajnali", „hajnalban nyugvó" jelző. Az esztendőnek átellenes időszakában, a nyári napfordulói *Szent Iván*kor, amikor a Tejútnak épp az a része, a megnyílt *Hajnalszakadék* látható éjszakánként, amelyből karácsonykor a Nap, illetve Jézus születik, énekelték egykor hazánkban Máriához az alábbi szentiváni éneket:

„O fennyesseges szép Hajnal
Ki nékünk mennyből adatál
Üdvözlégy tellyes malasztal."

(*Cantus Catholici* 1651, 7.)

Ugyancsak a nyári és a téli napfordulóhoz kötődik az a képzet, mely Máriát – Jézussal egyetemben – több ezer éves előképek nyomán a napfordulói kapuk megszemélyesítőjének fogja fel (JANKOVICS 1996B: 86; 1997: 183–184). Népénekben:

„Fehér rózsa, Mária,
minket Jézus találja,
szent igével igézte,
arany gyűrűvel pecsételte,
ajtón szentséges szép szűz Mária,
ablakon négy szép őrző angyal,
midőn a kakas megszólal,
piros hajnal meghasad..."

(Zétény, Szlovákia)

Középkori latin himnuszban:

„Ave regina coelorum,
Ave domina angelorum,
Salve radix, salve porta,
Ex qua mundo lux est orta."
(Horváth 1921: 199)

Saját fordításomban:

„Üdvözlégy, mennyek úrnője,
Angyaloknak királynője,
Üdv néked, gyökér és ajtó,
E világnak fényt támasztó."

S végül, íme egy pozsonyi német gyermekversikének – körtáncos „naphívogatónak" – az első két sora:

„Liebi Frau machs Türl auf,
Lass die liebi Sunn herauf."

„Miasszonyunk, tárd ki az ajtócskát,
Hadd lássuk meg a drága Napocskát."

Az ajtó, a kapu, a „megnyílnak az egek" metaforája – mely utóbbi, mint már jeleztem, arra a két naptári időszakra vonatkozik, amikor a Nap a Tejúton tartózkodván „feltárja annak kapuit", s ily módon nyit utat ég és föld között a lelkek számára, – a Születés jelképrendszerén belül azonos a megnyíló anyaöllel, s amennyiben a Napról, napistenről van szó, a Tejút hasadékával, mely – nem győzöm ismételgetni –, *Szent Iván*kor látszik a legszebben, és amelyet karácsonykor hagy el a Nap. Ilyeténképpen Mária a Napot „felfaló" és „újraszülő" ősi tejút-faistennők örökébe lépett. Erről már szintén írtam másutt (1991: 99–111), itt csak egy, ideillő példát említek. Jézus szűzi fogantatásának dogmája – feltevésem szerint – azon a mindennapi megfigyelésen alapszik, hogy a Nap keleten kél (naptámadat) és nyugaton nyugszik (napáldozat, napszentület). Ezért ábrázolják Nut tejút- és faanyát a szájánál, a testében meg az ágyékánál napkoronggal. Ezért esnek a mesehősnők „világmegváltó hős fiaikkal" a szájukon át teherbe (JANKOVICS 1987: 61–62). És ez lehet a magyarázata annak is, hogy az *Angyali üdvözlet* hagyományos ábrázolásain a Szentlélek galambja nem Mária ölére, hanem – az általam látott képeken kivétel nélkül – a fejére ereszkedik.

Mária ölének és a tejúthasadéknak értelemszerű megfeleltetése olvasható le azokról a *Krisztus születése* képekről, amelyeken a kis Jézus nem szalmán, hanem arany sugarak közt, mandorlában fekszik (HUGO VAN DER GOES: *Porti-*

nari-oltár, Firenze, Uffizi; A németlipcsei oltár *Krisztus születése* táblája, Magyar Nemzeti Galéria). A mandorla, ez a mandula, egyben vulva alakú dicsfény (figyelem, profán tárgyú reneszánsz ábrázolásokon Vénuszt keretezi! aminek a hal-szimbolikához is köze van, nevezik *vesica piscis*nek, „halhólyagnak" is), közvetve a tejútanyaöl nyílására utal, melyet a születő (nap)-gyermek fénye fölragyogtat. A szalma–mandorla–szőke szeméremszőrzet analógia igen kifejező, mindamellett megalapozott is (gondoljunk a Tejút *Szalmásút* nevére!). A kenyérben megtestesülő (nap)isten sugarainak mi felelhetne meg e földön leginkább, ha nem épp a kicsépelt búza napfényben csillogó, aranyos szalmája? A szalma – mind a szín, mind az állag vonatkozásában az emberi haj, szőrzet egyik megkülönböztető jelzője. Nem lényegtelen, hogy a naphéroszi hőst szülő mesebeli tündérek, királykisasszonyok aranyhajúak, hogy Szűz Mária a nyugati művészetben rendszerint világos, nem egyszer szőke hajú, s a szőkeséghez – nemcsak Európában, hanem az alapvetően sötéthajú népek körében is a felsőbbrendűséget társították (az aranyhajú Nappal szembeni hódolat okán, l. JANKOVICS 1996B: 135, 146–147). Nem a közönséges szőkeséghez, amit például az angol nyelv a franciából kölcsönzött *blond(e)* jelzővel fejez ki, hanem amit sokértelműen *fair*nek mond. (Az ófelnémettel közös gyökerű, óangol eredetű *fair* jelentései: „gyönyörű", „szép", „csinos", „hibátlan", „friss", „elbájoló", – „tündéri" értelemben, a *fairy*: „tündér" nem a *fair*ből képződik, és mégis! – „világos", „szőke", „tiszta", „áttetsző", „átlátszó", „méltó", „igazságos", „méltányos", „helyes", „tisztességes", „jó", „kedvező" – időjárás is.)

Ha e magyarázat profánul is hangzik, valljuk meg, a mandorla tökéletes példa egy – bizonyos értelemben profán mondanivaló – dehát mi is a fogamzás, születés emberi vonatkozásban? – tökéletes szublimálására.

Feltevésemet látszik alátámasztani, hogy mandorla csak Jézust keretezi, olykor közvetve, a Szentháromság másik két személyén keresztül: egyedül, vagy együtt a Szűzanyával, de sohasem tetszőlegesen, hanem olyan helyzetekben, amelyek valamely naptári fordulóponthoz kapcsolódnak.

Így a tavaszponthoz (márc. 21.) az *Angyali üdvözlet* tárgyú képeken, melyeken a Szentlelket küldő Atyaistent (a nemzőatyát), a Szentlélek galambját (az isteni mag képviseletében) vagy a már megfogant Jézus-magzatot a Szűzanya méhében övezi mandorla alakú dicsfény. (*Gábor* arkangyal névünnepe márc. 24., *Jézus fogantatásá*nak ünnepe, magyar nevén *Gyümölcsoltó Boldogasszony* napja márc. 25, ez utóbbi pontosan 9 hónappal előzi meg Jézus születését.) *Húsvét* is a tavaszponthoz kapcsolódó ünnep, Jézus nagypénteki pokolra szállásának ortodox ábrázolásain a Megváltót mindig mandorla keretezi. Jézus nagyszombaton még az alvilágot járja. Márc. 21. nagyszombat legkorábbi időpontja. Mi sem természetesebb, hogy a feltámadó Krisztus is sokszor mandorlában jelenik meg.

A nyári napfordulóval (jún. 21.) egyrészt a *Maiestas Domini* ábrázolások hozhatók összefüggésbe. Az Úr megdicsőülése épp napisteni természetére való tekintettel a nappálya eme csúcspontjának feleltethető meg. Másrészt Keresztelő Szent János (*Szent Iván*, jún. 24.) némely ortodox képmása, melyen a szent férfiú a mandorlába foglalt magzat vagy csecsemő Jézust „ringatja". Az ábrázolásnak a naptár szerint szomszédos *Mária és Erzsébet találkozása* ünnep (júl. 2.) ad értelmet a *Szentírás* szerint (Luk 1,36–42).

Az őszponthoz (szept. 23.) is két szálon kapcsolódik mandorlás ábrázolás. Egyrészt a *Napba öltözött asszony* képmásai révén, másrészt az ítélkező Krisztus képein. Mindkettő az őszi zsidó évkezdés hagyományán alapul. A *Jelenések könyve* Napba öltözött asszonya (Jel 12, 1–5) az új világkorszak kezdetét szimbolizálja, míg az Utolsó Ítélet a régi kor lezárultát. Az év végének és az új év kezdetének időpontja mint hasonlat vált a „világvége" – tulajdonképpen korszakváltás – feltevés szerinti dátumává. (Közbevetőleg jegyzem meg, hogy az augusztus 6-i *Urunk színeváltozása* ünnep szent eseményének ortodox ábrázolásain Krisztust „mandorla-szerű" kör, rombusz vagy négyszög alakú dicsfény övezi. A „színeváltozás" az *évszakfelező* ünnep hagyományvilágának és a régi naptáraknak a tanúsága szerint szintén évszakváltást jelzett egykoron. Az ókori Európában, a kelták és a rómaiak parasztkalendáriumában augusztus elejére esett az ősz kezdete.)

A téli napfordulót (dec. 21.) szintén két ábrázolástípus jeleníti meg mandorlába foglalt Gyermekkel: a *Szeplőtelen fogantatás*é (dec. 8.) és persze a karácsonyi *Születés*é.

A Szeplőtelen fogantatás megjelenítésének fő forrása szintén a *Jelenések könyvé*ben olvasható a Napba öltözött asszonyról szóló leírás. A Szűzanya mandorlában, holdsarlón állva lebeg, lába a bűnbeesés kígyóján tapos, méhét olykor a Nap takarja („Napba van öltözve"), ami a középkori felfogás szerint azt jelenti, hogy Jézussal várandós (ünnepe – ne feledjük! – adventbe esik), sokszor viszont a már megszületett Gyermeket hordozza a karján. Fejét korona, vagy a szentírási szöveghez hűen 12 csillag keríti.

Miért lett az őszpontot jelző Napba öltözött asszonyból adventi várandós Mária? A válasz egy mondatban: azért, mert a korai egyház a zsidó naptárt a birodalmi római kalendáriumra cserélte fel. A Napba öltözött asszony az őszi zsidó újév korszakváltás szerinti új időszámításának allegóriája (bővebben a 41–42. o.). Azt fejezi ki, hogy a zsidó polgári év, aminek előírás szerinti időpontja az őszi napéjegyenlőséghez legközelebbi újhold, immár nem a *Mérleg*, hanem a *Szűz* csillagkép „Napba öltözésével" veszi kezdetét. (Ugyanerről énekel VERGILIUS sokak számára ma is titokzatos értelmű *IV. Eclogájában.*) Mindaddig, amíg a keresztények – valójában keresztény hitre tért zsidók – a mózesi törvényekhez igazodtak, és a polgári év kezdetét a zsidó hagyományok szerint

ülték meg, a *Jelenések* asszonya az őszi évkezdethez kötődő allegorikus alak volt, mihelyt azonban az egyetemesség és az evilági hatalom igézetében a birodalmi vallási szokások szinkretizálása mellett döntöttek, vagyis az őszpont helyett a téli napfordulót, a Legyőzhetetlen Nap Születésnapját tették meg az esztendő első napjának, az allegorikus nőalak: a Napba öltözött *Szűz* csillagkép (mely az Ízisz-kultusz és a messiási próféciák *Septuaginta*-beli félrefordítása okán már korábban Mária csillagképe lett; l. Ézs 7,14) a Nappal várandós pogány tejútistennőkkel azonosult. Asztrológus–csillagász szemmel nézve mindkét helyzet fontos együttállás: a Nap és egy csillagcsoport jeles napot jelző együttállása. A „szerepcserét" igazolta, hogy mindkét esetben Mária mitikus előképe a „névadó". A *Szűz* csillagképben, a Tejút fő csillagában, a *Sirius*ban (s közvetve, anyján: Nuton keresztül magában a Tejútban is) egyaránt Íziszt tisztelték az óegyiptomiak. A jelentésátvitel elfogadhatónak tűnt, ugyanakkor a hellenisztikus istenanya-kultusznak behódoló keresztények az új jelkép-együttest Máriához méltóbbnak is hihették, annyival méltóbbnak, amennyivel a Tejút a *Szűz* csillagképnél hatalmasabb, feltűnőbb égi jelenés. Számos bizonyítékkal felérő példával támaszthatnám alá ezt a magyarázatot, íme egy közülük, talán a legfontosabb. A Tejutat – a neve is jelzi ezt – nemcsak a szülő, hanem a szoptató istenanyával is társították a régiek, s olykor azonosították is vele (JANKOVICS 1991: 92–98). Így Máriára, aki karján a kisdedet tartja, mandorlába és „Napba van öltözve" s az oltárok főalakja, úgy tekinthetünk, mint a napgyermeket szoptató tejútistennőre. A gótikus oltárok főtengelyében álló szobrainak S alakot formáló mozdulat-szkémája szintén a „tejes" égi átló S alakjára emlékeztet. Ebben az összefüggésben a vulva alakú mandorla a napszülő tejúthasadékot ragyogja be.

A jó pásztor – karácsony

Jézus személyében az isteni Pásztor ölt testet, aki úgy tekint népére, mint „a pásztor nélkül való juhok"-ra (Mt 9,36; Mk 6,34); aki magáról mondja: „Én vagyok a jó pásztor" (Jn 10,11); s akit már születésekor így mutat be a próféciára hivatkozó evangélista: „a fejedelem, a ki legeltetni fogja az én népemet, Izráelt" (Mt 2,6; Mik 5,2–4); aki királyi székében ítélkezve az Utolsó Ítélet alkalmával elválasztja az igazakat a bűnösöktől, „miként a pásztor elválasztja a juhokat a kecskéktől" (Mt 25,32). Amikor Jézus mennybemenetele előtt „végrendelkezik", pásztorságának evilági teendőit az itt hagyottak közül Péterre testálja, háromszor mondván. „Legeltesd az én juhaimat!" (Jn 21, 15–17.) Azóta is főpásztornak nevezzük az egyházi főméltóságokat, a püspököktől a kato-

likus pápáig, méltóságuk jelvényei, a (katolikus) pásztorbot, püspöksüveg és palást (lat. *pluviale*: szó szerint „esőköpeny") mind a pásztorságra emlékeztetnek. Még a falusi protestáns tiszteletesnek is lelkipásztor a neve.

E kép nemcsak az evangélistáknál szerepel, hanem az apostoli levelekben is (pl. Zsid 13,20; 1Pt 2,25), és az ókeresztény művészetben szintén a „jó pásztor" Jézus legjellemzőbb megjelenítési formája. Mint már jeleztem, a pogány napistenek, amilyen Apollón vagy Mithras, egyik aspektusukban pásztoristenek voltak, de az újszövetségi hasonlatot alighanem közvetlenül az *Ószövetség*ből merítették a zsidókeresztény írók. Legismertebb példája az „Úr az én pásztorom" kezdetű 23. zsoltár. Tegyük hozzá, a pátriárkák, Mózes, Jézus őse: Dávid és a próféták is javarészt pásztorok voltak. A pásztor a hagyomány képviselője, jelképe a királynak, a prófétának és tanítónak egyaránt. Ézsaiás, aki a zsidókat a babiloni fogságból hazaengedő perzsa uralkodót, Küroszt messiásnak (szabadítónak) nevezi, mondatja Istennel: „Én vagyok az Úr, (...) Ki Czirusnak azt mondja: Pásztorom!" (Ézs 44, 13–28).

A hasonlat a kereszténység elterjedésével nem avul el. Az ószövetségi *egy* Isten pásztori teendője, hogy *egy*ségben, *együtt* tartsa népének gyakran széthúzó, elkódorgó gyermekeit, s megóvja őket a farkasoktól: azaz az idegenektől, ellenségektől. A zsidó vallás megkülönböztető monoteizmusa, melyet e hasonlat is kifejez, a nép, később nemzet fennmaradását szolgálta, *egy*etemes vallásként az egész emberiség *egy*üvétartozásának eszméjévé lett. Jézusra vonatkoztatva is vissza-visszatér a farkassal hadakozó jó pásztor alakja (pl. Jn 10,12); Jézus a hamis prófétákat nevezi báránybőrbe bújt farkasoknak (Mt 7,15); s e szavakkal küldi el igét hirdetni tanítványait: „Imé, én elbocsátlak titeket, mint juhokat a farkasok közé" (Mt 10,16). A kereszténység tanítása szerint minden ember, aki betér a közös akolba, tagja lesz a nyájnak, így e hasonlat az emberek közötti *egy*enlőséget is kifejezi.

Mindezek alapján nem meglepő, hogy Jézus születéséről az angyal pásztorokat értesít először (Lk 2,8skk), és ők is hódolnak elsőként az istállóban a Kisded előtt, és a „jó hír" első terjesztői is ők. A mozzanat csak Lukácsnál szerepel, aki nem volt zsidó, és emellett a legkésőbb íródott evangélium szerzője. Ebből következik, hogy hellenisztikus műveltsége okán nem feltétlenül kellett ószövetségi forrásokra támaszkodnia. Nyilvánvaló, hogy a mennyei Pásztor az ő népének (a pásztoroknak) mutatkozik meg először (a Halak korának uralkodójaként viszont halászoknak), de ennek csillagászati okai is vannak, nemcsak jelképesek.

Logikus tudniillik, hogy az angyalok (valójában csillagok) azokhoz szóljanak elsősorban, akik értettek e szóból; akik – Lukács szavaival: „künn a mezőn tanyáztak és vigyáztak éjszakán az ő nyájok mellett", s akik – mint fentebb írtam már – hagyományosan a közösség „csillagnézői" voltak mindenütt. (Épp

csak megjegyzem, hogy a napkeleti bölcseket is csillag igazítja útba, azaz Betlehembe.) A metafora részeként került az esemény leírásába az istálló és a jászol, amibe a Gyermeket fektetik (Lk 2,7). Ez a kép is csak Lukácsnál szerepel. A pásztor a téli hideg és a ragadozók elől tereli akolba, istállóba állatait, szalmán hálatja és jászolból, szénával eteti őket, s maga is ott alszik velük.

A keresztény művészet *Krisztus születése* ábrázolásain mind az istálló, mind pedig a szalma – mégpedig búzaszalma: ennek is megvan a maga értelme, Jézus gabona- illetve kenyéristeni természetére emlékeztet – nélkülözhetetlen díszlet, kellék a jászol mellett álló szamárral, ökörrel együtt. A két állatról egy VIII. századi irat, az apokrif *pszeudo-Máté evangéliuma* tesz először említést, de minthogy javarészt ószövetségi példázatokon alapul szerepeltetésük (Mtörv 22,10; Ézs 1,3), noha a képnek hellenisztikus előzménye is van (l. JANKOVICS 1997; 354), és mivel mind teológiai, mind csillagmitológiai szempontból, mind pedig a zsáner szintjén is szervesen illeszkednek a metaforába, nem hiányozhattak egyetlen ezután készült *Krisztus születése* képről. (Azoknak, akik erről valamilyen oknál fogva nem tudnak: az ökrész is pásztor, magyarul gulyás a neve, a szamár pedig legalábbis nálunk a juhpásztor, juhász hagyományos hátasállata volt.)

Az istálló a nyugati művészetben gyakran tényleg csak díszlet, szalmatetős „diadalkapu" egy barlang, a *Születés barlangja* előtt. Ortodox ikonokon nyoma sincs az istállónak. Jézus barlangban születik, az állatok is a barlangban „istállóznak". A barlangról először *Jakab apokrif ősevangéliuma* (II–III. sz.) tesz említést, de mint az istálló analógiája ez is tökéletesen a helyén van, csillagmítoszi szempontból is. Mondhatjuk, ezért válhatott a Születés helyszínévé, noha a *Szentírás*ban szó sem esik barlangról, és ma már (ismét) tudjuk, hogy perzsa (mithraista) eredetű kép. (Mithras földből, barlangban születik, ezért épült föld alá a mithraista szentély.)

Mind az istálló, mind a barlang a Tejút hasadékát, a Napot szülő tejútanya ölét asszociálja. (Gondoljunk arra, hogy a Nap, mielőtt „megszületik", a látóhatár alatt, a Föld takarásában tartózkodik!) Igen, az istálló is, noha e hasonlat adott összefüggésben eléggé triviálisnak hangzik. Kétségtelen azonban, hogy pogány mítoszokban és népmesékben használatos az istálló-metafora, mégpedig a Tejút két hasadéka közül feltevésem szerint az alsóra vonatkozik, (amelyben a *Farkas csillagkép* „lakik"). Még finomkodónak is tekinthetjük a metaforát, ha figyelembe vesszük, hogy a tejútistennő végbélnyílására utal. A felette lévő másik hasadék a hüvelynek felel meg. (Vö. lat. *anus*: „végbélnyílás", „anyóka".) Szerepel a motívum Héraklész naphérosz munkái közt, mégpedig épp a *Nyilas* csillagképben végzett nagytakarításként. A hős Augeiász istállóit két „elvezetett" folyóval, tulajdonképpen a Tejút ágaival mossa ki (5. munka. L. JANKOVICS: 1996B: 222). S hogy népmesei példát is mondjunk: mesehős boszorkánytól

táltoscsikót kap szolgálata fejében. A csikó a boszorkány gyermeke, s ganéjdombból kell kiásnia, amelybe a csikó hét ölnyire van „eltemetve". (*A pelikán madárról* c. mese, az *Állatsógorok* típus keretében.)

A Tejúthoz lyukadunk ki, ha a Jézuska szalmájára gondolunk. Lásd a *Szalmásút* tejútnevet, és annak mesebeli párhuzamait. (A *Babszem Jankó* c. mesében Szalmaszórás, Szénaszórás, Hamuszórás a neve. Ez utóbbit illetően vö. azzal a Zobor-vidéki népszokással, melynek keretében a „karácsonyi szalmát", amin szentestéről virradóra háltak, reggelre kelvén elégették, s a gyermekeket meghempergették a hamujában.)

Itt említem meg, amire a bibliai szimbolika elemzői nemigen szokták felhívni a figyelmet, hogy Jézus nemcsak mint pásztor, hanem mint juhakol, vagyis mint istálló is szerepel az evangéliumokban, egészen pontosan az akol ajtajaként: „Én vagyok a juhoknak ajtaja" (Jn 10,7). Sokszorosan beszédes kép ez. Teológiai értelemben az akol az egyházat, azaz a hívek közösségét jelenti, amit a középkori latinban *Corpus Christi Mysticum*nak, Krisztus Titokzatos Testének is neveztek. Átvitt értelemben Krisztus az az „ajtó", amelyen át a lelkek eljutnak Isten országába: „senki nem mehet az Atyához, hanem én általam" (Jn 14,6). Csillagmitológiai felfogás szerint viszont ez a metafora arra a helyzetre vonatkozik, amikor a Nap a Tejúton tartózkodik: a fordulópontok valamelyikének az ajtajában. Az *ajtó, kapu* egykor a fordulópontok elterjedt elnevezése volt. A két ős-János szent névünnepe, mint azt már sokszor megírtam, a nevük okán s ezért került a fordulópontok tőszomszédságába a római naptárban: az evangélistáé december 27-ére, a keresztelőé június 24-ére. Latinul ui. *ianua* „ajtót", „kaput" jelent.

A jelképes juhakolajtó egyben az a nyílás, amelyen át Isten Báránya evilágra jön. Ebben a jelentésében az ajtó már Máriával (a tejúthasadékkal) azonos, legalábbis a későbbi keresztény jelképformáló logika szerint. A jelentés a tejúthasadékban tartózkodó Napról megy át (vagy megy vissza?) magára a tejúthasadékra, s a jelentésátvitel az egyházra vonatkoztatott ház-metaforában megismétlődik. A hívek nem csupán Krisztusban kedves testvérek, hanem Máriában is. Az *anya*szentegy*ház* elnevezés ezt fejezi ki. Egyébként a világok közötti átjárót megtestesítő ajtóisten képe nem zsidókeresztény lelemény. Az egyiptomi Anubiszt mint a holtak kísérőjét és mérlegelőjét „Magas Ajtónak" nevezték, melyen át az elhunyt a túlvilágra, Ozirisz elé jut. Figyelemre méltó, hogy Anubisz a Nagy Kutya tejútcsillagképet is megtestesítette, ami megfelel Hadész-kapui minőségének. (A görögök a Tejút és az Ikrek kereszteződését Hadész-kapunak nevezték. L. még a 46. o.)

A Jézus–Bárány metaforát János evangélista „találja ki". Keresztelő Szent János szavaival mutatja be így Jézust a sokaságnak: „Imé az Istennek ama báránya, a ki elveszi a világ bűneit!" (Jn 1,29–36). A *Jelenések könyv*ében a Bárány, a megöletett és az ítélkező áll a látomás középpontjában (Jel 5–7; 12–15; 17;

19; 21–22). Isten báránya már az apostolok szemében is egy a húsvéti báránnyal, vagyis azzal a báránnyal, amelyet zsidó szokás szerint húsvét előestéjén feláldoztak és Jézus társaságában elfogyasztottak (1Pt 1,19; 1Kor 5,7). Az Utolsó Vacsora széder-esti lakoma volt. A megfeleltetés közvetlen okai: Jézus halálának és a bárányáldozatnak időbeli átfedése; a zsidó előírás, aminek értelmében a húsvéti bárányt úgy kell felszeletelni, hogy csontjai ne sérüljenek, s amivel egybecsengett, hogy Jézusnak a keresztfán a szokással ellentétben nem törték el a lábait; a szavak, amelyeket Jézus az Utolsó Vacsorán mondott önnen testét és vérét jelölve meg eucharistiaként: „Vegyétek, egyétek; ez az én testem" (Mk 14,22). A bárány húsa nem a kenyérnek, hanem a bornak felel meg. A héber nyelvben a „szőlő" és a „bárány" jelentésű szavak közt sok a hasonló alakú.

A bárány-metaforát, melyet a meghaló Istenre vonatkoztatva már évezredekkel János előtt alkalmaztak a Mediterráneumban és a Közel-Keleten (l. Dionüszosz mítoszát, az Argo-mondát, Ábrahám áldozatát egyebek mellett), egyetemes érvényűvé megintcsak egy csillagászati fordulat avatta. Jézus színrelépte ugyanis – mint már jeleztem – egybeesett a precesszióból adódó nagy korszakváltással: nagyjából időszámításunk kezdetétől a tavaszpont, mely egyúttal a húsvétszámítás „szeglete" is, többé már nem a *Kos*, azaz az „Égi Bárány", hanem a *Halak* csillagképébe esett egészen napjainkig. Amit TERTULLIANUSra támaszkodva úgy is fogalmazhatnánk: a Bárány (Krisztus) meghalt, hogy fickándozhassanak a halacskák. (Az ókeresztény szerző halaknak nevezte a vízben megkeresztelt keresztényeket.)

A *Pásztorok imádása* képeken ezért is több értelmű a pásztorok által Jézusnak hozott ajándék, a szopós bárány. GIOVANNI DA MILANO táblaképén (XIV. sz.) a pásztor két fehér és egy fekete bárányt hajt az istállóhoz két fekete kecske társaságában. A mondott állatok sorrendben a tisztákat, a megtért bűnösöket és a kárhozatra ítélendő lelkeket szimbolizálják. Másutt a szopós bárány – olykor megkötözött lábbal – magát a majdani áldozatra szánt Kisdedet jelképezi. Mindemellett a szopós bárány hajdanában a „télvíz" állatjelképe volt, mivel a pásztorok a juhokat tudatosan úgy fedeztették, hogy az ellés tél utójára, január végére, február elejére essék.

A Krisztus–bárány metafora értelmezése körül sok a zavar. Például Jézust nyilvánvalóan hím bárány, fiatal kos képében kellene elképzelnünk, mint Apollónt vagy az egyiptomi Amon napistent, ugyanakkor *Máté evangéliumá*nak az Utolsó Ítéletre vonatkozó részét szokás úgy fordítani, hogy az ítélkező Krisztus az igazakat és a bűnösöket úgy választja el, mint a pásztor a juhokat a kosoktól (és nem a kecskéktől! Mt 25, 32–33). Ebbe a hibába a műtörténészek – például *A keresztény művészet lexikoná*nak szerzőcsapata – is beleesnek. A ravennai *Sant' Apollinare Nuovo* mozaikján – mint írják – „ezért láthatók Jézus jobbján a juhok

(üdvözültek), balján pedig a kosok (a kárhozottak)." Holott elég egy pillantást vetni a mozaikra, hogy a háziállatokat egy kicsit is ismerők számára kiderüljön: nem kosok, hanem kecskék azok, hiszen szakálluk van! (Ha már Sanctus Apollinarisról szó esett, bizonyos, hogy e legendás szent Apollónéra emlékeztető nevének köszönheti, hogy mint jó pásztor jelenhetett meg a juhok alakjában ábrázolt 12 apostol karéjában a ravennai *Sant' Apollinare in Classe* apszismozaikján. Az ellentmondást kerülendő szokás hivatkozni arra, hogy a bárány-hasonlat a Messiásra vonatkoztatva félrefordítás eredménye, mondván, hogy az ószövetségi „szenvedő szolga" kifejezést ferdítették volna „áldozati bárányra", mivel a szolga és a bárány a héberben ugyanaz a szó lenne. Én ugyan ennek nem találtam nyomát a héber–magyar szótárban, de ha így is volna, az csak erősítené a metaforát, hiszen a hagyományos jelképalkotásban a nyelvi homofónia kulcsszerepet játszott (l. népi etimologizálás). Így például a bárány és a télvíz jelképes összepárosítását illetően említésre érdemesnek tartom, hogy a héberben a „bárány", „Kos csillagkép" (*tále*) rokon hangzású a „harmatos" szóval (*tálúl*; vö. a Gedeon harmatos birkagyapjáról szóló bibliai példázattal: Bír 6,37–40). A fent idézett állítással szemben viszont kétségtelen, hogy Ézsaiás próféta messiási jövendölésében az „Úr szolgájának" szenvedéseit a mészárszékre vitt bárány sorsához (Ézs 53,7) hasonlítja.És az is kétségtelen, hogy a *Sant' Apollinare in Classe* VI. századi mozaikképei már Ábel és Ábrahám ószövetségi áldozatához hasonlítják Jézus önfeláldozását (Ter 4,2–8; 22,1 skk). Ábrahám történetének eme epizódja az aranygyapjas kosról – a Kos csillagképről – szóló ógörög elbeszélés bibliai párhuzama (GRAVES 1970: I. 357–359).

A racionális elme számára az is ellentmondásosnak tűnik, hogy a *Szentírás* Jézust hol pásztorként, hol juhakolajtóként, hol meg egyenesen bárányként emlegeti. Holott nem az. E jelképek sorába illeszkedik a karácsonyi népszokásokban egykor főszerepet játszó istállószalma, az ún. *karácsonyi szalma* is, amit a Felvidéken magyarjaink *bárányká*nak, *karácsonyi bárányká*nak, *Isten bárányá*nak neveznek (BÁLINT 1989: 63–64), alighanem Jézus nap- és kenyéristeni természete okán, hiszen a Nap érlelte és learatott gabona kicsépelt szalmája (az aratás és cséplés – ezt már az óegyiptomi gabonaisten: Ozirisz történetéből tudjuk – az isten szenvedésének növényi metaforája) úgy fénylik, mint a Nap, egyszóval az „aranygyapjúra" is emlékeztet.

A pásztor, a juhakol, a bárány, amennyiben vezérkos – Jézus az –, de még az akol földjére szórt szalma is egy dologban biztosan megegyeznek: mind óvják, védelmezik a nyájat a hideg és/vagy a farkasok ellen. Hadd idézzek egy XVIII. századi betlehemes énekből, amit a karácsonyi, ún. *pásztormisé*n volt szokás énekelni, s ami Jézust a farkasűző pogány kosistenhez teszi hasonlóvá:

„Istennek báránya,
Egeknek adománya,

Juhoknak jó telet,
Adjál sűrű tejet,
Farkasoktul tartsd meg,
Bárányokkal áldd meg..."

(Pásztor Lajos gyűjtése)

Hiedelmi szinten egyébként ember (a pásztor) és állat (bárány) megfeleltetése egymásnak „természetes" dolog, a totemisztikus és „átváltozós" eredetmítoszokban, mesékben általános. A görögök úgy mesélték, hogy az aranygyapjas kost Poszeidón tengeristen nemzette Theophanéval (az „Istent világra hozóval"), egy Kos-sziget nevű helyen, miután az istennőt juhhá, magamagát pedig kossá változtatta (KERÉNYI 1977: 122). A *Fehérlófia*-típusba tartozó meséink egyikében (*Juhfijankó*) a hős, aki származását már csak a nevében viseli, egy juhászt és annak fekete juhocskáját mondhatja szüleinek.

A pásztor, a juhakol és a bárány – hadd mondjam így – a „szalma" ragyogásától övezetten teológiailag helytálló metaforasor. A glóriába foglalt Szentháromságot idézi meg, a három Személyt egy Istenben, azaz az isteni teljességet. Nem annyira persze a nyugati, mint inkább a keleti, különösen pedig a kopt és az örmény egyház felfogása szerint, amelyben a Szentháromság inkább Szentcsaládként jelenik meg – ez jobban is illik a karácsony családias bensőségességéhez –, amennyiben a Fiút „nemző" Szentlelket a Fiúval foganó Szűzanya (az égi Atyát pedig földi duplikációja: Szent József) helyettesíti a háromságban. Ehhez az „eretnek" elképzeléshez az egyiptomi istencsaládok Atya–Anya–Fiú hármasa szolgálhatott mintául. Ebben az összefüggésben az Atyaisten a pásztor (l. az „Úr az én pásztorom" kezdetű zsoltárt), a Szűzanya az akol ajtaja (akit – mint arra már példát is láttunk – a középkori himnuszok a „Mennyeknek megnyílt kapuja", „Mária, mennyeknek boldog kapuja" néven szólongattak: HORVÁTH 1921: 198–199), a Fiú pedig a ma született Bárány, míg a szalma az isteni fény, – kicsit földhöz ragadtabban – a karácsonykor születő Nap ragyogása.

Ez utóbbi nem szókép csupán, hiszen a napistenek mindenkor gabonaistenek is voltak, és ez a szerep még Jézusra vonatkoztatva is kézzelfoghatóan megőrződött a régi aratási szokásokban, az utolsóként learatott kéve nevében (*jézus, jézuskéve*) és a hozzá kapcsolódó hiedelmekben (BÁLINT 1977: II. 24; JANKOVICS 1996A: 90), de jelen van a középkori vallásos művészetben is. Se szeri, se száma azoknak a Krisztus születéseképeknek, amelyeken a Kisded fölé ugyan szalmatető borul, ám nem szalmán, hanem fénysugarak közt, mandorlában pihen (van rá példa a *Budapesti Szépművészeti Múzeum*ban is), vagy a *Kalászos Madonna* ábrázolásainak (l. még az *Esztergomi Keresztény Múzeum*ban). Csoda-e ezek után, hogy eleink *Szómásút*nak nevezték *Jézus útját*: a Tejutat, amelyen *Köröszt* mutatja, merre van a Jézus–Nap születési helye: az

égi Betlehem (mely név magyarul annyit tesz: a „Kenyér háza"). (A szénáról, szalmáról, s hiedelmi szerepükről a karácsonyi népszokásokban valamint kapcsolatukról a Tejúttal bővebben l. BÁLINT 1989: 61skk; JANKOVICS 1996A: 141; 1997: 354–356.)

Láttuk, hogy az ég csillagszemű juhászai mellett a földi pásztorok is a pásztoristen első hódolói közé tartoztak. Már Lukács evangéliumában, s később a hivatalos, egyházi művészetben is. Ez a magyarázata annak, hogy a pásztorok a legutóbbi időkig a karácsonyi ünnepkör nélkülözhetetlen közreműködői voltak, a koraközépkortól kezdve a liturgiának is részeivé váltak, s csak legújabban szorultak ki – ma sem mindenütt – a templomból. Az alábbiakban BÁLINT SÁNDOR könyvéből tallózom (BÁLINT 1989: 6skk).

Hagyományosan a pásztorokra hárult karácsony vigiliáján a sötétséget, telet megjelenítő gonosz szellem kiűzése a faluból. (Szláv eredetű *karácsony* szavunk bizonyos orosz nyelvjárásokban nemcsak „téli napfordulót", „évfordulót", hanem „halált", „végórát", „gonosz szellemet" is jelentett, ami arra vall, hogy mint nyugaton, egykor keleten is karácsony éjszakáján fordult az esztendő.) Amit tettek, egyúttal a termékenység növelését, egész pontosan: a termékeny időszak visszahozatalát is célozta. Göcsejben a pásztorok szenteste, a sötétség beálltával, csöngő, kolomp rázásával, kanászkürtöt fújva, ostort pattogtatva végigvonultak a falun. Mint mondták: mennek Betlehembe. Nagyatádon a juhászok a karácsony-napi pásztormisére mentek hasonlóképpen: a kisbojtárok elől csengettyűkkel, a bojtárok kolompokkal, a juhászok meg karikásaikat cserdítgetve. Másutt házról házra jártak így, s köszöntőt mondtak. Régebben lövöldöztek is, hol karácsony előestéjén, hol az éjféli mise alkalmával: – mint mondták „örömöt lőnek". Ugyancsak a pásztornép dolga volt eredetileg karácsonya vigiliáján vagy karácsony napján, esetleg aprószentek napján (dec. 28.) az ún. aprószentek-hordás. Karácsony böjtjén ehhez ők szedték a nyár-, nyír-, veresgyűrűsom- és fűzfavesszőket – ezeket nevezték aprószenteknek, amelyeket csomóba kötve a pásztormisén meg is áldatták a nappal –, majd végigjárták velük a házakat. Minden olyan házhoz elmentek, ahonnét marhát őriztek. Érsekvadkerten például velük volt a család is, a feleség és a gyerek vitte a kosarat az ajándékoknak: ételnek, italnak. A pásztor belépett a szobába, és elmondta a köszöntőt, mire a gazda vagy a gazdasszony kötény be csavart visszakézzel kihúzott 3 vesszőt a kötegből, rávágott a pásztor farára e szavak kíséretében: „frissek legyenek és szaporodjanak a barmok."

A pásztor a karácsonyi liturgia elmaradhatatlan szereplője volt. Szűr baranyai német falucskában a juhászok a nyájat is felhajtották a templomhoz, egy somogyi hagyomány szerint viszont az uraság egyik „őspásztora" karácsony éjjel maga tartott istentiszteletet az akolban az embereknek és állatoknak.

„Érthető", ha az *officium pastorum*, vagyis a pásztorok tiszteletadása hozzátartozott a mise praetridentinus liturgiájához, de még barokk hagyományrendjéhez is" (BÁLINT 1989:95). A hagyomány szerint Assisi Szent Ferenc állított először betlehemet a karácsonyi éjféli mise alkalmával az Assisi szomszédságában lévő Greccioban, méghozzá élő szereplőkkel és élő állatokkal. Az élőkép statisztái pedig környékbeli pásztorok voltak. Nálunk még a múlt században is élt e hagyomány; a Szeged-felsővárosi minorita templomba „felsőtanyai mezőkről, havas legelőkről jöttek a karácsonyi éjféli szent misére ezen küldöttek. Virágokkal varrott subájukat szőrével fordították kifelé. Hájjal kent zsíros hajuk a subájukra omlott. Kampósbotjuk kopogott a templom kőpadlóján. (...) A felsőtanyai juhászok voltak ezek. A pásztorok karácsonyi adózását szállították be a Jézuska bölcsőjéhez. (...) Sikoltoztak a dudák. (...) Hajlongtak a kifordított subás pásztorok és a kegyes öregasszonyok k..... forogtak a templomban a szent öröm éjszakáján. *(...) Apátfalva* (Csongrád) egyházi följegyzései között olvassuk, hogy a pásztorok és juhászok kérésére a plébános 1872-ben megengedte, hogy a pásztorok miséjén az ő rendes viseletükben ismét megjelenhetnek.(...) Ajándékaikat: báránykát, sajtot, tejet, vajat offertórium (felajánlás) idején az oltár körüljárása után a szentély közepére állított asztalra rakták. Ezeket mise végén a szegények között osztották szét" (i.m.: 96–97).

A templomi pásztorok előadta betlehemesjátékból lett idővel a házról házra járó gyermekek betlehemezése, de az ő karácsonyi énekeiket ma is énekeljük a templomokban. És az ő karácsonyi szereplésüknek állít halhatatlan emléket a sok emlegetett népi csillagnév a Tejúton: *Szalmásút*on s környékén. A *Kecskés*, a *Bojtárok kettőse*, a *Kos*, a *Bika*, a *Jászol*, a *Szamárkák*kal, az *Apó* a *Juhászkampó*jával, a *Szilkehordó*, hogy az ekkor épp nem látható, de történetünk szempontjából éppoly fontos csillagokat ne is említsem. (A pásztoroknak persze kutyáik is vannak, – az égen az *Ebecske* és az *Ebcsillag* – s bár e nevek ókori keletkezésűek, következésképpen Lukács és a többi ókeresztény szerző bizonyosan ismerte őket, a születéstörténetben és annak feldolgozásaiban a pásztor ma elmaradhatatlannak hitt állatkísérője mégsem szerepel. Nem szerepelhetett, legalábbis pozitív előjellel nem, hiszen bibliai felfogás szerint a kutya tisztátalan állat, megítélése Jézus idejében a farkaséval azonos, s ma is így vélekednek felőle az egész Közel-Keleten: Mt 7,6; Fil 3,2; 2Pt 2,22; Jel 22,5.)

S így teljes az ünnep: miközben az éjszakai égen a kozmikus Esemény csillagos előadása folyik, a falusi otthonokban, a tűzhely hunyorgó parazsától és a petrólámpa pislogó lángjától megvilágítva maga a ház válik egy éjszakára betlehemi istállóvá, melyben az Eseményt a betlehemező gyerekek adják elő, a templomokban az oltárokon, falakon pompázik a gyertyafényben, képeken megfestve, aranyozott szobrokba faragva az alkalmilag felállított betlehemek formájában. A szószékről a pap idézi föl, mi is történt azon az éjjelen, az oltár

körül pedig a helybéli pásztornép játssza és énekli el. Minden együtt, tökéletes egységben.

Királyok királya – vízkereszt

TOROCZKAY-WIGAND EDE karácsonyi vonatkozású magyar csillag(zat) neveinek olvastán feltűnhet, hogy a pásztoros elnevezések nagy számával szemben a *Máté evangéliumá*ban szereplő napkeleti bölcsekre mindössze egy elnevezés utal – igaz, csillagmitológiai szempontból világszerte igen jelentős hármas ez – az *Orion övé*nek *Háromkirályok* neve, míg Krisztus királyságára egy csillag(zat-név sem emlékeztet. Mi lehet ennek az oka? Talán az, hogy a népi magyar csillagneveket, mármint azokat, amelyek nem a hivatalos elnevezések tájnyelvi változatai, a pásztornép adta, s a pásztorok egyebek mellett annak is tudatában lehettek, hogy a pásztor és a király metaforikusan megfelelnek egymásnak. (A betlehemes „angyalpásztorok" koronát viselnek a fejükön!)

Ha a szentírási helyeket összevetjük, nem beszélhetünk a pásztorok túlsúlyáról. A Gyermeknézőbe igyekvő mágusok és pásztorok egyenlő súllyal egy-egy evangéliumban szerepelnek – mintegy egymás megfelelőiként: az előzőek csak Máténál (2,1–12), az utóbbiak – láttuk – csak Lukácsnál. Ha a király és a pásztor szavak előfordulási gyakoriságát nézzük, – figyelembe véve az ószövetségi szövegeket is – a király szó már csak történelmi okok folytán is sűrűbben fordul elő, mint a pásztor. A két foglalkozás viszont mint jelképes titulus összemosódik; a király őse a pásztorbotjára támaszkodó „pusztai fejedelem": a pásztorkodó törzs- illetve nemzetségfő volt. Ez a megfeleltetés: a király mint a nép pásztora általában jellemzi a korábban pásztorkodó letelepült népek gondolkodását. Egyiptom fáraói is pásztorkirályok voltak valamikor a „történelem előtti" korban. Erre egyebek mellett a fáraói regáliák: a stilizált pásztorbot (juhkampó) és az ostor (légycsapó) emlékeztetnek. A királyi jogar és a (pásztor)bot közti megfelelést a nyelv is őrzi. Például a héber *sébot,* aminek „bot", „pálca", „lándzsa", „jogar", „törzs" (!) és „család" (!) a jelentése, de jelenthet „üstököst" (!) is összetételekben. Bileám híres jóslatában, mely Dávidra, általában a messiásra vonatkozik, ez a szó szerepel: „Csillag származik Jákóbból és királyi pálcza Izráelből" (Szám 24,17), amiből értelemszerűen következik, hogy a próféta a messiást „botos csillaghoz" vagyis üstököshöz hasonlítja – ennek viszont a betlehemi csillaggal kapcsolatos elképzelések szempontjából van jelentősége. A *sébot* magyarázhatná, miért gondolták egyesek, hogy Jézus születését is „csak" üstökös jelezhette.

Más kérdés, hogy a királyság intézményétől a próféták sokáig óvták a zsidókat. Az egy isten szolgáiként Isten egyeduralmát féltették a királyoktól (1Sám

8,7), hiszen eredetileg Jahve volt a Király (Zsolt 29,10; Ézs 33,22; Ez 43,7), s az, hogy a királyok Királya legyen, már rangvesztésnek hat, mivel ez volt a királyságokból összetákolt ókori birodalmak uralkodóinak a címe is, például a már említett perzsa Kürosznak, akit Ézsaiás mint Izrael szabadítóját lelkesültségében egyenesen messiásnak nevez (Ézs 45,1). Ugyanezzel a logikával magyarázható, hogy a dinasztiaalapító Dávid, akit érdemeiért a zsidók ma is szentként tisztelnek, megkapta az Isten Fia címet, s ezért ez lett az ő házából várt, Isten küldte messiás (tk. király) titulusa is. Vagyis, hogy a királyok Királyát presztízsveszteség ne érje, a királyt emelték föl az Ő trónusához, szó szerint: a királyt (Dávidot, a messiást, a keresztények Jézust) Isten jobbján ülve képzelik el (vagy éppen fordítva: az Urat a király jobbja mellett: Zsolt 16,8; 110,5; Mt 25,34; 26,64; ApCsel 7,56; Róm 8,34). Az istenfiúság tana a pogány misztériumvallások hatására úgy módosult a kereszténységben, hogy a Fiú, noha emberi testben töltött egy bizonyos időt a földön, egylényegű az égi Atyával, azaz maga is Isten. Ezért a jó pásztoréhoz hasonlóan rászállt a királyi, a „királyok Királya" cím is. Már csak annál az oknál fogva is, hogy a héber *Másiáh* és görög megfelelője: a *Khrisztosz* „királyt", szó szerint „fölkentet" jelent. Hogy egy ideillő szentírási szövegrészt idézzek: „... a Bárány ellen viaskodnak, és a Bárány meggyőzi őket, mert uraknak Ura, és királyoknak Királya, ..." (Jel 17,14; l. még Mt 21,5; 27,11–42; Lk 19,38; 23,2; Itim 6,15).

A pásztor–király megfeleltetés szándéka tükröződik abban, ahogy a Lukács és a Máté által elbeszélt születéstörténet „különbözik", azaz, ahogyan párhuzamba állítható. (A modern bibliakutatás az eltérésekre figyel, a régiek viszont a párhuzamosság nyújtotta többértelműséget tartották fontosnak. Ez sajátossága a mitologikus gondolkodásmódnak.) Karácsony szokásvilága és a régi keresztény művészet tanúsítja ezt. (Arra, hogy a mágusok miképpen lettek királyokká az európai hagyományban alább még visszatérünk. Az azonban valószínű, hogy királlyá válásuk a Máté-elbeszélést metaforikusan szorosabbra vonta a hívek szemében a Lukács-féle változattal.)

Az evangéliumokból kiolvasható párhuzamosságok és megfelelések a következők (a már említetteken kívül, például amit PAP GÁBOR is hangsúlyoz, nevezetesen, hogy a pásztorok népi, a „királyok", azaz a perzsa mágusok „urbánus" vagyis hivatalos csillagnézők voltak, s mint ilyenek, szintén megfeleltethetők egymással.

Ugyanaz a helyszín mindkét történetben. Csak „királyok" (napkeleti bölcsek) hódolnak a Kisdednek az egyik, csak pásztorok a másik elbeszélésben. A mágusokat Máténál szó szerint csillag irányítja Betlehembe, de angyal tájékoztatja őket Heródes gyilkos szándéka felől; a pásztoroknak kikövetkeztethetően csillagot megszemélyesítő angyal adja tudtul a nagy eseményt.

Az eltérések: a pásztorok Jézust még születése éjszakáján látogatják meg, a „királyok" később, egy közelebbről nem azonosítható időpontban. A pásztorok egy vendégfogadó istállójában találnak rá. A mágusokról viszont azt írja Máté, hogy „bemenvén a házba, ott találák a gyermeket..." Nem tudjuk, vittek-é ajándékot a pásztorok a kis Jézusnak, avagy sem, a bölcsek viszont aranyat, tömjént és mirhát helyeztek a lába elé. Az ajándékok számából következtettek később arra, hogy a napkeleti bölcsek hárman lehettek. (A *Szentírás* sem a pásztorok számát, sem az övékét nem adja meg.)

Karácsony szokásvilágában még tudatosabbnak tűnik szembeállításuk. A pásztorra és a foglalkozására utaló jelképek, szokások karácsony vigiliáján, első- és másodnapján jutnak főszerephez, a háromkirályoknak viszont az ünnepi időszak zárónapja, vízkereszt jut. A párhuzamba állítás a betlehemes játékokban érhető leginkább tetten. A karácsonyi pásztorjátéknak a vízkereszti háromkirályok látogatása játék, heródesjáték vagy csillagozás felel meg, s olykor, mint azt már jeleztem, a kétféle játéktípus elemei keveredhetnek egymással. Viszont a betlehemesjáték pásztorai már ugyanúgy hoznak ajándékokat a Jézuskának, mint a bibliai mágusok, és nevük is van, csakúgy, mint a királyoknak a IX. századtól kezdve. Sokhelyütt a pásztorokat alakító személyek száma is 3-ra csökken, vagyis megegyezik a királyokéval (*Magyar Néprajz* VII. 1990: 232–238; *A magyarság néprajza II.* 407).

A keresztény művészet tudatosan állítja párhuzamba a két eseményt. Gótikus *Krisztus születése* oltárok tábláin a két epizód ábrázolása, ha külön táblán is, mindig együtt szerepel. A képeken a helyszín azonos. A mágusok – most már egyértelműen királyok – éppúgy istállóban vagy barlangban teszik tiszteletüket, mint a pásztorok. A pásztorok a királyokhoz hasonlóan ajándékot hoznak, és a számuk is gyakran ugyanannyi, sőt, előírás szerint hárman vannak még a Krisztus előtt térdeplő angyalok is! (l. pl. MANTEGNA: *Királyok imádása,* HUGO VAN DER GOES: Portinari oltár, Firenze, Uffizi, GIORGIONE; *Pásztorok imádása,* Washington, National Gallery; BRONZINO: *Pásztorok imádása,* Budapest, Szépművészeti Múzeum; *Krisztus születése* oltár, Bártfa).

Ortodox ikonokon a két esemény együtt szerepel, bár ez nem feltétlenül jelent egyidejűséget. A kép közepét a barlang foglalja el a jászolban fekvő Kisdeddel és az Őt lehelletükkel melengető állatokkal, de a főalak az „emberfeletti" méretű Mária a barlang előterében. Felettük a csillag és angyalok láthatóak, míg a többi, apró termetű mellékszereplő: József, a pásztorok és a barlang felé tartó napkeleti bölcsek a kép szélein helyezkednek el. (Érdekességképpen említem meg, hogy míg a nyugati egyház dec. 25-én ünnepelte a IV. századtól hivatalosan is Jézus születésnapját, akit – ugye – ekkor a pásztorok köszöntenek, addig a keleti egyház kezdetben jan. 6-át tekintette a Megváltó születésnapjának, azt a napot, amelyen a napkeleti bölcsek látogatásá-

ról is megemlékeztek. Mintha ez az eltérés is a két esemény jelképes párhuzamait szaporítaná.)

A megfeleltetés önmagában is magyarázza, miért szorult a népi csillagnevek körében a „király" a „pásztor" mögé, amit már a valóságos királyoknak és környezetüknek a falusi embertől való távolsága is indokolhatna éppen. Bizonyára közrejátszott ebben, hogy karácsonyi népszokásainkat a pogány magyar hagyomány is alakította, méghozzá épp a pásztornépnek köszönhetően nem kis mértékben. Erre VISKI KÁROLYtól PAP GÁBORig szinte minden szerző felhívja a figyelmet. Nem kerülhető meg azonban az sem, hogy míg a pásztori csillagnevek természetesen következnek a népi csillagnézők foglalkozásából, az időszak ünnepeiből és az égi látnivalóból, és bonyolult csillagmitológiai konstrukció sem olvasható ki belőlük, addig a *Háromkirályok* csillagai elnevezést – miközben a szóban forgó 3, egymás mellett lévő és egy vonalban mendegélő, karácsonytájt különösen jól és sokáig látható csillagocska tényleg kínálja magát e névre, s ezért belső fejlemény is lehetett volna éppen – alighanem mégiscsak a rejtélyes ókori vallás, a mithraizmus szimbólumvilága és mondanivalója ihlette.

Mivel e témáról már elég sokat írtam (JANKOVICS 1996B: 280 skk; 1997: 29 skk, 185 skk, 206 skk, 320 skk), itt épp csak annyit foglalkoznék vele, amennyi jelen mondandóm megértéséhez feltétlenül szükséges.

Ma már tudjuk, hogy a napkeleti bölcsekről szóló elbeszélés perzsa, mithraista ihletésű történet. Ez utóbbi legrégibb ránk maradt változatában mágusok szerepelnek, akik minden évben a téli napfordulókor 3 napot töltenek egy barlangban a megváltó égi Király (Mithras) születésére várva és az eget fürkészve, hogy megpillantsák a Csillagot, mely alászáll, hogy (nap)testet öltve megszülessék a barlangban. Amikor ez bekövetkezik, a mágusok koronáikat a Gyermek lába elé helyezik. A barlang jelképes és valóságos helyszín egyszerre. Jelképes, amennyiben a Nap látóhatár mögötti születési helyét, a tejúthasadékot szimbolizálja, de valóságos is, mivel a régiségben a barlangok voltak az égitestek és a napjárás megfigyelésének természetes helyei. Barlang mélyéről nézve a (fényesebb) csillagokat nappal is nyomon követhették, a barlang falára eső napfény helyének napi változásaiból pedig – a falfelület jellegzetességeit vagy éppen mesterséges jeleket használva viszonyításul – a naptári fordulópontok – például a téli napforduló – időpontját is kiszámíthatták előre. (Ez nem puszta feltevés, bizonyítékaink vannak arra nézve, hogy barlangokat, később mesterséges földalatti járatokat, akár még kutakat is ilyen célokra használtak. L. pl. JANKOVICS 1996B: 75 skk; TOMPKINS 1978: 179.)

Nem egyértelmű a Csillag „kiléte". Egyes változatokban magának az istennek a csillaglelkével, másokban a Gyermeket szülő istenanyával azonosítható.

Mondanám, hogy ez az ókeresztény, zoroasztriánus –gnosztikus eredetű szüzsé a forrása a barlang és a csillag szerepeltetésének az evangéliumi Születés-

történetben, ahogy a mágusok is itt említett koronáik révén lettek később királyokká, ha nem tudnám, hogy a tejúthasadék=barlang, barlang=anyaméh egyetemes metafora, s hogy a betlehemi csillag mibenlétére is már sokan sokféleképpen adtak elfogadható magyarázatot, végezetül, ha nem lenne természetes, hogy a királyok Királya előtt hódolók magától értetődően azonosulnak földi királyokkal. Mindamellett kétségtelen, hogy Zoroaszter tanítása hatott a judaizmusra, s a végső soron ugyancsak iráni eredetű mithraizmus a kereszténységre gyakorolt igen nagy hatást. Tény az is, hogy a 3 napkeleti bölcset az ó- és a koraközépkori művészet rendre perzsa viseletben jeleníti meg, ugyanolyanban, amilyent Mithras és két kísérője (!), Cautes és Cautopates visel az egykorú ábrázolásokon.

Mithras Sol Invictus a római birodalom napistene, egyben főistene volt, ám mielőtt azzá lett volna, a csillagászati szempontból oly fontos Orion csillagképet testesítette meg (SPEIDEL 1980). Napistenné válása nagyjából a Krisztus születését követő III. században következett be – csillagászati értelemben mindenesetre –, akkor tehát, amettől fogva a nyári napforduló idején, vagyis a Nap éves pályafutásának a csúcsán – a római naptár szerint június 25-én! – a Nap már együtt áll az Orion csillagképpel, jelképes értelemben azonosul vele. (Tk. valóságosan is: ha nem vakítana el bennünket a napfény, s látnánk az Oriont, úgy tűnne, mintha a Nap lenne az ember formájú csillagzat feje. A napisteneket rendre úgy ábrázolták, mint egy óriást, akinek a feje helyén „naparc" van.)

A Nap és az Orion együttállására a mondottak okán az ember az Orion „eltűnéséből" következtethet. Vagyis hogy az éjszakai égen hiába keresgéli napnyugtától napkeltéig, mivel a csillagkép a Nap fényébe öltözve, nappal halad át felettünk. Ovidius idejében, aki Jézus idősebb kortársa volt, és az eseményt meg is énekli, az Orion május 11-én tűnt el teljesen a lenyugvó Nap fényében és a nyári napfordulókor, hajnalban volt látható legközelebb:

„... a részeg
ily szót lök, mikor a csillagos égre tekint:
'Rejtve maradt az öved most és tán holnap is így lesz,
Orion! De hiszen látni fogunk azután.'
S még mondhatná azt is, ha nem annyira ittas:
Solstitiumnak lesz napja valóban e nap!"

(FASTI VI: 785–90)

A mondottakból logikusan következik, hogy ennek az istennek az év és az ég átellenes pontján kell megszületnie, ott, ahová a Tejút is vezet, s ahol a Nap pályája mélypontján, a téli napfordulókor tartózkodik, és amikor az Orion, az isten csillagos teste fennen ragyog az égen. És valóban, Mithras Sol Invictus

kereken 6 hónappal korábban, december 25-én egy barlangban (a tejúthasadékban) születik meg minden esztendőben. A szimbólumokra fogékonyabb olvasónak ezek után már nem is kellene magyaráznom, miért épp az Orion övének 3 csillagát nevezték el a „háromkirályokról". Nyilvánvaló jelképes értelme mellett azonban a Napban megtestesülő csillagisten látására igyekvő 3 csillagkirály történetéhez fűzhetünk más tudós magyarázatot is.

Az Orion elsősorban az égi egyenlítő csillagképe. Mint már jeleztem, korunkban az égi egyenlítő egyenesen az *Orion övén*, azaz a *Háromkirályok* csillagain halad keresztül, vagyis az egyenlítőt bizonyos értelemben a királyok égi útvonalának tekinthetjük. Az ekliptika és az egyenlítő az elmúlt kétezer évben a *Halak*ban illetve a *Szűz*ben, a keresztények zodiákus csillagképeiben találkozott, amit úgy is mondhatnánk, hogy a királyok útján járók a *Halak* (a *Szűz*) csillagképben találkozhatnak a Nappal minden esztendőben. (A kettő közül a *Halak*-beli találkozás a fontosabb, lévén ez a korszak jelölő csillagképe.)

Van egy ókori csillagászati ábrázolás, amivel az egykorú mithraeumokban, mithraista szentélyekben sűrűn találkozhatni. Ez az ábrázolás a metszéspontjában X jelet formázó két égi körív, az ekliptika és az egyenlítő éggömböt kerítő együttese. Gyakori előfordulása – nemcsak mithraista szentélyekben találkozunk vele – jelzi, milyen fontosnak tartották a régiek. Platón például olyan fontosnak tartotta e jelet, hogy *Timaiosz*ában azt írta róla: amikor a világ teremtője létrehozta a mindenséget, anyagát a Khí (X) betű formájára gyúrta (ULANSEY 1997). Hol találkozunk még ebből a korból ezzel a jellel? Ókeresztény emlékeken a Krisztus-név kezdőbetűjeként, az úgynevezett Krisztus-monogramokban, amelyekről távoli – pl. maja – párhuzamok nyomán már korábban feltételeztem, hogy a naptári fordulópontokon Napot „befogó" kereszt alakú egyszerű műszert is szimbolizálta (JANKOVICS 1996: 64). A Krisztus-monogram a mitologika alapján megfelel Platón X jelének, hiszen mi más is lehetne az égi kereszteződést – naptári fordulópont helyét! – vizsgáló eszköz ebben a gondolatrendszerben, mint egy kereszt alakú földi műszer? Az égi jelek földi leképezése a tudományos érdeklődéstől függetlenül is bevett gyakorlat volt az archaikus és a törzsi műveltségekben. Bizonyított esete ennek a szemléletnek a kolumbiai Vaupés terület indiánjainak világképe. Ők ugyanis egész kultúrájukat az Orion „alá rendelik" a szó szoros értelmében. Falvaik elrendezése, településeik belső szerkezete, közösségi házuk és abban a szent cselekmények tere mind-mind az *Orion*t illetve az *Orion* övét formázza, miközben a Vaupés folyót, amely mentén laknak, a Tejút földi megfelelőjének tartják (REICHEL–DOLMATOFF 1982). Ez a szemléletmód korántsem egyedülálló, az észak-amerikai kogi indiánok vagy az Ob folyó mentén élő obi-ugorok hasonlóképpen rendezték be saját kisvilágukat, sőt, egy feltevés szerint a 3 gizehi nagy piramis a Nílus szomszédságában szintén

azért épült volna úgy, ahogy, hogy megfeleljen az *Orion öve* Tejúthoz közeli 3 csillagának. (Az írott források tanúsítják, hogy az óegyiptomiak a Tejutat és a Nílust megfeleltették egymásnak.)

Visszatérve tárgyunkhoz, sok más értelmezés adja magát még. Mithrast és kísérőit perzsa, úgynevezett frígiai sapkájuk alapján azonosíthatjuk a háromkirályokkal, illetve a Mithras-gyermekkel és az előtte hódoló mágusokkal: lévén Orion maga Mithras, övének csillagai pedig – legalábbis a „magyar" égbolton – a mágusok. De emlékezve a többi magyar csillagnévre: Cautes és Cautopates az Ikrekkel is azonosíthatók, mint *Bojtárok kettőse* a *Pásztorbot*ot markoló „főpásztor" *Apó* mellett, elvégre Mithrashoz úgy viszonyulnak kísérői, mint a bojtárok a pásztorhoz, vagy a már említett kelet-magyarországi (tiszatardosi) betlehemesjáték két pásztorszereplője az „Öreghez". Emlékeztetnénk arra, hogy az *Orion*t sok nép, köztük a fentebb emlegetett Vaupés-terület indiánjai (deszanák, baraszanák, piratapuyák és mások) ősapjuk csillagképmásának tekintik, s a lappok épp ezért hívják *Apó*nak, övének csillagait pedig az *Apó fiai*nak.

Egy magyarázat szerint Cautes és Cautopates a kelő és a nyugvó Napot személyesítik meg Mithras, a delelő Nap oldalán; egy másik értelmezésben ők a Ráktérítőn és a Baktérítőn járó Nap megszemélyesítői, Mithras pedig az egyenlítő feletti Napot testesíti meg. A két magyarázat némiképp ellentmond egymásnak. Ha a 3 napszakot régi szokás szerint megfeleltetjük a 3 világos évszaknak (pl. a napkeltét a kikeletnek), akkor a delelő Mithras-Sol nem lehet más, mint csak a Ráktérítőn járó Nap (az északi féltekén a Nap a nyári napfordulókor a Ráktérítő magasságában tűz merőlegesen a Földre), Cautes és Cautopates az egyenlítő és a Baktérítő között osztozkodhatnak (a tavaszi és az őszi napéjegyenlőségkor a Nap az Egyenlítő, a téli napforduló idején a Baktérítő felett tartózkodik).

Leegyszerűsítendő a kérdést a szimbolikus homálynak és az adatok hiányának köszönhetően megelégedhetünk azzal is, hogy a kísérők eredetileg az *Ikrek*et testesíthették meg, hiszen a Cautesra és Cautopatesra, egész pontosan: iráni előképeikre, Rásnura és Szraosára vonatkozó forrás csak annyit mond, hogy az égi Csinvat-hídon kísérik Mithrát. A Csinvat-híd a Tejút jelképe lehetett, s tény, hogy mind az *Ikrek*et, mind az *Orion*t tejútcsillagzatnak tartották.

De ezzel még mindig nem merítettük ki a témát. Az iráni források az *Orion*t, az *Orion övé*t rendszerint együtt emlegetik a szomszédos *Sirius*szal, az égbolt legfényesebb csillagával. Jó példa erre, hogy a *Sirius* egyik iráni neve (*Tistrja*) azt jelenti: a „három égitestből álló csillagképhez tartozó". A szóbanforgó csillagkép, ebben a szövegmagyarázók megegyeznek, az *Orion öve*. Az iráni adat megintcsak nem egyedülálló. A világ minden részéről, például Kínából, Egyiptomból, Indiából, a finn ősiségből tudunk csillagmítoszi példát

felhozni arra nézve, hogy az *Orion övé*t és a *Sirius*t a régiek összetartozónak tekintették (JANKOVICS 1987: 69; 1997: 42,156,188,209). Ennek az a magyarázata, hogy az *Orion övé*nek 3 csillaga egy vonalban sorakozik, s az őket összekötő egyenes, ha bal felé meghosszabbítjuk, egy nyújtott karú szűk arasznyira „eltalálja" a *Sirius*t. A csillagászati kézikönyvek is gyakran így adják meg az *Orion öve* és a *Sirius* kölcsönös helyzetét.

Nem csoda, ha e véletlenszerű, ám szembetűnő „együttállás" ősidőktől fogva megmozgatta a csillagnézők képzeletét. Bár általam ismert írott forrás nem támasztja alá feltevésemet, mégis azt kell hinnem, hogy nevezett együttállás, vagy inkább szomszédság karácsony szent történetéhez is alapul szolgált. Mégpedig annak okán, hogy miképpen az *Orion övé*nek csillagait a háromkirályok égi testével, úgy a *Sirius*t magával a Szűzanyával azonosíthatjuk. Mint már jeleztem, a *Sirius* az egyiptomi Ízisz istennő csillaga volt, s azt a jól ismert tényt is, miszerint a Mária istenanyaságát körülvevő késő ókori, koraközépkori képzeteket javarészt ókori anyaistennők Íziszben szinkretizálódott személyétől kölcsönözték. SZENT JEROMOS is így jár el, amikor Máriát *Stella Maris*nak, „Tenger Csillagának" nevezi. Ez az elnevezés a csillagok közül a *Sirius*t, a bolygók közül a *Vénusz*t illette. Ez nem ellentmondás: a régiek bizonyos csillagokat, mint lelket a testtel, párba állították a bolygókkal. Vénusz egyik csillaglelke épp a Sirius volt. Az egyik – mondom –, a régiek ugyanis többféle lelket különböztettek meg. (A csillaghit rekonstruálható felfogásának értelmében a planéták aszerint váltanak lelket, ahogy látszólagos haladásuk során más-más csillag egyesül velük, illetve válik el tőlük.) Ezzel kapcsolatban említésre érdemes, hogy a középkori nyugati, és általában az ortodox keresztény művészetben Mária fejkendőjét olykor egy, rendszerint azonban 3 csillag ékesíti: egy a homlokán és egy-egy a vállain.

Megint egy olyan képzetről van szó, amely a mondottnál szélesebb körben terjedhetett el. Ismerhették pogány eleink is. Ha helytálló, amit Szent László és a kun vitéz legendájának csillagos magyarázataképpen írtam (JANKOVICS 1987), akkor eleink e képzetet sajátjuknak tekinthették már megkeresztelkedésük előtt is. A legenda az én olvasatomban „megkeresztelt" pogány csillagmonda, melynek leányszereplője – a legkeresztényibb változatban maga Szűz Mária – többek közt a *Sirius*hoz kapcsolható. Ezt, mármint azt, hogy eleink a *Sirius*t a legújabb korig „csillagnőnek" tekintették, tanúsítják annak népi elnevezései: *Sántakata, Sántaleány, Tündérfő* (!), *Árvaleányszeme*, valamint a csillagpásztorokhoz illő *Ebédhordó, Szilkehordó* név. (Az ennivalót mindig leányok, asszonyok vitték a pásztoroknak és a földeken dolgozóknak: az *Orion* legismertebb magyar neve: *Kaszáscsillag*, szomszédságában az *Ebédhordó*val erre, és az *Orion öve–Sirius* emlegetett összekapcsolására utal. A szóbanforgó Kasza ui. az „öv" maga.)

Mária és a Sirius „azonosítása" nincs ellentmondásban azzal, amit fentebb Mária és a Tejút megfeleléséről írtam. Figyelemre méltó ebből a szempontból a kétértelmű *Tündérfő* név (kétértelmű, mert érthetjük tündérfejnek, de a tündérek főnöknőjének is), hiszen a tündérek pogány istennők mesebeli másai (ez tetten érhető a Tejút *Tündérút* illetve *Isten útja* neveiben is). Ha a *Sirius* a „Tündér feje", teste miért ne lehetne maga a Tejút, s az öle, amelyből a Gyermek világra jön, a Siriusszal éppen átellenben lévő tejúthasadék (más kontextusban barlang, faodú)? Hiszen Ízisz anyai előképét, Nut tejútistennőt is rendszerint a Nap éjszakai útjaként ábrázolták, vagyis oly módon, mint akinek testében a Nap éjszakánként végighalad. (Korábban a tejútvilágfát mint Mária égi megtestesülését összevetettem a karácsonyfával mint szimbólummal. Ennek szellemében a fa tetejére tűzött (betlehemi) csillag a *Sirius* képviseletében Mária fényes szemével, orcájával, a fa tövén felállított játékbetlehem bölcsőcskéje a tejúthasadékból születő napgyermekkel hozható kapcsolatba (JANKOVICS 1997: 352).

Mindezek alapján már korábban az volt a véleményem, hogy a *Sirius*ban a betlehemi csillag mithraikus előképét ismerhetjük föl, vagyis azt a Csillagot, amelyet a (Napban) megtestesülő csillagisten (szűz) anyjával azonosíthatunk. Másképp fogalmazva a *Sirius* az az égitest, amelyben az isten (csillaglelke) fogantatásától a születéséig tartózkodik. (A Nap és a *Sirius* összekapcsolására nézve: Egyiptomban a kettő egyesülése a Nílus közelgő áradását jelezte, ezért ehhez az eseményhez igazították az évkezdetet.) A szentírási elbeszéléshez egyszerűsítve a képet: a *Sirius* lehet a betlehemi istállóban tartózkodó Mária égi képmása, akihez a napkeleti bölcsek, azaz az *Orion övé*nek csillagai „igyekeznek", s lehet a hozzá vezető betlehemi csillag, melyet útban Betlehembe a mondott három csillagkirály követ. A betlehemi csillag, mint írtam fentebb, éppoly sokértelmű jelkép, mint a többi, amely körül az egymásnak mégoly ellentmondásosnak tűnő magyarázatok is elférnek (JANKOVICS 1997: 31–33). De hát beszélhetnénk-e mítoszról, szimbólumról, jelentéseiben koronként megújuló tanításról, ha ez a történet egyértelmű lenne?

Irodalom:

BÁLINT SÁNDOR: *Ünnepi Kalendárium I–II.* Szent István Társulat, Budapest, 1977

BÁLINT SÁNDOR: *Karácsony, húsvét, pünkösd.* Szent István Társulat, Budapest, 1994

GRAVES, ROBERT: *Görög mítoszok I–II.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 1970

HORVÁTH CYRILL: *Középkori magyar verseink* in: *Régi magyar költők tára* I. Budapest, 1921

JANKOVICS MARCELL: *„Csillagok között fényességes csillag" – A Szent László legenda és a csillagos ég.* Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest, 1987
JANKOVICS MARCELL: *A fa mitológiája.* Csokonai Kiadó, Debrecen, 1991
JANKOVICS MARCELL: *Ahol a madár se jár.* Pontifex Kiadó, 1996
JANKOVICS MARCELL: *A Nap könyve.* Csokonai Kiadó, Debrecen, 1996
JANKOVICS MARCELL: *Jelképkalendárium.* Csokonai Kiadó, Debrecen, 1997
KERÉNYI KÁROLY: *Görög mitológia.* Gondolat Kiadó, Budapest, 1977
Magyar Néprajz VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság. Szerk: Hoppál Mihály. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990
A magyarság néprajza III. (VISKI KÁROLY: *Drámai hagyományok*). Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1935
PAP GÁBOR: *Karácsony a magyar csillagos égen.* Főnix Könyvek, Debrecen, 1997
REICHEL–DOLMATOFF, G.: *Astronomical Models of Social Behavior Among Some Indians of Colombia* in: *Ethnoastronomy and Archaeoastronomy in the American Tropics.* Ed.: Anthony F. Aveni and Gary Urton. The New York Academy of Sciences, New York, 1982
RÖHRICH, LUTZ: *Le Folklore du Soleil* in: *Le Grande Livre du Soleil.* Ed.: Joseph Jobé. Edita–Denoel, Lausanne, 1973
SOUCEK, LUDVIK: *A betlehemi csillag nyomában.* Madách Kiadó, Bratislava, 1973
SPEIDEL, MICHAEL P.: *Mithras–Orion – Greek Hero and Roman Army God.* E. J. Brill, Leiden, 1980
TOMPKINS, PETER: *Secrets of the Great Pyramid.* Harper and Row Publishers, New York, 1978
TOROCZKAI–WIGAND EDE: *Öreg csillagok.* Táltos kiadása, Budapest, 1916
TÓTH MELINDA: *Árpád-kori falfestészet. Művészettörténeti füzetek* 9. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974
ULANSEY, DAVID: *Solving the Mithraic Mysteries* in: *Biblical Archaeology Review,* New York, 1994 September

Egy hallgatag katolikus jelkép – a szentségtartó*

Negyedszázada foglalkoztatnak a hagyományos jelképrendszerek, mindenekelőtt a keresztény szimbolika és a csillagászat, naptár közötti összefüggések. Itt következő előadásom is e tárgyban íródott, helyszűke és idő hiányában nem éppen áttekintő jelleggel, de talán mégis meggyőzően, azzal a szándékkal, hogy a szümpozion mottójához illően „szóra bírt" néma jel – az előadás címében említett szentségtartó – a keresztény liturgia csillagászati-naptári hátterének sarkalatos jellegzetességeire rávilágítson. Így például a katolikus naptár luniszoláris voltára, ami már az evangéliumok szimbolizmusát is alakította, s bármilyen pogányul is hangozzék – de hát a keresztény vallásnak két szülője van: a judaizmus és a pogánynak mondott egykorú szellemiség –, a katolikus dogmatikának is tartalmat, formát adott; továbbá, a napfordulók és napéjegyenlőségi pontok rituális jelentőségére, a katolikus ünnepek naptári-csillagászati érvényességére, ami közelebbről az adott ünnepi mondanivaló: „jó hír" és annak kihirdetése (időpontja) közti kettős kötést jelenti (egyrészt azzal a „mennyei" helyszínnel köt minket össze, ahol a szóbanforgó naptári időpontban a Nap éppen tartózkodik, másrészt pedig az égnek azzal a részével, mely a mondott nap éjszakáján tárul szemünk elé); végül arra a sajátosságra, mely szerint egyes, egymástól épp fél évre eső téli illetve nyári jeles napok társünnepei egymásnak. (Például a dec. 6-i Mikulás- és a máj. 16-i Nepomuki Szent János-, a dec. 27-i Szent János- és a jún. 24-i Szent Iván-, a jan. 17-i Remete és a jún. 13-i Páduai Szent Antal-, a jan. 22-i Szent Vince és az aug. 7-i Szent Donát-nap.) Köztük az „átjárhatóságot" a Nap éves pályáját kétszer is átszelő Tejút biztosítja, amennyiben a felsorolt ünnepeken a Nap a Tejút és a nappálya téli illetve nyári kereszteződésében tartózkodik, vagy tartózkodott mindenesetre az ünnep hivatalos beiktatása idején. De ideje, hogy a tárgyra térjek.

Pünkösd kettős ünnepe után a tizedik napra (mindig csütörtökre!) a katolikus naptárban úrnapja esik. Ezen a napon „Krisztus titokzatos testét": az oltáriszentséget ünnepli a katolikus egyház. Kötelező, piros betűs ünneppé IV.

* A Szent Ignác katolikus szakkollégium 1997. évi III. szimpóziumán tartott előadás szövege

Orbán pápa tette 1264-ben; mint mesélik, földije, Lüttichi Szent Júlianna (†1258) sugalmazására, aki egy látomásában a teliholdat látta, melyből egy darabka hiányzott. Júlianna a kegyes hagyomány szerint látomását úgy értelmezte, hogy a Hold az egyházi évet jelképezi, amelyből még valami hiányzik, mégpedig az Oltáriszentség ünnepe. Az ünneppé nyilvánítás közvetlen előzménye állítólag a híres, RAFFAELLO által is megfestett *Bolsenai csoda* volt. A pápa épp Orvietóban időzött, amikor hírül vitték neki, hogy a közeli Bolsenában az ostya a pap kezében úrfelmutatáskor vérezni kezdett.

A katolikus legendáriumban nem ez az első hasonló mirákulum. Nagy Szent Gergely pápáról jegyezték föl, hogy egyik nagycsütörtöki miséjén egy, az ostya és a bor átváltozásában kételkedő asszony lelkének megmentésén fáradozva csodás jelért fohászkodott, mire az oltár feletti feszület Krisztusának sebei vérezni kezdtek, és a vér a pápa által felemelt kehelybe csorgott. (Mesélték a csodát másképpen is, s így vagy úgy, többször megfestették.)

A csoda időpontja: nagycsütörtök nem véletlen. Mindenekelőtt azért nem, mert az első átváltozás időpontjára utal, az Utolsó Vacsorára, amikor Jézus az ismert szavak („Ez az én vérem...") kíséretében nyújtotta át tanítványainak a borral teli kelyhet, továbbá azért sem, mivel nagycsütörtök a középkorban Gergely pápa idejében (†604) akár a pápa nevenapjára: márc. 12-ére is eshetett a Julianus-naptár pontatlanságának következtében. Ahhoz tehát, hogy IV. Orbán épp a mondott csütörtököt választotta úrnapjául, az ő idejében közismert Gergely-legendának is köze lehetett (mi más juthatott volna a bolsenai csoda hallatán az eszébe?), amellett, hogy egy másik csütörtök: az „áldozó", amelyen az Úr teste szintén főszerepet játszik, a mindenkori pünkösdöt épp tíz nappal előzi meg, így a két ünnep szimmetrikusan fogja közre a Szentlélek ünnepét. Az ünnep időpontjának kiválasztásában mindemellett a hiúság is szerepet játszhatott. Orbán napja (máj. 25.) a pünkösdi időszakba esik, úrnapja időpontjának megválasztásával a pápa saját nevét, névünnepét is fényesebbé tette.

Az ünnep fő eseménye a körmenet, amelyen körbehordozzák az oltáriszentséget. A körmenet útvonala mentén egymástól egyenlő távolságra 4 oltárt állítanak föl az ott tartandó rövid szertartás céljára. (A körbe írt négyszög szimbolikája megismétlődik a kör alakú ostya fölé boruló négyszögletű baldachinban, elvégre az oltáriszentséget kerek ernyő is védelmezhetné; az ázsiai és afrikai kultuszokban ilyeneket használnak.) E sajátosság önmagában is arra vall, hogy a szentostya útvonala a Nap éves pályáját jelképezi, aminek csúcspontja az az időszak, amikor a Napot anyjának, a Tejútnak „karjai" a magasba emelik. Úrnapja ebbe az időszakba esik. Ebben az összefüggésben a szentostya, az isteni kenyér magának a Napnak a jelképe. (A mitikus tudatban mindenütt: az azték Vicilopocstli kukoricából gyúrt kalácsbábujától a keleti népek kerek lepénykenyeréig, amilyen meséink hamubansült pogácsája is volt, a napisten megteste-

süléseként élt a kenyér. Az egyház kezdettől fogva harcolt az ilyenfajta azonosítások ellen, de mivel Jézus; az „Igazság Napja", az „Út, a Világosság és az Élet", a „Kezdet és a Vég", aki a Nappal együtt született az év fordulóján, szintén a kenyérben testesült meg, nem csoda hát, ha a jámbor nép napszimbólumot látott az oltáriszentségben. Az egyház végül is belenyugodott a megváltoztathatatlanba. Erre nézve elég, ha a régi ostyasütőformák mintázatát vesszük szemügyre.)

Az oltáriszentséget a talpas szentségtartóban, más néven úrmutatóban (lat. *monstrantia*) hordozzák körül, s abban teszik ki ünnepélyes szentségimádásra is. Ez a vallásgyakorlat is a XIII. században keletkezett. Páduai Szent Antal (†1231) egyik, halála után keletkezett legendája is tanú erre. E szerint Antal egy zsidó embert úgy győzött meg arról, hogy Krisztus jelen van az oltáriszentségben, hogy annak szamarát a szentségimádásra kitett ostya elé vezette, s az állat a szentség láttán letérdepelt. Annak, hogy épp Páduai Szent Antal személyéhez fűződik ez a legenda, szintén naptári oka van. Antal névünnepe, azaz halálának, vagyis „égi születésnapjának" időpontja: jún. 13. úrnapja kalendáriumi környezetébe esik, és a XIII. században a Julianus-naptár hibájából adódóan a „győzedelmes" Nap napja: a nyári napforduló is az ő nevenapjára esett.

Az úrmutató készítését az úrnapi körmenet és a szentségimádás tette szükségessé. Az ostyatartó fémszelencéből (gör.-lat. pyxis) fejlesztették ki a XV. században. Legegyszerűbb formája talapzaton álló fémdobozka, kerek üvegablakkal, ami arra szolgál, hogy a szentséget látni lehessen. A gótikus szentségtartó nem egyszer növényi ornamentikával befuttatott, üvegfalú, tornyos kápolnát formáz, amelynek szobordíszei közt központi helyet foglal el olykor a Napba öltözött asszony alakja. A Szűzanyának ez utóbbi megjelenítési formája föllelhető a későbbi úrmutatókon is. A barokk-korban, az ellenreformáció idején új életre kelő katolikus szimbolizmus jegyében az úrmutató az ostyának mint napjelképnek a tartójaként sugárdíszt kapott. A rokokó idején a mandorla formájú szentségtartó terjedt el, olyan változatban is, melyen a sugarak rombusz-alakot képeznek. A mandorla: a mandula alakú dicsfény a Napba öltözött asszony ábrázolásainak is szinte elmaradhatatlan kelléke. Krisztus alakját a középkori ábrázolások tanúsága szerint az isteni „sorsfordulók" hadd mondjam – napfordulók alkalmával övezi mandorla: a tavaszi napéjegyenlőségkor, amikor Mária a méhébe fogadja a Szentlelket; a téli napfordulót követő karácsonyi születésekor, az ugyancsak tavaszi pokolra szállás feltámadás pillanatában. Mitikus-mese hasonlattal élve akkor, amikor az Úr a világok választójához érkezik. (L. 22–23 o.)

Ami az úrmutatón nem változik: a fémrészeket mindenkor aranyból, a Nap babjából készítették (bár a szegényebb eklézsiák csak aranyoztatták), és a doboz, tornyocska, kápolna vagy sugár koszorúzta forma közepén ott az üveggel

óvott nyílás, amelyben a Jézus-monogramos, feszületet ábrázoló, nagy kerek ostyát holdsarló alakú foglalat („holdacska", lat. *lunula*) tartja. A lunula alkalmazását talán Lüttichi Szent Júlianna látomása sugallta, de fordítva is történhetett; mármint hogy az ostyatartó holdacska volt a legendás látomás ihletője. Mindjárt látni fogjuk, miért. (Az az érvelés ui., hogy a Hold az egyházi évet jelképezné, nem áll meg, mivel a középkori felfogás szerint az egyház – lat. *Ecclesia* – jelképe a Nap, és nem a Hold volt; az utóbbi a judaizmust – lat. *Synagogá*t képviselte.)

Formaváltozásai ellenére a szentségtartó mindenkor Mária-jelkép. Azt példázza, hogy Jézus testének első tartója, hordozója az anyai méh volt. A kezdetlegesebb edényforma szimbolikus jelentésére a litánia eme Mária-megszólítása vet fényt: „Tiszteletes Edény!" (Nem beszélve arról, hogy a különféle edények, köztük a halotti urna is, már az újkőkorban nőt formáztak, s minthogy földből készültek, a földanyát jelképezték.) A tornyos kápolna alakú tartó az *anya*szentegyház miniatűr jelképes makettje, miközben a Szűzanyát is formázza, amire a litánia más sorai utalnak: „Elefántcsonttorony!", „Mária, aranyház!" A sugaras, mandorlás forma archaikus szimbólumot idéz meg: a női öl ősi, szublimált jelképe ez, a középen lyukas fénykoszorú, sugaras rombusz, benne a Gyermeket szimbolizáló ostyával. Bizonyos értelemben az ostyát tartó „holdacska" és a Napba öltözött asszony miniatűr képmása is ezt sugározza a szemnek.

Ami az előbbit illeti, archaikus képzetekben, mítoszokban és mesékben, de egykorú ábrázolásokon is a Nap hordozója a Hold, pontosabban az újhold – hajó, hátasló képében (ennek egyszerű a magyarázata: a Hold a Nappal akkor áll együtt, azaz akkor tudja „hordozni", amikor épp újhold van), ugyanakkor a csillaghit, a jelképformálást a legújabb korig meghatározó asztrológia a *szűz* Holdat az anyaméh védelmére rendelte. A Nap és a Hold együtt „játszik" az Ikrek csillagképhez illetve az Ikrek jegyhez (hónaphoz) fűződő mitikus képzetekben, és az asztrológiában is: az utóbbi szerint az ún. holdcsomópontoknak: a nap- és holdfogyatkozás helyeinek két kitüntetett pontja van: az Ikrek és a Nyilas jegyben. Tárgyunk szempontjából nem közömbös, hogy a Tejút az Ikrek és a Nyilas csillagképekben szeli át az Állatövet, továbbá, hogy a keresztény világéra elmúlt 2000 éve során a nyári napforduló mindvégig az Ikrek, a téli napforduló viszont a Nyilas csillagképbe esett. Ugyancsak az asztrológia szerint az Ikrek havát követő Rák hónapban, amikor a Nap az Ikrek csillagképben, pályája zenitjén tartózkodik, a Hold az uralkodó planéta. Az úrnapja alkalmával közszemlére tett úrmutató holdacskája tehát még az ünnep naptári helyét is jelzi: legkorábbi időpontja: máj. 22-e az Ikrek havába esik, legkésőbbi időpontja: jún. 25-e már benne jár a Rákban. Majd elfelejtettem, úrnapja ún. mozgóünnep, kalendáriumi helyét a keresztény luniszoláris naptár szellemé-

ben a húsvétszámítás határozza meg. (Mint ismeretes, húsvét időpontja aszerint változik, mikorra esik vasárnap a tavaszpont utáni első holdtöltére.)

Annak ellenére, hogy a népszerű jelképmagyarázatok a szűzies Holdat mint az anyaméh védnökét Mária égitestjelképének tartják – egyébként nem minden alap nélkül –, s ilymódon a Szűzanyát pogány holdistennők keresztény utódjának tekintik (ennek bizonyítékaként szokás felhozni, hogy Máriát Napba öltözött asszonyként a szentségtartókon is holdsarlón állva ábrázolják a Jel 12,1 alapján; ezt látszik alátámasztani, hogy a Szent Szűz éppúgy Jézus hordozója, mint a Napnak a Hold, s tárgyi alakjában éppúgy lehet hajó, templomhajó, az anyaszentegyház hajója), ezt az értelmezést mégis leegyszerűsítőnek kell tartanunk. Itt nem részletezhető okok folytán úgy vélem (részletes bizonyítását l. *A Nap könyve* című munkámban), hogy a Hold éppúgy, mint a Nap nem Mária, hanem Jézus Krisztus „égiteste", naptári-csillagászati értelemben Jézus ui. luniszoláris nap-holdisten. Ez a fogalom épp a monoteizmus kialakulásának előjeleként bukkan föl számos „pogány" vallásban, s jelen van az ezoterikus hellenizmusban is. (Ha Máriának is meg akarunk „minden áron" feleltetni egy planetáris istenséget, akkor az a Vénusz lehet, márcsak Szűzanyasága okán is a Vénusz Naphoz viszonyított két helyzete szerint, magyarán, hogy Hajnal- vagy Estcsillag. Ezzel már az egyházatyák is tisztában voltak. Mi másért nevezték volna Máriát *Stella Matutinának*?) Adott összefüggésben, így a fogyó Hold sarlóján álló és „Napba öltözött" (értsd: Nappal viselős) asszony ábrázolása esetében a Hold a meghaló, a Nap a születő Isten szimbóluma. Hasonló kétértelműséget hordoz a szentségtartó. Ha a szentostyát tartalmazó aranyházat Máriával azonosítjuk, akkor a holdacska, mely az oltáriszentséget tartja, nem lehet az anya jelképe, hiszen az is az aranyház méhében van. Szerintem a lunula és a karéjába illesztett kerek szentostya mint az együtt álló Nap és újhold az égen eggyé válva jelképezik a megtestesült Fiúistent.

A mai embernek ez a magyarázat bizonyosan arabusul hangzik, és súlytalannak tűnik ahhoz, hogy egy világvallás (rejtett) alaptétele legyen. De próbáljunk meg az I. században működő VERGILIUS vagy János evangélista fejével gondolkodni. VERGILIUS híres-hírhedt *IV. Eclogá*jában Augustus császárnak hódolva új aranykort hirdet, amelyhez asztrológiai-csillagászati érvekkel szolgál hitelül:

> *„Íme betelt az idő, amelyet Cumae dala jósolt:*
> *újraszületve az évszázak roppant sora tárul.*
> *Eljön a Szűz ismét, már jön Saturnus uralma,*
> *már a magasságból küld új ivadékot a mennybolt.*
> *Óvd csak a most születő csecsemőt, Lucina, ki majdan*
> *véget vet a vaskornak, hoz a földre aranykort..."*

A fentebb írtak okán tartották VERGILIUSt az ókeresztények titkos szövetségesüknek, aki szerintük a Szűzben (a Szűz csillagképben) az Istenszülő Szűz-

anyára, az égi ivadékban pedig nyilván Jézus Krisztusra gondolt. Bizonyos értelemben nem tévedtek. Legalábbis, ha összevetjük azzal, amit János ír a *Jelenések könyvé*ben. Az ő csillagkoronás, Holdon álló, Napba öltözött, viselős asszonyában felismerhető a Szűzanyával azonosított Szűz csillagkép. E képzettársítás a zsidó naptáron alapszik. A zsidók szent időszámításuk szerint a tavaszponthoz igazodva, polgári időszámítás szerint az őszponthoz igazodva kezdik az új évet. A jelen világéra kezdetekor az előbbi a Halakba, az utóbbi a Szűz csillagképbe hátrált a Kos, illetve a Mérleg csillagképből. Másképpen szólva, a zsidók számára két legfontosabb zarándokünnepen: a kenyér Pészáhján és a bor Szukkótján a Nap a Halak, illetve a Szűz csillagképben tartózkodik. És Jézus az evangéliumok tanúsága szerint a kenyérben és a borban öltött testet, nem csoda hát, hogy a Hal(ak) és a Szűz oly fontos szerepet játszik már az ősegyház szimbolizációjában.

Ami pedig a Holdat illeti, az *Apokalipszis* zsidó szerzője azért állítja rá az asszonyt (a Szűz csillagképet), mert a zsidók is luniszoláris naptárt használnak, és a mondott évkezdő ünnepi ciklusokat a Holdhoz igazították. Tavasszal teliholdhoz (l. húsvét), ősszel viszont újholdhoz! Vagyis egy olyan pillanathoz, amikor a Nap és a Hold a Szűz csillagképben együtt, egy vonalban áll. A képbe a VERGILIUS emlegette Saturnus is illik, még pedig kétszeresen: az ókorban a Szaturnuszt a zsidók csillagának tartották – ők maguk is –, ugyanakkor az asztrológia szerint az őszponttal kezdődő hónapban (a Mérleg jegyben, amikor a Nap a Szűz csillagképben jár) a Szaturnusz bolygó exaltatióban, azaz „erőben" van.

A Napba öltözött asszonyt ábrázolják kígyón tapodva, a misztikus élet- vagy világfa ágainak koronájában. A Szűz csillagkép is mintha kígyón tapodna (a lábai alatt elnyúló Vízikígyó csillagképen), és hadd emlékeztessek arra, hogy Éva anyánk, az „első Éva" az, aki engedve a Kígyó csábításának, eszik a fáról, és zsidó Pandóraként a világra szabadítja az eredeti Bűnt, míg a Szent Szűz, a második Éva hozza a világra a Szabadítót, aki eltörli azt. Ezért is ábrázolhatják kígyón tapodva. A Fáról – zsidó-keresztény gondolatkörben a Tudás fájáról illetve a Megváltó keresztjéről: az „Igaz élet holt fájáról" – még lesz mondanivalóm.

A szentségtartó szimbolikáját illetően nem elhanyagolható tény, hogy Máriának az úrnapja körüli, nyári napfordulói ünnepkörben is kiemelkedő szerep jut, ami máig él a Szent Iván-napi (jún. 24-i) népénekek szövegében, így például az alábbiban:

„Ó hajnal, hajnal, szép piros hajnal,
akiben Mária nyugodik,
Krisztus Jézus születik.
Úristen eleven ostya (...)
Fehér rózsa Mária,..."

(Zárójelben: a Hajnalcsillag nyugszik hajnalban...) DÖMÖTÖR TEKLÁtól tudjuk, hogy a német nyelvterület Szent Iván-i énekeiben Mária azt álmodja, hogy fa nő a szíve alatt. A virágzó, Krisztus-gyümölcsöt termő életfa-kereszt az, ahogy SIMONE DEI CROCIFISSI XIV. század végén festett, Ferrarában őrzött táblaképe mutatja. Ugyancsak DÖMÖTÖR TEKLA írja, hogy a „katolikus egyház középkori jelképrendszerében Mária az ég királynője, az ég kapuja, ablaka (coeli fenestra) stb. Ahogy az üvegablakon áthatol a fény, úgy hatolt a Szentlélek Márián át." S tegyük hozzá, Jézus is, hiszen ő a világosság Istene, míg „Mária a fénynek, a világ fényének szülőanyja". (DÖMÖTÖR 1974: 168) A szóban forgó üvegablakról a szentségtartó ablakocskája jusson eszünkbe, az ég kapuja metaforáról pedig a nyári napforduló, mely a többi naptári fordulóponttal egyetemben mint „kapu" működik számos jelképrendszerben, így a keresztény szimbolikában is, mégpedig épp a névadó szent kapcsán. Szent Iván, azaz Keresztelő Szent János a korai középkorban a latin Ianus isten helyét vette át János evangélistával együtt, mivel nevük latinos alakját Ianusén keresztül a latin *ianua*=„kapu" szóval hozták összefüggésbe.

Mind emellett a júniusi Mária-kapu metaforának, a hajnali Máriához, a *Stella Matutiná*hoz intézett imáknak egészen konkrét pogány naptári előzménye van. Aligha lehet ui. kétséges, hogy a római naptár június havának névadó istennője: Iuno, akit e hónapban több néven is ünnepeltek: az év ajtósarkát megszemélyesítő Carda istennőként, aki Ianus kapusisten női párja volt, vagy mint Mater Matutát, a „Reggeli Anyát", aki szintén Ianusszal, egyúttal mint „Reggeli Atyával" (Pater Matutus) alkotott párt, a latin keresztények számára közvetlen mintával szolgált a fenti képzet kialakulásában. Mint ahogy a fügefa alakjában tisztelt Iunonak is (iuno Caprotinae), akinek ünnepét két héttel a nyári napforduló után ülték meg a régi Rómában, szerepe lehetett e képzetkör megalapozásában. A tejet izzadó fügefa és a legfőbb isteni dajka az antik kozmológiában a Tejúttal azonosult, és Rumina („Emlő") néven Róma alapító ikerpárjának, Romulusnak és Remusnak volt névadó (fa)anyja, szoptatós dajkája.

Hogy mi ennek a jelentősége? Az, hogy a mondott naptári időszakot, a nyári napforduló körüli napokat, amikor a Nap az Ikrek csillagképben jár, egyúttal keresztezi a Tejutat, az Ikrek (a rómaiak által nagy becsben tartott Castor és Pollux csillagistenek, illetve ezek megtestesülései: a Nap és a Hold, Romulus és Remus) mitológia szerinti szülőanyját (ez is univerzális őskép: a Tejút számtalan kultúrában a legfőbb istennőnek illetve a világ fájának az égi megtestesítője), a Tejút mint égi átló köti össze a téli napforduló időszakával, a Nap téli tartózkodási helyével. Úgy is mondhatnók, hogy a nyári napforduló idején látszik a legszebben és a legtovább az égnek (a Tejútnak) az a része, ahol fél évvel korábban, majd ismét fél évvel később a mitológiai hagyomány szerint megszületik a Nap, keresztény felfogás szerint pedig Jézus Krisztus.

A szentségtartó tehát, aminek keletkezése egy nyári napforduló körüli ünnep alapításához kötődik, nemcsak a saját naptári időszakáról, hanem a vele térben és időben, de szent értelme szerint is épp átellenben lévő naptári időszakról is „sokat mond". Mint a Magzatával várandós Szűzanya tárgyi képe közvetlenül utal a téli napfordulókor bekövetkező születésre, hiszen a nyári napforduló körüli éjszakákon látható csillagképi látványt köti össze a fél évvel korábban (fél év múlva) bekövetkező eseménnyel (lásd a júl. 2-án ünnepelt Visitatio és a karácsony közötti kapcsolatot is). A Tejút nyáron látható szakaszán ugyanis egy hasadék látható (egyik népi magyar nevén *Hajnalszakadék),* mely a szoláris mítoszokban a Napot szülő nagy istennő ölét testesíti meg, s ha a szentségtartót, benne a szentostyával úgy tekintjük, mint a Napba öltözött Asszony, azaz a Krisztussal várandós Szűz tárgyi jelképét, akkor a középkor mitopoétikus logikájával fölismerhetjük benne a karácsonykor a Tejút hasadékából világra születő Nap képmását is.

Ennek az állításnak alátámasztásául szolgál, hogy a Napba öltözött Asszony ábrázolásait az egyház a középkortól kezdve a Szűzanya szeplőtelen fogantatásának képzetéhez, majd dogmájához kapcsolja, s annak időpontját Mária feltételezett születéséhez viszonyítva adventbe, dec. 8-ára tette. Az idézett népének epitheton ornansa: a „fehér rózsa" is Mária szeplőtelenségére vonatkozik. Ugyancsak az úrnapja – nyári napforduló és a karácsonyi ünnepkör – téli napforduló közti összefüggésre „mutat rá" az úrmutató ősi gyökerű, fás, tornyos szimbolikája: nemcsak a gótikus „aranyházak" növényi ornamentiájával, vagy a Napba öltözött Asszony ábrázolásainak fás változataiban, amilyen a spanyol VICENTE CARDUCHO barokk festménye a budapesti Szépművészeti Múzeumban, hanem azáltal is, hogy a télközépi ünnepek legfőbb jelképe, tárgyi kelléke a fa: Ádám-Éva (dec. 24.) bűnbeesésének fája; a fény fája, a karácsonyi fenyő; Jézus dávidi nemzetségfája, a Jesse fája (dec. 30.), mely utóbbinak alighanem legszebb barokk-kori megjelenítését a Heves-megyei Gyöngyöspata temploma őrzi, és amely minden tekintetben olyan, mint egy óriás szentségtartó. Az is, hiszen törzse maga a tabernaculum, a szentostyát őrző szekrény. Vö. a dec. 21-i Tamás apostol legendájával. Eszerint Tamás romlatlan tetemét egy templomi oltáron álló *ezüst szekrény* őrzi, mely fölött *örökké égő lámpás* világít (templomban az örökmécs az oltáriszentség jelenlétét jelzi.) A templom egy *hegyszakadék* fölött emelkedik, a hegyszakadékot pedig „paradicsomi víz" keríti. (A misztikus helyszín a Nap dec. 21-i – téli napfordulói! – tartózkodási helyére: a tejúthasadékra és a benne vöröslő Antares csillagra is utal.) A gyöngyöspatai Jesse-oltár szimbolikájában is az úrmutatóéval mutat rokonságot. Itt csak egy-két jellegzetességére hívnám föl a figyelmet. A *Jesse-oltár* fájának ágai *Mária születése* képet fognak közre (vö.: szeplőtelen fogantatás), a fa tetején – rózsa kelyhében! – Mária ül, ölében a Gyermekkel. Vele együtt az

ágakon Jézus 19 ősét számolhatjuk össze. A 19-es a luniszoláris naptárak fontos száma: kereken 19 évig tart a nagy holdciklus, az ún. nutációs periódus; ennyi idő telik el addig, amíg a Nap és a Hold látszólagos pályái az égnek ugyanazon pontján metszik egymást, magyarán szólva a nap- és a holdév közti különbség kiegyenlítődik. (Ismerték már a babiloni csillagászok és naptárkészítők, a zsidó naptár ma is számol vele.)

S hogy a Mária-szentségtartó tornyos szimbolikájára is hozzunk a téli ünnepkörből példát: a dec. 4-i Borbála meg a dec. 6-i Miklós legendáriumában illetve ábrázolásain központi helyen áll a Tejutat szimbolizáló, „égig érő" torony. (Nem mellékes, hogy Borbála tornyát képmásain sokszor a szent kezében lévő, *szentségtartóra emlékeztető makett* vagy *szentostya kehellyel* helyettesíti.

Összefoglalva a mondottakat: a téli és a nyári ünnepkört jelképiségében összekötő szentségtartó a legszebb példája annak, hogy a tér-idő egységében, az örök körforgásban való gondolkodás a középkori eredetű, ám ősi gyökerétől el nem szakadt katolikus naptár máig érvényes és a gyakorlatban még eleven sajátossága.

Irodalom:

DÖMÖTÖR TEKLA: *A népszokások költészete.* Akadémia Kiadó, 1974

Elemi szimbolika és a nyelv

„Be hideg ez a földi kunyhó”

Az európai hagyomány 4 elemet különböztet meg: a földet, a vizet, a levegőt és a tüzet. Eleink nem a létező anyag elemi formáinak tekintették őket, inkább a világ szimbolikus, ugyanakkor valóságos rendező elveinek. Ennek megfelelően – az egykorú gondolkodás szellemében – más jelképes négyesekkel hozták őket kapcsolatba: égtájakkal, színekkel, állatokkal, az emberi test váladékaival, vérmérséklettel, erényekkel, planétákkal, istenekkel, szentekkel – és, amit első helyen kellett volna említenem – évszakokkal. Így – elébe vágva mondandómnak – a földet az ősszel.

Mit „kell” tudnunk a föld elemről? A hagyományos, ellentétpárokban gondolkodó szimbolikus felfogás szerint a föld „hideg és száraz” elem, s mint ilyen „szemben áll” a „meleg és nedves” levegővel. „Ég és föld” – mondjuk a feloldhatatlan ellentétre. (Praktikusan: a levegő, azaz a szél szárítja ki a földet, pusztítja felszínét port kavarva, de a szél sodorja fölébe a tenger felől az esőfelhőket is. Másfelől a föld kőzetei, ércei oxidok formájában tartják rabságban a levegő „nedves” oxigénjét.)

A föld elemmel hozták kapcsolatba a fekete epeváladékot, a lépet, az ólmot, a Szaturnusz planéta mérgező fémét, a disznót, Saturnus (Kronosz) és Ceres (Démétér) földistennő állatát, a szaturnikus lelkiségként leírt búskomorságot (Melancholia Saturnus leánya „volt": lásd Dürer hasonló című metszetét). A felsoroltak jól illenek az őshöz is. (A földtúró sertés a mindent fölfaló és elemésztő halál állatjelképe volt, így a temetői földé is, amelyben a tetem elenyészik.) A földhöz rendelték a platónikusok a kockát a mértani testek közül, mivel minden alakzat között ezt „érezték” a legsúlyosabbnak és a legstabilabbnak. Kepler is a kocka tulajdonságaival jellemezte a Szaturnusz szféráját. (Ezzel egybecseng, hogy egykor a négyszög volt a föld egyetemes jele, mivel a települések – lásd: városnegyed –, a megművelt föld és az öntözőcsatornák hálózata rácsszerkezetű, akárcsak a pusztulással fenyegető háló, ketrec, és négyszögű a sír is. Továbbá, az ismert világot a 4 égtáj szerinti tájolás „négyszögesítette” a kerek ég ellenében: a kör négyszögesítése, templomok esetében a ke-

rek kupola fedte négyszögletű tér az égi törvények földi alkalmazását jelentette a régiek szemében.) A föld az ég (lég) ellenpárjaként alávetett helyzetben van (alul van), passzív (rengéseivel, vulkánkitöréseivel sem egyenrangú ellenfele az égieknek: lásd az eróziót, amit a másik három, jobbára égi eredetűnek hitt elem „művel” a földdel). Sötétség, sűrűség, kötöttség – szaturnikus vonás! – társul hozzá az ég világosságával, ritkaságával, szabadságával szemben. Az asztrológia szerint a Szaturnusz az ura a földmélyi, oxigént megkötő ásványoknak és kőzeteknek, s úgy mondják, hogy Szaturnusz hatása érvényesül a kötözködő, makacs emberen (a szólás szerint: „köti az ebet a karóhoz” – az eb is Szaturnusz állatjelképe).

Végezetül, a föld nőies elem (lásd anyaföld, szülőföld). Anya- és termékenység-istennők személyesítették meg, akiket attribútumaik alapján különböztethetünk meg. A latin Ceres (görög Démétér) bőségszarut, fáklyát, kígyót tart a kezében, az ugyancsak latin Tellus Mater szent állata a nagyon is földi lény, a kövek alatt, sziklák repedéseiben, sivatagban otthonos, gyilkos mérgű, „anyás” skorpió. Opsot, az őszi betakarítás római istennőjét úgy ábrázolták, amint gyermekeit szoptatja. Kocka alakú kövekből rótt, ún. bástyakoronát visel a fején Kübelé, az antik Rómában oly népszerű phrűgiai földistennő. (A várak, városok – a légvár kivételével! – a földön állnak.)

Bizonyos vonatkozásaiban a földet férfiistenségek is képviselhették. Egyiptomban Nut ég- és tejútistennő férje Geb „földisten” volt, aki azonban inkább az ún. mitologikus „égi” földet, az égi egyenlítő és az Állatöv köreinek valamelyikét személyesítette meg „zodiákus emberként”, mintsem a mi Földünket. A földi látóhatárnak azt a szakaszát, amely mögött a Nap alábukik illetve fölkel, Egyiptomban az öreg Aker isten testesítette meg. A földalatti világot (a föld belsejét, túlsó oldalát, a déli égboltot), ahol a Nap éjszaka jár, s ahová a holtak költöznek, férfiistenek kormányozták: Egyiptomban Ozirisz, Hellászban Hadész, Rómában Pluto. A görög Héphaisztosz (latin Vulcanus) ugyan olümposzi tűzisten volt, neve és életrajza szerint azonban a föld alatt tevékenykedett.

Noha az ilyen párosítások a mai, többnyire városlakó ember számára erőltetettnek tűnnek, esetünkben nem kell túl nagy képzelőerő ahhoz, hogy belássuk, illő párt alkot az ősz a földdel. Ősszel, a betakarítás, majd az őszi szántás után csupasszá (láthatóvá) válnak a földek, és az eső áztatta fekete föld meghatározó elemévé válik a megművelt táj képének. Mivel ősszel „hal meg” a természet, s az ember is ősszel emlékezik meg halottairól, a hideg, sötét sír, amibe temetkezünk, a szántóföld, amibe az eljövendő „élet” magvait vetjük, már csak e kapcsolódás folytán is mélyebb értelmet nyer.

Erről, az elemek anyagiságon túli mély- és többértelműségéről tanúskodik a nyelv. A mi *föld* szavunk magában és összetételekben „talajt”, „talajfajtát”, „szántóföldet”, „birtokot”, „területet”, „hazát”, „szárazulatot”, „világot”, nagybetűvel

pedig égitestet jelent, tulajdonnévként annak mitikus megszemélyesítőjét, a Földanyát szólítja meg. A héber *erec* „talajt”, „országot”, „földgolyót” egyaránt jelent, csakúgy, mint a vele alighanem rokon görög *era,* a német *die Erde* (Erda a germán mitológia földistennője volt), az angol *earth (Mother Earth, planet Earth)* – a két utóbbi „földelés” értelemben is használatos azóta, hogy elektromos vezetékek hálózzák be életünket –, és nem utolsósorban az orosz *zemljá.*

A nyelvek értelemszerűen többféleképpen nevezik a földet. Az ógörög *gé,* mely szó Gaiaként a Föld legősibb istennőjének a neveként ismert, jelent „port”, „talajt”, „földfajtát”, „szántóföldet”, „országot”, „földkerekséget”, „Föld égitestet”, az ugyancsak ógörög *khthónosz* viszont inkább a Föld „méhére” utal jelentéseiben, melléknévi alakjában „földből eredőt”, „föld alattit”, „belföldit” (!), „alvilágit” jelent. A latin *ager* jelentése „szántóföld” (belőle ered *agrár-* szavunk), *agger* (két g-vel) viszont „talajnemet” jelöl (amilyen a homok, kavics) és „földhányás” (torlasz, töltés, gát) értelmű is lehet. A nőnemű *humus* (magyar *humusz)* jelentése „termőtalaj”, de a szó figyelemre méltóan összefügg a *humo* („elhantol”), *humeo* („nedves”, „ázik”) igékkel, a *humilis* („alant fekvő”) jelzővel és a *homo, humanus* („ember”) szavakkal. (Mint a görög *gé, khthóniosz* szavak is jelzik, „porból lettünk, és porrá leszünk”, halottainkat elhantoljuk, föld alá temetjük őket.) Mélyenszántó következtetésekre ad tápot az ugyancsak latin *solum* („talaj”, „haza földje”), hiszen a hasonló, s talán véle rokon *Sol* „Napot”, *solus* „egyetlent”, *solium* „trónszéket”, „székhelyet” jelent. A nőnemű *tellus* „földszín”, „talaj”, „birtok”, „föld”, „vidék”, „tartomány” jelentésű, és – láttuk – a rómaiak a Földanyát is Tellus Maternek nevezték el. Az ugyancsak nőnemű *terra* jelentései: „föld anyaga”, „szárazföld”, „vidék”, „ország”, „földgolyó”. Görög, latin és ógermán gyökerűek a föld elnevezései az európai nyelvekben. Mint az említetteken kívüli német *Grund,* angol *ground* („alap”, „földfelszín”, „terep”, „tér”), német *Land,* angol *land* („birtok”, „szárazföld”, „földrajzi tájegység”, „haza”), az angol *soil* („talaj”, „föld mint anyag”), angol *territory* („terület”, „térség”). Vö. szigériai török *tur*=„világegyetem”, „föld”, „szent hely”. Megjegyzem, hogy a mi finnugor eredetű *tér* szavunk ősi soron rokonságban állhat a latin *terra* indogermán „eredetijével”. A német *Feld* angol *field,* belőlük finn *pelte* és a magyar *föld* között a Magyar nyelv történeti-etimológiai szótára tagadja az összefüggést.

Az elemi többértelműség ellentmondásokat is szülhet, különösen a szimbólumok egyeztetése terén. Ha a földet az ősznek is feleltették meg a régiek, a föld a többi elemhez hasonlóan másképp is jelen van az év szimbolikájában. Az asztrológia az állatövi jegyeket elemi tulajdonságaik szerint is csoportosította. A Bikát, a Szűzet és a Bakot nevezte – úgymond – földiesnek, és hát e földies jegyek között még csak véletlenül sincs „igazi” őszi jegy. Hacsak nem tekintjük – némi joggal, de a bevett hagyománnyal szembeszegülve – őszinek a Szűz jegyet. Nem mellékes, hogy a Szűz havának az olümposzi vallás szerint

Démétér volt a védnöke, a termőföld, a talaj, az anyaföld és a föld elem, ugyanakkor egy másik jelképrendszerben a nyár megszemélyesítője. Ellentmondással a többi elem isteni képviselőinél is találkozunk. A görög *Héra* esetében például, aki a levegőég istennője volt, ám a neve a levegőég görög elnevezései mellett a föld jelentésű *erá*val is kapcsolatba hozható. Vagy az ugyancsak görög Hesztiáéban, aki a tűz istennője volt, de neve és földies otthona (a Bak jegy) szerint a földből rakott tűzhelyet személyesítette meg elsősorban (görög *hesztia*=„házitűzhely", „oltár", „család", „ház", „központ").

A föld és az ősz párosítását számos asztrálmitológiai összefüggés hordozza. Így például az elem és az évszak számos közös szaturnikus vonása. Az asztrológia szerint a földies Szaturnusz a Mérleg jegyében „van erőben". A római Saturnus isten a földművelés legfőbb patrónusa volt, s az ókori Róma kocsiversenyein résztvevő 4 fogat egyike az ősz, illetve az ő képviseletében állt rajthoz, hajtója borostyánnal, az ősszel virágzó, földön kúszó örökzölddel koszorúzta a fejét. Az ugyancsak földies Vulcanust az olümposzi vallás a Mérleg jegyéhez kapcsolta (úgy is, mint a Mérleg csillagkép készítőjét). Tellus Mater skorpiója viszont a második őszi jegyre, a Skorpióra utal. És hadd emlékeztessek arra, hogy a föld alatti síri világ uráról, Plutóról elnevezett, e században fölfedezett tizedik bolygót az asztrológusok a Skorpió planéta urának tették meg.

A megszemélyesített sarkalatos erények közül az Igazságosság (Iustitia) illik az őszhöz és a föld elemhez, kezében az Utolsó Ítélethez nélkülözhetetlen mérleggel, karddal és törvénykönyvvel. A halottak fölötti alvilági ítélkezésben az Igazság „csillagmérlege" már az egyiptomiak, mükénéiek és az ószövetségi zsidók képzeletében is a lélek mérlegének a szerepét töltötte be. Ez a képzet illik mind az őszhöz, mind a föld halálszimbolikájához: a halál utáni, újjászületés előtti (khthónikus) földalattisághoz. A zsidók őszi évkezdéskor teszik elmúlt évi bűneiket mérlegre, ekkor ünneplik a katolikusok is mérlegelő szentjeiket: Mátét, Kozmát és Damjánt, Jusztinát valamint Mihály arkangyalt, aki majd az Utolsó Ítélet alkalmával teszi mérlegre lelkünket. Iustitia attribútumai között a szaturnuszi szögmérő és a világgömb is szerepel. Ez a katolikus szentek sorában külön négyesként számon tartott 4 „főszűz" közül a Nyilas havában ünnepelt Alexandriai Szent Katalinnal (nov. 25.) rokonítja. A legendája szerint tudós szent szűz attribútumai között ugyanis hasonló, tudományát jelző tárgyak szerepelnek: mérőeszközök, könyv és éggömb, asztrolábium (ennek jelképes változata a Katalin-kerék), végül a kard, vértanúságának eszköze.

Írtam pedig mindezt az esős júliusi őszben, néhány nappal a kelta őszkezdet (aug. 1.) beköszönte előtt.

Télvíz idején

Ülök az évszázad legszárazabb őszi ege alatt, a hőmérsékleti rekordokat döntő novemberi nyárban, ami azért nem előzmény nélkül való – Olaszországban ezen időszakra például a *Szent Márton nyara elnevezés* járja –, és verítékezve próbálom összegezni azokat a tudnivalókat, amelyekből kiderül, hogy miért társították eleink a víz elemet a (mindazonáltal közelítő) télhez. Egy mondatban összefoglalva: ez a képzettársítás Európában a mediterrán térségben született, ott, ahol a hosszú, száraz nyarakat a tél közeledtével esős időszak váltja fel. Északabbra télen többnyire hó hullik az égből eső helyett, de hát az is csak víz; tudja ezt minden gyerek.

Mit „érdemes" tudnunk a víz elemről? A szimbolikus, ám a rációval korántsem ellentétes hagyomány szerint a víz hideg és nedves elem. A földdel szomszédol tehát, mely hideg és száraz, és a levegővel, mely nedves és meleg, csakúgy mint a tél a földies ősszel és a szeleburdi tavasszal. Szemben áll viszont a meleg és száraz tűz elemmel, ahogy a tél a nyárral. Ég és föld, tűz és víz – mondjuk a föloldhatatlan ellentétre, mivel eleink jobbára égi eredetűnek tekintették a tüzet (lásd villámcsapás, Nap heve) és földinek a vizet (a bolygónk nagyrészét borító vízfelületek okán), miközben félte és ismerte a földmélyi tüzeket is, melyeket hol Vulcanus okádott a felszínre, hol lidércfény formájában csalta a vizes (!) lápok fenekére a tévelygőket. Ám a földi tüzekkel meg az „égi áldást" állította szembe, így mérlegelve a tűz és víz ellentétét.

E szembeállítás, ami összetartozást is kifejez, sokféleképp érthető. Kozmikus szinten az égi „vizek", értsd: a külső éjszakai égbolt sötétsége (lásd a Tejút nevét és a többi „vizes" csillagképet) meg az égi „tüzek", a világosságot teremtő, belső égitestek (mindenekelőtt a Nap és a Hold) közti ellentétként; vagy az alsó, déli és felső, északi égbolt szembeállításaként. (Egyiptomban Ozirisz és Szeth mítosza mesél erről; az ikerfivérek emellett a telet és a nyarat, az áradás termékeny és a száraz évszak terméketlen periódusait, valamint Alsó- és Felső-Egyiptom mocsaras illetve sivatagos vidékeit is megszemélyesítették.) Emberileg a férfi (tűz) és a nő (víz) közti vélt és valóságos különbségeket fejezte ki. Ez az utóbbi képzettársítás az örök körforgás antropomorfikus felfogásában gyökerezik, aminek élményi alapja az volt, hogy a Nap, vagyis a tűz, azaz a világosság vízből kél (születik) és vízben nyugszik le (hal meg). Ennek okán a „mindent szülő" ősvizet (a tengert) Gaia földanya magzatvizének tekintették. (Tudnunk kell, hogy minden nagy ókori műveltséget vízparton élő népek teremtettek. Figyelemre méltó, hogy a képzet, mely szerint az élet a tengerben keletkezett, tudományosan is helytálló, mint lényegét tekintve a legtöbb mitikus „hiedelem".) Ebben a gondolatkörben a

tél a „terhesség” időszaka, amikor a víz rejti a tüzet: a télvíz ringatja a születendő napgyermeket. Vö. azokkal a mítoszokkal, melyek napisteneit, -héroszait vízen úszó láda „hozza a világra” és viszi vissza a „túlpartra”. Ugyanez a gondolat elvont értelmet nyer a védikus-iráni Apám Napát istenségben. Apám Napát a „vizek fia” és a „tűz gyermeke”. Személyében a víz és tűz egyesül, ám ennek a képnek is természeti kép az alapja: az esőben felragyogó villám ihlette. (Triviális, mégis a mitologikus gondolkodásmód megnyilvánulása, hogy az indiánok a pálinkát „tüzes víznek” nevezték el.) Hasonló a háttere az óegyiptomi kígyófarkú oroszlán dekáncsillagkép-ábrázolásnak, mely a Nílusnak (kígyófarok) a Nap Oroszlán csillagképbe lépésével érkező nyárközépi áradását jelezte-jelképezte. Ugyanez temetkezési rítusokban is felbukkan: a hinduk máglyán égetik el halottaikat, a hamvakat viszont a Gangeszbe szórják. A maja *Popol Vuh* eposz máglyán elégő ikerhéroszai vízből támadnak fel. Tűz és víz ellentétpárosát, egyben összetartozásukat jelszerű formában két, csúcsával egymásba hatoló háromszög szimbolizálja: a talpán álló, ég felé csúcsosodó háromszög a tűz (és a levegő), míg a föld felé csúcsosodó háromszög a víz (és a föld) jelképe. Négyőjük együttese az isteni teljesség szimbóluma. Ez a hexagramma, ismertebb nevén Dávid-csillag.

Víz és tűz ellentéte természetesen arra a fölismerésre épül, hogy a víz kioltja a tüzet, a tűz elpárologtatja a vizet, s ez a kölcsönhatás: *a víz körforgása* az élet záloga földi méretekben. Hogy eleink ezzel is tisztában voltak, tanú rá a *Biblia:* „...pára szállott vala fel a földről, és megnedvesíté a föld egész színét.” (Ter 2,6.) „Hogyha magához szívja a vízcseppeket, ködéből mint eső cseperegnek alá.” (Jób 36,27.)

A víz elemmel hozták kapcsolatba eleink – a telen kívül – az öregkort (téllel öregszik meg a Nap, „őszbe csavarodik a természet feje”, „ó” már az esztendő is), az esőt hozó nyugati szelet, az ember váladékai közül a magzatvizet meg a nyálat (latin *phlegma*), a flegmatikus temperamentumot, szervei közül az agyat (vö. a vízfejűséggel, illetve a fejben lévő vízre vonatkozó szellemeskedésekkel), a fehér színt (hó, ősz hajzat), a szilárd halmazállapotot (utalásképpen a hóra, a jég, téli fagy keménységére?), a mértani testek közül a legnehezebben mozdítható ikozaédert. Jelképes állata – a vízben élők mellett a bárány és a (vad)ló. Ősi soron mindkettő: a csillagászat (h)őskorában a Nap a bárányok ellésekor, tél utóján lépett a Kos csillagképbe, azt megelőzően, hogy „megindultak a vizek”. Így lett kos Egyiptomban a Nílus forrásának állatistene, „aki” később azonosult a „tüzes” tavaszi napkossal, Amon istennel. A vadlóról, melyet a régiek többek közt az ősvíz és ősanya állatjelképének tekintettek, azt hitték, hogy a tengerből született (egyébként tényleg: hiszen az amerikai kontinensről származik). A tenger tajtékából a kelták szerint; Poszeidón tengeristen által fakasztott forrásból a görögök szerint. A Pégaszosz csodaló, Poszeidón édesgyermeke,

melynek csillagképe a Vízöntő és a Halak fölött látható, a nevét a „forrás" jelentésű görög *pégé* szó nyomán nyerte.

A vizet folyamistenek személyesítették meg, akiket a hellenisztikus művészetben fekve, felfordított csöbörrel ábrázoltak, a testükön mászkáló, termékenységüket jelképező számtalan gyermekkel. Görög–római istene Poszeidón (Neptunus) volt, a mély tengerek háborgó ura, akit tritonok, nereidák, vízi kentaurok kísérnek ábrázolásain, kagylókocsiját delfinek (az anyaméh állatjelképei, l. gör. *delfűsz*=„anyaméh") vagy hippokampuszok: halfarkú lovak vontatják. Poszeidón nemcsak a tenger istene volt, hanem az ún. „középső világ", az égi „tenger", a csillagászati geometria nyelvén az egyenlítői égi sík megtestesítője. Meséink óperenciás tengere ez, amelynek „hullámzó" felszínét az égbolt „vizes" csillagképei rajzolják ki. A Nap télközépi tartózkodási helyétől indulva: a Kígyófej, Tejút a Skorpióval, Delfin, a Bak halfarka, Vízöntő, Déli Hal, Halak, Cet, Eridanus folyó, Tejút, Vízikígyó, Szextáns (hajózási műszer neve ez!), Keverőedény (ilyenben elegyítették a görögök a bort és a vizet) és a Kígyófarok, amellyel a kör bezárul. (Hogy a Tejutat a régiek víziútnak képzelték, arra nézve számos adatunk van. Ilyen az ókori Argó Hajó csillagkép, mely a Tejút alsó szakaszán, a déli égbolton ringatózott, de az újkorban „hajótörést szenvedett": a három részre szakadt Argót ma Hajótatnak, Vitorlának és Hajógerincnek nevezik.)

A víz megszemélyesítője volt a sok nevű tengeristennő is, akit Galateia néven RAFFAELLO festett meg, s akinek a neve ismét kozmikus távlatokat nyit, mivel szó szerint „tejútistennőt" jelent. Ő volt Aphrodité (Venus), a Vénusz bolygó és a szelíd, part menti vizek úrnője, aki az olümposzi istennők közül a víz elemet képviseli (gör. *aphrosz*=„tajték", „hab"), és aki Gaia (ős) magzatvizéből, vagyis a tengerből született. Vizes planetáris istenség volt a Hold is. Megszemélyesítőinek nemétől függetlenül hozták kapcsolatba a vízzel, lévén a hideg, harmattól nedves éj vándora, mely az árapály-jelenséget okozza. A régiek a Holdnak általában is apasztó-dagasztó képességet tulajdonítottak. Összefüggést láttak – nem minden alap nélkül! – a nők havi ciklusa, a terhesség, az állatok vemhessége, a növények növekedése, az időjárás és a holdváltozás között.

Látható tehát, hogy a víz „nemét" illetően nagy az összevisszaság. Leegyszerűsítő általánosításként azt mondhatjuk, hogy a földi vizeket inkább nőiesnek, az égi áldást inkább férfiasnak képzelték, alighanem a közösülés legáltalánosabb pozitúrájából kiindulva. Az esőt például az égisten termékenyítő ondójaként fogták fel.

A telet és a víz elemet az archaikus nyelvek is összekapcsolták, amennyiben elfogadjuk, hogy a nyelvek alapszókincsében vannak olyan hasonló hangzású szavak, amelyek közt rokonság nem állapítható meg ugyan, de „értelemszerű-

en" összetartoznak, s eme összetartozás gyökerei az emberi beszéd kezdeteiig nyúlnak vissza (vö. hangutánzás, hangulatfestés). Esetünkben a hidegérzettel, a széllel, levegő kifújásával társítható, hehezetes hangzóval kezdődő olyan szavakról van szó (hogy hűljön, fújjuk a forró levest), melyek ráadásul a nyelvi ősréteghez, magyar szavak esetében az uráli vagy finnugor-kori alapszókincshez tartoznak. Mint a *hal, halál, háló, hajnal, harmat, hideg, hó, Hold, hullám, hűl, hűs, hűt, hűvös* szavunk (az uráli hiedelmek szerint a télen meg*haló* napisten *hal* képében vergődik át a túlvilágra vezető víziúton, a Tejúton keresztbe kifeszített *hálón*); a görög *hűdór* („eső", „víz"), *hűdosz, hűdrosz* („vízikígyó"), *hűdnon* („gomba", aminek köztudomásúlag létfeltétele a sok eső); a latin *hiemo* („telel", „a tenger háborog"), *hiems* („tél"), *hibernum* („hideg", „fagy"), *humidus* („nedves"), *humor* („nedvesség").

Ami a tél és a víz zodiákusi összefüggéseit illeti, elég a 3 téli jegy ábrázolásaira pillantani. A Baknak mindig halfarka van (10 000 éve „víz alatti", azaz egyenlítő alatti csillagkép). A Vízöntőnek már a neve is magáért beszél, a Halaké nem kevésbé. Mindazonáltal a víz – mint a többi elem – másképp is jelen van az év állatövi szimbolikájában. Az asztrológia a Halat, Rákot és a Skorpiót nevezi vizes elemű jegynek, miközben a Skorpió a valóságban sivatagi állat, s e 3 közül csupán a Halak téli jegy. A másik kettő közül a Bak földies, a Vízöntő pedig levegős a jegyek elemi tulajdonsága szerint.

A Halak planetáris urává eredetileg a villámrázó viharisten Zeusz (Iuppiter) bolygóját, a Jupitert tették meg. Jahvénak, a zsidók ószövetségi istenének hasonló a természete: ő az Úr, aki „trónolt az özönvíz felett" (Zsolt 29,10), aki „a tenger hullámain tapos" (Jób 9,8); „erejével felriasztja a tengert" (Jób 26,12); „azt mondja a hónak: Essél le a földre, És a zápor-esőnek és a zuhogó zápornak: Szakadjatok!" (Jób 37,5.)

Amikor a múlt században a Neptunusz bolygót fölfedezték, Jupiternek osztoznia kellett vele a Halakon. Neptunus, azaz Poszeidón mint tengeristen már az ókorban a Halak ura volt – olümposzi minőségében. A Halakban van „erőben" a „tenger Csillaga", a Vénusz az asztrológia szerint. A Bakban és a Vízöntőben az „öreg" Szaturnusz „van otthon", aki az utóbbi jegyben szintén társbérlőt kapott az Uránusz XVIII. századi felfedezésével. Az Uránusz bolygó névadója a „téli álmot alvó" Uránosz (Uranus), akit Varuna néven Indiában egy Makara nevű tengeri szörny (a Cet csillagkép) hátán lovagolva ábrázolnak. A Vízöntőt az Olümposzon a légies Héra (Iuno) képviselte, míg a tüzes Hesztia (Vesta) ugyanott a Bakot. A tél évszaknak is volt tüzes patrónusa, Héphaisztosz (Vulcanus) isten személyében. Ez ellentmondásnak tűnik, de mégsem az. Hesztia és Héphaisztosz tüzeit: az otthonok mélyén pislákoló fényeket, a tűzhelyek parazsát, illetve a föld méhébe zárt lávát télen jelképes és valóságos értelemben is dermesztő hideg öleli körül „kívülről": az ottho-

nok falain túlról, a föld felszínén valamint a naprendszer külső övezetében, a külső sötétségben, ahol az „öreg" planétaistenek járnak. E bezárt tüzek a régiek szemében a télen halottnak hitt, újjászületésére váró Napot helyettesítették és jelképezték.

A keresztények számára a karácsonyi és gyertyaszentelői fények jelzik az „Igazság Napjának támadatát". Ugyanakkor a szentelt víz mindentől megtisztító képességébe vetett hit éppúgy szerepet játszott a téli ünnepkörben, mint az, hogy a „vízben keresztelt, tűzzel keresztelő" Megváltó, aki karácsonykor születik, a víz által nyilvánul meg. Ez jelen van a keresztény hal- és bárányszimbolikában, a karácsonykor merített víz varázserejére vonatkozó hiedelmekben, vízkereszt, Jézus megkeresztelése ünnepének időpontjában (jan. 6.), a kánai mennyegző január végi ünnepében, Szent Ágnes (jan. 21.) bárányos legendáriumában, a Vince-napi (jan. 22.) csapadékkal, majdani borterméssel kapcsolatos jóslásokban és mágikus cselekményekben, a február eleji (Brigitta: febr. 1., gyertyaszentelő: febr. 2., Ágota: febr. 5., Dorottya: febr. 6.) tejes szimbolikában, egészében véve pedig mindabban, ami ószövetségi mintára Jézus alakját körülfolyja az újszövetségi iratokban.

János evangélista szerint Jézus az élő vizek forrása. Másképpen: az élet vizének forrása a Bárány (Krisztus) trónjából fakad (Jn 4,7 skk; Jel 22,1). Jézus halászokat választ tanítványaiul, számos halcsodát mível, vízről, hajóból prédikál a parton állóknak, vizen jár és lecsendesíti a hullámokat, vízzel és a nyálával gyógyít, és úgy hívják: Isten Báránya, majd pedig: Hal. Miért? Mert halála és föltámadása korszakváltás-értelmű, nemcsak történelmi, eszkatológiai, hanem csillagászati értelemben is: a tavaszpont az ő feltámadásától fogva már nem a Kos, hanem a Halak csillagképébe esik: a Bárány meghalt, hogy újjászülessék, mint Hal.

S hogy egy „világi" szimbólumot is említsünk e témával kapcsolatban: a *Jelenések könyvében* szerepel egy „vízöntő": a vizet egyik korsajából a másikba töltögető tüzes angyal, aki egyik lábával szárazon, a másikkal vízben áll. Ez az eredetileg csillagászati sarokpont-jelkép a középkori és reneszánsz világi szimbolikában a négy Sarkalatos Erény egyikének, a Mértékletességnek (lat. *Temperantia*, vö. flegmatikus temperamentum) megszemélyesítője lett.

„Tavaszi szél vizet áraszt...”

Amikor e sorokat írom, január végén, épp betoppant az igazi tél. Én viszont már a várva várt tavaszról álmodom. Talán, ha megidézem, hamarébb eljő. Íme:

Eleme szerint a tavasz, levegős, szeles, szeleburdi évszak. Nem csoda, hiszen ifjú, s „az ifjúság bolondság”, vagy, ahogy latinul mondták: *iuventus ventus* (szó szerint: „ifjúság szélvész”; vö. latin *follis* = „fújtató”, „szélzsák”, francia *folle* = „bolond”).

Mit lehet tudni a levegő elemről? Nedves és meleg – vágyott formájában mindenesetre –; a tavaszi levegő páradús és enyhe a télvégi viharokhoz képest. A hideg–nedves télvíz és a meleg–száraz nyári tűz közé esik, tehát előbb inkább hideg és nedves, utóbb inkább meleg és száraz, s az év körén vele szembeeső hideg – száraz őszi földnek épp az ellentéte. Ég és föld: ez az ellentételezés a levegő és a föld elem viszonylatában is megáll, hiszen a levegő a köztudatban azonosul is az éggel. „Levegőég” – mondták a régi magyarok, s a rómaiaknak is volt egy közös szavuk *(caelum)* mindkettőre.

Az elemek sorrendje, szembeállítása – láttunk erre példát korábban is – sok, tapasztalaton nyugvó gondolattársítást megenged. Szél hajtja fölénk az esőfelhőket (vizes szomszédság), a levegő oxigénje a tűz életeleme. Aki gyújtott már be cserépkályhába, tudja, hogyan keltsen légmozgást a hideg kéménybben, ami lángra lobbantja az aprófát, minek utána a meleg huzatot támaszt, ami táplálja a tüzet. Hasonlóképp történik a természetben is. A Nap tüzétől fölhevült levegő (és pára) a magasba száll, a helyére hideg levegő tódul, vagyis szél keletkezik, amit a Nap fölmelegít stb. Ami a levegő-föld elemek szembenállását illeti: a levegő szabad, könnyű, átlátszó és illékony, a föld szilárd, tömör, saját súlyának a foglya, és miközben a Nap heve, víz mállasztja, porát a szél fölkavarja és elhordja. Cserébe a föld kioltja a tüzet, fölissza a vizet és átlátszatlanná teszi a levegőt.

Az európai hagyományban a levegő és a föld elem nem teljesen egyenrangú a tűzzel és a vízzel. *Átmenetiek,* ahogy évszakok közt a tavasz és az ősz az, az évszakváltást hangsúlyosabban kifejező nyárhoz és télhez viszonyítva. (Mifelénk például nincs is igazi tavasz, igazi ősz.) Erre vall, hogy az elemek alkimista jeleinek sorában a levegőé kis módosítással ismétli a tűz jelét (csúcsával fölfelé álló, egyenlő oldalú háromszög, felül, ahol a hexagrammába foglaltan a másik háromszög alapvonala keresztezi, áthúzva), a földé pedig a vízét (csúcsával lefelé fordult háromszög, ugyanúgy, mint a másik, áthúzva).

A levegő elemét az antikvitásban a görög Hérának (római Iunónak) szentelték az elemek 4 istennője közül. Héra–Iuno az ég királynője volt, a „felhő-

torlaszoló" Zeusz (Iuppiter) viharos temperamentumú felesége, akinek állatkísérője, a széttárt farkú pávakakas (*Argosz*, a „Fénylő") a csillagos eget jelképezte; akinek égre fröccsent tejéből lett a Tejút; aki az égi fa birtokosa volt (ez is a Tejút); aki a bika-Zeusz feleségeként az „Ég Tehene" volt; aki a légies Vízöntő jegynek, hónapnak volt az olümposzi úrnője; s akit a június hónap névadójaként, holdas aspektusában, mint Reggeli Anyát tiszteltek, s mint ilyen a szeles időszakok védnöke volt. Június, Rák hava a Hold uralma alatt áll, s a megfigyelés szerint a holdváltozás időváltozást hoz a föltámadt szél hátán. Hasonlóképpen, rendes körülmények között a két *átmeneti* napszak: a hajnal és az alkony a legszelesebb.

Héra égistennő-voltával hozták kapcsolatba azt az elbeszélést, mely szerint isteni férje engedetlenségéért az égre láncolta, s hogy büntetését súlyosbítsa, mindkét lábára nehéz üllőt akasztott (*Iliász* XV: 18–21), ami az istennőt bűnére is emlékeztette, hisz azt mesélték, hogy kovácsisten fiának: Héphaisztosznak (Vulcanusnak) nem férje volt az apja.

Mint a levegőég úrnőjének énekesmadarak voltak a kísérői. Héra maga is öltött madáralakot: még mint hajadon, Zeusszal kakukk képében ingerkedett. Megjegyzendő, hogy Héra és Zeusz égi birodalmát, a fejünk fölé boruló északi égboltot, s különösen annak téli–tavaszi égnegyedét szárnyas lényekről elnevezett csillagképek népesítik be (Hattyú, Sas, a szárnyas Pegasus, a Hermész szárnyas kalapját, saruit viselő Perseus, a szárnyas aranygyapjas Kos, a Fiastyúk – görög nevén Galambraj, a Méh stb.) Említésre méltó furcsaság, hogy a kaméleont is a levegő állatjelképének tartották. E téren Pliniusra szokás hivatkozni, aki szerint ez a hüllő sem nem eszik, sem nem iszik, a „levegőből él" (*A természet históriája* VIII: 33). Egyebek mellett az állatka „kaméleon-természete": a levegő változékonyságát megidéző színváltoztató képessége is közrejátszhatott e hiedelem kialakulásában.

A levegő elemhez társították az életkor szakaszainak sorában az ifjúság „tavaszát", a testnedvek közül az ereinkben pezsgő vért, létfontosságú szerveink közül a vért pumpáló szivet (amit nemcsak a szerelem, hanem a szellem fészkének is hittek, az óegyiptomiak és a régi angolok például), a vérmes, lobbanékony természetet, az állatok közül a nyughatatlan majmot, a ragyogó színeket (a színek a legszebben tiszta levegőben pompáznak), a geometriai testek közül az „egyszerű" oktaédert (amely az átlátszó gyémánt természetes alakja). Úgy vélték, hogy az elemek sorában a levegő a tűz után a legaktívabb (a második „leghegyesebb"), sűrűsége szerint szintén a második helyet foglalja el.

Változékonyság, átmeneti nap- és évszakok, szerelem, szellem: e fogalmak Hérán kívül más antik isteneket is megidéznek: Hermészt (Mercuriust) és Aphroditét (Venust). Bizonyos értelemben ők is szélistenek. Ifjú és bohó természetűeknek képzeljük őket. Aphrodité kifejezetten tavaszi istenség, az Olümposz-

ról vigyázza az áprilist, aminek a nevét is adta. Mint asztrológiai planetáris isteneknek a tavaszi Bika és a szomszédos Ikrek, illetve az őszben szomszédoló Szűz és Mérleg az otthonuk. Összetartozásukat égi szomszédságuk, és mitológia szerinti közös gyermekük, az átmeneti lény: Hermaphroditosz is jelzi.

A Vízöntő, az Ikrek és a Mérleg a 3 „levegős" jegy. Az elemi viszonylatokat az asztrológia is tükrözi. Jelen esetben az például, hogy az Ikrekben „otthonos" Merkúr szomszédja a „földies" Bika úrnője, míg a Mérleg Vénuszával a másik Merkúr „ház", az ugyancsak „földies" Szűz jegy határos. Vagyis a két planétaisten ellentmondásos természetét a nekik tulajdonított kettős elemi karakter is kifejezi. (Jellemző az is, hogy a harmadik „légies" jegy névadó csillagképe „vizet önt".)

A Merkúr és a Vénusz csak az átmeneti napszakokban láthatóak, akkor, amikor a föltámadt hajnali szellő cirógatja arcunk, vagy az alkonyi szél borzolja hajunkat. Emberi minőségében ezért szeleburdi, csalfa, csapodár természetű mindkettő. Ezért lett Hermész az istenek gyorslábú hírnöke, ezért ábrázolják fején szárnyas kalappal, lábán szárnyas saruval. (Hermésztől valók a *Tündér Ilona* mesékből, *Árgirus királyfi széphistóriájá*ból, no meg Vörösmarty *Csongor és Tündé*jéből jól ismert varázseszközök: a láthatatlanná tévő – felhőt, ködöt jelképező? – süveg, a szélsebesen röptető bocskor, és az égzengést csattogtató, vizeket felkorbácsoló ostor.) Hermész az átmenet megszemélyesítője átvitt értelemben is. Ő az, aki evilág és túlvilág határára kíséri az elhunytak lelkeit, s idevezeti a születendőket.

Láthatósága szerint lett a Hajnal- és Estcsillag, vagy egyszerűen csak a Csillag a magyar néphagyományban az időjárásváltozás jelzője. Az alkonyi ég vöröse, Vénusz planétaistennő színe, köztudomásúlag másnapra szeles időt jelez. A Vénuszt 8 ágú csillag képében ábrázolták, és 8 „szirmú" a fő- és mellékégtájak száma szerint a *szélrózsa* is. A régiségben *Szél* volt a Vénusz egyik magyar neve; a mesei szerepkörök közül ő a hősök „szélnél is futósabb" táltosainak adományozója. A *rózsa* pedig az ő virága.

A földművelésből élő ember számára a tavasz a természet újjáéledését, az újrakezdést jelentette. Ezért régen sokhelyütt úgy képzelték, hogy az első kezdet, a világ teremtése is tavaszra esett. A két bibliai teremtéstörténet közül a babiloni mintájú első (Ter 1), mellyel a vízözön végének a leírása párhuzamba állítható (megismétli a teremtés első 3 napján történteket: Ter 8), mintha a téli esőzések, áradások megszűntét, a művelésre váró föld megszikkadását és kizöldülését írná le költői képekben. Ebben a szárasztó tavaszi szél játssza a főszerepet: a vizek fölött lebegő Isten lelke ez, melyet a keresztények hol galamb, hol szél alakjában képzelnek el, s amely egyrészt a forró szél erejével hajtja el a fellegeket, szárítja föl a vizeket, másrészt a csőrében hozott kizöldült olajággal ad hírt arról, hogy a földre visszatért az élet. Párhuzamba állítható e

történettel a „Vörös-tenger" szétválasztásának csodája, aminek ésszerű oka egy jelenkorú magyarázat szerint erős sivatagi szél lehetett, ami az egykor Egyiptom északkeleti határain lévő sós mocsarak vizét ide-oda terelve alkalmi gázlót teremtett és szüntetett meg (Kiv 14).

A teremtés, a tavasz és a szél összekapcsolása szülhette azt a vissza-visszatérő képzetet, hogy a szélnek termékenyítő ereje van (a koratavaszi nyugati szélről: Favonius–Zephyrusról meséltek éppen ilyeneket). Hogyne illene hát a szél alak a láthatatlan teremtő Istenhez, akit a *Biblia* más alkalommal pusztító viharistenként ír le (Jób 38–39), aki szélparipák vontatta felhőszekéren száguldozik a levegőégben, ismét máskor forgószél kavarta portölcsér formájában vezeti ki népét Egyiptomból a sivatagon keresztül (Kiv 13,21–22). E metaforához a kulcsot az óegyiptomi főisten, Amon neve szolgáltatja. Amon („A Rejtőzködő") egyiptológusi vélemény szerint azért kapta ezt a nevet, mert eredetileg az egyiptomi sivatag gyakori forgószeleiben rejtőzködő, láthatatlan erőt képviselte.

A világ más részén is meghajoltak az „isteni szél" előtt. Szó szerint ezt jelenti a japán *kamikaze*. A II. világháború idején hírhedtté vált elnevezés közkeletű hagyomány szerinti forrása az a tájfun volt, mely a középkori Japán meghódítására indult mongol hajóhadat szétszórta és megsemmisítette. Ezt a rettenetes erejű légörvényt az óvilág nyugati részén tornádónak, Amerikában hurrikánnak nevezték el, s valamikor egylábú istennek, démonnak képzelték (maja Hunrakán, kínai Kuj), mint a világtengelyt forgató kozmikus istenség (azték Teszkatlipoka, hindu Síva) légköri megtestesülését. Tornádónak ma a szárazföldi, hurrikánnak a tengeri forgószelet nevezik.

A szél pusztító, de kiváltképp teremtő – megtermékenyítő ereje (ez utóbbi nemcsak a fellegekből záporozó áldás, hanem az ugyancsak szél sodorta virágpor, a különféle növények szárnyas becői révén, sőt, még a szél kavarta por révén is valóságosnak tekinthető, hiszen ahol az leülepszik, ott termőfölddé lehet: mai tudásunk szerint a Szahara homokja a talajutánpótlása Brazília őserdőinek) a levegőt (és a földet) a másik két isteni elemmel végül is egyenrangúvá teszi, hiszen életet ad, és benne ölt láthatatlan formát az isteni lélek, s ez a lényeg! Minden, ami mozog, él. Tehát az örökösen mozgásban lévő levegő maga az élet. Így fogalmazhatódott meg először az emberben e tudatformáló nagy eszme. (Az állatok minden „gyanús" mozgásra reflexből úgy reagálnak, mintha az élőlény mozdulata lenne.) Később az ember szűkített az élőlények körén, mondván, él az, ami lélegzik (a növényeket is beleértve). Ez az oka annak, hogy – mint más nyelvekben is – a mi *levegő* szavunkkal a *lélegzet, lélek, lét, lény, lényeg* szavak közös tőről erednek. Ez a gondolat a levegő–föld ellentétpárt is magasabbrendű tartalommal tölti meg, hiszen bennük a szellem (energia) és az anyag összetartozó kettőse is jelen van elemi szinten.

Lássuk hát, mit árul el minderről a nyelv. (Emlékeztetném arra, hogy a fogalmak közötti összefüggés olykor csupán a szavak homofóniáján alapuló „népi etimologizálás" következménye: mindazonáltal az ember jelképteremtő kedvének ez nem szabott gátat a későbbiekben sem.) Az európai nyelvekben elterjedt egyik alapszó a „levegőre" az ógörög *airó* ige (többek közt azt jelenti: „magasba száll", „fölemelkedik""); *aióreó* jelentése „lebeg(tet)"; *aeriosz*: „léges", „ködös", „kora reggeli" (e jelző a napszak elemi természetét fejezi ki); *aerinosz*: „légies", „légszínű", „égkék" (nyelvi utalás a levegő – ég kapcsolatra); *ér*: „tavasz". *Aió* azt jelenti: „lehel", ebből *aión*: „idő", „korszak", „világ folyása", „part" („széle valaminek"), „gerincvelő". (Ez utóbbi magyarázatra szorul. A világtengelyt forgató kozmikus istenséget, melyet – alacsonyabb szinten – a forgószélben véltek megtestesülni, a görögök Khronosznak: „Időnek" hívták, s a világtengelyt olykor a régiek az isten gerincoszlopaként írták le.) Az *aió* igéből képződött *Aiolosz*nak, a szelek görög istenének a neve, s köze lehet e szónak a mitológiából ismerős *Aia(ia)* sziget nevéhez, mely a világ „szélén" található, s ahol Kirké alvilági holdistennő, az aranygyapjas *Aiétész* húga lakik. E jajgató név „földet", „alvilágot" jelent, s a „Hajnal" (görögül *Éósz*) tartja a házát ott az *Odüsszeia* költője szerint. Benne van szótőként Apollón napisten egyik jelzőjében (*Aigletész*: „Fényes", „Ragyogó"), de összekapcsolták a régiek a másik napistennek, Kirké és Aiétész atyjának, *Héliosz*nak a nevével, de még a csillagos ég, közelebbről a Tejút egyik nevével is (*Argosz*: „Ragyogó"). *Héra* neve szintén utal a levegőéggel való kapcsolatára, hiszen a Héliosz-gyermekek anyjáéhoz (N*eaira*) hasonló, s a jelentése is ugyanaz: „Az új(hold)."

A latin nyelvben a „levegő" egyik alapszava görög eredetű (*aër*), ebből (?) *aura*: „fuvallat", „légáramlat", „hajnali szellő" (!), „fény", „aranyos ragyogás", „ég", „felső világ", „kipárolgás"; *aurum*: „arany", *aurora*: „hajnal" (vö. *ros*: „harmat"). A latin *anima* az elemünkhöz társított filozófiai–vallásos jelentéseket is hordoz: „légmozgás", „szellő", „szél", „levegő", „lélegzet", „lehelet", „életerő", „lélek", „élet" „árny(lélek)", „élőlény" a jelentése. A *spiritus* (*spiro* igéből) jelentései: „levegő", „fúvás", „fuvallat", „lélegzet", „lehelet", „sóhaj", „élet", „lélek", „szellem", „érzüket", „ihlet", „indulat" (!), „fennköltség". *Sanctus Spiritus* a kereszténységben a „Szentlélek" latin neve.

Az európai nyelvek körében magányosnak tűnő magyar nyelv szintén ősi soron kapcsol egymáshoz hasonló fennkölt és hétköznapi fogalmakat. Egyfelől a *levegő, lélegzik, lélek* stb., másfelől a *szél, szellem, szellentés* szavak körén belül. (Ne lepődjön meg az olvasó: a *Babszem Jankó* című mese hősét anyja nem szüli, hanem Istentől kapott babszemtől este „teherbe esve", *hajnal*ban szellenti, „szüllenti" a világra! Ezer más, nem magyar példát idézhetnék e három fogalom összekapcsolására.) Váratlan „istencsapása" a guta, amit *szélütés*nek is nevezünk (mert minden előzmény nélkül, „láthatatlanul" támad). A magyar-

ban a széllel alakilag megegyező *széle* valaminek mintha szintén ideillene jelentése szerint is (l. fentebb is): a szelek a világ szélei felől fújnak, a napszakok „szélein” támadnak, és *szélsőséges* időjárási helyzetet teremtenek, és a szélsőséges magatartás a *szeles, szeleburdi, széllel bélelt* embert jellemzi. (A *szélhámost, széltolót* – noha eredetileg a szélen befogott, „lazsáló” lovat jelentette – másodlagos értelme okán: l. csalfa szélistenek – a legszívesebben szintén idesorolná az ember.)

A víz elem szomszédságára is emlékeztetnek a nyelvek, köztük a magyar nyelv szél*fúv*ást utánzó, és a nedves közeg (levegő, víz) áramlását felidéző hangulatfestő szavai. Ógörög példák: *fóneó*: „hangot ad”, „kiált”, „énekel”, *fósz*: „világosság”; *fószforosz*: „hajnalcsillag”; *fószon*: „vitorlavászon”; *fűszaó*: „fú”, „liheg”, felfúj”; „*fűszéma*: „hólyag”, „buborék”. Latin példák: *favonius* (*zephyrus*): a megszemélyesített enyhe nyugati szél, a tavasz előhírnöke Itáliában (a *faveo*: „kedvez” igéből). *Favonius*t a rómaiak alighanem kapcsolatba hozták a februári halottünnepek, így a *Feralia* (a későbbi *far*sang) időszakának rituális szélkeltő eledelével, a babbal (latin *faba*), amit a püthagóreusok a lélek székhelyének hittek. A francia népi etimológia ez utóbbit a hónap nevével is összekapcsolta (francia *fèvè*: „bab”, *fèvrier*: „február”). Aztán: *fama*: „hír” (mely, ugye, a szelek szárnyán jár), *faux*: „torok”; „gége”; *flatus*: „fúvás”, „lehelet”, „szellentés”; *flo*: „sípol”, „olvaszt” (jeget); *flos*: „virág”, „ifjúság” (ebből *Flora*, Zephyrus felesége, a tavasz istennője); *fuga*: „futás”; *fulgeo*: „ragyog”, „fénylik”, *fumo*: „füstöl”; *fuo*: „létezik”, „van”, „lesz valamivé”; *furo*: „rohan”, „tombol": *pulso*: „felkorbácsol” (hullámokat); *pulmo*: „tüdő”; *vela*: „vitorla”; *ventus*: „szél”. Lásd még: angol *fall*: „esik”, „zuhog”, „ősz”; *fly*: „repül”, *wind*: „szél”, *wing*: „szárny”; francia *vent*: „szél”; *voler*: „repül”; német *Flucht*: „futás”; *Flug*: „repülés”; *flüchtig*: „gyors”, „illékony”; *Flöte*: „fuvola”; magyar *felhő, fing, fúj* (és származékai: a szeleket régente *felfújt* arcú ifjak képében ábrázolták); *ful, fuldal* (serkent, ösztökél, izgat, nyugtalanít, mint sokunkat a szeles idő); *fúl, fullad* (légszomja van); *fúr* (a szél minden résen befúj), *fut, fűt, fülled, füst, fütyül* (mind ősi eredetű szavunk); a vlach eredetűnek mondott *furulya*; végül: *vihar, vijjog, vitorla.*

Folyós szavaink indoeurópai párhuzamaiból is érdemes idéznünk. Lásd latin *fluctus*: „áramlás”, „hullámzás”, „háborgás”, „vihar”; *flumen*: „folyó”, *fluo*: „folyik”, „árad”, „özönlik”, „hull”, „csüng”, „lobog” (haj, ruha, vitorla), „olvad”, „telik-múlik” (az idő); *fusio*: „kiöntés”, „olvasztás”; angol *flow*: „folyik”; német *flotte*: „úszó”, „lebegő”, ebből *Flotte*: „flotta”, lásd az orosz *Aeroflot* légitársaság nevében is).

A felsorolt szavak jelentése más alakban is vissza-visszatér a tavasz naptári szimbolikájában. Nálunk a csípős böjti szél, tőlünk délebbre az „enyhe zephyr” fújja ki a szmogos téli ködöt (angol *blow*, német *blasen*: „fújni”; angol *blast*: „léghuzat”, „szélroham”). A régi kelták február 1-jén ünnepelték a tavasz kez-

detét. Az ünnep neve: *Imbolc* állítólag „szélzsák” jelentésű (angol *bladder*, német *Blase*: „hólyag”, „szélzsák”).Úgy mesélik, hogy Aiolosz is bőrzsákban tartotta fogva szeleit. A szélzsák száját bekötő és kioldó istenek indoeurópai ősképe Varuna, a téli álmot alvó medveistenség, aki felébredvén testnyílásain bocsájtja ki a böjti szeleket (bendőjéből lesz a bőrzsák) gyertyaszentelőtől, azaz február 2-ától kezdve. Varuna Uránosz néven előbb égisten, majd a 9. bolygó névadója lett, s e minőségében az asztrológusok a Vízöntő urának tették meg. Február 1-jén ma Szent Brigittát ünnepeljük (neve brummog, mint a medve; vö. angol *bear*, svéd *björn*, német *Bär*: „medve”), akihez egykor a tehenes gazdák azért fohászkodtak, hogy a felfúvódástól óvja meg állataikat. *Szent Balázs* (francia *Blaise*, német *Blasius*, névünnepe febr. 3.), akit Szent Bálinttal (febr. 14.) együtt szintén a pogány medveisten (szláv nevén: *Volosz*) utódaként tartanak számon, a torok védőszentje volt: mint mesélték, kürtjével adott jelt a böjti „szelek csatájára”. Mátyásról (febr. 24.) viszont az a szólás járta, hogy ő osztja ki a madarak közt a sípokat, és a tavasz korán jön, ha nevenapján a befagyott folyók megindulnak. Zsákban hozzák a meleget a csillagászati tavasz szentjei: Sándor, József, Benedek (márc. 18., 19., 21.).

A tavasz az évszak utolsó ünnepén, pünkösdkor ér véget a nyári hőséget hozó tüzes isteni szél, a Szentlélek eljövetelével. Ahogy a *Szentírás*ban olvasható:

„És lőn nagy hirtelenséggel az égből mintegy sebesen zúgó szélnek zendülése, és eltelé az egész házat, a hol ülnek vala. És megjelentek előttük kettős tüzes nyelvek, és űle mindenikre azok közül. És megtelének mindnyájan Szent Lélekkel...” (ApCsel 2,2–4). De ez a kép tényleg már a tüzes nyárba vezet...

„Tüzesen süt le a nyári nap sugára”

Őseleme szerint a nyár tüzes évszak. Tüzes, mint egy ereje teljében lévő férfiú, vagy egy „tűzről pattant” menyecske. A valóságban is az. Mi másért írna a költő a szívében égő lángsugarú nyárról? (Amikor e sorokat írom, április elején, júniusi meleg van, mintha figyelmeztetni akarna, hogy ne felejtsem el: a tűz szimbolikája végigkíséri az esztendőt.)

A tűz elem száraz és meleg, mint a nyár. A nyár a Nap uralma alatt áll, a nyári Nap maga a férfias tűz, ezért a tüzet – szemben az „alsó” vizekkel – a felső éggel társították. (Vö. *ég* szavunk kétértelműségével.) De ebben az is benne van, hogy a tűz és víz *együtt* teremtenek életet a nyárban. (Az ókori magaskultúrák az öntözéses földművelésre épültek, eredetileg a folyók nyári áradására.) Ezért a tűz és a víz nem csupán ellentétei egymásnak, hanem össze is

tartoznak, egymásból lesznek (l. a távol-keleti *jin-jang* ábrán). „A víz szülte a tüzet" – írja a *Rig-véda* – és a víz is „öli meg" – tehetjük hozzá. Eleink, akik vízparton, de legalábbis vízközelben éltek, úgy látták, hogy az égi tűz, a Nap a vízből kél és a vízben szentül le.

Miért férfias a tűz, a nyár; a tél, a víz miért nőies? Mert nyáron a Nap fentről tűz le reánk (*tűz* szavunknak is kettős az értelme), és az alant fekvő földet, vizet termékenyíti meg, és mert a föld és víz (a látóhatár) szüli őt az égre. A fent-lent vonatkozásában a példaadó a nemi aktus bevett formája lehetett, a nyár-tél vonatkozásában a természet időszaki állapota. A téli föld a beléje vetett maggal terhes asszonyhoz hasonlítható, míg a tavasztól őszig tartó időszak, amikor az állatok párzanak és a növény is megtermékenyül, inkább a Nap és a Föld nászával írható le. Az előbbiben a férfinak nincs szerepe, az utóbbiban annál inkább. Végül a tűz-víz vonatkozásában: szerelmi téren a Nap és a tűz alkalmasabb jelkép a férfi jellemzésére (hevesség, gyorsaság, erőszakosság), míg a nő szerelme inkább „vizesebb, holdasabb": hajlandósága összefügg a holdjárással (menses), befogadó (szó szerint is), lassúbb, állandóságra törekvőbb, passzívabb. Áldott állapotban felidézi az élet földi szülőhelyét: a tengert (vö. magzatvíz).

Az értelmezés másik alapja a tűzcsiholás ősi módja. Őseink egy fekvő falap mélyedésében forgatott pálcával csiholtak tüzet, és magát a cselekményt a nemi aktushoz hasonlították. Prométheusz a mítosz szerint egy üreges botban lopta le a tüzet az égből, és a nevét a szanszkrit *pramantha* („tűzcsiholó bot") szóval hozzák kapcsolatba. A tűzgyújtás rítusa teremtő aktus, megidézi az őskezdetet. Num Torum, obi-ugor főisten két követ összeütögetve csiholt lélekszikrát, s teremtett embert, s a bibliai Teremtő első szava: „Legyen világosság!" Ezzel függ össze, hogy naptári fordulatünnepek alkalmával, évkezdetkor régen kioltották a tüzeket és új tüzet gyújtottak (a keresztény húsvét idején a templomokban ma is ez a szokás).

A tüzes-vizes szimbolika dialektikájának jellemző példái azok a nyári csillagképek, melyek között a Nap tartózkodott az ókorban. Az Oroszlán csillagkép, melynek névadója sárga, lángoló sörénye és forró égövi lakhelye okán méltán lett a nyár és a tűz állatjelképe, az óriás Hydra („Nőstény vízikígyó") csillagképen tapos, a Hydra lenyakló feje a nyárkezdő, ám „vizes" Rák csillagkép alatt található, míg kanyargós teste a Szűz alatti Crater („Keverőedény") csillagképből látszik kiömleni. A Hydra a legyőzött telet is megtestesítő, Napot szülő (a lenyelt Napot kiokádó) sárkányanya égi képmása. A hideg hüllő alkalmas jelképe mindennek, de a tavaszi Nap melegétől új életre kelő természetnek is. A napon sütkérező gyík Apollón attribútumaként hordozza magában e kettős értelmet. A szalamandráról, erről a sárga foltos, mérgező váladékot izzadó gyíkszerű kétéltűről azt hitték, hogy „tűzálló", épp

ezért lett a tűznek, a tűzoltóknak, a tisztítótűzben el nem égő léleknek a szimbóluma.

Az antikvitás a tűz elemet a mondottakon kívül a (száraz) keleti széllel, a sárga színnel, a kénnel, a gáznemű halmazállapottal társította. A testnedvek közül a sárga epét kapcsolták hozzá, amit megkülönböztettek a fekete epétől, létfontosságú szerveink közül a májat, amit talán ezért hittek a kéjsóvárság fészkének (a *tüzelő* szukaként viselkedő nőt mondják „fehérmájúnak") a kolerikus természetet, a szenvedélyességet, a lángoló szerelmet, a haragot (vö. „tombol a nyár"), a geometriai testek közül a tetraédert, mely – mint a tűz az elemek közt – az első (legkevesebb oldalú) a síklapokkal határolt testek sorában. A tetraéder a „leghegyesebb" geometriai test, ami utal a „hegyes" láng fájdalmasan szúrós természetére. Négy egyenlő oldalú háromszög határolja. A tűz (levegő) „alkimista" jele a hegyével felfelé mutató egyenlő oldalú háromszög, amilyen a keresztény Szentháromság illetve az Atya jele, mely a csúcsával lefelé mutató háromszöggel, a víz (föld) jelével együtt adja ki a Dávid-csillag néven közismert hexagrammát, az isteni teljesség és tökéletesség szimbólumát.

És persze a tüzet tartották a legaktívabb elemnek. A láng magától lobog, táncol, viharzik és kavar forró szelet, míg a levegő csak külső hatásra, melegítésre mozdul meg, a vizet is a tűz forralja, szél korbácsolja föl, a föld kőzeteit, érceit szintén a tűz képes megolvasztani, porát a szél fölkavarni.

Manierista és barokk allegóriákban a tüzet lángoló fejű nőalak személyesíti meg villámokkal a kezében, esetleg lánghajában főnixszel. A tűzben elhamvadó és abból újjászülető főnixmadár korszakkezdet és korszakvég tüzes jelképe (görög *phoinix*: „bíbor", „veres", „tűzszínű", „datolyapálma"; ez utóbbi a Nap fája volt).

A Harag megszemélyesítője azonban rendszerint férfi, de az ő asztrálmitológiai megfelelője nem a Nap, hanem Árész (Mars), a vérszomjas hadisten, akinek bolygóját *Püroeisz*nek („Tüzes"-nek, „Heves"-nek) nevezték görögül, de amelyet a forró fejű naphérosszal, Héraklésszel is kapcsolatba hoztak, aminek asztrálmítoszi szempontból az az értelme, hogy a naptári vonatkozásban is oly fontos tavaszponttal kezdődően a Kos havában Mars és a Nap heve közös célért lobog, a nyár tél feletti győzelmét szolgálja. Héraklész többféleképpen is megörökített tette, melynek során oroszlánbőrbe öltözötten legyőz (megfékez, fölfal) egy vagy egy egész csorda bikát (ökröt), erről szól: ő maga a tüzes nyár, ellenfele a télvíz megtestesítője.

Tüzes állatövi jegy a Kos, az Oroszlán és a Nyilas. A Kos a Mars planéta otthona (*domicilium*), s a Napnak e jegyben van „felmagasztalása" (*exaltatio*). Az Oroszlánban a Nap van otthon, míg a Nyilasban a Jupiter, „aki" ifjú istenként a Napban öltött testet. A lángjával ölő Mardukot, a Jupiter babiloni istenét a tavaszi napéjegyenlőségkor újjászülető, sárkányanyján felülkerekedő napgyer-

mekként imádták. Az asztrológia zodiákusán a tüzes jegyeket vizes jegyek előzik meg, és földies jegyek követik – a tüzet a víz és a föld oltja –, és levegős jegyekkel állnak szemben – a tüzet a levegő élteti.

A régiek alapvetően 3 féle tüzet különböztettek meg: a Napét, a villámét és a földi, vulkanikus tüzet. Mindháromnak saját istene volt, a hinduizmusban például Szúrja, Indra és Agni. E háromféle megnyilvánulás egylényegűségével azonban tisztában voltak: ezt jelzi a tűz „elemisége" vagy az, hogy a latin *ignis* szó „tüzet", „villámot" és „csillagfényt" egyaránt jelent. Erre utal az is, hogy a villámot rázó esőistenek, amilyen Marduk, Tesup és Zeusz, ifjú korukban napistenek voltak, vagy hogy a görögök egyik napistene, Héliosz villámokból font korbáccsal ösztökéli tüzes lovait. Ami a földi tüzeket illeti, égi származásukra szintén mitológiai metaforák utalnak. Héphaisztosz (latin Vulcanus) kovácsisten Hesztiával (latin Vesta) együtt a földi tüzek gazdája volt – az előbbi a földmélyi, az utóbbi az emberkéz csiholta tűzé –, ám mindketten tagjai voltak az olümposzi istenek égi karának. Héphaisztosz egy elbeszélés szerint úgy került a földre, hogy Zeusz megharagudván reá, lehajította. Így lett „földi" isten, aki földmélyi kovácsműhelyében végezte a dolgát égi megrendelésre: a föld alatt, egy tűzhányó tüzében izzította a Nap és Hold tűznyilait, Zeusz mennyköveit, és ott készítette a csillagképeket. A *Vulcanus* név a tűz földreszállását magyarázza (feltéve, hogy a *fulgeo*: „villámlani" ige és a *Vulcanus* név között van nyelvi, de legalább népi etimologikus kapcsolat). Iuppiter (Zeusz) haragjának jelei a földre hajigált, Vulcanus gyártotta villámok (latin *fulgur*). Villámlani e tekintetben annyit tesz, mint Vulcanust haragosan a földre hajítani.

Héphaisztosz zuhanása, az égi tűz alászállása az éves körforgást is kifejezi. A kovácsisten az őszt kezdő Mérleg havának volt az olümposzi védnöke, vagyis annak a hónapnak, amelyben az asztrológia szerint a Nap is „alábukik" (*casus*ban van, vö. angol *Fall*: „ősz", „zuhanás"). Emellett a telet is megszemélyesítette, melynek kezdő hónapját, a Bak havát viszont Hesztia vigyázta az Olümposzról mint a tűzoltár és a házitűzhely istennője. Ekkor a Nap tüze valóban csak a tűzhelyek parazsában világos valamennyire, ide van „száműzve". Ahogy az asztrológia is mondja, *exilium*ban van. A tűz alászállásának legismertebb és talán legkifejezőbb mitikus leírása Prométheusz története, aki – mint ismeretes – megsajnálva az emberiséget, lelopta számunkra az égből a tüzet.

A zsidó-keresztény szimbolikában Isten a *világosság* megteremtésével indítja be a lét körforgását, s Mózes szenvedélyes és haragvó isteneként ő maga a tűz, mely elemészti az áldozatot és a bűnöst, de megtisztítja az arra érdemest. Mindebben részint Gibilre, a sumérek fényhozó és tűzvészhozó tűzistenére emlékeztet, részint a babiloni Mardukra, aki lángjával pusztítja el ellenségeit, részint pedig az iráni tűzvallás legfőbb istenére, Ahura Mazdára. Mint törvényadó, aki lángbetűit vési Mózes kőtábláiba, viszont a babiloni Samas napis-

tent utánozza: Hammurabi törvénysztéléjén látható, amint Samas átadja a törvényeit a királynak.

Jahve tüze égi eredetű, de a földön világít és éget. A csipkebokorban (Kiv 3,2), a tűzoszlopban (Kiv 13,21), a Sinai hegyen, de ott sem vulkáni tűz formájában, hanem az égből alászállva (Kiv 19,18). A *Szentírás* majd minden alkalommal hangsúlyozza, hogy az Úr tüze az égből csap le, Illés történetében például, amikor a próféta áldozatát az oltáron Isten tüze (villám?) gyújtja meg (1Kir 18,38), vagy amikor Illést az égből alászálló tüzes szekér ragadja a magasba (2Kir 2,11). Mindamellett az isteni tűz természetét olykor nagyon is földies hasonlatokkal „füstölgő kemenceként", „tüzes fáklyaként" írja le (Ter 15,17).

Az *Újszövetség*ben az égi és a földi minőség közti különbséget Keresztelő Szent János szemléletesen fejezi ki, mondván, hogy míg ő maga vízzel keresztel (tisztítja meg jelképesen is a megtérőket), addig Krisztust mint a Szentlélekkel, olthatatlan tűzzel keresztelőt mutatja be a sokaságnak (Mt 3,11). A Szentlélek zúgó széllel (!), kettős tüzes nyelvek alakjában ereszkedik le az „első" pünkösdkor az apostolokra. (ApCsel 2,2–3. Megjegyzem, hogy a keresztény Szentháromság „tüzessége", ami egyben mennyeit is jelent, a védikus árja Tűz „szentháromságával" mutat rokonságot. A védikus oltár hármas tagolása *Agni*: a Tűz, *Váju*: a Szélvihar és *Áditja*: a Nap egylényegűségét fejezte ki.)

A keresztény szimbolikában is szerep jut a földmélyi tüzeknek. A pokol és a purgatórium tüzeire gondolok, ám ez a képzet viszonylag késői fejlemény, de „alászállás" ez is – teológiai vonatkozásban. Az ószövetségi Isten büntető és tisztító tüzét a koraközépkortól kezdve már az ördögök szítják föld alatti bugyraikban.

A régiek felfogása szerint, ami alászáll, annak vissza is kell térnie a magasba, megfelelően az örök körforgásnak. Úgy, ahogy az ősszel alábukó Nap pályája tavasszal ismét emelkedik (*exaltatio*ba kerül), s ahogy Vulcanus vulkán mélyén kovácsolt mennykövei az égből sújtanak le a földre, hogy aztán az isteni kovács „odalenn" újra kalapálja őket. Ehhez az „adok, kapok" elv szellemében az embernek is hozzá kellett járulnia. Ezt fejezi ki az égieknek gyújtott tűzáldozat, a halottégetés (az indoeurópai népek körében). A füst és meleg emelte a magasba a tűzben elégő áldozatot, és így szállt vissza az elhunyt megtisztult lelke is oda, ahonnét jött, hogy a következő megtestesülésekor ismét a földre ereszkedhessék. A tűz (víz, levegő) körforgásának képzete a mindenségben zajló folyamatokról alkotott mitologikus felfogást is tükrözi. Mint a többi elemhez hasonlóan ambivalens erő, teremt, de pusztít is. A megsemmisítő tűzözön mindent a kezdet, az ősegység állapotába juttat vissza (hamvaszt, olvaszt), s amikor kialszik, Isten a teremtés műveletét újrakezdheti, mondván: – Legyen világosság! A tűz újra föllobban, de ekkor még nem rombol, hanem éltető világosságot és meleget ad.

A tűz elemet – mint már jeleztem – az elemek istennői közül Hesztiának szentelték. Démétér földanya, Héra szélfeleség és Aphrodité vízribanc mellett Hesztia a tűzszűz. (A tüzet tartották a legtisztább elemnek.) Hesztia ugyan a téli Bak hónap olümposzi úrnője volt, de az ellentétek feloldásának szellemében, az egyensúly kedvéért és persze a tűz nyárias természetéhez illően Rómában legfőbb ünnepét, a Vestaliát a nyári napfordulót megelőző telihold idején, június 9-étől a hónap Idusáig tartották. Soha ki nem alvó örökmécséről ilyenkor hatalmas máglyákat gyújtottak. A szent láng világított az év minden ünnepén, s ez a szemlélet ma is jellemzi a naptári (egyházi) ünnepeket. A tűz a nyár eleme ugyan, de a Nap az ősforrása, és a naptár a Nap éves járását követi, a főbb ünnepek a Nap pályájának fordulópontjaihoz kapcsolódnak, így azok a tűz ünnepei is egyben. De telente, amikor a Nap is „hamuban ül", a szent tűz is csak szelíd gyertyalángban ég vagy tűzhelyen parázslik csupán (halottaknapi mécseseken, a karácsonyfákon, a karácsonyi tuskón, gyertyaszentelőkor) koratavasszal aztán fellobbannak a tüzek (a karneváli máglyákon, szikravasárnapkor – böjt első vasárnapján –, a nagyszombati júdáségetés, Szent György-nap alkalmával); Pünkösdtől Szent Ivánig, s azon túl pedig fennen lobog a Nappal együtt szinte minden ünnepen, s csak a szüreti máglyák kihunytával szelídül meg ismét.

Az éves körforgástól elválaszthatatlan elemi szimbolika belső összefüggéseit – mint azt már korábban is láttuk – a legmeggyőzőbben a nyelv fejezi ki a tűz esetében is. Figyelemre méltó, egyben a tűznek az emberré válásban betöltött szerepét világítja meg, – ősünk több mint 1 millió éve rakott először tüzet! – hogy a nyelvek – egymástól függetlenül(?)– hangutánzó, hangfestő szavakkal nevezik néven, felidézve a tűz pattogását, ropogását, a lángok lobogását, a láva, a fővő étel fortyogását, a tűzvész tombolását.

Az európai kultúrkörben maradva ilyen az ógörög *pür*: „tűz", „máglya", „villám", „fáklyafény" és a belőle képzett szavak, mitikus személyek nevei. Például: *püraminosz*: „búzából való" (mert a Nap érleli, és mert a magot pörkölik, a kenyeret sütik), *püramisz*: „piramis" (vö. a tűz háromszög-szimbolikájával), *püretion*: „láz", *pürén*: „mag", *püria*: „gőzfürdő", *Püroeisz*: Mars bolygó, *Pürra* ősanya, a görög Noénak, Deukaliónnak vörös bort asszociáló neve. (Így hívták Akhilleuszt is „leánynevén".) E körbe tartozik *Perszeusz, Perszé* naphérosz neve; ebből képezték a latinok a „bíbor" jelentésű *purpureus* szót; erre vezethető vissza szláv eredetű *parázs* és *pernye* szavunk. Viszont ősi magyar, belső fejleményű szavaink a *pergel, perzsel, pipacs, pír* (és származékai: a *piros, pirkad, pirul*), a *pörköl, pörsenés*, valamint eredetileg a világító tűzre vonatkoztatott *pilácsol, pillant, pillog, pislant, pislog* (vö.gyertya világa – szeme világa).

F (ph) hangzóval képzett szavak: görög *phlegó*: „éget", „pörzsöl", „lobog", „világít", „gyújt"; *phlegma*: „égés", „lob", „forróság", „nyál" (!); *phleó*: „hány"

(nemcsak tüzet!), „forr", „pezseg", „kiönt" (!), *phlogeusz*: „égő", „fénylő", „tűzpiros"; aztán latin *facula*: „fáklya", *flacceo*: „fonnyad" (tűzben, Napon), *flagellum, flagrum:* „korbács" (Héliosz é is!), „csalánozó tapogatója"; *flagro*: „lángol", „lobog", „szikrázik", „csillog"; *flamma*: „láng", „tűz", „villám" (de *flamen*: „szellő"!); *flavus*: „aranysárga", „szőke" (mint a napisten „haja"); *fornax, furnus:* „kemence", *frigo, frigeo:* „süt", „főz", „pörköl"; *fulgur, fulmen:* „villám", „mennykő"; *fumo*: „füstölög", „gőzölög" (!). Ezeknek a szavaknak a származékai megtalálhatók az európai nyelvekben: l. német *Flamme*, francia *flamme*: „láng", német *Feuer*, francia *feu*: „tűz". Hogy egy különleges példát is mondjak: a „lobogó" jelentésű angol *flag* (vö. német *flaggen*: „lobogót kitűz"), a német *Fahne* a lobogó láng mintájára képződött akárcsak a magyarban. A francia királyok szent zászlaja, az *Oriflamme* a nevével tanúskodik emellett, de az is, hogy a középkori zászlók lángnyelv alakúak voltak, és a régi magyar hadilobogókat lángnyelvecskék díszítették.

Ha már hazai tájra vetődtünk, e körbe tartozik az ősi magyar *fáj* (mert a tűz és a *fagy* – igen ez is! – egyaránt fájdalmas égési sebet okoz (vö. ógörög *feu*: „jaj!"), a *fázik* (tűz híján és fagyban), a *fény* és a *fenyő* (mint tűzifa, l. luc szavunkat, mely a latin *lux*: „fény" szóból származik; vö. angol *fir*: „fenyő", *fire*: „tűz"), talán a *férj, férfi* szavunk előtagja is, a *forr* (vö. ógörög *phűró*: „kever", *phrear*: „forrás"; de hangsúlyozom, a nyelvészek szerint nincs egymáshoz származásilag közük), a *fő(z)*, a *fullánk* (mert szúr, mint a Nap sugara), a *fül(led)*, a *füst*, a *fűt*.

Említettem már a latin *lux* szót, a tűz és Nap egyik-másik indogermán istenét hasonlóképp hívják: l. kelta *Lug*, skandináv *Loki*, germán *Loge* (vö. angol *log*: „tűzifa, tuskó"). A latin *lumen* „világosságot" jelent, és belőle származik a *luna* szó, a Hold neve. Magyar példák erre a szóalkotási elvre: (az idegen eredetű) *lámpa*, (az ősmagyar) *láng, lob, lobog*, talán a *langyos* (vö. a finnugor zürjén *lum*: „parázs", votják *lumit*: „langyos", „lanyha").

Végezetül – és most sincs szó rokonságról vagy közös eredetről – *szúr* szavunk *Szúrja* napisten nevét idézi, s a görög *szeiriasziszt*, ami „napszúrást" jelent (vö. *szeirinosz*: „forró", „égető", *Szeirosz*: „Sirius"; Sirius volt a nyári hőséget jelző csillag). *Sül, süt* meg *sugár* szavunk az európai nyelvekben ma is föllelhető latin napnevet, a *Solt* idézi meg (angol *sun*, francia *soleil*, német *Sonne*).

Felkiáltójelekkel figyelmeztettem az olvasót arra, hogy bizonyos szavak a többi elemmel is összefüggésbe hozhatók. Erre a másik három elemről írtak közt is bőven volt példa. Minden erőltetés nélkül tódulnak olyan őselemi szavak ajkunkra, mint *föld, folyó, fúj(tató), forró*, s lám, ezeknek egymáshoz hangzás tekintetében éppúgy köze van, mint tartalmilag. A régiek számára az ellentét (amilyen a tűz és a víz, az ég és a föld) nem merev szembenállást fejezett ki, hanem ellentétpárok egész sorával leírható dinamikus kapcsolatot, melyben az egyik oldal képviselője a másikba átalakulhat. Ahogy a jin-jang jelkép mu-

tatja, vagy az a képzet, mely szerint a Nap éjszakára Holddá változik, vagy ahogy a tűz–víz isten, Apám Napát alakjában a két elem eggyéolvad. Hadd búcsúzzam egy utolsó, mondandómat alátámasztó nyelvi példával: a (rekonstruált) indoeurópai *preus* ige jelentése „(meg)fagy", „(meg)ég", s az erre visszavezethető latin *pruna* „parazsat", *pruina* „zúzmarát", „deret", „havat", „telet" jelent.

Hát nem izgalmas?

1997 nyara–1998 tavasza

Irodalom:

HANS BIEDERMANN: *Szimbólumlexikon.* Corvina Kiadó, 1996

JAMES HALL: *Dictionary of Subjects and Symbols in Art.* John Murray Ltd., London, 1980

HOPPÁL MIHÁLY–JANKOVICS MARCELL–NAGY ANDRÁS–SZEMADÁM GYÖRGY: *Jelképtár.* Helikon Kiadó, 1990

CESARE RIPA: *Iconologia.* Balassi Kiadó, 1997

Szimbólumtár. Szerkesztette: PÁL JÓZSEF és ÚJVÁRI EDIT. Balassi Kiadó, 1997

Továbbá mindenféle rendű és rangú szótárak

Vadon, erdő, tájköltészet

Erdőjáró, gombász ember vagyok, a növények, állatok szerelmese kicsi gyerekkorom óta. Első, meglehetősen homályos emlékem alig 3 éves koromból való. Ahogy rémlik, ősz lehetett, vadászat ideje. Látom magam, amint ülök hátizsákban, anyám hátán, aki békésen botorkál a puskások nyomában egy erdei ösvényen. Aztán látok még egy nyulat – lehet, hogy csak képzelődöm –, amint egy pillanatra rám mered, majd eliramlik, csak a füleit látom még egy ideig a magas aljnövényzetben.

A természetet nem anyám, hanem apám szerettette meg velem (nem emlékszem, hogy az említett kalandon kívül anyám valaha is elvitt volna kirándulni). Apám azonban igen, és városi ember létére a növényeket, állatokat meglepően jól ismerte. És hát csodálatos könyvtára volt, számtalan, ifjú korából megmaradt útleírás és vadászati tárgyú könyv, a nagy BREHM első magyar kiadása, SZÉCHENYI ZSIGMOND vadásznaplói persze. És volt egy hatalmas levelezőlap gyűjteménye, elsősorban vadászat témájú német festmények képeslap reprodukcióiból. A BREHM ma is megvan, és megvannak KITTENBERGER KÁLMÁN és VOINICH OSZKÁR könyvei, viszont – a rajtunk átgyalogló történelemnek köszönhetően – újra kellett vásárolnom sok mindent, például a SZÉCHENYIket. A képeslapgyűjteményt keresztlányomnak ajándékoztam, festő apukája nagy gaudiumára.

Természetimádatomban a génjeim is bűnösek lehetnek. Apai nagyapám jeles alpinista volt – a magyar hegymászók születése 120. évfordulójáról 4 éve emlékeztek meg –, amellett íróember, aki élményeit elragadóan örökítette meg, s akit otthonában mozgalmas ifjúságának számtalan relikviája emelt romantikus hőssé a szememben. Másik nagyapámat nem ismertem, meghalt, mielőtt még megszülettem volna. Viszont vadászember volt, és a vadászkése velem volt a deportálás idején is, míg kényszerlakhelyünk v.b. titkárának tolvaj fiacskája meg nem szabadított tőle. Még egy fajdkakas emlékeztet őrá, mely kisgyerekkoromban lakásunk előszobájában dürgött kitömve. A preparátor azt a pillanatot választotta a madár múlékony halhatatlanságául, amelyben nagypapa meglőtte. Szemben a másikkal, magának való ember volt, akinek hitem sze-

rint a vadászat csak alkalmas ürügy volt ahhoz, hogy a világ zajától távol lehessen. Soha nem sütöttem el puskát, én is főleg azért járom az erdőt, hogy csendben lehessek.

Azt hiszem, a hazai erdőket jól ismerem. Kora gyermekségem nyarain apámmal bebarangoltuk a Balaton-felvidéket, a Pilist és persze a budai hegyeket. Erdő nem, inkább csak liget, ártéri „zug" volt arra felé, Öcsöd környékén, ahol kitelepítve gyermekkorom legjavát töltöttem. (A legjavát, mert az a közel 3 év volt életem meghatározó élménye!) De az ártéri füzeseknek, nyárfásoknak is van „magyar erdő" hangulata (ott van Gemenc, hogy csak egy világhírű ártéri erdőt említsek). Kamaszkorom legszebb erdőélményei a Bakonyhoz fűződnek. Pannonhalmi diákként tettem feledhetetlen kirándulásokat az egyik legvarázslatosabb hazai tájon, betyárországban, ahol a legenda szerint Szent Gellért remeteskedett. A hatvanas években, már mint filmrendező, a miskolci filmfesztiválok vendégeként a nappali órákat, ha nem a görömbölytapolcai strandon, a Bükk erdőiben töltöttem. De időztem a Mátrában, Börzsönyben, Cserehátón, és töltöttem napokat a Sopron környéki, velemi szubalpin tájon, táboroztam a Mecsekben, hálóhelyemet békákkal, tücskökkel megosztva, és mindmáig járom a Buda és Pest környéki erdőket.

Hála a jó Istennek, eljutottam a világ sok más részébe is, s ha útjaimon jobbára csak az átalakított természetben jártam is, azért volt alkalmam beszívni a kárpáti fenyők illatát, gombát keresgélni az osztrák és a svájci alpok erdős lejtőin, bóklászni a Dolomitok lábánál, azok alatt a csúcsok alatt, amelyeket JANKOVICS MARCZELL nagyapám (így, „cz"-vel írta a nevét) mászott meg; havat taposni végeláthatatlan orosz nyírfaerdőben, „vadevezni" fenyvesek közé szorult kanadai tavon, sétálni tengerparti kókuszpálmaligetben, bepillantani indiai dzsungelbe. Jártam sivatagi oázisokban – ott erdőnek számít a datolyapálmaliget –, és ismerem Izrael erdőit, melyekben alighanem minden fa ültetett.

Ültetett erdő és ősvadon: mindig izgatott e kettőnek, az ember által „leigázott" természet rendjének (rendezettségének) és a vadon szabad összevisszaságának az ellentéte. „A két szélsőség, a zárt kert és a vadon, az áthatolhatatlan ősrengeteg között számos átmeneti forma van: a mértanias francia kerttől a művad angol fáskerten, vadasparkon, ültetett erdőn át a művelés alatt álló őserdőig" – írtam *A fa mitológiája* című könyvemben.

A „kultivált" táj és az ősrengeteg úgy viszonylik egymáshoz, mintha a Rend és a Káosz természeti formái lennének. A „szelíd" erdő élete olyan, mint a városi emberé, míg a vadon szabadon tenyészik és enyészik a természet „rendetlen" rendje szerint. Ennek jegyében – a természetes emberi elfogultságnak megfelelően – e kettő sok mindent szimbolizálhat ugyanazon dolog jó és rossz aspektusaként.

BERNÁTH BÉLA kimutatta például, hogy a népdalokban, egészen pontosan a szerelmi népköltészetben oly gyakran emlegetett „kis, kerek erdő", ami mellett sok fát kell (és lehet!) hasogatni, a megénekelt leányzók szeméremdombján növekedik. Hasonlóképp – mint azt már többször megírtam, a népmesék „rengeteg, sötét" erdeje, amiben a vitéz királyfira fogait fenő vasorrú bába lakik, a jelentés mélylélektani, „legényavató" szintjén az anyához fűződő kötődés szálait bogozgató, szaggató, „elveszett" kamaszlélek által egyszerre rettegett és vágyott női öl jelképe. Kozmikus szinten viszont az éjszakai illetve téli sötétséggel visszatérő Káosz labirintusát szimbolizálja, mely vallásos értelemben a pokolba, purgatóriumba vezető útvesztővel azonos, amiben a „nagy útra" induló lélek tévelyeg.

Ez a kozmikus, „túlvilági" vadon a csillagos égbolt azon tájain komorlik, ahol telente tartózkodik a Nap. Az Állatöv és a Tejút kereszteződésében; ott, ahol az égi csillagfolyam egy sötét „félszigetet" körülfolyva két ágra hasad. Ezt a hasadékot (a mesék *Hajnalszakadék*át), amelyben a tél közepén „eltűnik", s amelyből a téli napfordulót követően „visszatér" a Nap, a felső és alsó ég közötti *kapu*nak – keresztény fogalommal élve – a pokol tornácának tekintették a régiek, az antropomorfizáló hasonlattal a *Nagy* Föld*istennő* (másutt Égistennő) égre táruló *öl*ének nevezték (a tejúthasadék az égen látható ugyan, de mindig érintkezik a látóhatárral), a növényvilágból vett metaforával viszont a Világfa odvának. Az alvilág (a déli égbolt látóhatár alatti része, a Föld mélye) e matriarchális jelképrendszerben értelemszerűen a kozmikus anya méhét jelentette, ahol újjászületésére várva növekszik a napmagzat.

A férfilélek nőkhöz viszonyuló ambivalenciáját mutatja, hogy eleink *Tündérút*nak (is) nevezték a Tejutat, hasadékos részét pedig (a kozmikus anyának azt a testrészét, amelyet nemcsak ő, hanem halandó megtestesülései is a legjobban forgatnak a vágyott pillanatokban) *Tündérkert*nek, *Tündérek fordulójá*nak, *Tündérek táncá*nak. (NB. a Tejút forgása a látóhatár mentén a legszembetűnőbb.) A „hasadék" legfényesebb csillagának, a Skorpió csillagzat vörös Antaresének *Szépasszon* volt a magyar neve, mégpedig annak a *Szépasszony* nevű, felemás hiedelmi alaknak a nyomán, akiről azt tartották eleink, hogy bűbájával a férfiakat „erdős hasadékába" csalja, s azok e kalandba bele is pusztulnak. (Afrikában ma is tartja magát a hiedelem, hogy a skorpió a női nemiszerv „állata". A rovar mérges fullánkja ott a csiklót jelképezi, amit a feketék a férfiakra veszélyesnek hisznek. Ezért „metélik körül" Afrikában milliószámra ma is a nőket, azaz metszik ki a csiklójukat. Vö. azzal, hogy a sumer Ninhurszag „Világhegy-Úrnő" ágyékát skorpióijászok őrzik, a Gilgames-eposzban az alvilág bejáratát skorpióemberek vigyázzák. E skorpiók nyilvánvalóan a tejúthasadék állatövi csillagképére, a Skorpióra utalnak. Ez az a „ház" az asztrológiai szimbolikában, amelyben évről évre meghal a Nap.)

Az „eltévedés az erdőben" motívumnak a lélek tudati szintjén is van jelentése. (A „lélek bugyrai", „pokol bugyrai" kifejezések jelzik, hogy a régiek is tudták: a lélek többrétegű, és mélységei „pokoliak" tudnak lenni.) A „rengeteg erdő" a változás korának válságait is kifejezheti, mégpedig nemre való tekintet nélkül. (A mesében sem csak Jancsi, hanem Jancsi és Juliska téved el az erdőben!) A nőknél a változás talán szembetűnőbb, de a férfiakat jobban megviseli. A „kapuzárási pánik" mértéke – mennyire ideillő kifejezés ez! – egyénenként változó, de ezen túl a férfinemmel szembeni hagyományos elvárások és az ebben a korban már felmérhető valós teljesítmények közötti szakadék nagyságával egyenesen arányos a vizsgálatok szerint. A válság, azaz a váltástól – *sorsforduló*tól! – való félelem, a pánik elaltatását célzó túlhajszolt életmód és velejárói a negyvenes éveik végét taposó férfiak közt oly gyakran arató halál legfőbb lélektani oka.

Mindaz, amiről eddig írtam, benne van DANTE *Isteni színjáték*ának kezdő soraiban:

„Az emberélet útjának felén
egy nagy sötétlő erdőbe jutottam,
mivel az igaz útat nem lelém.
Ó, szörnyű elbeszélni mi van ottan,
s milyen e sűrű, kúsza vad vadon:
már rágondolva reszketek legottan.
A halál sem sokkal rosszabb, tudom.
De hogy megértsd a Jót, mit ott találtam,
hallanod kell, mit láttam az úton."

POKOL, Első ének: A sötét erdőben
BABITS MIHÁLY fordítása

Leszállva az éteri magasságokból, egyúttal kiemelkedve a lélek mélységeiből, a földön járva is találunk értelmet a művelt és a vad természet közti szembeállításban, mégpedig magától értetődő (a művelt jelzőtől értetődő) jelentéssel.

A közfelfogás a törzsi társadalmakat „természeti" népeknek, gyermekeit „vadembereknek" tartja (a jobb indulatúak „romlatlant" értenek vadember alatt), a laikusnak eszébe sem jutna, ami a néprajzkutatásban ma már közhely, hogy a kongói pigmeus, az amazóniai indián vagy az ausztrál őslakó számára mindennél fontosabb, hogy önmagát mint „kultúrembert" megkülönböztesse a „vad" természettől (az állatoktól) a civilizáltság, kulturáltság – emberi privilégiumok! – jól látható jeleivel. A testén ejtett heges tetoválások, rituális csonkítások, az öltözet praktikusnak éppen nem mondható formái, a különféle alkalmakra fölfestett és felöltött díszek azt célozzák mindenekelőtt, hogy fel-

tűnjön a különbség közte, a civilizált lény és a között az ember között, aki, mint az állat, meztelenül jött a világra, s úgy is távozik innét (*meztelenül*=„mez nélkül"). Ráadásul a primitívnek hitt „vadember" civilizáltsága még szembetűnőbb (őserdei) környezetében, mint a városi dzsungel lakójáé, s valószínűleg civilizáltabb is. Mindenesetre sok szempontból kulturáltabb. Például, ha számunkra áttekinthetetlenül bonyolult rokonsági rendszerét, mitológiájának gazdagságát, tárgyi művészetének jelentésgazdag voltát egyszersmint absztrakciós fokát nézzük.

A „primitív bennszülött" alighanem épp természethez való közelsége miatt hangsúlyozza attól való elszakadását. Mintha ellenségének tartaná, miközben szimbiózisban él vele, ami nem egészen pontos kifejezés, lévén, hogy – ha mértékkel is – csak elvesz tőle, adni nem kell cserébe. Az „igazán" civilizált népek gyermekei a természettel szemben még ellenségesebbek. Elég, ha csak a megállíthatatlan természetpusztításra utalok, amire a ma már nem vállalt, de nem is oly rég még fennen harsogott jelszavak buzdítottak: „legyőzzük a természetet", „feltörjük a szűzföldeket", „paradicsomot varázsolunk az őserdők helyére". Ma már tudjuk – sajnos, csak kevesen –, hogy ez a jelszó hová vezetett. Soha olyan időszerű, mint ma, nem volt e szólás: „(Az ember) maga alatt vágja a fát." Mint a mondabeli Erüszikhthón, aki azzal vétkezett a természet, valójában önmaga ellen, hogy a Földistennő szent ligetének fáit kivágta, mivel építendő palotájához nem volt elegendő fája. Büntetésül a tölgyek istennője, maga a világfaanya, azzal sújtotta, hogy soha ne tudjon betelni semmivel, az örökös éhség végül önmaga fölfalására kényszerítse. Az emberiség sorsa ez.

És mily tipikus! Az agresszor vádol agresszióval:

„Mint az őrült, ki letépte láncát,
Vágtatott a Tisza a rónán át,
Zúgva, bőgve törte át a gátot,
El akarta nyelni a világot!"

PETŐFI SÁNDOR: *A Tisza*

Árulkodó sorok ezek. A szabadság költője leláncolni való őrültnek nézi a Tiszát, holott a folyószabályozó lobby készült épp felrakni rá azokat, s úgy beszél, mintha a természet, és nem az ember akarná elnyelni a világot.

A nyelv nemcsak ily armageddoni látomások formájában világítja meg tetteink lélektani, történeti hátterét. Sokat elárul eleinknek a természet iránti felemás érzéseiről az „erdő" jelentésű szavak etimológiája a különböző „civilizált" nyelvekben.

Nézzünk körül először a hazai tájon! *Erdő* szavunk az *ered* igéből alakult ki az -ő melléknévi igenévképzővel. Az *ered* alapszó s ősi örökség a finnugor korból. Az *erdő* jelentése a *Magyar nyelv történeti–etimológiai szótára* szerint „az *ered* alap-

szónak ‘sarjad’ jelentéséből érthető. Eleinte a vágás után vagy a vágásból felnövekedő, sarjadzó, fiatal erdőnek volt a neve, s később vált általánosabb jelentésűvé, feltehetőleg azzal összefüggésben, hogy a *vad* eredeti ’erdő’ jelentése elavult. Hasonló módon keletkezett az *eresztvény* ’erdő’ jelentése is”.

Vad szavunk szintén ősi örökség az ugor, esetleg a finnugor korból. Első felbukkanása (*wodasu*) „vadas”, „vadas hely” értelemben ugyanabból az évből való, mint az *erdő*é (1138). Az *erdő* és a *vadon* szavak korai együttes használata a fentebb írtakkal egybehangzóan több dolgot is jelenthet. Egyfelől azt, hogy eleink szláv szomszédaikhoz hasonlóan alighanem már a honfoglalás előtt is erdőművelő („erdőeresztő”, azaz -ültető) vagyis civilizált népnek tekintették magukat (vö. orosz *dikij*=„vad”, *lesz*=„erdő”). Ez azt is jelentheti, hogy a „halszagú rokonsággal” ellentétben már jóval azelőtt „kijöttek a vadonból”, hogy lóhátra ültek volna. Ebben az összefüggésben a *vad*(on) térben és időben távoli, az embertől (már) idegen világ, az *erdő* viszont barátságos hely, ahol eleink otthon érezték magukat. Csak a teljesen (el)vad(ult) ember és az állat érzi magát otthon a *vadon*ban, a civilizált embernek ehhez azt *erdő*vé kell szelídítenie. A vadállattá visszavedlett emberről szól a *Szarvassá vált fiúk* román kolindája. Népballadáról lévén szó, többrétegű jelentésben. A felszínen itt is a civilizáció és az (ős)természet áll szemben egymással:

„Szarvassá változtak / Ott a nagy erdőben.
És az ő szarvuk / Ajtón be nem térhet,
Csak betér az völgyekbe; / A mi karcsú testünk
Gúnyában nem járhat, / Csak járhat az lombok közt;
Karcsú lábunk nem lép / Tűzhely hamujába,
Csak puha avarba; / A mi szájunk többé
Nem iszik pohárból, / Csak tiszta forrásból.”

BARTÓK BÉLA fordítása

Az utolsó sort sűrűn idézik, és jelszóként is használatos azok körében, akik a „tiszta forrást” a nemzeti műveltség alapjának tekintett népművészet metaforájaként fogják fel. Való igaz, a ballada is nosztalgikusan csengő, a természet után vágyódó hangot üt meg, pedig a mű eredeti „mélyjelentése” igen komor. Mint az ógörög, kelta és finnugor párhuzamok valamint ROBERT GRAVES és ZOLNAY VILMOS kutatásai alapján bebizonyosodott, a szarvassá válás jelentése halál. Az ember világát elhagyó, a vadonba szarvasként megtérő fiak, akik *csak* tiszta forrásvízzel olthatják szomjukat, az elhunytak lelkét jelképezik, a tiszta forrás a túlvilági Léthe vizet szimbolizálja.

Ebből további következtetés adódik. A régiek mindenütt körkörösnek fogták fel a létezést. Hittek az újjászületésben. Ahogy a nagy égi körhinta sem áll le sohasem, és a természet is megújul évről évre, úgy tér vissza és költözik új

testbe – hitték – a halál után bizonyos idővel az eltávozott lélek. A körforgásnak, megújulásnak mind a fa, mind a szarvas alkalmas jelképe, hisz a fa minden évben új lombozatot, a szarvas pedig új ágat, agancskoronát növeszt. Szimbolikus értelemben tehát az erdő nemcsak a halálba, hanem az új életbe is vezető „átmeneti hely". A „kis, kerek erdő", a mesebeli rengeteg nyiladéka sem csak befogadja a magot (magzatot), hanem annak világra szülője is egyben. Így az *erdő* szóban a mitopoéta számára is benne rejtezik az *eredet*.

Az emberré válás folyamatának döntő fordulatát tréfásan ma is úgy fogalmazzuk meg: „Amikor ősünk lemászott a fáról,..." A tréfa mögött mély igazság húzódik meg: az ember régtől fogva „tudja", honnét jön, de jellemző rá, hogy az eredet helyének nem a vadont, hanem a „művelt", barátságos erdőt tekintette. (A *Biblia* szerint Isten, miután megteremtette, egyenesen *kert*be helyezi az embert, aki „készen" van, vadságát csak meztelensége és ártatlansága jelzi.)

SZABÉDI LÁSZLÓ ott fönn, a mennyei könyvtárban biztosan bólogat, ha azt állítom az uráli és altáji nyelvek meg az indogermán nyelvcsalád között ma már (f)elismert rokonságszerű kapcsolat alapján (ez a bikfanyelv ízű besorolás nem tőlem, hanem a kényszeredetten engedő nyelvészektől származik), hogy *vad, vadon* szavunk és az angol *wild*, német *wild* („vad") szavak legalábbis tejtestvérek. A szász eredetű angol *wild* a német *wild*re megy vissza, az pedig az „erdő" jelentésű *der Wald* korán elvált melléknévi alakja.

Jellemzőnek tartom, hogy a múlt század romantikája által felélénkült természetimádatban Nyugat-Európa két „legvadabb" népe, az angol és a német járt az élen. A naturizmus legbuzgóbb apostola ki más is lehetett volna, mint egy meztelenkedő német: RICHARD UNGEWITTER. A romantika a vadságot vonzónak, *vadregényes*nek láttatta. Jelszava az volt: „Vissza a természethez!" A vadon alatt persze vagy a múlt immár veszélytelen, hisz járhatatlan őserdeit értette, mint például a görög mitológia Árkádiáját, melyet szelíd, bukolikus bájú helynek írt le, holott a „valóságban" (és a valóságban is) épp vadságáról volt nevezetes, vagy pedig az angol kertek művadonját, mindenesetre olyan nyugat-európai erdős tájat, amelyben veszélyes vad: medve, farkas, bölény vagy hiúz legfeljebb szellemalakban kísértett.

Én nem fognám ugyan a romantikára, hogy a „vadul" hangzó *Wald* szót „erdő" jelentésben ez a mozgalom tartotta volna fenn a németség körében, de azért, ha a nyelvet a kultúra alapjának tekintjük, akkor el kellene feled(tet)nünk olyan néplélekre vonatkozó, alapvető téveszméket, melyek szerint a magyar romantikus barbár – mondjuk – a némethez vagy az angolhoz képest.

Nagy-Britanniában az őserdők nagy részét kiirtották a középkor végére. Már az angol romantika mitikus eredetű, középkori hőse, Robin Hood sem ősrengetegben rejtőzködik, hanem Sherwood vadasparkszerű királyi tölgyesé-

ben. Közbevetőleg: az angol *wood* („erdő") szintén szász eredetű szó, és a német *Wald*dal közös tőről ered; továbbá azzal lep meg minket, hogy kivágott, holt, tüzelőnek vagy szerszámnak, bútornak való „fát" is jelent (az „élőfa" angolul *tree*). Ez önmagában véve logikusan hangzik (a haszonfát erdőlésből nyerjük), és nem is egyedülálló eset, hisz így van ez más indogermán nyelvekben is, például a franciában (*bois*=„kisebb erdő", „hasábfa", *arbre*=„élőfa"). Másfelől viszont jelentőségteljes kétértelműséget hordoz, mivel az erdőt a holt állapot fogalmához társítja, s ezzel az erdőhöz kapcsolódó ősi hiedelmek emlékét őrzi.

A briteknek tehát, mivel birkáik kedvéért már a középkorban „korszerűsítették" szigeteik növénytakaróját, romantikáért (egy jó kis „vadulásért") és hajónak való fáért a gyarmatokra kellett menniük. Mindkettőt meglelték Észak-Amerika „csak" indiánok lakta ősrengetegeiben (az indiánok a „vaduláshoz" még kapóra is jöttek). A modern amerikai civilizáció viszonylagos fiatalságát jelzi, hogy az Újvilágban még átélhető ma is az ősi érzés, s ez tetten érhető a nyelvben: a jenki, ha kimegy a természetbe, még ősvadonban járhat (a *wilderness*ben), és „vadélet" (*wildlife*) az a kissé reklámízű meghatározása annak, amit ott keres (ne igazi ősvadont képzeljünk el persze, hanem gondosan „parkosított" ősrengetegeket.)

Van azonban az angolnak egy másik szava is az erdőre: a *forest*. Ez is mély értelmű, az eredeti jelentésre utaló meghatározás. A *forest* (és a francia *forêt*, olasz *foresta*) a latin *foris* („kívül", „ajtó", „ajtónyílás") származéka. Min van kívül az erdő? – kérdezhetnőnk. Az emberlakta, ember művelte területeken. És az ajtó hogy kerül ide? A válasz (ahogy fentebb írtam): jelképes értelemben a másvilágra (a halottak, az állat alakban élő ősök világába) az út az erdőn mint egy ajtón, kapun át vezet.

A mi *kies, kietlen* jelzőinket a nyelvészek bizonytalan eredetűeknek vélik. Az etimológiai szótár vonatkozó szócikkének szerzője például hipotetikusan a kéj szavunkból származtatja őket, de maga is hangot ad kétségeinek, mondván, egy másik feltevés szerint a *ki, kinn, kívül* határozószók családjába tartoznak, bár ezt még kevésbé tartja valószínűnek. Nem értem, miért. Mind *kies*, mind *kietlen* szavunk a „falakon kívüli világ", a természeti táj jelzője, s aszerint, hogy viruló vagy puszta vidékről van szó, nevezik (nevezték) azt *kies*nek vagy *kietlen*nek.

A *forest (forêt, foresta stb.)* nem is „erdőt", inkább „vadont" jelent. A latin *foris* ugyanis közös tőről ered a „vad" jelentésű *ferox, ferus* szavakkal (vö. angol *fierce, ferocious*, francia *féroce*, olasz *feroce*), amit tovább színez, hogy a latinok az erdők urának – *Silvanus* néven – Marsot, a vad pásztor- és hadistent tették meg, akinek vadságát Pánéhoz,az enigmatikus erdei istenségéhez hasonlították. (A hagyomány szerint a segítségül hívott Pán ordítása keltett páni félelmet, pánikot a görögök ellenségeiben Marathonnál, és futamította meg őket.)

Hogy teljes legyen a kép a *Silvanus* név a *silva*=„erdő", „vadon" jelzői formája („Erdei", „Vad"), és ami – ismét csak az ember erdővel (a természettel) kapcsolatos vegyes érzelmeit jelzendő – átvitt értelemben „sokaságot", „bőséget" jelent azon az alapon, hogy az erdőben sok a fa (vö. magyar *rengeteg*; vagy hogy egy igen távoli példát említsek, a kínai *daxue*=„egyetem" szó szó szerint azt jelenti: „ecsetek erdeje", vagyis egy olyan helyet, ahol számtalan ecset rója a papíroson az írásjeleket. Még egy zárójeles megjegyzés: a magyarban a sokaság, végtelenség jelzésére a *tenger* szó járta egykor. Lásd *búzatenger, tengernyi sokaság.* Ez a szó eredetileg „tengert" nem is látott népünk körében, csakúgy, mint a mongol, türk népeknél a rokon értelmű és hangzású *tengri*, a „végtelent", a megszámlálhatatlan csillagú „eget", átvitt értelemben az „Istent" jelentette. Vö. kínai *tien*=„ég", „isten", sumer *dingir*=„csillag", „isten".)

A *silva* szóból képezték a latinok „vad" jelzőik egyikét *(silvester, silvaticus*=„vad", „erdei növény, állat"). Rokon hangzású vele a dühöngő „vadságot" jelző *saevus*, mely a *silvaticus* torzulásával keletkezett középkori latin *salvaticus*szal egyetemben a „vad" jelentésű olasz (*salvaggio*), francia (*sauvage*), angol (*savage*) stb. szavak forrása volt.

Szimbolikus értelemben a *sűrű, sötét rengeteg* (a „fekete erdő") valóban a vadsággal párosult Káosz jelképes tere, szemben a *világos irtással,* amit az ember művel a maga rendje szerint. Hogyan is határozza meg az isteni Világossággal (Igazsággal, Jósággal) szemben álló sötét erők (Hamisság, ördögi Gonoszság) helyét a pogány és keresztény misztika? *Külső sötétség*nek nevezi! Külső sötétség az a hely, ahol a csillagvallások Saturnusa, a keresztények ördögéhez modellt álló antik planétaisten járja köreit, s ahová Krisztus az Utolsó Ítélet alkalmával veti a kárhozottak lelkeit.

Persze, van a pokolnak, a pokol tornácának más metaforája is. Például a fentebb emlegetett tenger. Neptunus viharos, sötét, mély tengere, amit a mitikus képzelet a Szaturnusz bolygó körén túlnanra helyezett (ez a mesebeli „fekete tenger", „óperenciás tenger"), nemcsak az antik mitológia, hanem a finnugor hiedelemvilág tanúsága szerint is. E hagyomány szellemében kapta a múlt században felfedezett Neptun bolygó épp a tengeristen után a nevét.

A „sokaság", akárcsak az erdő esetében, a tengerre vonatkoztatva is kétértelmű. Mert egyfelől mindkettő a kiapadhatatlan bőség szinonimája volt, másfelől azonban a tenger és az erdő nagyságukhoz, bőségükhöz mérten leküzdhetetlen veszélyekben is bővelkedtek, épp ezért lettek a legyőzhetetlen halál jelképei. Másképp fogalmazva: minden, ami él, meghal; a holtak megszámlálhatatlanul sokan vannak, míg az élők kevesen (voltak egykor). A római alvilág ura Pluto volt, akinek neve görögül „Bőséget" jelentett (*Plutosz*), mivel – úgymond – neki van a legtöbb alattvalója. Plutosznak nevezték Dionüszoszt, a bőségszarut tartó meghaló vegetációs istent. (Az „arat a halál" szólás is csak

egy alapvetően földművelésből élő társadalomban keletkezhetett, amelyben a gabona learatása a gabonaisten halálát jelentette, egyszersmint az ember számára bőséget.)

A Káosz és a Rend, a vad (tulajdonképpen csak ismeretlen) természet és a szelíd civilizáció ellentéte az „ismert", „megszokott" jelző a „szelíd" helyett helytállóbb lenne – úgy tűnik – a mi erdőről alkotott, és nyelvünkben tükröződő képzeteink meghatározó eleme. S mintha az erdőről, általában pedig a természetről alkotott felfogásunk civilizáltságunk régiségével arányosan változna (ezúttal viszont inkább a kulturáltság szó illene ide). Erre példa a történelem legrégibb, folyamatában is töretlen nagy műveltsége, a kínai kultúra, melynek a természettel való és épp régiségével magyarázható sajátos kapcsolata különösen szembetűnik tájképfestészetében és természet átalakító „tájköltészetében".

Régi kínai traktátusok a tájképet (kínaiul „hegy–víz" képet) tekintették a festészet legmagasabb rendű műfajának. Középkori szerzők a festészet 13 témája közül a hegy és a víz megfestését sorolták az első helyre. A tájképeknek a növényzet és a levegő is témája persze, hiszen a kínai filozófia szerint a tájkép a hegy és a növényzet, valamint a víz és a levegő (szél) statikus illetve dinamikus elemeinek harmóniában feloldódó ellentétét kell hogy kifejezze a levegőtávlat segítségével. A hegy, víz, levegő hármasa a taoista–buddhista szemlélet szimbólumrendszerének alapja, a fa (életfa, világfa) pedig ennek vertikális hordozója.

Kínában a festők ecsetjére méltónak talált hegy rendszerint fákkal benőtt, különös alakú sziklát jelent, melyről vízesés zúdul alá, vagy vízből emelkedik ki. A nagy festői témák, a festői tájak főleg Dél-Kínában találhatók, ahol a vidék bővelkedik sajátosan erodált, másutt sehol sem látható, furcsa geológiai képződményekben – ilyenek például Guangxi tartományban, a Li folyó partján sorakozó erdő borította cukorsüvegek, melyeket a világ egyik csodájaként emlegetnek –, s ahol a szubtrópusi klíma okán a levegő örökösen párás, ecsetre kívánkozó fátyolos távlatot ad mindennek.

A Tao szerint mindennek a természet a mértéke. Ezért nemcsak tárgya a művészetnek, hanem a mondanivaló hordozója is. A festett tájban eltörpül az ember alkotta világ és maga az ember. A kínai festők akkor is természeti képekbe: virágok, madarak, fa és szikla, erdők, hegyek és vízesések együttesébe burkolják mondanivalójukat, ha az emberről kívánnak szólni. A kívánatos emberi tulajdonságokat, értékeket például a fák tolmácsolják (a bambusz rugalmassága, a fenyő szívóssága, a ciprus hosszú élettartama stb.). Az igazi, nagy távlatú tájképeken – ha egyáltalán ábrázolják – eltörpül, szinte elvész az ember, ami kicsinységünket hirdeti a mindenséghez képest, megváltoztathatatlan alárendeltségünket a Törvénynek. Ez a felfogás távolinak, idegennek tűnik, de gyö-

kereiben összefonódik a miénkkel. Hogy mást ne mondjak, a kozmikus fa a kínai ember számára is a Tejút jelképe, az viszont a Tao („Út") égen látható ösvénye.

A kínai is esendő ember, a maga módján szembeszegül ő is a természettel (lázadása, sajna, egyre jobban emlékeztet a miénkre!). Festőik közül csak kevesen zarándokoltak a köztiszteletnek örvendő és festői témának tekintett szent helyekre. Egymás képeit másolják ma is, vagy házi körülmények között állítják elő a kicsinyített (vagyis megszelídített) természetet. Különös alakú kövekből, vízből és fácskákból sziklakerteket, tulajdonképpen miniatűr, plasztikus tájképeket alakítanak ki (nemcsak a festők, hanem hivatásos kertművészek is természetesen). A fácskákat az egyedülálló távol-keleti gyakorlat szerint metszve és gondozva törpének nevelik, s olyan beszédesen viharvert alakúra formálnak, mintha hegytetői magányukban lennének kitéve a viharos szeleknek. A szabadtéri, mégis „műtermi", szelíd természet éppoly kiváló modellje lehet a tájképfestőknek, mint a „vad" igazi. Kifejezhetik ugyanazt, anélkül, hogy a fáradságos utat meg kellene tennie a művésznek.

Sziklakertet, *bonszai*t, ami magában véve is műalkotás, minden olyan ember a magáénak mondhat, akinek van pénze vagy türelme; ilyent, olyant, kinek mire telik. Ha viszont császárnak született, nem bajlódott holmi kis sziklakerttel, átalakíttatja maga körül a természetet, az egész panorámát olyanná varázsolja, hogy palotája ablakából kitekintve szolgáljon gyönyörűségére. Túl ezen, a császári „kertek" lakója érezhette, hogy ő, az ember nemcsak a világ–természet része, nemcsak harmadik „potencia" rangban az Ég és a Föld után, hanem mint a Menny Fia, a természetátalakítás aktusával ő maga is részt vett a teremtésben.

Hangcsou (Hangzou) egykori főváros vagy a Peking (Beijing) tőszomszédságában épült nyári palota körül kialakított látkép a hatalmas mesterséges tóval, a tóban szigetekkel és a rajta átívelő hidakkal, a kitermelt földből emelt mesterséges hegyekkel, a szigeteken épített pavilonokkal, a hegyeken pedig pagodákkal ezt az érzést sugallja.

Valóságos tájköltészet ez, melynek produktumai mellett eltörpülnek az európai uralkodók parkjai. Ám nemcsak eltörpülnek, céljaikban is különböznek. Ezek ugyanis hivalkodó bizonykodásai annak az akaratnak, mely hangsúlyozza a természettől mindenáron való különbözőséget. Gondoljunk csak Versailles mértani rendjére. Hasonlítsuk össze a francia kertek természetellenes formákra nyírt puszpángsövényeit a *bonszai*-kertek mégoly kicsi, de természetesnek ható fácskáival (hogy az európai ízlésű „természetes" elefánt, zsiráf, tehén és más állat alakjára nyírt bokrokról ne is beszéljek). De hol van akár az angol kert is műromjaival természetességben a kínai tájköltészettől, s hol van a legtöbb „szabad" hazai erdő, melynek fái úgy sorakoznak útjaink két oldalán, mint a kopasz fejbe ültetett haj vagy a kefe szőrcsomói: katonás rendben.

A kínai, ha tájat „költ", törekszik a természetességre, ugyanakkor műtárgyait sem tagadja el, a Tao szellemében teremtett hegy–víz együttesei mégis az eredeti tájba illeszkednek. Hangcsouban vagy a pekingi nyári palota ablakából kinézve eszembe sem jutott, hogy amit látok, az ember keze nyomán jött létre minden részletében (kivéve a távoli hegyeket). Bizonyára óriási környezetrombolással járt ez, de valami mégis született helyette. És ha tudomásul is kell vennünk, hogy iszonyú ára van a fejlődésnek – vagy inkább a kényszerű növekedésnek – tanuljunk a régóta „növekvő" kínaiaktól. Teremtsünk valamit az elpusztított természet helyett, ami ha nem is maga a vad természet, de harmóniában van vele. Ja, és a kínaiak nem szemetelnek.

KÁÁR!

Hangszimbolizmus, avagy fonetika és mítosz*

Nem vagyok nyelvész. Mégis kénytelen vagyok e számomra ingoványos területre lépni, mivel a mítosz és szimbólum keletkezésével foglalkozom, és bármilyen szálon indulok is el, mindig „nyelvi akadályokba" botlom, kérdéseimre a végső választ – úgy tűnik – a nyelv tartogatja.

Arra a kérdésre például, hogy miért nevezik a britek a Nagy Medve csillagzat 7 legfényesebb csillagát Arthur király szekerének, s egyáltalán, ki is volt eredetileg ez az Arthur, mit válaszolhatnék, ha nem venném figyelembe a nevük első szótagját – a szó tövét – tekintve a hasonló hangzású görög Artemisz, kelta Artió medveistennő neveit, s azt, hogy e nevek – fennhangon kiejtve! – csakúgy, mint a medve indoeurópai nevei (*bear, björn, ours, arktosz, ursus*) mind a mondott vadállat felhorkanására, mordulására emlékeztetnek? Vagy mit tudnék kezdeni azzal, hogy a bibliai Ábrahám ősatya előszeretettel választott táborhelyül tölgyfaligetet, ha nem tudnám, hogy Isten egyik neve (Él) és a tölgyfáé (*élah*) a nyugatsémi nyelvekben egy tőről ered? Hogyan érthetném meg, mi volt a római *pontifex* legfontosabb tennivalója, ha nem tudom, mit jelent a neve? „Hídverőt" jelent, és ez is volt a dolga: égiek és a halandók között kellett hidat vernie.

Jelen tanulmány a mitikus (analógiás) gondolkodás elsődleges, tehát nyelvi formáiról, „fonetikai fátumáról" íródott, egy olyan motívumkört választva példatárnak, amelyre mind tartalmi, mind formai szempontból illő cím a jelzett madárhang: a varjú, holló károgása.

A szakirodalom a nyelv keletkezéséről szóló elméletek sorában számon tart néhány teóriát, melyeket muszáj megemlítenem. LAZARUS GEIGER szerint (1869) például a nyelv eredetileg állati kiáltás volt, de olyan hangfestő kiáltás, amely vizuálisan is hatott. E hangfestő elmélet sajátos fejleménye az, amely az indulatszóban látja a nyelv genezisét. Ilyen JESPERSENÉ (1913), aki a nyelv eredeté-

* A Szimbolizáció-munkacsoport 1993. április 28-i konferencia előadásának szerkesztett változata, megjelent a KAPITÁNY ÁGNES–KAPITÁNY GÁBOR szerkesztette *„Jelbeszéd az életünk"* kötetben, Ozirisz-Századvég, 1995

nek a vizsgálatához a gyermeknyelvet és az archaikus nyelveket vette mintául, s ami a fő, kiemelkedő szerepet tulajdonított az éneknek számos állat és az ember esetében. Szerinte az első emberi megnyilatkozás „ének" volt, mely a madárdalhoz, más állati hangokhoz, a csecsemő gőgicséléséhez, sírásához hasonlóan felkiáltó jellegű lehetett. Már HERDER (1772), 80 évvel később pedig STEINTHAL (1851) rámutattak, hogy a tagolt nyelv a felegyenesedett tartásnak és a légzés feletti uralom megszerzésének köszönhető. B. NANYN (1925) ennek nyomán a „beszédességet" vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy ez az embereken kívül csak a madaraknál van meg az állatok körében. J. VAN GINNEKEN (1939) úgy vélte, hogy a beszéd legősibb formája gégefői mássalhangzókból álló mozgásból, felhorkanásokból állt.

Az elméletek egy másik csoportja viszont a nyelvet a mítoszból (E. BÖKLEN, 1922) vagy a még állat ember kultikus viselkedési formáiból, rítusaiból vezeti le (P. WINGE, 1918). Annyi bizonyos, hogy a ritualizálás, a szertartásos viselkedés az ember egyik „legállatiasabb" vonása. A rítus nem feltételez tudatosságot. A metafizikus R. A. WILSON (1937) a nyelvet isteni adománynak tekintette. Szerinte ahhoz, hogy az ember megszólaljon, eleve meglévő, a világszellem birtokolta érzékfölötti szimbólumokra volt szüksége.

Ezekről az elméletekről egy nyelv keletkezéséről szóló összefoglaló munkából szereztem tudomást (SOMMERFELT 1974: 20 skk.), ezért nem tudom, motiválta-e egyáltalán az említett kutatókat, s ha igen, milyen mértékben a mitikus hagyomány, amelyből a fentiekkel megegyező következtetésekre juthatnánk. Nevezetesen, mintha az ember mitopoétikus (vagy tudat alatti) emlékezete szerint is az említett okok játszottak volna főszerepet a beszéd kialakulásában. Erre vall általánosságban maga az állattotemizmus, az, hogy a felsőbbrendű szellemvilágot, a saját lelkét (mondhatni „magasabbrendű lélegzetét") egyetemlegesen madár alakban képzelte el az ember. Olykor más szárnyas, például rovar: méh, darázs alakjában. A héberben a „méh", „lélek" szavak egyaránt a döngicsélést érzékeltető *dbr* „mondani" jelentésű szógyökből képződtek. Továbbmegyek: a legősibb „hídverő", a sámán madár képében vált szót a felsővilágbeli szellemekkel, éneke is állati, elsősorban madárhangot utánzó felkiáltásokkal van teli. (L. pogány eleink „hujjogását" csata közben, a farsangi „hejgetést".) Elterjedt képzet szerint az égiek madarak útján hozzák a fontosabb tudnivalókat a kiválasztott halandók tudomására. Ezért kell a mondák és mesék hőseinek (pl. Sygurd-Siegfriednek vagy az *Igazság és hamisság* típusú mesék főszereplőjének) a madarak nyelvét megtanulnia. A madárjósokra nemcsak az ősi Róma babonás világában, hanem a felvilágosult császárkorban is igény volt. A képbe illik, hogy Hermész, aki egyik szerepköre szerint a lelkeket a Tejútra (a Madarak útjára!) vezette, s akit a görögök az íbisz fejű (!) egyiptomi Thoth-tel azonosítottak, a magasabb tudás istene volt, s ebbéli minőségé-

ben őt tekintették az írás feltalálójának. A mítosz szerint az isten az ábécé betűit a darvak repülése (röpülési alakzatai és röpülés közbeni hangja) alapján állította össze. (Az íbiszt, mely nem fordul elő Görögországban, a daru megfelelőjének tekintették.) Mondanom sem kellene, hogy mindenütt elsősorban azok a vonuló madárfajok kaptak hasonló szerepet a hiedelmekben, amelyek betűre emlékeztető alakzatban repülnek, s repülés közben hangokat hallatnak (vadlúd, daru, hattyú). Az ő vonulási útjukról kapta a lelkek teljes útja Eurázsia szerte elterjedt nevét: Madárút, Madarak útja. (L. még a Tejúton „repülő" görög Hattyú csillagképet.)

Az említett teóriákkal és az ezekkel egybecsengő mitikus hagyománnyal szemben a nagy hatású svájci nyelvész, FERDINAND DE SAUSSURE posztumusz könyvében (1916) egyszerűen kijelenti, hogy „a nyelv formái önkényesek". (SAUSSURE 1967: 93 skk.) Pontosabban szólva, a fogalmat (a jelöltet, ahogy ő nevezi) a hangképpel (azaz a jelölővel) egyesítő kötelék, még egyszerűbben a nyelvi jel motiválatlan, szemben a szimbólummal, amelynek szerinte is jellemző sajátsága az, hogy sohasem teljesen önkényes. SAUSSURE maga veti fel, hogy a hangutánzó és hangfestő szavakra hivatkozva bizonyára sokan ellentmondanak neki. Az ellentmondást azzal intézi el, hogy e szócsoportot – a hamisítatlan hangutánzó és hangfestő szavakat, amilyen a kutyaugatást mímelő vau-vau – nem tekinti a nyelvi rendszer szerves részének. Részben a hangfejlődés véletlen eredményeként fogja fel őket (pl. idegen nyelvből való kölcsönzésként, mely kölcsönszó új alakjában válik hangutánzóvá vagy hangfestővé); számukat is lekicsinyli, s szerinte, ha ezek a nyelvi rendszer részeivé válnak, olyan hangtani, alaktani változáson mennek át azért, hogy a „motiválatlan nyelvi jel" sajátosságait magukra öltsék, s ennek következtében sokat elvesztenek elsődleges karakterükből.

A hangfestő és hangutánzó szavakkal rokon felkiáltásokról hasonlóak az észrevételei. Mindhárom csoportról kimondja, hogy „szimbolikus eredetük *részben* kétségbe vonható". (Kiem. tőlem.) Ez a „részben" szócska is jelzi, de önkényesen választott példái és önellentmondásai is, amelyekre itt nem térnék ki, hogy amit állít, „részben" igaz csupán, mint ahogy az is csak részben téves, amit tagad. (Mert pl. a hangutánzás, hangfestés a nem igéből képzett főneveknek valóban kis számára jellemző, az igékre és a belőlük képzett főnevekre viszont épp az ellenkezője az igaz.)

SAUSSURE állításait sokan vitatják, akik meggyőzően dokumentálják a hang és a jelentés közötti kölcsönhatások óriási jelentőségét. „A franciában az *ennemi*-t (ellenség), ahogy SAUSSURE állítja, `semmi sem motiválja`, de az *ami et ennemi* (barát és ellenség) kifejezésben egy francia aligha tudja figyelmen kívül hagyni a két egymás mellé helyezett és rímelő szó affinitását. A *father* (apa), *mother* (anya) és *brother* (fivér) szavak nem bonthatók tőre és toldalékra, mégis a ro-

konságnevek második szótagja olyanféleképp hat, mint a szemantikai közelségükre vonatkozó fonológiai utalás." (JAKOBSON 1972: 125.) SAUSSURE ellenfeleinek igazságát különösen költői szövegek igazolják, legyen a példa szójáték, vers, ima vagy mítosz. Igen kifejező ebből a szempontból, hogy a daru a költők madara volt Hellászban, nemcsak Apollón attribútumaként – más poétikus madarak: a hattyú és a holló mellett – (az olümposzi dalnok egy elbeszélés szerint maga is daruvá vált), hanem Ibükosz jelképes értelmű mondája szerint is. A Kr. e. 6. sz.-ban élt költőt Korinthosz mellett egy félreeső helyen rablók támadják meg, és halálosan megsebesítik. A haldokló poéta egy arra repülő darucsapathoz kiált kérőn, hogy bosszulják meg a halálát. A darvak Korinthosz felé repülnek, s ahogy a színház fölé érnek, ahol épp előadás folyik, amelyet Ibükosz egyik gyilkosa is néz. Amikor megpillantja a darvakat, elárulja magát, így kiáltván: „Nézzétek, Ibükosz bosszúállói!" Letartóztatják, és bevall mindent.

SAUSSURE-rel szemben CHARLES S. PEIRCE (1931, 1933) kézenfekvően és szemléletesen azt állítja, hogy egy szimbólum egy ikont és/vagy egy indexet foglalhat magába. „A nyelvi szimbólumok ikonikus és indexszerű összetevőit nagyon gyakran alábecsülik, vagy éppen figyelmen kívül hagyják. A nyelv elsődlegesen szimbolikus jellege (...) szintén nem kapott megérdemelt figyelmet a modern nyelvtudományi metodológiában. (...) Mennyi céltalan és lapos vitát kerülhettek volna el a nyelvtudósok, ha ismerték volna PEIRCE *Speculative Grammar* című művét, különösen pedig azt a tételét, hogy 'a valódi szimbólumnak általános jelentése van', és hogy ez a jelentés megint 'csupán szimbólum lehet', minthogy 'minden szimbólum szimbólumból ered'. Egy szimbólum nemcsak képtelen valamely egyedi tárgyra utalni, és szükségképpen a 'dolgok egy fajtáját jelöli', hanem 'ő maga is fajta, nem pedig egyedi dolog'. Egy szimbólum, például egy szó 'általános szabály', amely csupán alkalmazásának különféle eseteivel, tudniillik a kiejtett vagy leírt dologszerű kópiáival jelöl. Bármily változatosak a szónak ezek a megtestesülései, az valamennyi előfordulásában 'egy és ugyanazon szó marad'." (I.m.: 131.)

PEIRCE háromféle jelet különböztetett meg: indexet, ikont és szimbólumot. Az index (mutató, jelző) ténylegesen érintkezik tárgyával, létalapja az egyidejűség; az ikon (kép) hasonlít tárgyára, és a múlt tapasztalata élteti; a szimbólum (jelkép) és tárgya között nincs szükségszerű kapcsolat, a közmegegyezés és a hagyomány működteti. „...léte abban a valóságos tényben áll, hogy bizonyos feltételek megvalósulásával valamiféle tapasztalás be fog következni. Mégpedig hatással lesz értelmezőjének gondolkodására és viselkedésére. Minden szó szimbólum. (...) A szimbólum értéke abban áll, hogy a gondolkodás és viselkedés ésszerűvé tételét szolgálja, és lehetővé teszi a jövő előre látását." (Vö. madárjóslás. I.m.: 132.)

PEIRCE nem látja átjárhatatlannak a határt a három jelforma közt. Elismeri, hogy van szimbólumszerű okon vagy indexszerű szimbólum is. Hogy írásom tárgyához közelítő példával éljek: hallásbeli ikon, ha a varjú károgását utánzom (*János vitéz* c. filmemben én károgtam), hiszen hasonlít tárgyára; index a mi „kárál", „károg" szavunk, mely még érintkezik tárgyával; a magyar „varjú" szó viszont már szimbólum, mert ha nem tudok magyarul, nem jövök rá a jelentésére. Más a helyzet az indogermán nyelvekkel: a varjú, holló nevei (gör. *koróné, korax*, lat. *cornix, corvus*, fra. *corneille, corbeau*, ang. *crow*, ném. *Krähe*) még kifejezően „kárognak", indexszerű szimbólumok tehát. JAKOBSON e témában játékteret kínál a további kutatásnak, mondván: „... az a fontos szerep, amelyet az *ikonszerű* s az *indexszerű szimbólumok* játszanak a nyelvben, még beható vizsgálatra vár." (I.m.: 164.) Szeretnék élni a lehetőséggel.

VJACSESZLAV IVANOV JESPERSENhez hasonlóan a gyermeknyelvből indul ki: „... a gyermek nyelvében a szavaknak a nyelvtanulás korai szakaszában felvett komplex jelentését csak igen lassan, lépésről lépésre szorítja ki olyan fogalmi jelentés, amely a képzet és a denotátum kölcsönösen egyértelmű megfelelésével jellemezhető. A filogenezis és az ontogenezis messzemenő hasonlóságára gondolhatunk, ha mindezt összevetjük az aranta típusú nyelvek komplex jelentésű szavaival. De akármekkora utat is járt be az egyes ember vagy az egész közösség nyelvének fejlődése az archaikus komplex jelentésektől – amikor egy szó különnemű dolgok egész sorát jelenti egyszerre (aranta *ngu* „éjszaka, álom; a vízililiom víz alatti gyökérzete; emberi csontok"; a kérdő névmás ekvivalense stb.) – az egyértelmű, terminusszerű fogalmi jelentésig, minden nyelvben maradnak területek, ahol túlsúlyban van a több értelmű szavak használata." (IVANOV 1984: 40. A szerző itt elsősorban a költészetre gondol.)

Külön tanulmányt lehetne írni arról, milyen mélyebb szimbolikus összefüggések fogják egybe a példának felhozott aranta szó jelentéseit – merthogy e jelentések összetartoznak, az nyilvánvaló. Lényegesebb azonban, hogy ezen ősi (gyermeki) komplexitást a fejlett költői nyelv is hordozza. A „tradiciók mitologikus szövegeinek tipológiája, amelyek bővelkednek effajta szövegekben, arra enged következtetni, hogy nemcsak a szemantikai és grammatikai, de a *hangzásbeli összefüggések* is igen lényegesek, amelyeket eddig általában elhanyagoltak, vagy véletlenszerűnek tekintettek. Ennélfogva *nemcsak az egy tőből képzett, hanem a különböző tövekből képzett, és hasonló hanganyagú szavak közötti kapcsolatok* megállapítása is döntő jelentőségű. Az ilyen szócsoportot illetően potenciálisan valószínűnek tekinthetjük, hogy egy szövegen belül a *szakrális lexikához* tartozó *hasonló hangzású szavak* készletét használják." (Kiem. tőlem. I.m.: 82.) Tulajdonképpen ugyanezt hajtogatom évek óta, mondván, hogy a mitopoétikus szövegek kihüvelyezésében a népi etimológia nagy segítségünkre lehet. A népi etimologizálás is a hasonló hangzásra épül, és véleményem szerint azok,

akik e szövegeket (mesét, mondókát, szólást, varázsszöveget stb.) megfogalmazták, és azok, akik ezeket népi etimologizálással magyarázták, ugyanúgy gondolkoztak, ugyanannak a kulturának részesei és művelői voltak. Itt azonban nem állnék meg.

„A modern nyelvészek – írja JACQUES MONOD (1970) – erőteljesen hangsúlyozták azt a tényt, hogy az ember szimbolikus nyelve visszavezethetetlen a különböző, állatok által használt (...) kommunikációs eszközökre. Ez kétségkívül jogos álláspont. Azonban ebből kiindulva azt állítani, hogy a fejlődésben abszolút volt a diszkontinuitás, hogy az emberi nyelv *megszületésétől kezdve* semmit sem köszönhet olyan hívó- és figyelmeztető rendszereknek, melyeket az emberszabású majmok használnak, ez számomra (...) haszontalan hipotézisnek tűnik." (MONOD 1974: 131.) Itt nem a majomember artikulátlan hangjelzéseinek tagolt beszéddé alakulásáról van szó, hanem arról a hatásról, amit a természet hangjai a már beszélő emberre gyakorolhattak, és aminek egészen biztos nagy szerepe lehetett a mítosz- és jelképteremtésben. Más szavakkal, ha az állati múlt szerepe a beszéd kialakulásában tisztázatlan is, a nyelvi szimbolikára gyakorolt természeti (állati) befolyás alighanem kétségbevonhatatlan.

Egy utolsó hivatkozás: EDUARD ROSSI (1952) „határozottan állítja, hogy mindaddig, amíg csak a gégét használták légzésre és a légzés korlátozására, nem volt meg az akaratlagos és tudatos kifejezés kifejlődésének lehetősége." (SOMMERFELT 1974: 31.) Ez így van. De az állításban implicite benne van, ami amúgy természetes is, hogy a beszédhangok legősibb – úgymond „értelem előtti" alaprétegét azok a hangok képezik, amelyeket az ember az állati *hork*anás, *hörr*enés, *kurr*ogás mintájára változatlanul hátul, a gége felett állít elő. Ilyen mássalhangzók a gége- vagy réshangok, a *g, h, k, kh, q* együtt az *r*-rel, melyet több nyelv hátul képez. Idesorolom a megfelelő *c, cs, gy, s, sz, z, zs* réshangokat (nem minden esetben feleltethetők meg!), az *r* megfelelőjeként az *l*-t és a *j*-t.

Itt jegyzem meg: nyelvünkben a jelzett hangzókból képzett szavak több mint 90%-a – eredetüktől függetlenül – közelebbről vagy távolabbról rokon jelentéssel bír. Ilyen alapszavunk több száz van, a vizsgált szócsoport száma ezek származékaival (kár → kárhozat → kártékony) együtt ezrekre rúg. Egyébként a magyarban, mint sok más nyelvben, a (kiejtett) *k*-val kezdődő szavak száma messze kimagaslik a többi közül. A *magyar nyelv történeti–etimológiai szótár*ában (1976) 1257 *k* betűs szócikk található, a második helyen álló *p* csak 842 szócikkel követi.

Azt állítom, hogy az e hangzókból képzett szavak fonetikailag és jelentésüket tekintve túlnyomórészt összetartoznak; továbbá, hogy ez az elv nem ismer nyelvi határokat, legalábbis az „eurázsiai nyelvszövetségen" belül nem, melynek nyelveiből – egy-két kivétellel – példáimat merítettem. Elsősorban olyan

szavakat, melyek a szent (lat. sa*cer*) cselekményeket, *szer*tartásokat (lat. *caer*emonia), *kul*tuszokat (a lat. *col*ere „művelni" igéből) fejezik ki, amelyeket au*gur*ok (lat. „madárjósok"), bo*szor*kányok (tör.), *gar*abonciások (ol. *gr*amanzia „bűbájosság"), *kur*uzslók használtak (szb.-hv. *kr*uziti „kering, köröz" – rendszerint madár!).

Továbbgondolva a kérdést, úgy találtam, hogy az indoeurópai nyelvekben a *c+r, g+r, h+r, k+r, s+r* stb. hangzóból képzett, hitvilághoz tartozó fogalmak nevei – figyelembe véve az *r* → *l* hangzóváltás gyakoriságát, de nagy számuk miatt mellőzve a hangátvetéssel képzett *r+c, r+g* stb. szóalakot (l. ARANY JÁNOSnál „*tereh*"-t „*teher*" helyett) – a túlvilágra, enyészetre, pokolra, annak nyílására, a halálra, elnyeletésre, kiöklendezésre, az átkozottra, ördögire, rémesre és hasonlókra vonatkoznak. Negatív jelentésűek tehát, de nem ritkán – ez a mitológikus gondolkodásmódra különösképp jellemző – ellentétes értelműek is lehetnek. Így az okádás újjászületést, az átkozott szentet, az ördögi istenit jelenthet (mi is mondjuk, hogy „borzalmasan jó", „haláli", „rém finom"), amint Pál apostol is írja az Ószövetséget idézve és Jézusra vonatkoztatva: „Átkozott minden, a ki fán függ: ..." (Mtörv 21, 23, Gal 3,13. Ez az ún. átokszentség, l. lat. sa*cer* „átkozott, szent").

Közszói példa e kettősségre *sarj* (*csír*a) és *sar*ló szavunk. A *sarj* pozitív jelentésű, hiszen a növekedésre, fejlődésre utal. A *sar*ló viszont, mely a *sar*júfüvet levágja, már negatív töltést is hordoz, hiszen elpusztítja azt, amit betakarít. A mitológia – és a népi etimológia! – a *sar*j és *sar*ló szavakat összeköti. A hiedelmekben az isten sarj és sarlós egy személyben, ő az, aki arat, és akit learatnak. Ilyen volt a görög mitológiában *Kr*onosz mint gabonaisten, de Sarj a messiási jóslatok megható és feltámadó, majd ítélkező Fiúistene, aki személyes sorsában hordozza e kettősséget. Az isteni sarló az újhold a hiedelmekben; ez az égi szerszám nemcsak aratásra jó, hanem növeszt is, sarjaszt is. Elterjedt képzet szerint a növekvő (lat. *cr*escens) Hold segít kibújni a csírának a földből.

Néhány évvel ezelőtt ötlött eszembe először a fonetika és mítosz közötti összefüggés lehetősége. Sámándobokról gyűjtöttem anyagot éppen, s felfigyeltem egy altáji dobokon szereplő alvilági szörnynek, a *Ker* Baliknak vagy *Ker*bosznak a nevére. Ez a képzelt lény fogas szájra, varsára emlékeztet, s az a dolga, hogy összekapdossa az útjába kerülő lélekhalacskákat. Rögtön eszembe jutott róla Hádész házőrző ebe, a görög alvilág kutyaszerű szörnyetege, *Ker*berosz. Kérem a nyelvészeket, ne harapják le a fejem, ha azt állítom, hogy e két név között kapcsolat van, előbb hallgassák meg érveimet.

*Ker*bosz, *Ker* Balik azt jelenti: „Halrekesztő" azaz „Varsa", illetve „Nagy Hal". A *ker* igazi komplex jelentésű szó, nemcsak „rekeszt, bezár" az értelme, hanem azt is jelenti, hogy „ugat"! Az altáji sámondobok alsó világában – mezőjében – éppoly otthonos a dögevő eb, mint a nyugati mitológiák síri térségein. Ráadá-

sul kutyaszerű víziszörnyet – amilyen az ugató *Ker* Balik – a görög mitológia is ismer. *Szkülla* az, annak a Hekaténak a leánya, akinek *Ker*berosz is attribútuma. Mindennek a varsa görög neve: *kür*té is hasonlóképp hangzik. A hangzás- és jelentésbeli hasonlóság mellett *Ker*bosz és *Ker*berosz mitológiai szerepköre is megfelel egymásnak.

*Ker*bosz éppolyan lélekfaló szörny, amint amilyenek a görög mitológiában a *kér*ek voltak, vagy Kétó, Sz*küll*a, Phorküsz és Ekhidna, aki *Ker*berosznak adott életet. Ilyen volt Jónás cethala is, melyről a középkori keresztény ember a pokol kutyaszerű halszörnymását mintázta. Ráadásul mind *Ker*bosznak, mind *Ker*berosznak kapuőri funkciója is van; a nyíló, csukódó szörnyszájak megfelelnek a pokol kapuinak. A déli égbolt, a tulajdonképpeni alsó világ több csillagképe (Cet, Farkas, Nagy Kutya) ilyen „állat". Kiváltképp a Farkas csillagkép érdekelhet minket, mivel az alvilág egyik kapuját „őrzi" (a tejúthasadékot a Skorpió cikkelyében), és pontosan úgy néz ki, mint egy varsa.

Mindez lehetne véletlen is. (Tényleg?) Csakhogy e példa nem áll magában. Íme egy válogatás óvilági mitikus lények, fogalmak és helyszínek elnevezéseiből.

A görög mitológiából: A*khel*óiosz folyamisten; *Akher*ón alvilági folyó; A*kr*isziosz, Danaé gonosz apja; *Gai*a földanya, minden élő szülője és temetője; *Ger*üón, Áresz szörnyalakja; *Héra*, *Hér*aklész, *Her*mész, I*kar*osz, *Kall*irhoé: *Khrüsz*aór felesége és Gerüón anyja; *Kall*isztó, Artemisz vadászistennő medvealakja; *Kal*üpszó halálistennő; *Kar*kinosz („Rák") csillagkép, mely Héraklészt megharapta; *Kar*kó boszorka; *Kár*osz („Halálos álom"); Ke*kr*opsz, Athén földből született, kígyótestű első királya; *Ker*küön bandita; *Khár*ón, alvilági révész; *Khar*übdisz („Elnyelő"): a Tartarosz egyik víz alatti bejárata; *Khr*onosz, a mindent megemésztő „Idő", akit *Kr*onosszal, a gyermekeit fölfaló planétaistennel azonosították (kiváló példa a népi etimologizálásra!); *Kir*ké halálistennő; *Kor*ónisz, Kronosz varjúleánya; *Kr*anaé („Sziklás, Koponyahely"); *Kr*ataisz („Erős"): Hékaté mellékneve; *Kr*eón, a tragikus sorsú gonosz király; Lü*kur*gosz, Kreón párja; Melea*gr*osz, hérósz; Meli*ker*tész, a hajósok vízbefúlt védnöke; Pro*kr*usztész, az „ágyas"; Sz*kir*ón, félisteni rabló; Sz*küll*a, *Kr*ataisz tengeriszörny leánya; Za*gr*eusz, a meghaló Dionüszosz; továbbá a *gr*aiák („vénasszonyok"), Kétó leányai; a *gor*gók, *gri*ffek, *hár*püiák („lélekrablók"); *khár*iszok; *kér*ek, e hullazabáló női szörnyek; *kur*észek, a csecsemő Zeusz zajos démonőrei; *szir*ének („égetők"; vö. héb. *szer*áf, szl. eredetű magy. *zsar*átnok, ang. *char*coal „faszén").

Ókori Itália: *Car*dea, *Car*do, a túlvilági kapu küszöbének istennője; *Car*istia, a szeretet februári ünnepe, a „Halottak bankettje"; *Car*menta, szülést segítő jósistennő; *Car*na, az alvilág istennője; *Cer*es földanya, akibe a mag temetkezik; Con*cor*dia, a gör. *Har*mónia lat. megfelelője; *Gar*anus (*Car*anus), *Ger*üón római változata; a *grá*ciák, a *khár*iszok megfelelői, *Hercl*e, *Hercul*es, az etruszk illetve római *Hérakl*ész; *Quir*inus, a római „szentháromság" egyik tag-

ja. (A középkori latin nyelvben a korábbi mitikus szemlélet tovább él. Csak két nevet említek, *Kr*isztusét és a *Gr*álét. Az utóbbi, mely a Megváltó vérét fogta fel a legenda szerint, „kelyhet" jelent, és a lat. *cr*atella, ill. a gör. *kr*atér szavakból származik.)

Germán és kelta mitológia: Ang*r*boda („Bánathozó"), Áz*gar*d („Ázok vára"), *Cer*nunnos (latinos névalak), a kelta „csodafiúszarvas", a halál és újjászületés istene; É*gir*, tengeri óriás; *Gar*m, démoni eb, *Ker*berosz megfelelője; *Gejr*röd, gonosz óriás; *Gr*id, óriásnő; *Gjöl*, alvilági folyó; *Hél*, a pokol; *Hr*ungnir (a „zaj" szóból), óriás; Hver*gel*mir („Zubogó üst"), alvilági folyó; *Kr*im*hil*d; *Szur*tr („Fekete"), alvilági óriás, val*kür* („holtakat és megölteket kiválasztó nő").

Irán: A*hur*amazda, főisten; Ang*r*a Manju, a sátán; *Gar*ónmána, az istenek lakhelye; Hu*szr*ava (*Kai*hu*szr*au), tragikus véget ért epikus hős, medvehérósz; *Kar*spiter, a vizek ura; *Ker*szászpa (*Gar*szászp), az iráni „héraklész"; Szo*hr*áb, Rusztem sötétlelkű fia; *Szr*aosa, a vezeklés, éjszakai éberség szelleme, lélekkísérő.

*Szláv mitológia: Cser*nobog („Fekete isten"), gonosz szellem; *Ger*man (*Dzser*man) esőszellem; *Kar*acsun („karácsony"), téli napforduló; *Kar*na és *Zsel*ja, a sírás és a bánat megszemélyesítői; *Kr*ak, lengyel sárkányölő hős, Krakkó mondai alapítója; Ku*ker*, fallikus délszláv szellem; *Szvar*og, tűzisten.

India: *Gar*uda („Fölfaló"), az istenek madara; *Hari hara*, Visnu és Síva együttes megszemélyesítése; *Kál*a („Idő"); *Kál*i („Fekete"), Síva felesége banya alakban; *Kar*ma; *Kr*isánu („Sovány, Kimerült"), istenek ellenfele: *Kris*na („Fekete, Sötét, Sötétkék"), Visnu avatárája; Ma*kar*a, tengeri szörny; Su*kr*a („Fényes"), az a*szur*ák nevelője; *Szar*aszvati, folyamistennő.

Tibeti–buddhista mitológia: Csa*kr*a („*Ker*ék", különféle összetételekben, pl. Bhavacsakra, a „Lét *ker*eke"); *Gar*banakpo („Fekete kovács"); Ksiti*gar*bha („A föld öle"); Szan*szár*a, a lét, szenvedés, halál és újjászületés láncolata.

Japán: *har*ai, gonoszűző sintó szertartás; *hara-kir*i; *Hoor*i, tűzisten.

Mongol és török mitológia: csödgör (süd*her*, csüt*ker*), rossz szellem; *Geszer* kán, epikus hős, félisten; *har*a (*kar*a „fekete"), számos mitológiai alak elő- vagy utóneve, pl. *Kar*anguj Kán („Sötétség ura"), *Kar*akusz („Fekete madár"), *Gar*uda megfelelője; *Kor*muszta (*Hur*masz, *Hor*muszda) A*hur*amazda megfelelője; *Kör*eglu („Sír fia", „Vak fia"), hős; ten*gr*i („ég, végtelen, isten"; l. magy. ten*ger*, sumer din*gir*).

Szibériai mitológia: *Har*gi, alvilág ura; *Hoor*i, lélekvivő madár; *Kal*be*szer* („Erdei boszorkány"); *szih*irtják, föld alatt élő törpe; *Szir*ada-Nguo (*Szur*aba-Nga „Jégördög").

Finnugor mitológia: *Gal*la, a lapp Orion; *Huly*-Otir (Kuly-Otir), a halál fejedelme; *Ker*emet ördög, a gonoszok teremtője; *Kor*s-Torum, az istenek ősatyja, teremtő; Ku*gur*ak („Hegyi öreg"), mari főisten.

Kaukázusi mitológia: *csar*k („gonosz"), rossz szellem; *Gior*gi, isten, kulturhérósz, Szent *Gyö*rgy előképe (?); Hi*ser*amajrer, éjszakai banya; Ho*gear*, a halál angyala; *hor*napstikner (*hor*tilakner), máshitűek, öngyilkosok, gonosztevők lelke; *Hr*oh, a halál; *Hur*, napisten; *Kur*juko, Prométheusz megfelelője; *Kvir*ia, isten, az ítéletek végrehajtója.

Előázsiai mitológia: A*ssur*, asszír főisten; *Gár*eb (bibl. név: „Bélpoklos"), *Gar*izir (bibl.: „Puszta helyek"), *Ger*son (bibl.: „Száműzetés"), *Gilgál* (bibl.: „Kör"), *Gól*án (bibl.: „Elűzve"), *Gol*gota (bibl.: „Koponyahely"), *Hala* (bibl.: „Beteg"), *Halhul* (bibl.: „Félelem"), *Har*áda (bibl.: „Félelem"), *Har*haja (bibl.: „Isten haragja"), *Harhur* (bibl.: „Láz"), *Har*sa (bibl.: Süketnéma"), Hé*ker* (bibl.: Kitépetés"), *hér*em (bibl.: „szent háború, pusztítás, átokszentség"); *Hor*ma (bibl.: „Megsemmisítés), *Hor*on, a túlvilág kánya alakú ugariti istene; Is*hara*, Istár ősi előképe, babiloni skorpióistennő; Izráel (bibl.), *Kar*kás (bibl.; „Keselyű"), *ker*ub (bibl.: „villámló"), szfinxszerű őrállat; *Kir* (bibl. városnév: „Fal, Körülvett, Fogság helye"); *Kir*irisa, elámi nagy istennő; *Kor*bán (bibl.: „Áldozat"), *Kor*ah (bibl.: „Kopasz, Jégeső, Hideg"); *Kur*, a sumer alvilág; Nin*hur*szág, sumer nagy istennő; *Sal*amon (bibl.: „Békés, Béke"); *Sál*mon (bibl.: „Sötét, Fekete, Fondorlat", de „Megvédve, Árnyékban" is); *Sar*áf (*szer*áf, bibl.: „égő"), *Seol* (bibl.: „Sír, pokol").

Muzulmán mitológia: *gúl*, gonosz női dzsin; *Hár*út, bukott angyal; *huri* („fekete szemű"-t jelent), I*szr*áfil, az utolsó ítélet „tüzes" angyala; Kau*szar*, paradicsomi folyó; Mun*kar* és N*akír*, a holtak megbüntetői; *Zul*-fa*kár*, Mohamed *kar*dja; *Zul-Kar*nain („Kétszarvú", Nagy Sándor ar. ragadványneve, vö. héb. *ker*en „sugár, *szarv*", mely Mózes homlokán ragyogott).

Végül, hogy visszataláljunk oda, ahonnét elindultunk, íme néhány példa az *óegyiptomi mitológiából*: A*ker*(A*ker*t), a föld istene, a holtak oltalmazója, alvilág, az a hely, ahol a nap alábukik és fölkel; A*ker*u (az előbbi tbsz.-a), a föld kígyószellemei; *Hór* (*Hór*usz „Magasság, Ég"), a legismertebb egyiptomi istennév, gyakori jelző isten és uralkodó-nevekben; Szo*kar*, a „*hol*tak országából való" isten, a lelkek oltalmazója.

A felsorolt nevek – és fel nem sorolt társaik – alighanem kivétel nélkül közszói származékok. Többségük eredete, tőalakja jól ismert. Hangalakjuk – gondolom én – a száj és torok *har*ákoló, *hor*kantó, *gurgu*lázó, *krá*kogó, *síró* stb. hangjaira vezethető vissza, és mitológiai meg nyelvi szempontok szerint egyaránt csoportosíthatók. Hogy meggyőzzem az olvasót, a jelzett hangzókból képzett szavakból összeállítottam egy szótárat. Nem teljesen ábécé sorrendben, hanem témák szerint csokorba szedve.

1./ Az első ilyen listát madárnevekből és más, madarakra utaló szavakból állítottam össze. Azért lett a madaraké az első hely, mert mind a hiedelmek, mind pedig a bevezetőben említett, nyelvkeletkezésről szóló elméletek szerint

madár volt az ember őse, de legalábbis a mintaképe, már ami a „beszédességet" illeti. A hiedelmek szerint ténylegesen is. Számos nép, nemzetség származtatta magát valamilyen madártól. Legyen elég csak a turul-mondára utalnom. Túl ezen, elterjedt hiedelem szerint az isten madáralakban madárhangon teremtette a világot (ő volt a „Nagy Gágogó" Egyiptomban, az ószövetségi Isten vizek felett lebegő lelke – a Szentlélek galambja a keresztény szimbolikában), a lélek madáralakban jár és költözik a túlvilágra, s mint már írtam, madárhang volt a sámánok „közlekedő nyelve" az égi hatalmakkal.

Mellőzve az olyan nyilvánvalóan hangutánzó elnevezéseket, mint a *csil*p*csal*p füzike, csi*csör*ke, *gyur*gyalag vagy ten*gel*ic, íme egy csomó az ideillő nevek és szavak közül: *aquila* (lat. „sas", l. ang. ea*gl*e, fra. ai*gl*e) ba*goly*, *cl*an*gor* (lat. „lúdgágogás", „ragadozómadár vijjogása", „rikácsolás", de „szárnycsattogás" is), *cor*vus (lat. „varjú"), *cr*ake (ang. „vízicsibe"), *cr*est (ang. „bóbita, taréj"), *csér* (fra. *gl*aréole), *cser*kesz (népnév, de az ősiráni *kar*kasa „tyúkevő, sas" szóból; a szóban forgó madár a *cser*keszek monda szerinti őse volt), cson*gor* (tör. „vadászmadár"), *csör*gőréce (lat. anas *cr*ecca, ném. *Kr*ickente), csu*kár* (fogolyféle), *csüllő* (kisebb sirály), *cur*lew (ang. „póli"), *egr*et (lat. *egr*etta, ebből ang. „kócsag"), fo*goly*, gá*csér*, *gal*amb (lat. *col*umba), *gall*ina (lat. „tyúk"), *gar*ganey (ang. „böjti réce"), *gar*rot (fra. „réceféle"), *ger*le, *gólya*, *gra*velot (fra. „lile), *gr*èbe (fra. „vöcsök"), *gr*iff (gör.), *gr*ive (fra. „rigóféle"), *gr*ouse (ang. „fajd"), *gr*us (lat. „daru", l. ang. *cr*ane), *guli*pán, *har*olde (fra. „réceféle"), *har*is (lat. crex), *harkály*, *har*rier (ang. „héja"), *héj*a, *her*on (ang., fr. „gém"), *hir*ondelle (fra. „fecske"), *holló*, *káró*katona (vagy elterjedt nevén *kor*morán), *kar*sa (tör. „ölyv, vércse"), *kar*tal (tör. „kánya, sas"), *kar*valy, *ker*cerécé, *ker*ecsensólyom, *ker*ing, ke*selyű*, *kor*ax (gör., nemcsak „hollót" jelent, ez egy „halfaj", „nyakvas", „kínzóeszköz" neve is görögül, igazi komplex jelentésű szó!), *köröz*, *kró*gmosz (gör. „varjúkárogás"), *küllő* (zöldharkály), ma*cr*euse (fra. „réceféle"), pa*csir*ta, *quail* (ang. „fürj", l. fra. *caill*e), *sarcelle* (fra. „réceféle"), *sár*mány, *ser*egély, *shr*ike (ang. „gébics", vö. *shr*iek „rikolt", „vijjog", „sikít"), *sirály* (ang. *gull*, fra. *goél*and), *sóly*om, *szaj*kó, *szal*akóta, *szal*onka, *szárcsa*, *szar*ka, *szár*ny, *szer*kő (lat. *chl*idonias), *szul*a (lat. *sul*a), to*gr*ul (oszm. „turul, sólyom").

2./ A vizsgált szavak egy nagy csoportja a képzés helyének megfelelően „torok" szavunk szókörnyezetéből képződött. Ide tartoznak – a hiedelmek szintjén – a toroknak megfelelő „barlangnyílás, pokol kapuja, óriási száj, istennő öle, naptári fordulópont" (ti. a Napot „elnyelő" téli napfordulói kapu) és hasonló értelmű közszavak is.

Ilyenek például az ógör. *gorgüré* „föld alatti tömlöc", *gr*ave (ang., a lat. caverna-ból „verem, pince, üreg, gödör, sír"); lat. *car*do „ajtósarok, naptári fordulat"; *gul*a; *gurgul*io „gége, torok"; *gur*ges „örvény, mély víz"; *gur*gustium „*kor*csma"; ol. *gr*otta „barlang"; fra. *gor*ge „torok, hegyszoros", *gar*ette „nyakszorítóvas"; óor. *kor*ocsun „téli napforduló".

Gorgüré és *gor*gosz (gör. „rettentő, vad") egyaránt alapul szolgálhatott a gyermekeit a torkán világra hozó *gor*gó nevéhez. Ugyane forrásból eredhet *Gerü*ón neve, akit Itáliában *Gar*anus, francia földön *Gar*gantua néven ismertek, mint a farsangi zabálás és a rákövetkező böjt határnapjának, Húshagyónak megszemélyesítőjét. „Farsangi" ünnep volt *Car*mentisé az ókori Rómában, *Car*mentália alkalmából az év újjászületését ünnepelték jan. 11. és 15-én. Az istennő neve a „hang", „ének", „varázsszöveg", „jóslat" jelentésű *car*men szóra megy vissza. Vö. ar. *Kor*án, a *cara*`a „hirdet", „recitál", „felolvas" igéből; héb. *kró* „kiált", „nevez", „szólít", „felolvas"; gör. *kal*eo „hív", lat. *cal*are „kikiált", ang. *call* „hív", *cry* „kiált, sír", lat. *ser*mo „beszéd".

Vagy itt van *Car*na halálistennő, aki a holtak húsát felfalja (lat. *caro* „hús", „dög"), s akit szintén a farsanghoz kapcsolt a középkori tréfás népi etimologizálás, mondván, a karneválelnevezés a *car*ne vale „hús, ég veled!" búcsúköszöntésből ered, holott valójában a *carr*us navalisból a farsangi körmenetek „hajókocsijának" a nevéből származik. Hiedelmi szempontból persze a két dolog ugyanaz: a *carr*us navalis, a kimúlt óévet, farsangot szállító koporsóhajó éppúgy *szar*kofág volt, mint *Car*na (a gör. *szar*kofág szó szerint „húsfalót" jelent).

2.a/ A torokra közvetlenül asszociálható hangutánzó és hangfestő szavak: su*gur* (lat. „madárjós"), *csár*og, *cser*fes, *cserr*eg, csi*cser*eg, *csir*ipel, *csör*ög (a *szar*ka), *csuk*lik, *gar*at (szl. „nyílás", „perem", „ torok", „vízmeder") *garg*arizál (gör.), *ger*csa (ádámcsutka), *har*ap, *har*sog, *har*sona, *hej*get, *hir*det, *hor*kol, *hor*tyog, *hörög*, *hör*pint, *hujj*ogat, (le)*hurr*og, *hurrá*, *hur*ut, *kár*og, *kár*omol, *kel*epel, *kér*, *kér*dez, *ker*eplő, *kérő*dzik, *kiál*t, *kor*csma (szb.-hv.), *krák*og, *kur*jant, *kürt*, nye*ker*eg, ö*kr*endezik, *sír*, *sör*bet, *szól*, *ször*pöl, vi*gyor*og, vi*hor*ászik.

Külön figyelmet érdemel *kür*t, *szar*u, *szar*v szavunk.(Vö. héb. *ker*en „kürt", „szarv", „fénysu*gár*", gör. *ker*asz „szarv", „szaru", „kürt", ke*hely*", lat. *cor*nu „szarv", „szaru", „kürt", „töl*csér*", „*holdsarló* hegye", *cor*nicon „kürtös", ebből magy. *kor*nétás, ném. *Hor*n stb.) Mint a felsorolás is mutatja nemcsak hangjelzésre, hanem ivóedényként is használták, kétszeresen illik tehát rá a „torok*köször*ülő" név. Maga a tárgy mint rituális eszköz, szimbólum nagy múltra tekint vissza, ezt tanúsítja a franciaországi Lausell-ből való kőkori dombormű, mely a nagy (farú és keblű) istennő földi szolgálóját kezében áldozati szarukürttel jeleníti meg. Szarukürt, az alvilági kígyófarkú Akhelóiosz bikaisten letört szarva volt a mitológiai bőségszaru, melyet Dionüszosz-Bacchusnak tulajdonítottak, akinek – maga is meghaló-feltámadó isten lévén – az alvilághoz szintén köze van. Az isten másik neve, Plutosz „Bőséget" jelent, de ez volt a halálisten egyik beszélő neve is. Bőségszaru – ha úgy vesszük – a mitikus holdbika holdsarló-szarva is. Mind a holdat, mind a bikát a vizek urának tekintették a régiek. Az áldozati bika szarva kürtként, áldozati edényként egyaránt fontos szerepet játszhatott az esővarázslásban.

A szólás, hogy „letörte a szarvát", az ősi bikaáldozatra utal (Héraklész Akhelóiosz fölötti győzelme e szólás mítoszi forrása), s ugyancsak halál-jelentése lehetett eredetileg az e szólással látszólag éppen ellentétes értelmű felszarvazásnak". A túlvilágra költöző uralkodót, hőst, áldozatot ékesítették föl a csak „istent" megillető szarvakkal. Így illett a már túlnan lévők sorába. (ZOLNAY 1983: 272 skk.) Újabb kori értelmét a kifejezés annak köszönheti, hogy az elhunyt asszonyait utóda örökölte meg – nem egyszer épp az a személy, aki életét is kioltotta. Az alvilág fejedelmét, az ördögöt (*kr*ampuszt) és a bo*szor*kányt szarvas lénynek képzelték, ezért voltak „szarvas" állatok a kísérőik (bakkecske, fülesbagoly). A sorba illik maga a *szar*vas is (gör. *ker*aosz „szarvas", *ker*asztész „szarvas", „fügerongó féreg", „szarvaskígyó", *ker*atiasz „szarvas", „megcsalt férj", lat. *cer*vus, fra. *cer*f, ném. *Hir*sch „szarvas", algonkin ind. *kar*ibu „rénszarvas"). A szarvas isten, Cernunnos maga meghaló és feltámadó isten volt. Ír-kelta hiedelem szerint az elhunyt lelke szarvas alakban kél át a túlvilágra (vö. a Héraklészt túlvilágra vezető *ker*üniai szarvas mondájával). A meghaló és feltámadó „*Ker*esztúr" állatlelkét a frissen megtért magyarok Csodafiúszarvasnak nevezték. A szarvast és a legendás egyszarvút a keresztények kezdettől fogva Krisztus állatjelképének tekintették (l. Szent Euszták és Hubert legendáját, a Szűzről és az egyszarvúról szóló hiedelmet). Meggyőződésem szerint a *Szarvassá vált fiúk* balladája – első jelentésben – szintén a halálról szól; a fiúk meghaltak, ezért „élnek" szarvas alakban, ezért nem nyerhetik vissza soha többé emberformájukat.

b/ A szájnak, toroknak megfelelő, a hiedelmi „barlang, sír, föld szája, pokol tornáca, ég kapuja, túlvilág, naptári fordulópont" stb. fogalmakra asszociálható szavak: *cser*esznek (szlk. „kemenceszáj"), *gar*at (pl. malom garatja) *gár*gya (szl. „kútkáva"), *hor*pad, *hull* (sírba), *hull*a, *hur*uba (ném. *Gr*ube „verem"), *kará*csony, *kar*ima, *kar*aj („perem" a szl. *kr*aj „határ", „széle valaminek" szóból), *kar*nis (ném. „perem", „párkány"), *ker*eszt(út), *kil*incs, *kr*áter, *kr*ematórium, *kul*cs, *kul*ina (szl. „*kály*halyuk"), *kürt*ő, *sar*ok, *sil*ó (ném.), *sír*(gödör), *száj*, *szar*kofág, *széle* valaminek, *szor*os, *szur*dok, *szül*.

3./ Az előző szócsoportokból levezethető és velük rokon szimbolizmusú szavak:

a/ Ételt, italt, emberi hamvakat (urna), balzsamozott belső részeket (egyiptomi kanóposz) befogadó tárgyak, edények: bo*gr*ács (oszm.), bo*kály* (gör.), bö*gr*e, bőség*szaru*, bu*gyor* (pokol *bugy*ra), *cal*athus (lat. „kupa"), *cor*bis (lat. „kosár"), *cser*épedény (szl.), *cser*pák (szl. „merítőedény"), *gaul*us (lat. „merítővödör), *har*a (zsák), *har*ana (tör. „üst"), *hól*yag, *hor*dó, *kály*ha (ném. Ka*chel* „cserépedény"), *kar*aff (ol. „üveg"), *kár*tya (*quar*t űrméretű vödör), ka*solya* (szlk. „kosár"), ka*sor*nya (szl. *kr*osnja „ko*sár*, puttony, bölcső"), *ker*ámia (bör.), *kér*eg (vödör), *kil*inta (sz. *kr*inica „edény"), *kor*só (gör. *kró*sszion „korsó", „urna", lat.

*cor*tina „üst", „medence"), ko*sár* (szl. „kas, kaptár"), *kölyü* (ótör. „edény"), *kr*atér (gör. „*ser*leg"), *kr*edenc (lat.), *kr*igli (ném.), *kul*acs, (ivó)*kür*t, po*hár* (népi lat. pec*car*ium), *saj*tár, *ser*bli (ném. „éjjeli edény"), *ser*leg, *ser*penyő (szl.), sze*kr*ény, *szel*ence (szl.), *szil*ke, té*gely* (lat. te*gula*).

b/ Isteneket, holtak lelkeit szállító járművekre, pl. a *carrus navalis*ra asszociálható szavak: an*kür*a (gör. „horgony"), *car*ina (lat. „hajógerinc", a mitológiai Argó hajó ókori csillagképéből leválasztott egyik csillagzatot az „alvilágban", azaz a déli égbolton így nevezik), *car*rus (lat. „kocsi", l. ol. *car*rozza, ang. *car*riage, *car*t), *cel*ox (lat. „gyorsvitorlás", „postahajó"), *cor*bita (lat. „teherhajó", a *cor*bis „ko*sár*" szóból), *csar*nak (csónak), *csil*le, dere*gly*e, *gály*a (ol. *gal*ea), *haj*ó, *hor*gony, *ker*ep (kun „hajó"), *kor*dé, *kor*mány (szl. *kr*ma „hajótat", a kormány helye), *kor*vett (fra.), *saj*ka, *szál* (ótör. „tutaj"), sze*kér*.

c/ Bezártságra, bekerített szent vagy tiltott térre, csapdára, börtönre, sírra, alvilágra asszociálható szavak: *cer*kó (gör. *kür*iaké, ném. *Kir*che, ang. *chur*ch „templom"), *cel*la (lat. „zárka"), *cor*tex (lat. „*kér*eg"), co*hor*s (lat. „udvar", ebből ang. *court)*, *cr*atis (lat. „sövény"), *cur*ia (lat. „törvényszék"), *csár*da (szl. „őrtorony"), *csar*nok, *cser*ény, cserge (oszm. „sátor"), *csűr* (ném. *Schür*), dis*cer*nere (lat. „elhatárol", ebből magy. disz*kr*ét), *gal*lér, *gar*ád (szl. *gr*ad „város, vár"), *gar*ázs (ny. germ. waron „őriz, kerít"), *gár*da (frank warda „védelem", „oltalom"), *gor*don (rejtek, kunyhó), *góré*, *Gr*enz (ném. „határ"), *gr*ille (ang. „rács", l. ófr. *gr*aille, lat. *cr*aticula), *gyal*om (háló), *hal*l, *háló*, *hal*om (szl. „verem" is), *hár*s (háncs), *hár*tya, *héj*, *hely*, *hor*da (tör. „palota", „tábor", „sátor"), *hur*ok (tör.), *kal*ia (gör. „kunyhó", „barlang", „kápolna", „tömlöc"), *kal*iba (oszm. *kul*übe), *kal*itka (szl.), *kal*oda (szl.), *kar*ám, *kar*cer (lat.), *kel*epce, *ker*et, *kerít*, *ker*t (ném. *Gar*ten, ang. *gar*den), *kir*ját (héb. „város"), *kol*na (szl. „fészer"), *kol*ónia (lat.), *kol*ostor (lat. claustrum), *kor*da, *kor*don (gör. *khor*dé, lat. *chor*da „bél", „kötél"), *kor*lát, *kr*ipta, *kvár*tély (lat.), *kuli*pintyó, *kur*gán (o. „halom"), pokróc (szl. kryti „rejt" igéből), se*kre*stye (lat. s*car*istia), *ser*cli (ol. s*cor*za „*kér*eg"), *sír* (ném. *Gr*abe, ang. *gr*ave), *sor*ompó (ném. „*kor*lát"), *szál*a (ol.), *száll*ás, *szal*on, *szer*, *szer*áj (oszm.), *szér*ü, *zár*ka.

d/ A körülhatárolt tér körhöz, négyszöghöz kapcsolódó fogalomköre: *car*do (lat. „*sar*ok, fordulópont"), *chor*ea (lat. „*kör*tánc"), ci*kl*on (ném.), ci*kl*us (lat.), *cir*kál, *cirkul*ál (lat.), *csal*ma (oszm. „*kör*ülte*ker*"), *gar*niroz (ném. „szegélyez"), *gör*be, *hor*izont (gör. *hor*izó „határol") *kar* (mint *kór*us), *kar*ika, *káró* (fra. *car*reau „négyszög"), *kár*tya (ol. *car*ta), *ker*ek, *ker*ék, *ker*ít, *ker*t, *ker*tel, *kól*ál („csavarog"), *kol*lár (szlk. „kerékgyártó"), *kol*ó (szb.-hv. „körtánc"), (éhen)*kór*ász; *kór*icál, *koro*na (lat. „koszorú"), *kor*ong, *kor*só, *kór*us, ko*szor*ú, *kör*, *kr*avatli (ném.), *kuj*torog, *kur*bli (ném.), *kur*uzsol (szl. „*kör*öz"), *kur*zus (lat. *cur*rere „fut"), *kür*, *kvart* (lat. *quar*tus „negyedik"), *sar*ok, *sar*u, (ótör. „*kör*ülte*ker*"), *sel*lő (*ser*lik, forog igéből).

4.a/ Az alvilág hideg, vizes térségeit asszociáló szavak: *csér* (*sár*), *cser*et (ukr. „láp"), *csor*og, *csör*gedez, *gl*acialis (lat. „fagyott, jéghideg"), *hal*ad (az uráli alap-

szó első jelentése „folyik, úszik" lehetett; vö. *hal*, (*har*mat, *hor*d(alék), *hull*ám (vö. *hull*a), *hur*col, hügra (gör. „víz", „tenger"), *hűl*, *kel* (ugor „partra lép", „kiköt", „átkel", „vízbe lép"), *kr*üsztallosz (gör. „jég"), *kur*zus (lat. *cursus* „folyás", ebből fra. *cor*sair „kalóz"), mo*csár*, *sár*, *sellő*, *surf* (ang. „tajték"), ten*ger*.

b/ A vizes alvilág lényeit asszociáló szavak (a „lélekhal", „háló", „halál", „halott" szavak összefüggésrendszerében; l. *Kuly*-Otir. E szavak nyelvi és mitológiai kapcsolatára nézve a finnugor nyelvekben l. JANKOVICS 1987: 47. jegyz.): an*gol*na (lat.), *cal*amari (ol. „tintahal"), *chr*omis (lat. „tengeri halféle"), *cl*am (ang. kenyérfajta), *cr*ab (ang. „tarisznyarák"), *cr*ayfish (ang. „folyami rák"), *cr*ustacea (lat. „rákok"; rendszertani elnevezés), csá*kly*a (vonóhorog), *csell*e, *garda* (keszegféle; vö. *kar*d, számos nyelvben e halféle neve vágóeszköz jelentésű szó is egyben), *gar*nélarák (fr. *cre*vette, ang. *shr*imp), *gar*um (lat. „halmártás"), *gre*neuille (fr. „kecskebéka"), *gr*iposz (gör. „háló"), *gyal*om (háló), *hal*, *hal*ál, *hal*ott, *háló*, *har*csa, *her*ing (ném.), *hol*t, *hor*gony, *horog*, *hüllő*, ka*gyló* (gör.,vö. fra. co*quille*), *kaj*mán (karib indián „alligátor"), *kár*ász (szl.), *kar*p (or. „ponty", l. ang. *car*p, ném. *Kar*pf), *kau*ricsiga (hind. „porceláncsiga"), *kel*e, *kol*c (szl. „sügér"), kon*cér* (ném.?), *kor*all (gör.), *köl*önte, *kr*ill (norv. „apró világítórák"), *kro*kodil, *kur*uttyol, *küllő* (madárnév is van ilyen, l. gör. *kor*ax), *kyy* (finn „kígyó"; van vízikígyó is. Tulajdonképpen a magy. – tájnyelvi, régies, tréfás? – „*kél*gyó" is idetartozik!), mar*gar*isz (gör. „gyöngy"), ma*kr*éla, ö*kl*e (ez egy halfajta neve!), po*csoly*a (l. po*kol*), *Schl*ange (ném. „kígyó"), *ser*pens (lat. „kígyó"), *shar*k (ang. „cápa"), *Shell*fish (ang. „kagyló", ind.e. *sqel* „rágni" igéből; l. még s*call*op; vö. a *gar*dánál írtak), sü*gér*, *süllő*, *szar*della, *szar*dínia (lat. *sar*da, *sar*dina „apró tengeri halfajta; nem feltétlenül a sziget, illetve a sziget lakóinak nevéből származik e halfajta neve, de ha van is kapcsolat közöttük, azon sem lepődnék meg; a sziget is – ha úgy vesszük – a tengerben „lakik": l. *Szar*dínia – *Sar*degna mellett *Kor*zika – *Cor*se vagy Szi*cíl*ia - rég. Trina*kr*ia – nevét. És van ideillő szigetnév bőven az indoeurópai nyelvcsaládon kívül is!), ter*gely*e (gör. tri*gl*a „tengeri márna, rózsahal").

c/ „Rendszertanilag" máshová tartozó alvilági lények (idézőjelbe tettem, mert mást jelent a mitológiában és mást a tudományban a szó, hogy „rendszertani"): a*gár* (szlk. o*har* „juhászkutya; már jeleztem, hogy a Canis-nem képviselői a mitológiákban alvilági lények, részben mert szemét- és dögevők – páriaebek, hiénák, sakálok –, részint mert vadászok – a kelta mitológiában a „pokol kutyái" –, és mert őrzőállatok, l. *Ker*berosz) bo*gár*, bö*göly*, e*gér* (finn *hiir*i, mandzsu sin*ger*i „patkány"), *gil*iszta (szb.-hv.), *gr*eyhound (ang. „agár"), *hernyó*, *hor*t (szl. „agár"), ja*guár* (éjszakai ragadozó, „holdállat", a név tupi indián eredetű), *ker*dó (gör. „róka"), *kr*mih (óind. „féreg"), *kur*t (tört. „farkas"), la*cer*ta (lat. „gyík"), sa*kál* (óind. *sr*galáh), *sár*kány (ótör.), *Schl*ange (ném. „kígyó"), (lat. „kígyó"), *ser*tés, *süld*ő (a disznót, mint szemét- és dögevőt, a kutyához

hasonlóan alvilági állatnak tartották, l. Phorküsz), *skar*abeusz, *skor*pió, *szal*amandra, *szaur*osz (gör. gyík"), *szel*indek (szl.) és általában *szörn*y.

d/ A pokol holt, földalatti világ, a kőzetek és kővé váltak birodalma, ehhez a képzethez társíthatók az alábbi szavak: *calcul*us (lat. „kavics"), *cal*x (lapis *calc*arius lat. „mész", „mészkő", ebből *kal*cedon, *kal*cium stb.), *car*bo (lat. „szén", vö. tör. *kara* „fekete", *grá*nát (lat.), *grá*nit (ol. *gr*anire „szemcsésedik"), *gra*viroz (gör. „vés"), *her*makész (gör. „*her*ma", „kőrakás"), *kar*bunkulus (lat. „gránát"), *kar*col, *kar*neol (lat.), *khal*ix (gör. „mészkő", l. ang. *chal*k „kréta"), *khal*kaosz (gör. „réz"), *khr*üszosz (gör. „arany", ebből *kr*izolit), *kr*éta (lat. *cr*eta „kréta", „fehér agyag", „iszap"), *kr*istály (gör „*kr*üsztallosz „jég"), *kr*óm (gör. *khr*oma „földszín"), *kor*und (tamil *kur*undam, szanszkr. *kur*uvinda „rubint"), *kvarc* (talán a ném. *Quer*ch „törpe, manó" szóból, a germán hiedelemvilág törpéi a föld alatt laknak), mer*cur*ius (lat. „higany", ang. mer*cury*), *sal* (lat. „só"), *saj*tol (tömörít), *sul*phur (lat. „kén"), *sur*lódik, *szar*dinosz (gör. „*kar*neol"), *szar*donix (gör.), *szer*pentin (lat. „kígyókő"), szi*kl*a (szl.), *szil*ánk, *szil*árd, *szil*ícium (lat. *sil*ex „kavics", „kova", szikla"), *szirt* (ótör. „hegyház", „domb"), *szol*id (lat. „*szil*árd"), *zsel*ézo (or. „vas").

e/ A lélek útja a túlvilágra egy világszerte elterjedt képzet szerint az élet és a halál fájának, a világfának a törzse mentén vezet a gyökerek mentén az alvilágba, kígyók, békák közé, az ágak (*szár*ak) mentén a felső világba. E kozmikus fa láthatatlan „szára" a világtengely, a Föld forgástengelye, látható „szárai" a Tejút (gör. *Gal*axiasz) ágai.

Ilyen fa fonetikai és eszkatológiai értelemben a *ker*esztfa (lat. *cr*ux), amelyen Isten Fia halt meg, és ilyen jelképi szempontból a *grá*dics (lat. *gr*adus), amely Mithras misztériumában a tejútlétrát testesítette meg. Figyelemre méltónak tartom, hogy a „közönséges" fák nevei közt is feltűnően sok csicsergő, károgó nevű van: a*cer* (lat. „ju*har*"), bo*kor*, bo*kr*étafa (vadgesztenye), *car*pinus (lat. „*gyer*tyán"), *cel*tis (lat. „ostorfa"), *cer*atonia (lat. „szentjánoskenyérfa"), cigle (csi*gol*ya: fűzfa), *cir*bolyafenyő, *cl*ematis (lat. „i*szal*ag"), *cor*iaria (lat. „ecetfa"), *cor*nus (lat. „som"), *cor*ylus (lat. „mogyoró"), *cöl*öp, *cr*atageus (lat. „*gal*agonya"), c*ser* (lat. *cer*rus), c*ser*je, c*ser*esznye (ol. *cil*iegio, ang. *cher*ry), é*ger*, *gal*agonya, *gyer*tyán, *hár*s, i*szal*ag, iu*gl*ans (lat. „dió"), ju*har*, *kar*ó, *kár*üa (gör. „dió"), *kór*ó (ótör. „nád"), *kőr*is, *kör*te, ma*gyal*, ma*kar*ija (szb.-hv. „*kör*te"), m*ogyor*ó, o*szl*op, *quer*cus (lat. „tölgy"), *sal*ix (lat. „fűz"), *sar*jad, *sor*bus (lat. „berkenye"), *szil*, *szil*va (szl. *szl*iva, lat. *sil*va „vagon", „erdő", „park", „fa", „bokor", „liget", *Sil*vanus az erdő, mező istene), *szür*ingion (gör. „nád"), *zöl*d.

5./ Olyan szavak, amelyekhez erőszak, fegyver, halál, bűn, baj, betegség, öregség, sötétség, titok és hideg „érzete", képzete társul. Íme: a*gyar*, *cal*va (lat. „koponya", ebből *kál*vária), can*cer* (lat. „rák"), *car*cinoma (orv. lat. „rákos daganat"), *car*diacus (lat. „gyomorbajos"), *car*eo (lat. „híjával van", „nél-

külöz"), *car*ies (lat. „*kor*hadás, fogszuvasodás"), *car*nifex (lat. „dögcsináló", „hóhér"), *car*o (lat. „hús", „dög"), *car*po (lat. „széttép"), *cer*a (lat. „viasz", „viaszfehér", vö. szl. ve*cser* „este", magy. *gyer*tya, mely ótör. eredetű), *cer*ussa (lat. „ólomfehér"), ci*kl*on, cin*gár*, *cl*ub (ang. „bunkó"), *cr*emo (lat. „éget", „emészt", ebből *kr*ematórium), *cor*pus (lat. „test, tetem"), *csar*ab (lat. *call*una, sírkoszorúkra fontak belőle), csi*kar*, csi*kor*gat, *csjor*nij (or. „fekete), csór (cig. „lop"), *csor*ba (szl.), *csóré* (cig. „szűkölködő), é*cr*aser (fra. összezúz", ebből e*kr*azit), *gár*gyul (megőrül), *ger*aiósz (gör. „öreg"), *ger*ely, *ger*nyó, *gir*hes, *gl*adius (lat. „*kar*d"), *gor*gosz (gör. „vad, rettentő"), *gör*nyed, *goly*va, *gör*vélykór, *gr*au (ném. „*szür*ke", l. ang. *gr*ey), *gr*auen (ném. „*szür*kül, irtózik"), *Gre*uel (ném. „borzalom"), *gr*imm (ném. „haragos", l. ang. *gr*im), *gr*oszfosz (gör. „gerely"), *hál* (l. „hálni jár belé a lélek"), *hály*og, *har*ács (tör.), *har*ag, *har*amia, *hár*em (mindkét szó az ar. *har*ami „az, ami tilos" fogalomra megy vissza; l. még gör. *kür*ma „zsivány"), *harc* (vö. ol. *guer*ra „háború"), *hér*em (héb. „pusztítás, átok, szent háború"), *her*gel, *her*vad, *hir*ig (héb.), hó*hér* (német Ha*ker* „akasztó"), *hol*okauszt (gör. „égőáldozat"), *hor*ror (lat.), *hul*la, *húr*, (bél), *hur*col, *hur*ok, *hur*rikán (maya), *hur*ut, *hűl*, in*ger*el, *kal*l (üt, ver), *kal*óz, *kár*, *kar*a (tör. „fekete"), *kár*hozat, *kar*ácsony (szl., eredetileg „pusztulás", „halál", „végóra", „gonosz szellem", „legsötétebb nap" volt a jelentése), *karc* (ném. *kr*atzen „karmol, harcol"), *kar*d (oszét *kar*d „kés, szablya, *kar*d; osztják *kor*di „vas"), *kar*ó, *kar*om, *kel*evéz (litv. *kal*avijas „kard", *kal*ti „kovácsol"), *kér*ész (l. „kérész életű"), ke*ser*ű, *khol*é (gör. „harag", fra. *col*ere, l. magy. *kol*erikus), *khol*ix (gör. „belek", ebből magy. *ról*ika, l. még magy. bél=*húr*; gör. k*hor*dé „bél", „húr", „kötél"; a belek a különféle mitológiákban az alvilág labirintusát jelképezik), *kir*urgus (gör. „sebész"), *kol*era (lat. *chol*era „pe", gör. kholera „epe-vérhas", vö. ném. *Gal*le „epe"), *kor* (mint *kor*os: ótör., pl. ujg. *qur*; vö.gör. *khr*onosz „idő, *kor*"), *kor*cs, *kor*hád, *kor*hol, *kor*nyad, *kor*om (oszm. *kur*um, vö. tör. *kara* „fekete"), *kr*anion (gör. „koponya, vesztőhely"), *Kr*ieg (ném. „háború"), *kr*imi (lat. *cr*imen „bűn"), *kr*ipta (gör. *kr*iptó „elrejt, eltitkol"), *kr*ízis (gör. „elválasztás"), *kr*ópion (gör. „kasza"), *kr*ósszion (gör. „urna"), *kr*üerosz (gör. „rémisztő"), *kr*ümosz (gör. „fagy", „lázroham"; jó kis ellentét, mi?), *kr*üfa (gör. „titkon", „alattomban"), k*szér*osz (gör. „*száraz*", „*her*vadt", ebből filox*ér*a), *kul*imász (szl.), *kül*- (l. „külső sötétség"), ma*kul*a (lat. „szenny"), mas*kar*a (ar. mas*har*a „álarc"), ma*szl*ag (ar. ma*sl*uk), miz*ér*ia (lat.), miz*ger* (*gör*hes), mo*gor*va, ni*ger* (lat. „fekete"), *ócsár*ol, *ököl*, pa*kur*a (lat. pi*cul*a „*szur*ok"), pogrom (or.), po*kol* (szl. „*szur*ok"), rigor (lat.„dermedtség"), *saj*nál, *saj*og, *sal*ak (ném.), *sár*ga (tör., „sápadt" értelemben is), *sár*, sar*h*a (szlk. „sintér", „hóhér"), *sar*ló, *sej*t, *sel*ejt (ném. *Schl*echt „rossz"), *sel*ma (ném. „járvány", „dög", „kitaszított", „becstelen"), s*kor*but (lat. „süly"), *sl*amasztika (ném.), *sor*s (lat.), *sor*vad, *sour* (ang. „savanyú"), *súj*t, *súly*, *süll*yed, *szar*, *száraz*, *szar*ksz (gör. „hús, dög,

vétek"), sze*ker*ce (szl.), *szíj* („szíjat hasít", „szíjaz" vonatkozásában), *szir*ony (hókéreg), *szol*ga (szl.), *szörny*ű, *szúr*, *szur*ok, *szür*ke (pl. „hamuszürke, elszürkül"), te*her*, u*gar*, vac*kor*, va*kar*cs, ve*cser* (or. „est"), vi*har*, *zár*, *zar*gat, ze*her*nye, *zor*d, (össze)*zör*dül, *zrí*, *zűr*, *zsar*ol, zsi*ger*.

Tudom persze, hogy például a „zrí" késői szóalkotás (1900-ban jelent meg először nyomtatásban), ugyanakkor, vagy éppen ezért, jó példának tartom abból a szempontból, hogy mennyire meghatároz egy szót a hangzása. Az *értelmező szótár* a Zrínyi utcai kapitányság nevéből eredezteti, – azt hiszem, mondanom sem kellene, miért: jassz-szóról van szó –, egész biztos azonban, hogy „*zűr*, *zűr*zavar" szavunk nélkül nem találta volna fel a leleményes nyelvújító. Ha már nyelvújításról esett szó: „*csőr*" szavunk a nyelvújítás korából való (a „cső" és „orr" kombinációjából született), véleményem szerint azonban ennek a szónak is meghatározta keletkezését és elterjedését az a szókörnyezet (*csér, csicsereg, csörög* stb.), amelybe kiagyalója helyezte.

6./ Külön csokorba szedtem néhány olyan szót, melyek általánosságban pozitív jelentéstartalmat hordoznak (az átokszentség kettős elve szerint), konkrétan pedig a legfőbb jóhoz, a teremtő Istenhez köthetők.

A legfontosabb talán ezek közül a „teremt, nemz, szül" jelentésű lat. *cr*eo ige. A szóból kihallik a teremtéstörténetek visszatérő mozzanata, az első isteni aktus: a teremtő (madár) kiáltása, megszólalása („Legyen világosság!"), vagy éppen nevetése (egy Kr. e. 3. sz.-ból való egyiptomi papirusz a világ keletkezését a teremtő Ptah „homéroszi kacajának" tulajdonítja), amely által megszületik a világ. A *cr*edo (lat. „hiszek") az ember válasza az isteni kinyilatkozásra, annak színtere pedig a templom (gör. *Kür*iaké, ném. *Kir*che, ang. *chur*ch.) A világosság istenének mindenütt az arany volt a féme, angolul *gol*d, az ind. e.-i *ghel* „ragyogni" igéből. L. még ang. *gl*amour, *gl*are, *gl*eam, *gl*immer, *gl*int, *gl*itter, *gl*ory (lat. *glo*ria-ból), *glo*w. (Vannak a mi nyelvünknek is a világosságra, mégpedig épp a sötétben világító fényforrásokra a szóban forgó hangzókból képzett szavai. L. *hol*d, *csil*lag, fá*kly*a, *gyer*tya, má*gly*a.) A nagyságra utaló szavak (ném. *gr*ob, ang. *gr*ow, *gr*eat; l. még ófelném. *Kar*l „felnőtt", mely Nagy Károly neve volt és a szl. *kr*ál, magy. *kir*ály szó forrása lett), a jóságra: *har*ósij (or. „jó"), *har*mónia (gör. „összhang", a világegyetemé is). Aztán az égi király megszólítása: *Herr* (ném. „úr", eredetileg Istent illette meg; vö. egy. *Hór*, iráni *Ahur*amazda, gör. *Hér*a, *Hér*aklész, *Her*mész, továbbá *hér*ósz „hős", „félisten", „szabadító", „úr", „megboldogult". Az utolsó jelentés értelme: a hős igazán csak halála után lesz hérósszá, akkor nyeri el a halhatatlanságot. Hérosz tk. *Khr*észtosz, a „Fölkent" is. L. még gör *kür*ia „úrnő" *kr*iosz „úr", finnugor *Kor*s-Torum.). Aztán itt vannak a szépség szavai: *kal*losz (gör. „szépség"), *khár*isz (gör. „*kel*lem"), *kr*aszivüj (or. „szép", l. még pre*kr*ásznüj „gyönyörű"). Az édességé: cu*kor* (vándorszó, óind *sar*k*ara* „szemcsés cukor"). És végül a hatalom és

dicsőség szavai: *kr*ateó (gör. „uralkodik, parancsol"), *kr*átosz (gör. „erő, hatalom, nagyság, uralom", l. Panto*kr*átór „Mindenség ura", arisztó*kr*ata, *ger*ontokrácia), *kür*osz (gör. „hatalom, erő"), *szl*áva (or. „dicsőség").

Mit mondhatnék összefoglalásul? A példákból és csoportosításukból talán kiderült, mi volt a szándékom. Röviden megismételve az, hogy illusztráljam velük: az ember legfontosabb fogalmai között, amelyek Isten (például *Kr*isztus) és jele (a *ker*eszt), a *szül*etés és a *halál*, a tér és a (ci*kl*ikus!) idő (*khr*onosz) *kör*e, a teremtés (*cr*eatio), a szent és átkozott (sa*cer*), *cer*emónia és *kul*tusz, valamint az embert az állatok fölé emelő képesség, a tagolt beszéd (*kér*dezés, *kiál*tás, *szól*ás) köré csoportosulnak, különösen nagy számú az olyan szó, melyek tudatosan (totemizmus) vagy tudattalanul (állati örökségképpen) állatok által is kiadott torokhangokból formálódtak.

Ez nem egyszerűen fonetikai probléma, hanem kultúrateremtés filozófiai értelemben is. Ha úgy tetszik, út az állati rikoltástól az (egy)istenhitig. Mert a kiadott hang (nemcsak az értelmes beszéd, hanem a sóhaj, halálhörgés is) előbb lélekké lesz a hiedelmekben. Lélekké, mely életet jelent, ami azonosul az értelemmel, mely viszont felismeri a felsőbbrendű Szellemet. Nagy *kár* lenne, ha nem így volna.

1993. Húsvét

Irodalom:

IVANOV, VJACSESZLAV: *Nyelv, mítosz, kultúra.* Gondolat, 1984.
JAKOBSON, ROMAN: *Hang-jel-Vers.* Gondolat, 1972
JANKOVICS MARCELL: *„Csillagok között fényességes csillag."* Képzőművészeti Kiadó, 1987
MONOD, JACQUES: *A nyelv és az ember kialakulása* in *A nyelv keletkezése* (szerk.: Papp Mária), Kossuth Könyvkiadó, 1974
SAUSSURE, FERDINAND DE: *Bevezetés az általános nyelvészetbe.* Gondolat, 1967
SOMMERFELT, ALF: *A nyelv eredete. Elméletek és hipotézisek* in *A nyelv keletkezése* (szerk.: Papp Mária), Kossuth Könyvkiadó, 1974
ZOLNAY VILMOS: *A művészetek eredete.* Magvető, 1983

Hogyan lett rózsaszínű a párduc?*

Egy virágszín szimbolikája

A tiszta színek szimbolikus értelme, a vörösé, sárgáé, kéké, feketéé és fehéré többé-kevésbé ismert, lévén alapszínek is egyben. Némileg más a helyzet a kevert színek és színárnyalatok: a barna, a narancs, a rózsaszín (hússzín), a szürke és társaik esetében. Velük, ha nem is számítanak éppen fehér foltnak a szimbólumkutatás területén – hogy ideillő képzavarral éljek –, külön alig foglalkoztak eddig. Elintézték egy mondattal őket – a szürkét vagy a barnát például, alkalmasint a tiszta színek körében tárgyalták, mint valamelyikük tört változatát. (A természetes festékek közül a barnák vöröses és sárgás árnyalatai ilyenek. Ezeket javarészt földből, ásványokból nyerték: például a vöröses casseli barnát, pompei, angol, indiai vöröst, égetett sienát, okkert. És az ember olykor valóban a vörös – vagy a sárga helyett, azok árnyalataként használta fel őket. Az antik görög vázák „vöröse" – a görög vázafestészet egyik korszakát kifejezetten „vörös alakosnak" nevezi a szaktudomány – a valóságban barna; csak a közmegegyezés és természetesen az alkotói szándék nevezte el, tekintette vörösnek.)

Ha a rózsaszínt az ember nem is használhatta föl természetes előfordulási formáiban, szeme előtt lebegett – szó szerint! – a virágok meg a hajnali, alkonyi ég színorgiájában. Ezért, bár tényleg a vörös (és a bíbor) fehérrel tört árnyalata – aminek okán a vörös (vagy a bíbor) szimbolikájának taglalásánál szokás letudni jelentéseit, rendszerint anélkül, hogy a nevén neveznék –, már magában véve is megérdemli, hogy rangjának megfelelően külön szóljunk róla, illetve névadójáról: a rózsáról, belátva természetesen, hogy a vörös, bíbor, piros színek említése ezúttal is megkerülhetetlen lesz, csakhogy most ez utóbbiak lesznek mellékesek.

Írásom tárgyául tehát a rózsaszín alapvetően *szexuális* szimbolikájának történeti áttekintését választottam (mellőzve az árnyalat ugyancsak vörösből levezethető, újabb keletű politikai jelentését). Nem elsősorban a kutatás fentebb jelzett hiányosságait pótlandó, hiszen, hogy mit jelent a rózsa (színe), a

* Az 1993-as szegedi szimbólumkonferenciára írt előadásom bővített változata.

jelképkutatás berkeiben közhely; *rhodon* ugyanis már ógörögül sem csak „rózsát" jelentett, hanem „női szeméremtestet" is. (Más virágokkal hasonló a helyzet: a liliom, nőszirom, tulipán például – ma már ez is köztudott – szintén a nőt, közelebbről a női nemiszervet jelképezik adott összefüggésben.) Így él a szín tudatalattinkban is: a malac rózsaszín, ezért a „malackodáshoz" – aminek hallatán, láttán még el is pirulunk – ez a szín társul.

Érdeklődésemet sokkal inkább az keltette föl, hogy e halványpiros színárnyalat egyre jobban elönti mesterséges világunkat, a fogyasztói szellem jegyében és vélhetően a 60-as évek szexuális forradalmának, köszönhetően.

A higiéné segédeszközeitől és fogyasztási cikkeitől a kozmetikumokig, a gyógyszerektől és tápszerektől a „hami", „papi" jellegű élelmiszerekig és csomagolásukig, a gyermekruházati holmiktól a női alsóneműkig (lásd „bugyirózsaszín), s újabban férfizakóig, a gyermekjátékoktól a rajzfilmekig, a családi magazinoktól a pornóújságokig, a gyerekszobától az utcaképig: a kirakatok díszítését éppúgy ideértve, mint a közvilágítást helyettesítő neonreklámokat; mindennapi tárgyaink napról napra növekvő halma burkol bennünket kívülbelül rózsaszínbe – még szemetünk jelentős hányada is rózsaszín a műanyag mosószeres flakonoknak, joghurtos poharaknak és hasonlóknak köszönhetően –, és a rajtunk uralkodó televízió (reklám)műsorai a szemünket is rózsaszínű ködbe borítják – ténylegesen és átvitt értelemben egyaránt.

Témaválasztásomban nem kis mértékben befolyásolt, hogy nemrég – de már a XX. században! – egy színekről szóló televíziós ismeretterjesztő műsorban e tárgyról, mármint a rózsaszín szexuális jelentéséről beszéltem, méghozzá tapintatosan és finoman, a szerkesztőnő azonban, noha kérésemre előzetesen megígérte, hogy érintetlenül hagyja mondanivalómat, viktoriánus szeméremből az egészet kivágta. Ez annál is inkább bosszantott, mert a kérdést: Mit szimbolizál a rózsaszín? ezek után föltette valaki másnak is, egyébként egy, a tévében gyakran szereplő közkedvelt férfiúnak, akinek erről a tárgyról halványlila gőze sem volt, ezért kínjában a rózsaszínű léggömböt vagy 5 percen keresztül hámozta.

A rózsaszín a (vad)rózsa színe, melyre az angolban a legközönségesebb szó a *pink* („szegfű", „rózsaszín"). A britek és amerikaiak a „rózsa" (*rose*) főnévből képzett jelzőket is használnak, többnyire ugyanolyan összetétel formájában, mint a magyar *rózsaszín*: lásd *rose-colored* („rózsaszín"), *rose-tinted* („rózsaszín árnyalatú"), *rosy cheeks* („rózsás arc"). Előkelősködő szövegekben felbukkan még a *roseate* („rózsálló"), de a leggyakrabban használt szavuk a rózsaszínre mégiscsak a *pink*. Nem elgondolkodtató, hogy a legismertebb és legnépszerűbb virág színét egy másik virág után nevezték el? Mintha a *pink* alkalmazása a *rosy* helyett valamiféle kényszeredettséget, zavart jelezne, ami azzal jár együtt, ha nevén kell neveznünk dolgokat. A „szegfűszín" elnevezés bevezetői alighanem

tisztában voltak a „rózsa", „rózsaszín" szégyellni való jelentésével, ezért kerestek helyette egy ártatlanabbul hangzó, de mint látni fogjuk a végén, mégis ideillő és eredeti jelentését is hordozó másik virágnevet. Az is lehet azonban, hogy csupán a szépelgés vágya vezette őket. A *pink* „rózsaszín" jelentésben először 1678-ban fordul elő, a puritán Cromwell diktatúráját követő Stuart-restauráció léha időszakában; vagyis mindkét magyarázat helytálló lehet. Ne feledjük ez az időszak a *précieuse*-öké – MOLIÉRE *Kényeskedőié* – a francia irodalmi szalonokban! Ekkor Franciaország diktálja a divatot, s különben is, a Stuartok, II. Károly és családja a Napkirály oltalma alatt várták ki, míg ismét eljön az idejük.

Ellentétben az angollal, a többi európai nyelv a rózsaszín elnevezéseit kivétel nélkül a rózsa nevéből képezi. Lásd görög *rhodiosz*, latin *roseus*, olasz *roseo*, spanyol *rosado*, francia *rosé*, német *rosig*, orosz *rozovüj*, magyar *rózsás*. Persze más nyelven beszélők is körülményeskednek olykor, nemcsak az angolok: lásd görög *rhodokhrósz*, olasz *rosaceo*, német *rosenrot*, *Rosenfarbe*, magyar *rózsaszín*.

Nem meglepő, hogy a legtöbb nyelvben a „piros" és a „rózsa(szín)" is közös gyökerű szó. Lásd olasz *rosso*, francia *rouge*, angol *red*, német *rot*, orosz *rüzsij*, magyar *rőt*. A kör azonban tovább tágítható. A szavak e rózsabokra hatalmassá nőtt ugyanis, és rajta meglepően sok hasonló hangzású és rokon értelmű „szóvirág" nyílik minden európai nyelvben, melyek fajtáikat: hangszínüket és formájukat, de még jelentésüket tekintve is igen változatosak, mégis mindet a közös indoeurópai (görög, latin) tőről nemesítették a nyelv kertészei. Megérdemelnek egy hosszabb kitérőt, ami – látni fogjuk alább – nem is az. Persze a példacsokor korántsem lesz teljes.

Hangalaki és valószínűleg hangtani, továbbá átvitt (mitopoétikus) értelemben jelentésbeli rokonság köti össze a latin *rosát* a *ros* („harmat", *rorare*=„harmatozni") és az *aurora* („hajnal") szavakkal. A rózsát ma is harmatosan fényképezik a kertészeti magazinok reklámfotósai, és hát nem természetes, hogy a hajnali harmat és a rózsaujjú hajnal között „vérségi": nyelvi rokonság legyen? A hajnal – más szóval pirkadat – színe a rózsaszín. (L.13.o.)

Aztán itt van az ugyancsak latin *ruber* („piros"), melyből *rubeola* („rózsahimlő") és *rubint* szavunk származik, s annak angol megfelelője: a *ruby*. Továbbá a szintén angol *rub* („dörzsöl") ige; „vörösre dörzsöljük a tenyerünket", „kidörzsölte a ruha a bőrünket" – szoktuk mondani. De az ige „rubintos fénye" abból is levezethető, hogy őseink két fadarab összedörzsölésével szítottak parazsat, tüzet. A *ruber*ből képződött a *rubus* („szeder") elnevezés, nyilván a gyümölcs piros színe okán. A nyelvi megfelelést biológiai rokonság támasztja alá. A *Rubus*-nemzetség a *Rózsafélék* rendjébe (*Rosales*) tartozó *Rosaceae*-család tribusza, amelybe mintegy 600 (!) szederfaj tartozik, amilyen a feketeszeder és a málna is. Lásd még *Ribes* („ribiszke", „ribizli").

E körbe tartozik a görög *erüthrainó* („pirosít", „vörösre fest", „pirul", „piroslik", „elvörösödik") és származékai, a latin *rufus* („vörös") és *rutilare* („vörösre fest", „piroslik"), vagy a *radix* (görögül *rhiza*), ami magyarul „*retek*", átvitt értelemben mindenféle „gyökér", „gyök" (angolul *radish*, illetve *root*). Hogy első jelentése melyik, kiderül a *retek* színéből: gumója piros vagy rózsaszín, és alakja is rendszerint olyan, mint egy rózsabimbó. (Lásd még *répa* szavunkat is.)

Vagy itt van a szintén latin *rota* („kerék", „forgás"; vö. magyar *rokka*), mely azért illik e körbe, mert a kinyílt rózsa kerek és stilizált ábrázolásain küllős kerékre emlékeztet. (Lásd a középkori székesegyházak kerék alakú „rózsaablakait", a népművészet „forgó rózsáit". Ezek az elnevezések magukért beszélnek.)

Még mindig az első körben maradva, itt van a latin *rogus* („máglya"). Ugye nem kell mondanom, milyen színű a tűz, a láng és a parázs? És miből rakták a máglyát? *Rőzséből*! (*Rőzse* szavunk szláv közvetítéssel – lásd szlovák *rázga*=„száraz ág" – a németből ered: német *Reis*=„ág".) *Rost, rostély* szavunk szintén német (bajor, osztrák) eredetű, s a rostély *rácsa* is arra való, hogy rajta a hús, hal pirosra süljön. Vö. angol *to roast*, francia *rőtir*=„sütni", „sülni".

De tágítsuk tovább a kört. Itt van például *rozsda* szavunk (vö. latin *robigo*, francia *rouille*, angol *rust*, bolgár *ruzsdá*=„rozsda"). A *rozsda* nemcsak a veresre oxidálódott vas neve, egy gabonát megtámadó gombát is így neveznek. Hivatalos neve anya*rozs* (*Claviceps purpurea*), más néven gabonaüszög (*üszög*=„parázs"). Mind a latin *purpurea* jelző, mind magyar nevei azzal kapcsolatosak, hogy a fertőzött és hatalmasra duzzadt gabonaszem bíborszínűvé (sötétlilává) változik, s a földre hullva tavasszal piros fejű apró termőtestek sarjadnak belőle. A rómaiak meg is személyesítették *Robigo* néven. Hozzá könyörögtek, hogy a betegség kerülje el földjeiket. (Lehet, hogy túl messze megyek, de a földművelés egyik latin alapszava is eszembe jut erről: a *rus*=„mező", „rét", melynek melléknévi alakja, a *rusticus* ma is használatos „falusi", „vidéki", „nyers" értelemben.)

A vörös rozsdáról eszünkbe kell hogy jusson a latin *rudus* szó (oroszul *ruda*=„érc", lásd Rudabánya helynevünkben). A *rozsda* és *rudus* közt valóságos kapcsolat van: sokféle érc, kőzet, ásvány ugyanis – többnyire vasoxid tartalmuk miatt – rozsdavörös színű; ők festik vörösre a földet! Vörös a vasércek közül a vörösvasérc (hematit, e név szó szerint „vérkőzetet" jelent), többféle vaskő, vörös a proustit nevű ezüstérc, a nyers*réz*, a kuprit nevű rézoxid, a *rutil* nevű titánoxid, a *rodonit* nevű szilikát, a *rodokrozit* nevű mangánpát, az *eritrin* nevű arzenát, a cinnabarit nevű szulfid. Van rózsaszín gránit, kvarc (rózsakvarc), vörös homokkő (a sivatag homokja felerészben vörös!), vörös kréta, vörös márvány, vörös márga; vörös a bauxit, és számos drágakő is e szín árnyalataiban pompázik: a *rubint*on kívül például a *rubellit* nevű turmalin, a gránát, a tűzopál, a berill, a karneol, a spinell, a jáspis és a nemeskoráll, valamint a jadeit, a topáz és a zafír egy-egy változata.

Külön figyelmet érdemel *réz* szavunk. E vörös ércet, illetőleg nyersfémet a rézkorban, tehát azt megelőzően, hogy a vassal megismerkedtek volna, finnugor őseink *vas*nak nevezték a nyelvtudomány szerint. S ha már itt tartunk: a vasat a vörös Mars bolygó, görög nevén *Püroeisz* („Tüzes", „Heves", „Forró"), népi magyar nevén *Vérszömű csillag* fémének tartották az asztrológusok már az ókorban is.

Az óind mitológiában a Mars istene *Rudra* névre hallgatott (a *rud*=„ordít vagy a *ródas*=„föld" szóból). Rudrát vadsága miatt az „égbolt vörös vadkanjának" nevezték. Ugyanolyan harcias, vérengző isten volt, mint görög-római megfelelője. Rézszínűnek képzelték, s ő volt a férfiasság, a hím szexuális erő megtestesítője, következésképp a női szexualitás planétaistennőjének, Vénusznak a párja az európai mitológiában és az asztrológiában. Rudra egy mítosz szerint a legfőbb teremtő istennek, Pradzsápatinak és leányának, *Róhini*nak („Vörösnek") vérfertőző nászából született; feleségét pedig *Rodaszi*nak hívták (ugyancsak a *ródas*=„föld" szóból).

A Rudra névnek, akármelyik eredeztetést is fogadjuk el, csakúgy, mint anyja vagy felesége nevének, szintén köze van a szóban forgó színhez. Ha ordítunk, kivörösödik a fejünk, haragunkban elönt bennünket a vörös köd, fejünkbe tódul a vér, orcánk tüzel a dühtől, és kitátott, üvöltő szánk úgy vereslik, mint egy tátongó seb. (Vö. latin *rudere*=„ordítani"; *rostrum*=„csőr", „orr", „száj", a *rodere*=„rágni", „leszólni" igéből. A madárcsőrt többnyire pirosnak képzeljük, éppúgy a szájat. Orrunk is gyakran vereslik, különösen, ha megcsípte a fagy, vagy ha *rosaceás*.) Tegyük hozzá, orcánk akkor is kipirul, ha más természetű hév önti el.

Említettem, hogy a föld színe is alapvetően vörös. A bibliai héber az első embert Ádámnak nevezi, ami „pirosat", „vörös földből valót" jelent, s ugyanezért mondja az edomiták ősapját, Ézsaut is vörösnek. A bibliai Edom területét ugyanis javarészt vörös sivatagi homok borítja ma is. Más kérdés, bár nem mond ennek ellent, hogy Ézsaut külseje és természete szerint (vörös, szőrös és szenvedélyes volt) martiális hősnek vagy naphérosznak tekinthetjük ikerfivéréhez, Jákóbhoz mérten, akit holdas tulajdonságokkal ruházott föl a szent írók képzelete. (Sápadt képűnek, szelídnek és csalónak írják le: Jákób „Csalót" jelent, s a régiek a Holdat – változékonysága miatt – csalfának nevezték.)

Még tovább nő „rózsacsokrunk", ha azokat a szavakat is belekötjük, melyekben a hangmegfelelés szabálya szerint a szókezdő *r* hangzó helyén *l*, a *b* helyén *p, ph (f)* vagy *v* található. Ilyen a *lobog, lobban* ige a *ropog, robban* analógiájára, vagy a latin *labia, labium*=„ajak", „szeméremajak". Hogy mi közük a rózsaszínhez vagy a rózsához? A tűz lobog és ropog, a láng lobban, a gyulladást átvitt értelemben *lob*nak nevezik. (A gyulladt testrész előbb kipirosodik, majd szederjessé válik, s ha nem kezelik, el*rothad*.) A *robbanás*nak is vörös a

színe. E szó első előfordulása (1651) a puskapor használatának általánossá válása utáni időre esik. Ami a *labiát* illeti, lásd fentebb a görög *rhodon*, latin *rostrum* jelentéseit. (Figyelemre méltó, hogy a „nagy levél" jelentésű *lapi, lapu* szavunk a népköltészet szerelmi szimbolikájában ugyanazt jelenti, mint a latin *labia*. BERNÁTH 1982: 23. A két szó a nyelvtudomány szerint nem áll rokonságban egymással.)

Hasonlóképp szaporíthatók „rózsáink" azon alapszavak révén, melyekben a hangátvetés törvényének megfelelően két mássalhangzó fölcserélődött, miközben eredeti jelentésüket megőrizték. (E szavakra is áll természetesen a hangmegfelelés szabálya.) Ezzel egyúttal visszaérkeztünk kiindulási pontunkhoz, hiszen olyan szavak tartoznak e körbe, mint a magyar *vér, vörös, pír, piros, pirkadat, pernye, parázs, pörc, bíbor, bor* (persze vörösbor); a görög *püroeisz* (lásd fentebb), *porphüra* („bíborszín"; ebből képződtek azok a kőzetnevek, melyekben színük miatt a *porfír* szó szerepel, például *porfíros* gránit) *phrügó* („pirit"), *phrüktoi* („fáklya", „tűzjel"); a latin *ferrum* („vas"), *flos* („virág"), *furor* („düh", „vak szenvedély", de „tomboló szerelem" is), *purpureus* („bíbor"); ebből angol *purple*, továbbá a szintén angol *blood* („vér"; lásd német *Blut*), *blossom* („bimbó"), *blush* („elpirul"), *boar* („vadkan"), *copper* („réz" a latin *cuprum*ból), *fire* („tűz" a görög *pür*=„tűz" szóból), *flesh* („hús"). A vadkan mint Mars isten állatalakja kerülhetett ide; a francia például *sanglier*-nak nevezi, ami a *sang, sanglant* („vér", „véres") szavakat asszociálja.

A rózsaszín eredeti névadója a tövises vadrózsa (a „csipkebokor") halványpirosassá színeződő, öt szirmú egyszerű virága. A rózsát egyetemlegesen a szerelem virágának, a piros színt és árnyalatait pedig elsősorban a szerelem színeinek tekintik. Eredendően a testi, úgymond földi szerelem jelképei voltak, később, a keresztény vallásos misztikában a spirituális avagy égi szerelmet (Isten, Krisztus, a Szentlélek illetve a Szent Szűz és a hívő közti kölcsönös, „lángoló" szeretetet) szimbolizálta (lásd a Szent Szív ábrázolásait). Ennek köszönhető például, hogy a bibliai égő tövisbokor (egy pontosan nem is azonosítható akácia-féle) az európai nyelvekre való átültetés révén csipkebokorrá (azaz vadrózsabokorrá), illetve egyes változatokban szederbokorrá változott. A Szinaj-hegyi Szent Katalin-kolostor falánál nőtt ősöreg szederbokorról regélik például, hogy ez volt Mózes égő tövisbokra.

A képkapcsoláshoz alapul szolgált, hogy a Nap, tűz, láng valóságos és jelképes színe szintén a piros ősidők óta. Ezért beszél már az ókori költő is lángoló szerelemről, illetve ezért lesz a Nap virága is a rózsa (lásd *rozetta*).

Elsődlegesen azonban a szerelem istennőjének, Venusnak szentelték az ókorban. Venust, görög nevén Aphroditét, az etruszkok Apru istennőjét – ő utána kapta nevét április hava – *Flora*, azaz „Virág" néven is tisztelték. Ünnepét, mely a Vénusz bolygó havába, április végére, május elejére, a rózsavirág-

zás csúcsidejére esett, Floraliának nevezték. A Floralia a keresztény rózsaünnepek pogány előfutára volt (Lásd Pünkösd, pünkösdirózsa). Mint a szerelem olümposzi úrnője tulajdonképpen a női nemiszervet (a vulvát) személyesítette meg (míg társnői, a földistennő – ebben az összefüggésben – az anyaméhet, a holdistennő a hyment); a görögök azért tették meg a vulvára emlékeztető rózsa istennőjének.

Egy mitikus hagyomány szerint a (vad)rózsa virága fehér volt eredetileg, ám amikor Venus haldokló kedvese, Adonis segítségére sietve épp rózsabokrok közt furakodott át, egy rózsatövis megszúrta, s a *láb*ából (?) kiserkenő vér a fehér szirmokat vörösre festette. Tudjuk, hogy a *láb* a férfiakra vonatkoztatva a hímvessző euphemisztikus megnevezése a mitikus történetekben; a fentiek alapján úgy tűnik, (isten)nők esetében is a nemiszerv helyett áll. Eszerint az elbeszélést metaforaként is fölfoghatjuk, amelyben a fehér rózsa a szüzességet vagy egyszerűen csak a női tisztaságot jelképezi, míg a szirmokra kenődött vér a *defloráció* jele, vagy a tisztátalanságé, azaz a mensesé. Ebben az összefüggésben a *defloráció* szószerinti jelentése különösen figyelemreméltó („virágtalanítás"), egyben megtermékenyítés értelmű is, hiszen a virág természetes körülmények között beporzása után indul hervadásnak; bibéje, töve ezután kezd bogyósodni. Közismert irodalmi földolgozás ennek a metaforának az ifjabbik DUMAS *Kaméliás hölgy*ében található. A könnyfacsaró színdarab perdita-hősnője, ha rendelkezésre tud állni, fehér kaméliát tűz magára, ha megvan a baja, pirosat.

Említésre érdemes, hogy a fémek közül a réz volt a rózsaistennő attribútuma, mely latin nevét (*cuprum, cyprium*) Ciprus szigete után kapta, ahol egy hagyomány szerint Venus született. (A szigeten a rézkor fontos rézlelőhelyei voltak.)

Asztrológiai kapcsolatuk folytán a rézzel mint a Vénusz bolygó (Esthajnalcsillag) jelképes fémével s annak szexuális vonatkozásaival a néphitben, így például a tündérmesékben éppúgy találkozhatunk, mint ma is élő szólásokban. „Rézfaszú bagolynak" hívták a mesebeli vasorrú bába hiedelmi állatalakját („réz" és „vas", mint láttuk, illetve „fasz" és „orr" megfelelnek egymásnak); a mesében a Nap, Hold, Csillag (Szél, azaz a Vénusz) hármasát az arany, ezüst, réz féme (= fénye) képviseli (a réz színe a hajnalpírt vagy az alkony vörösét szimbolizálja). *A tetejetlen fa* című mesében a piros égalja ugyanakkor azt is jelzi, hogy a boszorkány (Venus) haragszik.

Ami szólásainkat illeti, BERNÁTH BÉLA a „kivágja a rezet" és más „rezes" szólásunknak szexuális (első) jelentést tulajdonít; elemzi a *„válogat a rézitcében* valószínűen 'válogat a lányokban' jelentésű szólást, a *réziskolát*, a szerelem iskoláját, s mindenekelőtt a *rézajtót*, mely mögött a szerelem lakik." Mint írja, a „réz vörös színe is a nemiség színét idézi fel. Épp ezért gyakori jelző népdalainkban

is: '*Réztepsiben sül a málé.*' Majd menyasszony löszök már én. '„Végkövetkeztetése: a réztepsi a vulva, a „sütés maga az aktus" (BERNÁTH 1986: 231 skk).

A *róka*, mint vénuszi állatszellem a magyar folklórban hasonló jelentéssel bír. Lásd a *Rókamenyasszony* vagy a *Feleségszerző róka* című mesékben, illetőleg a népdalban, amiben a kis lompos, vörös (angolul *ruddy*) szőrű húsevő félreérthetetlenül a női nemiszervvel azonosul:

„Kis kertembe uborka,
Reákapott a róka..."

Ravaszdink emellett az anya*rozs* vagy gabona*rozsda* szimbolikus állatalakja is volt (JANKOVICS 1990: 182). Szemben a rézzel azonban, mely kizárólag Vénusz attribútuma, a róka – vörös szőre okán – napállat is lehet, csakúgy, mint ahogy a rózsa napvirág (ennek az ellentmondásnak a feloldására még sort kerítünk alább).

De szexuális mellékjelentése van a korábban fölsorolt szavak majd mindegyikének, mint – itt-ott jeleztem – már. Így például – említésünk sorrendjében – a harmatnak (latin *ros*), amit BERNÁTH BÉLA a kilövellt spermával azonosít (a harmatos rózsa ebben az összefüggésben a vulvát szeretkezés után jelképezi), a *retek*nek, *répá*nak, a *rokká*nak, azaz a *keréknek* (latin *rota*), a *rostély*nak, a sütésnek (angol *roast*, francia *rőtir*), a *rét*nek (latin *rus*), a *rágás*nak (latin *rodere*), az orrnak, szájnak (*rostrum*), továbbá egy sor olyan szónak, amit nem is említettem, bár e körbe tartoznak: például az angol *road*nak („út"), vagy a mi *erdő, lovagol, ránc, reszel* (angol *ride*), *rés, rétes, ripacsos, rocska, rongy, ropog, rúd, rúg, ruha* (angol *robe*) szavunknak. Idézzünk a szerző gyűjtéséből néhány példát mutatóba. A *retek*re:

„Csuhaj, retek, be szeretlek,
Megőszülhetsz, míg elveszlek." (i. m.: 184)

A *rét*re: *„más ember tilalmas rétébe vágta kaszáját* 'más feleségét, szeretőjét látogatja'." (I.m.: 49.) Útra, utcára: „'Hadd *pörögjön ez az utca'*; Hadd dobogjon ez az utca'. Ez az 'utca' kétségtelenül a vagina, mint az angolban a *lane, love lane, cock alley, blind alley, road* szavak ilyen jelentése bizonyítja." (I.m.: 182.) *Erdő* szavunk, mely az *ered* ige főnévi alakja, és ilyeténképpen kétségtelenül termékenységértelmű, „kis kerek erdő" jelzős szerkezetben a mesék és dalok szövegében a szeméremdomb szőrzetét jelképezi: „Népdalaink szép kerek erdeje, bár valójában nem is kerek, mint már bizonyítottuk, a női pubes, közepében a két szál vessző a férfi és a női vessző egyesülését jelenti..." (i.m.: 316). A *ruhá*ra: „a ruhaneműek, a kalaptól a lábbeliig a női nemi szervet, a fej és a végtagok, melyeket amazokba bújtatnak, a phalloszt jelképezhetik. Ezért is nevezi a vulgáris francia nyelv a vulvát *habit à vit* (a penis ruhája) névvel." (I.m.: 138.)

BERNÁTH szótárát még két példával hadd egészítsem ki, jelzendő, hogy a sor sokáig folytatható még, ha nem is a végtelenségig.

Itt van például *rügy* szavunk (1684-ből), melyet etimológiai szótárunk ismeretlen eredetűnek tart, és *rigya (ragya?), rücskös* szavainkkal hoz kapcsolatba. (Kétségtelenül a rügy rücsök, ragya az ágon, de nem akármilyen ragya: ez utóbbi ugyanis a már taglalt *rozsda,* gabonarozsda szavunk alakváltozata!) A rügyről, rügyező ágról azonban azt is tudnunk kell, hogy noha zöld levél sarjad belőle, ő maga rendszerint piros, s hogy „a rügyes vagy ágas vessző a szaporodást jelképezte és biztosította" (i.m.: 320), így BERNÁTH nyomán haladva a rügyet a clitoris jelképének (is) tekinthetnők.

Az amerikai angolban *rooster* a kakas neve. Nemcsak azért említem meg, mert a baromfi hímjének vörös a taraja és gyakran lángszínű a tollazata, vagy mert a Nap, a tűz (lásd „tűzkakas"), a hajnali világosság és a férfi nemi erő jelképes madara volt (angol *cock*=„kakas", „fasz"), bár mindez biztosan hozzájárult a szó atmoszférájához. A *rooster* a „kakasülő", „a hely, ahol a tyúkok megülnek", elsősorban ág vagy valamilyen *rács* illetőleg *rúd*féle jelentésű *roost* szó képződménye (vö. to *rest*=„megpihen"). Ehhez a jelentéshez viszont éppúgy szexuális színezetű asszociációk társulnak, mint magához a kakashoz.

Azt hiszem, e példasor meggyőzően bizonyítja, hogy nemcsak hangalakjukat és hangulatukat, hanem a szókép logikáját tekintve is lehet köze egymáshoz a mi felfogásunk szerint egymástól távoleső szavaknak és fogalmaknak. Ne feledjük, hogy a nyelv alapszókészletét analógiákban, metaforákban (mitopoétikusan) gondolkodó emberek teremtették, s hogy a nyelv fejlődésének a legújabb korig a mesemondó parasztemberek és mitikus mintákon nevelkedő költők nyelvi leleménye szabott irányt.

Venus szerelem-, tenger- és planétaistennőnek jó néhány attribútumát Szűz Mária örökölte meg. Egyebek közt a Hajnalcsillagot és a rózsát. (L. 19–20.o.) A középkor folyamán a szent, égi szerelmet Isten anyjához társították, ám a profán, földi szerelem úrnője továbbra is Venus maradt. Mindemellett magát a pogány istennőt is felemás természetűnek tartották a reneszánsz humanisták, mégpedig antik hatásra. A kétféle szerelmet követelő vénuszi kettős ideáját már PLATÓN megfogalmazta Erósz kettős természetéről szólván a *Lakoma* dialógusában. (A későbbiekben idézem is, a 231–232.o.-on.)

Persze az ókori bölcs egészen más célból különbözteti meg a közönséges és dicséretre méltó szerelmet, mint a majdani keresztény gondolkodók. Nem kis részrehajlással a „fiúszerelmet" dicsőíti oldalakon át, a „másik Erószt", „az égi istennőnek a sarját", „akiben nincs semmi női, csakis férfitermészet". PLATÓN elképzelése nem következik szervesen a mítoszi hagyományból, hiszen semmi értelme nincs annak, hogy a homoszexualitást nőnemű istenség alá rendelje bárki is (tévedés ne essék, PLATÓN, mivel hidegen hagyja, nem fog-

lalkozik a leszboszi szerelemmel), a reneszánszban a gondolat mégis életre kel, ami annak tulajdonítható, hogy e korban a fiúszerelem is reneszánszát éli (mivel a dekadens katolikus egyház, de a világi hatalom is szemet huny e „bűn" felett), különösen a humanisták és a művészek körében. PLATÓN elméletéhez az szolgálhatott alapul, hogy a mitikus hagyomány szerint Aphroditénak és „intellektuális" naptári szomszédjának, Hermész istennek volt egy közös, kétnemű gyermeke: Hermaphroditosz, aki a homoszexualitást ma is megszemélyesíthetné, amennyiben a melegek között sokan vannak, akik – legalábbis lélekben – kétneműek. (Feltevésem mellett szól, hogy a görög *rhodon* semlegesnemű szó.) A leszbikus nők közül sokan öltözködnek férfiasan, a meleg férfiak között sok a nőies küllemű. A transzszexuálisok mindkét nemből át is operáltatják magukat.

Természetesen a „plátói szerelem" fogalma PLATÓN előtt is létezett, csak talán mást jelentett, mint amit PLATÓN vagy mi értünk alatta. Venus Coelestis eredetileg éppoly kézzel fogható volt, mint Venus Vulgaris, csupán elérhetetlen a halandó ember számára. Ezért, pontosabban azért nevezték Éginek, mert az égen található: ő volt az Esthajnalcsillag megszemélyesítője. Az égi szerelem az ő kultuszát jelentette.

PLATÓN és a neoplatonikusok ferdítése ellenére Aphrodité égi, földi természete, majd osztozkodása e funkciókon a keresztény Istenszülővel a képzetfejlődés irányát jelzi, s biztosak lehetünk abban, hogy a rózsa eredetileg Venus Vulgaris húsos virága volt, s csak később lett a pogány planétaistennő étheri jelképe. Ezt bizonyítja a *rhodon* szó kétértelműsége is. (E kép, a virág és a női nemiszerv megfeleltetése jelképi szinten egyébként nem áll egyedül az ógörög nyelvben: *mürton*=„mirtuszbogyó", „csikló", *mürtai* – szintén a mirtusz görög nevéből képezve „szeméremajkat" jelent. N.B. a mirtusz is a szerelemistennő virága volt; ezért kötnek ma is esküvői csokrot belőle.) A metafora igen kifejező, könnyen maga elé képzeli az ember. „... a rózsát a szeméremajkakhoz való színbeli és alaki hasonlósága (összeboruló szirmaival) tette meg a női külső nemi szerv metaforájává, s ebből vált a rózsa a fiatal lány, a szerető szimbólumává ('édes rózsám')." (BERNÁTH 1986: 8.) Az elvonatkoztatás még későbbi fázisait jelzik az olyan női nevek, mint a Róza, Rozália, Rosalind, Rosemary, Rosie, Rosita, Rózsika. (Noha a Rosemary név a *rozmaring* tulajdonnévi alakja, a fűszernövény majdnem olyan fontos szerepet játszik a szerelmi szimbolikában, mint a rózsa –, hogy mást ne mondjak, menyasszonyi pártába fonva, a vőlegény kalapján, vőfélyek botján sokhelyütt az esküvők virága –, alighanem éppen a rózsát idéző neve okán.)

Mint jelkép a rózsa mindeközben „égi" jelentését is megtartotta a mai napig. Mind a világi, mind a vallásos költészet valamint ábrázoló művészet ezernyi példája e „kettős" kép tartósságát tanúsítja. Mint tárgyunkhoz illőbbet, csak a világi irodalomból említenék példát, talán a leghírhedettebbet, mely a

rózsa=vulva metafora kontinuitásának ékes bizonyítéka: GUILLAUME DE LORRIS és JEAN DE MEUNG *Rózsaregénye (Roman de la Rose)* ez, a középkori francia költészet didaktikus remeke. A XIII. századi költemény tárgya az udvari szerelem, amelyet a „rózsa" keresése allegorizál. A szerzőpáros a Szent Grál felkutatásának népszerű és ismert legendáját használta föl profán művéhöz mintaként. A „rózsa" föllelése a költeményben a szerelem beteljesülését jelenti. Kell-e mondanom, hogy a kérdéses rózsa mit jelképez.

Alapjában véve „rózsakeresés" a tündérmesék főtémája is. Az ifjú hős azért indul útnak (Feketevárosba, az alvilágba, Tündérországba), hogy elrabolt vagy elvarázsolt szerelmét megtalálja. A hősnőt, szakszóval a „keresett személyt" sokszor hívják Rózsikának, Rózsának, Rozáliának (*Világszép Sárkány Rózsa, Ráró Rózsa, A huszárkatona meg Fejér Rozália* és más mesék). Más rózsás „keresett személy"-nevek: Rézi, Ribike, Rora, Rosella, Rózsás Panni, Rudinca nem kevésbé kifejezőek, ráadásul sokat elárulnak a mesék értelméről.

Megtudhatjuk belőlük például, hogy a tündérmesék hűebbek a PLATÓN előtti antik hagyományhoz, mint a *Rózsaregény*. A *Rézi* név például világosan utal a vénuszi hősnő fémére *(Rézi, a molnár lánya), Rora*, egy román mese hősnője név szerint is a hajnalt, a hajnali harmatot személyesíti meg. *Rora* harmatból lett, s ha a ládát, amibe Szent Vasárnap elrejtette, kinyitják, a világra egyszeriben ráhajnalodik *(A szép Roráról)*. E példák világossá teszik, hogy a tündérmesék nem kizárólag szexuális jelentésű szerelmi történetek. A keresett „Rózsa" földi értelemben a vágyott Venus Vulgaris, a vulva megszemélyesítője ugyan, de az *igazi* Vénuszt, Venus Coelestist, azaz az Esthajnalcsillagot is megszemélyesíti. A mesei leánykeresések asztrális síkon azt örökítik meg, amikor a Nap a Vénusz (ez esetben Hajnalcsillag) nyomában jár. Egyébként az antikvitásban úgy mesélték e jelenséget, hogy a hajnal istennője (görög nevén Éósz, latinul Aurora) a Nap szekere előtt jár, annak érkeztét hirdeti.

Nemcsak rózsás nevet viselnek a mesehősnők, de rózsát is lépnek, arcukon rózsa nyílik, rózsaszirom hull a szájukból, ha nevetnek; rózsabokorrá változnak (többek közt), ha elvarázsolják őket, s újjá is rózsából születnek (a *Gyöngysíró leány* típusú mesékben). Rózsás Panninak, a hasonló című mese hősnőjének rózsa nő az arcán, míg mostohanővérének, Tüske Katinak tüske (vö. a tövis nélküli rózsáról mondottakkal, illetve Vénusz két természetével). Erről óhatatlanul egy PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM gyűjtéséből való pünkösdölő jut az eszembe:

„Nem anyátul lettél, *Rózsafán termettél,* *Piros pünkösd napján* *Hajnalban születtél.*	*Eb anyátul lettél,* *Kökényfán termettél,* *Tátos Luca napján* *Éjfélben termettél."*

(Angyal és ördög)

(Ha az olvasó nem tudná, a kökény tüskés növény.) A mostohanővérek a mesében és az idézett dalszövegben egyaránt Vénusz kettős természetét (bűbájos Hajnalcsillagságát, boszorkányos Estcsillag-voltát) illetőleg az év világos és sötét felét megszemélyesítő ambivalens istennőt testesítik meg; a májusi Pünkösd szemben áll a naptárban a decemberi Luca-nappal. Ha már PÁLÓCZIT idéztem, egy általa gyűjtött népszerű szerelmes énekből kiderül, mit értsünk a mesecímben fentebb már szereplő Rárón:

„Erdőkön, mezőkön járó,
Térj vissza ékesen szólló szép ráró,
Csendesítsed szárnyaid,
Álljanak meg már elfáradt lábaid.
Szívem sebesíted,
Víg kedvem epeszted,
Éltem rövidíted,
Mert bizony éretted
Kész vólnék letenni én életemet."

(Ráró)

Ráró szavunk szláv kölcsönzés, és ragadozómadarat jelent. A dalban a gyorsan szálló madár az utólérni vágyott, tovaillanó csalfa szerető jelképe, a mesében viszont emellett még mást is kifejez: egyrészt lélekmadár (a mesei vándorlás mindig lélekutazás!), másrészt planéta-szimbólum (az ég vándorait már a korai ókorban ábrázolták szárnyas lényeknek), és valószínűleg e néven hangalaki hasonlóságból lett vezetéknév a Rózsa mellett. A *Ráró Rózsa* című mese a *Rózsa és Viola* típusú mesék közé tartozik, melyek jellemző motívuma, hogy a pokolból menekülő szerelmesek útközben többször átváltoznak, hogy az őket üldöző ördög ne ismerje föl őket. Ennek során változik a menekülő leány többek közt róróvá, azaz sólyommá. (Lélekmadár-voltára nézve: Rózsa az alvilág lakója, hiszen *Ráró király,* azaz az ördög lánya.)

Megjegyzem, a típus férfihőse – általában ő viseli a Rózsa nevet – *réce, ruca* lesz, amikor madárrá változik; vélhetnők, megintcsak a hasonló hangzás miatt állt erre a madárnévre a szája a mesemondóknak. A költöző víziszárnyasok, különösképpen a lúdalkatú vándormadarak: a hattyú, a vadludak és a récefélék mindenütt fontos szerepet játszottak a mitológiákban mint lélekmadarak, (planéta)istenek állatalakjai. A finnugor teremtésmítoszokban a bukóréce demiurgosz, ő hozza föl a tenger fenekéről a föld teremtéséhez szükséges iszapot. A *Kalevalá*ban búvárkacsa költi ki Ilmatar „ősvízanya" térdén a világtojást (fészke, mint az az uráli mitológia párhuzamaiból kideríthető, a Fiastyúk csillagzatot jelképezi). Az obi-ugor mitológiában a Fiastyúk – *Récefészek* néven az égisten planétagyermekeinek szülőotthona. Kacsafiaknak nevezi az égi vadá-

szokat, a Nap és a Hold istenét a csodaszarvasmonda több uráli változata. Más mítoszokban a napisten Lúd fejedelem néven szerepel. *Réce* alakban tisztelték nővérét, egyben feleségét, Xoli-Kaltest, azaz Hajnalasszonyt, akiben Aphrodité északi megfelelőjét tisztelhetjük. A görög istennőnek viszont a szent vízimadara a vadlúd volt, míg Apollón napisten hattyúszárnyakon kelt át a túlvilágra. Csillagos háttere e tollas történeteknek van a görög mitológiában is, hiszen a szóban forgó hattyú valójában a Tejút hasonnevű csillagképe.

Noha *réce* szavunkat *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* hangutánzó eredetű elnevezésként határozza meg, azzal együtt, hogy a madár neve más nyelvekben is hasonlóan hangzik (német *Rätsch,* albán *rósë*, román *rátâ,* szlovén *ráca*), én ezt is – mint azt korábban kifejtettem (l. a Káár! c. fejezetben) – a mitopoétikus gondolkodás nyelvfejlődésben játszott szerepe mellett szóló bizonyítéknak tekintem. A jelenséget, miszerint a szavak hangalakja és jelentése között, különösen a hangutánzó szavak esetében mitologikus, szimbolikus kapcsolat mutatható ki, hangszimbolizmusnak neveztem el. *Réce (ruca)* és *rózsa* szavunk, meg a többi felsorolt szó viszonyát illetően ez azt jelenti, hogyha a gyökerük nem is közös, a mesemondók, népdalénekesek összeültették őket. (Vö. orosz *ruszálka*=„vízitündér", román *ruszáli*=„pünkösd", magyar *ruta, rutafa*=„világfa", „Tejút".)

Visszatérve a mesékhez, a vándorló hőst olykor repülő rózsa vezeti „rózsájához", Rózsikájához, éppen úgy, ahogy a Hajnalcsillag látszik „kivezetni az alvilágból", azaz a látóhatár mögül a kelő Napot. *Ráró Rózsa* egy fekete rózsát ad szerelmesének azzal, hogy eressze szélnek, s akkor az hozzá (a pokolba) vezeti. *Az ördög leánya* című mese hősét az ördög egy elöl kék, hátul piros lánggal égő csipkebokorra ülteti, az viszi a pokolba jövendőbeliéhez. *Az aranyfogú testvérek* című mesében a szélbe vetett hervadt arany rózsa halott bátyjához vezeti a hőst.

A rózsabokor, melyről a sors jelző rózsa való, hervadásával, virulásával üzen az odaérkező fivérnek a távollevő fivér hogyléte felől. A szél a magyar néphagyományban a Vénusz planéta uralma alá tartozó elem; jeleztem már, hogy néha magát a bolygót is Szélnek nevezik. Vö. a szólással: ha alkonyatkor „veres az ég alja, szeles nap lesz másnap". Hogy a „szélrózsa" valóban a Nap előtt járó Hajnalcsillagot jelképezi, arra nézve a mozzanat alábbi változata a bizonyság. *Az aranymadár* című mese madárrá változott hősnője kedveséhez (a naphéroszi hőshöz) szálltában azt mondja: „Előttem világosság, hátul setétség." (A Naphoz megy, hát persze, hogy világosságot lát maga előtt!) Egy másik mesében a templomba menet mondja: „Elől világosság, hátul setítsíg!" Hazatérőben onnét meg azt, hogy: „Hátul világosság, elől setítsíg!" (*A bába és az öreg ember.* A templom a Nap otthonának felel meg, úgyis, mint a szellem világosságának lakhelye, de a pogány hagyomány erejénél fogva is, mely szerint Krisztus az

Igazság Napja, Isten a Napban lakik, a keresztény templomokat pogány napszentélyekre emelték stb.) Ez a két varázsige a Vénuszt (és a Merkúrt) megszemélyesítő alakok szájába illik csupán, hiszen hajnalban, amikor a Csillag fölkel, előtte sötét éjszaka („kék láng") van, mögötte a Nap világossága („vörös láng") dereng már, s amikor este lenyugszik, a leáldozó Nap fénye nyomában halad, s őt követi az éji sötétség.

A Vénuszt Naphoz viszonyított helyzete szerint nevezték eleink Hajnal- vagy Estcsillagnak (görögül *Phoszphóros*znak illetve *Heszperos*znak). Ez a kettősség vetült ki az istennő természetére, s ezért jelenik meg a mesehősnő egyszer bájos ifjú leány, másszor egy bűbájos vén boszorka képében. E szerint a két Venusról (Aphroditéről) szóló tanítás is ebben a csillagászati jelenségben gyökeredzik. Venus Vulgaris, azaz a vulvát megszemélyesítő tenger- és szerelemistennő a Napot űző és fölfalással fenyegető „esti boszorkánynak" feleltethető meg a mesékben, Venus Coelestis pedig értelemszerűen a szűz, illetőleg a szűzi tisztaságát visszanyert Naptól űzött tündérnek; a mesei történés éppúgy körkörösen ismétlődik, mint az égen zajló dráma (JANKOVICS 1987: 127 skk).

Az útba igazító rózsa maga a (Rózsa nevű) „keresett személy", erre nézve PETŐFI *János vitéz*e szolgál bizonyítékkal:

„Tündérországnak egy tó állott közepén,
János vitéz búsan annak partjára mén,
S a rózsát, mely sírján termett kedvesének,
Levette kebléről, s ekkép szólítá meg:

'Te egyetlen kincsem! hamva kedvesemnek!
Mutasd meg az utat, én is majd követlek.'
S beveté a rózsát a tónak habjába;
Nem sok híja volt, hogy ő is ment utána...

De csodák csodája! mit látott, mit látott!
Látta Iluskává válni a virágot.
Eszeveszettséggel rohant a habokba,
S a föltámadt leányt kiszabadította."

(27. ének)

A leghíresebb mesebeli rózsa a *Csipkerózsika* mesében nyílik. Ami a szerelmi szálat illeti, a főtéma ezúttal is „rózsakeresés". 100 évig alvó királyleányt a palota köré nőtt vadrózsa tövises rengetege óv meg a kéretlen kérőktől, hívatlan betolakodóktól. De amikor az igazi királyfi jő el hozzá, a tövises ágak elhajolnak előle, s rajtuk ezer virág nyílik. A leány pedig az ifjú csókjától végre felébred.

Beavatás-történet ez, mely jelképes formában a leány nővé érését meséli el. Csipkerózsika álma a szűz gyermeklány alvó érzékeit jelképezi (amikor elalszik, még csak 15 éves), a tövisek a férfiakkal szembeni, e korra jellemző bizalmatlanság, „tüskés" magatartás jelei. Ám amikor elérkezik az idő, érzékei ébredezni kezdenek, s „rózsája" megnyílik behatoló szerelmese előtt.

PLATÓNT és követőit látszik igazolni azonban, hogy nemcsak a vénuszi hősnő, hanem kedvese, a szoláris hős is sokszor rózsás nevet visel a mesében, s ő is kel a rózsából, mint „anyavirágjából" új életre. Hogy csak mesecímeket említsek, íme: *Rózsa vitéz, Rózsa János, Rózsa és Ibolya, Ráadó és Anyicska, Rudolf és Rudinca, Mese egy Rufaót neveő legeenreő, Der liebste Roland.* (A német mesét a GRIMM testvérek gyűjtötték. Roland a mi János vitézünk mása, ő is virágból kelti életre halott szerelmesét.)

A többi idegen hangzású névről: *Ráadó* (*Radó*) szláv (vagy német) eredetű régi utóneveink valamelyikének „értelmessé" magyarítása lehet. A *rad* jelentése különböző szláv nyelveken „vidám", az orosz ebből képzi az „öröm", „szivárvány" jelentésű szavakat. Mindhárom illik a Napot megszemélyesítő mesehőshöz. (Lásd a *Radovan, Radivoj* nevekben. Német példák: *Ratbold, Radolf, Konrad.*)

A német *Rudolf* (germán Hrodolf) nevét LADÓ JÁNOS „Dicső farkasnak" fordítja, de levezethető a *Rotwolf* („Vörös farkas"), esetleg egy *Rudwolf* („Ordító farkas") névalakból is. E nevek a Mars germán epitheton ornansai lehetnének, hiszen a planétaisten állatalakja Európában nem a vadkan, hanem a farkas volt első helyen. (Vö. a Rudráról írtakkal.)

A *Rufaót* név vagy a Rudolf (Rolf) vagy a latin *Rufus* („Vörös") torzított alakja (a cigány mesét, melynek Rufaót a hőse, a tájnyelvi előadáshoz híven jegyezték le). *Roland* LADÓ szerint egyszerűen „vakmerő hőst" jelent.

Noha mind a nyelv, mind a mitológia „tud" hímnemű virágról (a latin *flos*=„virág", *narcissus*=„nárcisz", *ros marinus*=„rozmaring" hímnemű szavak; a *rosa* viszont nőnemű, míg a görög *rhodon* – mint már jeleztem – semleges nemű), a mesehős *Rózsa* neve nem azt jelenti, hogy szerepe vagy neme szerint fölcserélhető lenne szerelmesével, a rózsaleánnyal, aki „anyai személyében" korábban szülőanyja is volt. A rózsás fiúnevek az anyára, vagyis a hős származására utalnak. (Nemcsak a rózsás nevek: lásd a Virágfi János mesehősnevet, vagy a SZIGLIGETI EDE által kitalált *Liliomfi* nevet, amit bizonyára a népmesék ihlettek; gondoljunk a népszínművekre!)

Rózsa János rózsabimbóból lesz, *Gyöngyharmat János* anyja rózsabokorról legördülő harmatcsepptől (!) kerül áldott állapotba (a nevében is említett harmat hajnali születésére is utal). További sorsváltozásai: labdává lesz (szoláris metafora), majd arany*récé*vé, annak fejéből ismét visszanyeri emberi alakját. Ezután újból labdává, végül rózsabokorrá válik; erről társai a legszebb bimbót

lelövik, abból születik „végleg” újjá (*Gyöngyharmat János* című mese). A mese több mozzanata mediterrán eredetről árulkodik, aminek alapján elképzelhető, hogy hősének „vezetékneve” a latin *ros* („harmat”) tükörfordítása. (A *ros* – mint a rozmaring latin nevénél már jeleztem – hímnemű szó!) A *Rózsa János* jellegű hősnevek előtagja is keletkezhetett a *ros* – mitopoézis felől nézve egyébként is logikus – megmagyarítása révén.

A hős kilétére valamint származására utal az a motívum, mely szerint Krisztus csak akkor engedi megszületni, amikor az ég figyelésével megbízott Szent Péter kinyílt rózsabokrot lát fölkelni a horizonton (*A pelikán király*). A képnek nem asztrológiai jelentése van, mint gondolnánk. Feltevésem szerint azt fejezi ki, hogy mihelyt föltűnik az égen a „rózsabokor” – ez szerintem nem más, mint a hajnalpír.

Hasonló értelműek a *Hajnal, Hajnalka, Hajnal János* hősnevek. Ezekben a férfialakokban sem a Vénuszt, hanem az utána kelő Nap megszemélyesítőjét tisztelték. A szóban forgó mesék hősei azért kapják e nevet, mert hajnalban jönnek a világra (lásd a *Fehérlófia* mesetípus keretében).

A mondottakra nézve a keresztény rózsaszimbolika is szolgál példákkal. Eltekintve attól a ténytől, hogy a rózsa bizonyos esetekben napjelképnek tetszik (ilyen a már említett rozetta, forgórózsa, a katedrálisok rózsaablaka, habár ezek inkább napév-szimbólumok; aztán a „karácsonyi rózsa” vagy Krisztus öt szent, vérvirágos sebe), a „naprózsa” valóságos, belső, titkos értelmével eleink tisztában voltak, s azt nem is mindig rejtették véka alá. Jézus születésének jelképes ábrázolásain a gyermek rózsaszirmok közül feslik ki, mint például egy 1520-ban fába metszett, német újévi „üdvözlőkártya”-nyomaton (vö. az óegyiptomi Nofertem-ábrázolásokkal: a gyermek napisten lótusz kelyhéből jő a világra). A híres gyöngyöspatai barokk *Jesse*-oltár fájáról, ha jobban szemügyre vesszük, kiderül, hogy tövis nélküli rózsafát formáz, aminek a tetején, a legfelső ágon nyíló virág kelyhében a Szűzanya ül, ölében a kis Jézussal. A franciaországi Aix-en–Provence székesegyházának gótikus oltárképe a Madonnát úgy ábrázolja, amint Mózes szeme láttára karján a kisdeddel kiemelkedik az égő csipkebokorból.

A rózsa(bokor) ilyetén ábrázolásai a vallásos művészetben azt a szerepet töltik be, mint amit a mandorla (mandula alakú dicsfény). E „fényhasadéknak” ugyanaz a szexuális jelentése, amennyiben a Mennyei Anya ölét, a Tejút hasadékát jelképezi, amelyből a napisten a világra jönni látszik a téli napfordulókor (a téli napforduló égi helye az elmúlt 2000 évben a Tejút és az ekliptika eme „hasadékos” kereszteződésébe esik). A mandorla a reneszánsz világi művészetében Vénuszt keríti (triviálisan szólva: ahogy a „sugaras” szőrzet a szeméremajkakat), míg a vallásos művészetben csak Mária és Jézus körül ragyog. (L. 21–22.o.)

A mítosznak alapvetően kozmikus–természeti tárgyú a mondanivalója, a vallásé is elsősorban az, de már az emberre vonatkoztatva (a „mint a mennyben, úgy a földön is" elve szerint), s a tündérmese is e szellemben az örök körforgásról szól. Ezzel szemben a szerelmi (nép)költészeten már nem Venus Coelestis, hanem – érthető módon – Venus Vulgaris uralkodik.

A rózsabokorban születés a magyar népdalok kedvelt motívuma, de már nem a hajnal szülte fényre, hanem ránk, halandókra vonatkozó természeti kép – rendszerint első személyben megszólaltatva:

„Rózsabokorban jöttem a világra..."

„Édesanyám rózsafája
Engem nyitott utoljára."

Sok népdalban e metaforának fölismerhetően erotikus a témája:

„Rózsis asszony bokrétája
Kigyöngyözött az utcára."

BERNÁTH BÉLA a bokrétát a női nemiszerv, a gyöngyöt, gyöngyharmatot – mint fentebb már jeleztem – a sperma, az utcát pedig a szeméremrés jelképének tekinti. Ennek megfelelően a fenti két sor „Rózsist", vagyis a vulvát szeretkezés után mutatja be, annak szokásos következményével. Mennyire érzékletesebb, szebb a népdal metaforája, mint hozzáfűzött magyarázatunk, miközben híján van minden nemű közönségességnek! (Vö. a *Gyöngyharmat János* című mese kapcsán írtakkal.) Hozzáteszem, hogy az eső, pára, harmat a mitológiákban általában az égatya – vagy a napisten – magját jelképezi.

Aztán: *„Fölmegy a legény a fára,*
A meggyfa tetejére,
Lerázza a meggyet,
Te meg babám, szedjed
Rózsás kötényedbe."

A fára mászó legény a nemi izgalom csúcsára érkezett férfit, az erekciót szimbolizálja. A meggy lerázása a fáról az ejakuláció költői ábrázolása (az ujjra akasztott páros gyümölcsök: szilva, cseresznye, meggy a rokokó erotikus festőinél, például GREUZE képein a férfi nemiszervet jelképezik; a gyümölcs magja a férfimagot). A rózsás kötény, melybe a meggy, jelen esetben a férfimag szimbóluma hull, a vulva jelképe (a kötény épp e testrészt takarja).

Nemcsak a virág, hanem a színe is felbukkan a pajzán dalokban, s nemhogy eltakarná, hanem inkább fölfedi a hátsó gondolatokat:

„Rózsaszínű sík a tutyim kötője,
Legény legyen, aki aztat megkösse."

„A tutyi vagy bocskor olyan női szimbólum, mint a piros csizma. A bocskorkötés szexuális jelentésére céloznak a következő szövegek is: 'Annak adják a leányt, / Ki *felköti bocskorát,'; 'Ki fűzi fel* aratásra a *bocskorokat*?' (...) ide tartozik (...) az angol szlengbeli *to knot* 'csomózni; coire', *to tie up* 'megkötni; terhessé tenni' (...), gyakrabban emlegetik népdalaink a rózsából való bokrétakötést. (...) 'Rózsa, rózsa, százlevelű rózsa, / *Bokrétába kötni* de jó volna'; 'Ott a világ közepe, / Ott árulják a rózsát, / *Köss belőle bokrétát*' (...). A bokrétakötésből vonódott el a bokréta erotikus értelme: az angol *posy, nose-gay* szavak bokrétát és cunnust jelentenek!" (BERNÁTH 1981: 40.) Lásd még *to pluck a rose*=„elvenni valakinek a szűzességét" (szó szerint „rózsát tépni", ami a *deflorálni* rózsára szűkített értelmű tükörfordítása; nem is oly rég még a magyar nyelvterületen is finomkodva *rózsabimbó*nak nevezték a szűzleány még „ki nem feslett" genitáliáit; a szűzleány ellentétére mondták, hogy „feslett", *„rossz* életű").

Hasonló példákat bőven idézhetnénk a műköltészetből is, de minek, hiszen az elmondottakból kiviláglik, hogy a „rózsa" a közelmúltig fontos, többértelmű jelkép volt a poézisben. „Mennyei" hasonlat a szakrális nyelvben (előbb Venus, Hajnalcsillag, utóbb Szűz Mária is), természeti kép (hajnal, harmat) és erotikus metafora a világi költészetben.

Mi maradt ebből mára? Egyfelől úgyszólván semmi, hiszen a versolvasás, mesehallgatás ma már csak keveseknek okoz örömet, s a rózsa mint vizuális jelkép is túl finomnak, túl áttételesnek hat pornografizált világunkban; a divat a szókimondó nyerseség lett. Másfelől azonban a rózsaszín – bátran mondhatjuk: jelképes funkcióját is megőrizve – ellep szinte mindent.

Az eddigiekből kiderülhetett, miért és hogyan lett a rózsaszín (meg a piros!) elsődlegesen a női nem színe. Mára némiképp megváltozott a helyzet, részint mivel a férfi homoszexuálisok deklaráltan a magukénak vallják, a szimbólum „fejlődéstörténetét" tekintve – láttuk már az eddigiekben is – nem teljesen megalapozatlanul, részint pedig mivel a rózsaszín ma már nem annyira a felnőtt, érett nők, mint inkább a kislányok ruházatának és környezetének (a leányszobának) meghatározó színe lett (a kisfiúkéban a világoskék az uralkodó színárnyalat).

A nemi szerepek (különbségek!) idejekorán való megtanulásának és megszokásának a szükségességét a világért sem akarom tagadni, épp ellenkezőleg, ám valahányszor rózsásra púderezett – tán ki is sminkelt –, bűbájos kisbabákat (mármint kislányokat) látok TV-reklámokban, pihepuha rózsaszínbe öltöztetve tetőtől talpig, vagy pláne pucéran, kirúzsozott popóval; selyemszűrőn át fényképezve, amitől olyanok egyfelől, mint a vattacukor, másfelől viszont mint Sylva Christel az *Emannuelle* főszerepében, amikor épp maszturbál; ráadásul még gügyögő, selypegő nagylányhangon is beszélnek az utószinkron jóvoltá-

ból, az a szörnyű érzésem támad – túl azon, hogy a giccses látvány és „hallvány" magában is émelyítő –, hogy cukros bácsik törpe szexbálványait látom föl s alá totyogni, amitől fölfordul a gyomrom. Nem hiszem, hogy túloznék, vagy hogy egyedül én volnék így ezzel. Másfél évvel e tanulmány megírása után került a kezembe BRETT WOOD *Sight and Sound*-beli cikkének magyar fordítása (*Filmvilág, 1994. december*), amit Shirley Temple-nek, Hollywood egykori babaszexbombájának „szentelt". Cikkének végkövetkeztetése: „A gyermekdívától azt láthatták a férfinézők, amitől az álszent filmcenzúra megfosztotta az érett nőket: csókot, ölelést, nyílt érzékiséget." (L. még a közelmúltban meggyilkolt amerikai babaszépségverseny-győztes lányka esetét.)

A taszító hatás főoka éppen az, hogy a rózsaszín, s mindaz, ami átvitt értelemben „rózsaszínnek" nevezhető, tehát például a gügyögés is, erotikusan hat a tudatalattinkra, és célja szerint is az. Ezért olyan hátborzongató a rózsaszínbe „mártott" csecsemősztárok látványa a TV-reklámokban. (A való életben nem, mert a semleges, ilyen-olyan környezet, főleg pedig a gyermek természetessége ez ellen az érzés ellen hat.) Hogy mennyire igazam van, azt a rózsaszín párjának, a kéknek alkalmazása a reklámokban bizonyítja a legjobban. A kék – régóta tudjuk – „ártatlan" szín, egyik jelentésében épp az ártatlanságot szimbolizálta – ezért használják olyan esetekben, amikor gondosan el akarják kerülni, hogy a nézőkben a testi funkciókkal, mindenekelőtt a nemi szervekével kapcsolatos asszociációk támadjanak: ezért kék színű a reklámfilmekben a női tamponra, betétre kerülő vért és a pelenka szennyét szimbolizáló folyadék. (Megintcsak jellemző, hogy ellenpéldánkban is egymás mellé kerül a betét és a pelenka!)

Nézzük a kérdést fordítva. A szerelmesek egymást meglehetősen gyermekdeden és rendszerint gügyögve Édeskémnek, Szívecskémnek, Aranyoskámnak, Drágicámnak, Cukorfalatnak, Cukimukinak, Cuncimókusnak, Babucikámnak hívják, ugyanúgy, ahogy ifjú szülők szólítják – szintén gügyögve – kisbabájukat (vö. angol *Sweetie, Sugar, Dear, Honey, Babe, Baby*). Ezek a megszólítások – más nyelvekben is – önállósultak (lásd *csinibaba, Honey*). Amerikai pincérlányok *Honey*-nak („Mézemnek") szólítják a vendéget, akkor is, ha vadidegen, s az 50-es évek amerikai filmjeiből jól ismert gőgicsélő hanghordozás terjedőfélben van nálunk is – megint csak a televíziónak köszönhetően. Több bemondónőnk formálja úgy a szavakat, mintha azt akarná, hogy a spájzunkban leolvadjon a fridzsider. A becézés újabban a férfiak közt is gyakori: – Köszi szépen – mondja az egyébként normálisnak látszó, javakorabeli benzinkutas, ha borravalót kap. Becéznek a reklámfeliratok, persze, mert a „megcélzott" vásárlóközönség főleg gyermekekből és (házi)asszonyokból áll. (A *Gyümi fridzsi fagyi*, ez a szerencsére mára már eltűnt jégkrém márkanév volt e körből a kedvencem.)

Gyerekkoromban a kislányok játékbabái rémisztően hatottak rám, talán azért, mert bár élettelenek, mégis szemérmetlenül elevennek hatnak; kifestett

lárvaarcuk giccsesen édes babapofácska; porcelán vagy kaucsukbőrük malacrózsaszín. (Nyilván nemcsak rám hatottak így, a horrorisztikus krimifilmekben gyakran használnak hatáselemként kócos, „vak", széttört fejű játékbabákat.) Ilyen volt anyám menyasszonyi ruhás (!), életnagyságú alvóbabája, nagyanyám vörös hajából készített parókájával (azért emlékszem rá, mert még a nővérem is játszott vele). Régen is ilyen babákat gyártottak tehát, de mindet alulmúlja e téren a *superdoll*-ok közül is a „legrózsásabb": *Barbie,* aki nem is baba igazán, hanem inkább „bébi", hiszen pont úgy néz ki, mint az őt reklámozó filmekben szereplő eleven mása; a Barbie-baba egy felnőtt szexbomba kicsinyített műanyag modellje.

Természetesen tudom, hogy a csecsemő nem véletlenül vált ki ahhoz hasonló óvó, védő reflexet a felnőttekből, mint amilyen reakciót az úgynevezett nőies nő provokál ki külsejével és viselkedésével a legtöbb férfiből. A természet célja végső soron mindkét esetben ugyanaz: mivel hosszú évekbe telik, amíg a gyermek fölcseperedik és megáll a saját lábán, a családnak együtt kell maradnia; a gyermek ehhez gyermekdedségét kapja segítségül a természettől az apa óvó, védő reflexeit kiváltandó, az anya a szexepíljét „dobja be", hogy – CZEIZEL doktor szavával élve – „hűséghormon" termelésre késztesse a férjét. Ezért van bizonyos mértékig elfogadható hasonlóság babák és csinibabák között, de ami túlzás, az túlzás. Különösen, ha a cél érdekében az ember be is avatkozik, aminek talán a legkirívóbb példája a Jackson-família, melynek minden tagját „babává" operálták át: Nemcsak Janetet és nővéreit, hanem fivérüket, Michaelt is, akit – a sors fintora? – nemrég pedofília (kisfiúk megrontása) miatt fogtak perbe.

Az amerikai rajzfilmek *pozitív* hősnői édeskés női figurák, akik a fenti okokból gyermekdedek (játékbabaszerűek) és szexik egyszerre. Ja, és majd elfelejtettem, rózsaszínűek. Ilyen volt a műfaj 30-as évekbeli jenki hősnője: *Betty Boop* (B.B., mint Brigitte Bardot), aki csak azért nem rózsaszín, mert gyártói még nem alkalmazták a színes technikát; aztán DISNEY kevésbé zavarba ejtő, ám hasonlóképp cukorfalat *Hófehérké*je, aki viszont a nevével ellentétben tényleg rózsaszín; s hogy egy újabb keletű rajzolt szexbombát említsek, a rózsaszín, piros és bíbor különféle árnyalataiban játszik Roger nyúl felesége a *Roger nyúl a pácban (Roger Rabbit)* című vegyes technikájú filmben.

A fentiek illenek a rajz- és bábfilmek rózsaszínű állathőseire is: *Miss Piggy*re a *Sesamee Street*ről (ó, rózsaszínű malackodás!), a *Gumimacik*ra (*Gumybears*; a gumi rózsaszínű nem?) az *Én kicsi pónim*ra *(My little pony).* A hatást csak kivételesen enyhíti az idézőjelnek szánt humor, mint *Miss Piggy* vagy a *Rózsaszínű párduc* esetében; ámbátor az ő esete más, ő ugyanis „férfi", és fajtájától idegen színe az idézőjel (ha jól értem az alkotói szándékot). A humor teszi „ehetővé" a *Playboy*-magazin karikatúra husikáit, például *Little Annie Fanny*t,

ugyanakkor a *Vargas-girl*ök és a lap fotózott nyuszikái „vattacukik" mint rendesen.

Még a legnagyobb filmsztárok között is a babaarcúak (voltak) a legnépszerűbbek: Amerikában Marilyn Monroe és Liz Taylor, Európában Brigitte Bardot és Romy Schneider (és még sokan mások,... hogy stílszerű legyek). Nagy csodálkozó, ártatlan (kék) szemek (vagy éppen fátyolos tekintet); telt, duzzadó ajkak; sima, rózsás bőr, kerekded formák. A csecsemőkra jellemző tulajdonságok ezek, de a férfiak zömét is leginkább ezek szédítik el. A humán etológusok szerint ezek a jegyek épp gyerekességüknél fogva késztetik a férfiakat arra, hogy meg-... – khm –, szóval hogy megvédelmezzék a nőket. A „Lencsi baba" azoknak a nőknek találó beceneve nálunk, akik ilyen adottságokkal rendelkeznek. (A „lencsi" a fényképezőgép optikájára utal, s nagy, tágult pupillájú szemeket jelent.)

A rózsaszínnek az a szerepe, hogy a kívánt hatást növelje. A ki- vagy elpiruló bőr, ami akár zavar, akár nemi izgalom, akár enyhe fizikai erőkifejtés velejárója, a szem fokozott csillogásával, a felgyorsuló lélegzet miatt az ajkak szétválásával jár együtt rendszerint, megszépíti az arcot (az ajak is jobban csillog a szokottnál, mivel a szapora légvétel miatt kiszárad, s ezért a médium önkéntelenül is nyalogatja). A kikészítés szokása, az ajakrúzs, szájfény, szemcsepp, pirosító használata ennek fölismerésére vezethető vissza. Az ajak kivörösödése és megduzzadása a szexuális izgalom, a szeretkezésre való készség látható jele. (Ha nincs vágy, a szilikon is megteszi.) A fizikai izgatás, például a heves csókolózás ugyanezt váltja ki. A szétnyílt, rózsás ajkak – írja DESMOND MORRIS –, a rózsaszínű szeméremajkakra emlékeztetnek és „a női ajkak labiát utánzó szerepét a reklámok erotikus, szexuálisan ingerlő fényképeken gyakran hangsúlyozzák phallikus tárgyak alkalmazásával, amiket a nyitott szájhoz közelítenek, vagy lágyan elváló, vörösre mázolt, nedvesen csillogó ajkak ábrázolásával" (MORRIS 1987: 239, 241).

A rózsaszín tagadhatatlan szexuális jelentése – és jelentősége! – csak részben tekinthető a történeti fejlődés, az emberi gondolkodás eredményének. Hasonló szerepet játszik a természetben is, mégpedig az evolució mindegyik fokán, ha nem is olyan mértéktelenül, mint az ember életében. Ha lefelé lépdelünk a magunk eszkábálta ranglétrán, itt van mindjárt a nősténymajmok „hátsója", mely peteéréskor kivörösödik és megduzzad. A nőstény ezzel jelez a hímnek, mégpedig a fajfenntartás szempontjából legalkalmasabb időpontban. A kutyák esetében a magyar igen találóan „tüzelésnek" nevezi azt az időszakot, az angol pedig azt mondja: *she is on heat* („fel van hevülve"). Ez a „lángoló szerelem" állapota az emberre vonatkoztatva. (Mivel a szexuális izgalom hőmérséklet emelkedéssel jár, a tüszőrepedéskor is a nők testhőmérséklete előbb mélypontra zuhan, majd hirtelen megemelkedik – a családtervezésnek a rend-

szeres hőmérőzés az egyik fontos segédeszköze –, továbbá, mivel a tűz éget, és ezért a vöröst és árnyalatait „meleg" színeknek nevezzük, azt kell mondjuk, hogy a nyelv csak a természetben tapasztaltakat fejezi ki, amikor „tüzelésről", szerelmi „lángolásról" beszél; általánosabban szólva, amikor egymástól látszólag távoleső fogalmakat rokon hangzású szavakkal fejezi ki, a lehető legkövetkezetesebben jár el.)

Bonyolítja a dolgot, hogy nemcsak a nőstény-, hanem a hímmajmok ülepe is olykor piros színben játszó ülőgumóvá duzzad (például a páviánoké). A madárvilágban a szexuális kihívás eme jelei elsősorban a hímekre jellemzők. A tyúkalkatúak körébe tartozó fácánok, fajdok, baromfiak kakasa dürgés idején ragyogó rózsapiros bőrduzzanatot produkál teste legfeltűnőbb részén: a fején és olykor a nyakán. A házikakas hogylétéről árulkodik a taraja; pirosan ágaskodik, ha „formában van", színtelenül fityeg, ha nem érzi jól magát. A hím fregattmadár torokzacskója felfújásával adja tudtára a tojónak, hogy kész fészket rakni. Ha célját elérte, az óriás, fényes, rózsaszín hólyag lelappad, a nászidőszak végeztével pedig alig észrevehető, kis vörös, csupasz folttá válik. Más madárfajok hímjei az adott (nyári) időszakban a szokottnál élénkebb színű nászruhát öltenek, sok madárfaj kifejlett hímje télen-nyáron feltűnő, pirosas díszruhában kelleti magát, egyes fajok esetében mind a hím, mind a tojó a vörösök árnyalataiban pompázik egész éven át, ismét más fajokon csak az élénkpiros csőr, esetleg láb az egyedüli feltűnő szín (a skarlát ibisztól a rózsás flamingóig, a kardinálispintytől a pirókfélékig, a rózsaseregélytől a süvöltőig, a kármingyurgyalagtól a vörösbegyig számtalan példát sorolhatnánk fel, de csak egy daruféléről szólnék egy idevágó érdekesség miatt bővebben – egyébként a többi daru is visel figyelem felkeltő piros fejfoltokat, toroklebenyt –; a kanadai daru ez, mely tollazatának vöröses színét annak köszönheti, hogy vízben állva, nedves csőrrel tollászkodik, s szó szerint a vízben oldott vasvegyületekkel festi tollait vörösre. Lám, lám, minden mindennel összefügg!)

Az alsóbbrendű gerincesek világából a lazac példája a legismertebb. Bőre ugyanis ívás idején élénkpirosra színeződik, és még az ikrája is, mely a jövendő nemzedéket rejti, narancsvörös színű. A halakról és a vizek más, alsóbbrendű lakóiról ugyanaz mondható el, mint a madarakról; nem is hinnők, hogy e hideg, kék világban mily nagy számban élnek piros, rózsaszín lények. (A rózsás márna, veresszárnyú koncér, vörösfarkú sügér csak kiragadott példák azon halfajták sorából, melyek már a nevükkel jelzik ezt.) Ráadásul, a tenger –legalábbis szelídebb, partmenti sávja – szintén Venus birodalma volt egykor, és lakói: a csigák, kagylók, polipok, halak az ő attribútumai. A hal a profán szimbolikában egyetemlegesen a nemi szervek jelképe. Lehet a női nemiszervé (rombuszhal), de a férfié is (angolna).

Vagy vegyük szemügyre a növények világát a maga összességében, levélze-

tükkel, virágaikkal és gyümölcseikkel. A virágok és a gyümölcsök nagyobb részt „hússzínűek", azaz rózsaszínek vagy vörösek, ami megintcsak nem véletlen, hiszen a szín funkciója ugyanaz, mint az állat és az ember esetében, felkelti a rovarok és a madarak figyelmét, hogy emezek beporozzák, amazok meg, miután gyümölcseikkel táplálkoznak, magvaikat elhullajtva szaporítsák őket.

S ezzel visszakanyarodtunk kiindulási pontunkhoz, hiszen a rózsa színének szimbolikája ebből, a virág megtermékenyítésében játszott elsőrendű szerepéből vezethető le. Ugyanakkor a szimbólum a természet „céltudatossága" ellenére az ember tevőleges közreműködése nélkül tökéletlen maradt volna, hiszen Isten eredeti teremtményének, a vadrózsának egyszerű, kis öt szirmú, halovány virága nem igazán emlékeztet női nemiszervre. Nem úgy a rózsakertészek által nemesített fajták! Lehet-e ebből másra következtetni, mint arra, hogy a teltvirágú vörös, bíborszínű és különféle árnyalatú rózsaszín változatokat azért állították elő az ókori rózsanemesítők – tegyük hozzá, ezekből van a legtöbb fajta, hisz ma is ezek a legkedveltebbek –, hogy növeljék a hasonlóságot a jelkép és jelzett tárgya közt?

És most térjünk vissza az angol *pink* szó kapcsán fölmerült kérdésekhez. A szó eredete bizonytalan. Első írott előfordulása: *pink-eye,* „szegfű" jelentésben (1573) túl késői ahhoz, hogy magának az elnevezésnek hiedelmi szempontból nagy jelentőséget tulajdonítsunk. Nem ez a helyzet magával a virággal, vagyis a szegfűvel, melynek rózsaszín ötszirmú vad változatai legalább annyira alkalmasak szexuális jelképnek, vagy szerelmi hasonlatnak, mint a vadrózsa, nemesített változatai e téren állják a versenyt a *nemes rózsák*kal, ha népszerűségben nem is. Igazolásul íme két példa. Egy a LÜKŐ GÁBOR által gyűjtött népi virágénekek közül, Moldvában „tépve", a másik PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁMtól:

„Piros, piros szekfü,
Bongos marujánna,
Személyemnek párja,
Vajon ki használja?

János bíró vágja,
Rózsád asszony hányja,
Szegény legény fáradságát
Ne hagyjuk hiába.

„Ej haj! gyöngyvirág!
Teljes szekfü, *szarkaláb.*
Levendula-virág!
Ha kertedbe mehetnék,
És ott kertész lehetnék,
Mindjárt meggyógyulnék.
Ha kebledbe nyúlhatnék,
Piros csizmát szabhatnék,
Mindjárt megpirkantanálak."

Miért marad el a szegfű mégis (hiedelmi) népszerűségben a *rózsa* mögött? A mitikus hagyomány erejénél fogva, amit a *rózsa* szó száz virágú hatalmas nyelvi bokra tanúsít a *szegfű* (szekfű, székfű) szavunk társtalanságával szemben. Más szavakkal: hogyan is versenyezhetne a szegfű a rózsával, ha ez utóbbinak a neve – minden európai nyelvben – oly sok mindennel kapcsolatba hozható: a tűzzel, az éggel, a földdel, hadd ne ismételjem magam, míg a szegfű (az angol *pink*, a francia *oeillet*=„szemecske" szó szerint, olasz *garofano*, orosz *gvozdika*) a „szögön" kívül (a szegfűszeg szögalakja miatt) legfeljebb a (női) nemiszervvel, mint egyébként minden más virág („szemecske" néven is, mivel a „szem" is szexuális jelkép a profán szimbolikában).

Egy utolsó kérdés vár válaszra, az, amelyiket címül is választottam: „Hogyan lett rózsaszínű a párduc?" Azaz, miért lett épp a rózsaszín a homoszexuális férfiak színe, szimbóluma? (Remélem, az összes érintett megbocsátja, hogy e téma állatjelképéül e rajzfilmhőst, angol nevén *Pink Panthert* választottam.)

Úgy tűnik, mintha a rózsaszín a másságot, az érzelmek, vágyak más irányultságát fejezné ki, amit a színhőmérséklet alacsonyabb foka jelez (eszerint a piros, mint „forró" szín a „normális" szerelem jelképe lenne, a rózsaszín, mint „meleg", „langyos" változata a pirosnak, az egyneműeké.) Ennek a homoszexuálisok körében tapasztalható szenvedélyesség ellentmond, ugyanakkor tény, hogy „meleg" szavunk a hasonló értelemben használt német *warm* átvétele tükörfordításban, és tudomásom szerint a rózsaszínt először a nácik használták megbélyegzésül a koncentrációs táborokba zárt homoszexuálisok megkülönböztető jeleként (rózsaszín háromszöget). Az is tény, hogy ma már együttérzően is használják rájuk e jelzőt. Például a *Magyar Narancs* 1994. december 8-i számában KANYÓ LILLA az *Első Magyar AIDS Filmfesztivál*ról és *Konferenciá*ról írt recenziójában: „Táncolt a fesztivál, kavargott a sok szín: sötét rémség, 'rózsaszín' szerelmesek meg a kis piros kitűzők."

Mi ezzel a címkével: „rózsaszín szerelmesek" a bajom? Az, hogy kirekesztő. Hogy leszűkíti a szimbólum jelentését a homoszexuálisokra. Ugyanakkor eszemben sincs, hogy megfosszam őket attól, hogy mint a szerelemhez való jog jelvényét akár rózsaszín, akár piros kitűzőket használjanak.

Az állatvilágból vett példák bizonyítják, hogy a rózsaszín és a piros mindkét nem jelzőszíne lehet. Aztán az is igaz, hogy a (fehér) ember testnyílásai körüli nyálkahártya – nemére való tekintet nélkül – a rózsa színeiben játszik (legalábbis, ha fiatal az illető), s izgalmi állapotban, akár fiú, akár lány, bíborszínű lesz, élénkpiros. Elismerem, hogy bizonyos esetekben rózsabimbóra emlékeztet a glans penis és az anus is. (A leszbikus nőkről azért nem szólnék külön, hiszen, mint minden nőnek, nekik is van „rózsájuk".) Elismerem, hogy a melegeket is lángra gyújthatja a szenvedély, miért ne járna ki nekik a piros szín is e

jogon? Sőt, ha igaz az a statisztikai felméréseken alapuló nézet, hogy a homoszexuálisok promiszkuusabbak (voltak az AIDS-pánik kitörése előtt; az erre vonatkozó adatok még ebből az időből valók), mint a heteroszexuálisok, s ennek oka a jelzett vizsgálatok szerint az, hogy életükben meghatározóbb az erotika, mint a heteroszexuálisokéban, akkor ők tényleg több joggal viselnek „kis piros kitűzőket", mint az utóbbiak. És hát, hogyan is mondhatnék ellent PLATÓNnak? Milyen észérv cáfolhat meg egy mégoly hamis, de legalábbis erőltetett állítást, ami két és félezer éve hat, és nyilvánvalóan a szerelmi szimbolika azóta eltelt egész történetét befolyásolta? (Nem egyforma erővel és nem is minden korban. Saját történelmi ismeretei alapján az olvasó is fölfedezhet párhuzamosságokat bizonyos korszakok között, melyeket egyes historikusok az „arany" jelzővel illetnek, és amelyeket a liberalizmus szelleme egyként áthatott. Persze, kissé szabadon értelmezem a liberalizmus fogalmát. Kétségtelenül ilyen volt Athén „aranykora", amelyben PLATÓNnak volt szerencséje élhetnie és szenvedélyének szabadon hódolhatnia. És hát ilyen volt az érett reneszánsz, amelynek megteremtői épp az antik aranykor föltámasztásán munkálkodtak, és sok közülük szerelmi életét tekintve is neoplatonista volt. S ha azt nézzük, mely korokban elnéző viszonylag a társadalom a homoszexualitással szemben, illetve az mikor válik már-már divattá, akkor a mi liberális civilizációnk, különösen AIDS előtti napjaiban, valóban e korábbi aranykorok másának tekinthető.)

Ellenérvünk csupán egy lehet, s az is ellenérzésből fakad; mégpedig az a már korábban említett viselkedésmód, amely sok meleg férfire jellemző, s ami arra vall, hogy nemi szerepzavarban vannak. Mert hiszen, ha saját neméhez vonzódik, miért viselkedik nőiesen ő maga, vagy miért keresi a nőies férfiakat? Szélsőséges esetben miért öltözik nőies ruhába, miért operáltatja át magát „nővé", miért szed föl nőnek álcázott férfiprostituáltakat? Holott azt várná az ember, hogy pont az ellenkezője, férfias férfi akar lenni, a férfias férfi izgatja (sokukkal valóban így van). De amelyikük nem ebbe a kategóriába tartozik (láthatóan a többség), az a női nemtől kölcsönveszi (s legalább a partnerétől elvárja) mindazt, ami a nőiességet mesterségesen fokozza, (rózsa)színesen öltözködik, sminket, ajakpirosítót használ, körmeit lakkozza (és nem kékre, zöldre vagy feketére, mint amilyenre egyébként olykor a punk-divat diktálja), hanem rózsaszínre vagy pirosra.

Pink és *punk*? A *punk* szónak a *Webster Dictionary* tizedik, 1993-as kiadása a következő jelentéseit adja. Punk[1] = (ismeretlen eredetű, első előfordulása 1596.) *1.* „Prostituált" (talán a punk[3]-ból). *2.* „Nonszensz", „bolondság". *3.a.* „Fiatal, tapasztalatlan személy", „kezdő", „beavatásra váró ifjú". *b.* „Piti bűnöző", „garázda alak". *c.* „Fiúszerető". *4.a.* „Punk rock zene". *b.* „Punk rock zenész" *c.* „Punk stílushoz vonzódó személy". Punk[2] = (melléknév, első előfor-

dulása 1896) 1. „Nagyon szegény". *2.* „Rossz egészségi állapotban lévő". *3.* „Punk stílus szerint öltözködő. Punk[3]=(első előfordulása 1687) *1.* „Gombától elkorhadt fa". *2.* „Tapló".

Tanulságos.

Irodalom:

BERNÁTH BÉLA: *A magyar népköltés szerelmi szimbolikája in: Előtanulmányok a magyarság néprajzához.* Szerkesztő Hoppál Mihály. MTA Néprajzi Kutatócsoport, Budapest, 1981

BERNÁTH BÉLA: *A szerelem titkos nyelvén.* Gondolat, Budapest, 1986

HOPPÁL MIHÁLY–JANKOVICS MARCELL–NAGY ANDRÁS–SZEMADÁM GYÖRGY: *Jelképtár.* Helikon Kiadó, Budapest, 1990

JANKOVICS MARCELL: *Erósz és eróé - Kasztrációs komplexus a tündérmesékben* in: *Erósz a folklórban.* Szerkesztők: Hoppál Mihály és Szepes Erika. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1987

JANKOVICS MARCELL: *A fa mitológiája.* Csokonai Kiadó, Debrecen, 1991

LADÓ JÁNOS: *Magyar utónévkönyv.* Akadémiai Kiadó Budapest, 1971

MORRIS, DESMOND: *Manwatching - A Field Guide to Human Behavior.* Harry N. Abrams Unc., Publishers, New York, 1987

PLATÓN: *Válogatott művei.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 1983

Másvilág – Massworld

Gondolatok a képernyős kultúráról

Az a megtiszteltetés ért, hogy előadást tarthattam a Magyar Tudományos Akadémián „A televízió jelképei" címmel, a Magyar Esztétikai Társaság által 1996 őszén szervezett nemzetközi konferencián, amelynek témája a televízió esztétikai sajátossága, illetőleg a televízió és a társművészetek esztétikai kölcsönhatása. Ez a tanulmány előadásom bővített formája.

A televíziózásnak természetesen vannak jelképei, van esztétikája is, azt is mondhatjuk, hogy létezik televíziós művészet, végül kijelenthetjük, hogy a televízió sajátosságai e kategóriákon belül is megragadhatók. Különösen, ha nem külön-külön elemezzük egy-egy adó műsorszámait, hanem azokat egymásutániságukból adódó kölcsön- és összhatásukban, a napi műsorfolyam részeként vesszük szemügyre; úgy, ahogy egy csatornát (nem) váltó néző is „élvezi" a műsort. Hogy példát is mondjak: még így, vázlatosan leírva is sokat elárul a hazai televíziózás mai állapotáról, filozófiájáról, erkölcséről és esztétikájáról az MTV *Napkelte* című reggel műsorblokkjának mai (1996. augusztus 5-i) „kiadása", amelyben a református magyarok III. világtalálkozójáról készített összefoglalót (vallásos műsort!) – a médiatörvény előírásait megszegve – egy reklám, ráadásul vécépapírreklám (*Creptománia*) követett – vö. azzal a néhány évvel ezelőtti tévéinterjúval, amelyben az előző kormány külügyminiszterét, Jeszenszky Gézát a kérdező riporter egy W.C. feliratú ajtó elé állította –, azt pedig stílusosan „kedvenc" pedofil fehérnégeremnek, *(black is beautiful?!)* Michael Jacksonnak millecentenáriumi (?!) koncertjét beharangozó előzetes, aminek kísérőzenéjét – hogy, hogy nem – nem maga az „isten", hanem KARL ORFF *Carmina Burana*-jának himnikus nyitótétele szolgáltatta. (NB: a legújabb módi szerint a toalettpapírt is klasszikus operamuzsika röpíti klozett fölötti magasságokba. Ez ugyan nem más, mint könyörtelen hatásvadászat, a vécépapírforma szerint azonban, akár a reklámkészítők és -készíttetők esztétikai igényességét is jelezhetné.) Az említett műsorszámokban más esztétikus és jelképes értékű motívumok is találhatók: „szép" – nemde? – Michael Jackson is, egymásutániságukban mégis CZAKÓ GÁBOR *Magyar-Magyar Nagyszótárá*nak – egyébként

költőien túlzó – meghatározását támasztják alá, miszerint a tévécsatornák tartalma analóg a szennycsatornákéval. Előadásom tárgyának szellemében szólva a tévé(csatornáka)t Czakónál a kloáka jelképezi.

A mondottakban bennefoglaltatik, hogy engem a televíziós szimbolizáció jelzett részjelenségei abból a szempontból érdekelnek elsősorban, hogy rajtuk, mint árulkodó *jel*eken keresztül talán sikerül megfejtenem, mit *jel*ent, azaz mit *jel*képez maga a Televízió mint a korunkat meghatározó és jellemző képernyős kultúra része. Az alábbiakban mint rendszeres tévénéző, televíziós műsorok gyakorló készítője, egykori televíziós alapítvány kurátor és műsorgazda, valamint tévéelnöki pályázat résztvevője szeretném – előadásom címét és tárgyát önkényesen megváltoztatva – a fentiekre vonatkozó töprengéseim eredményét Önökkel megosztani.

Már a régi rómaiak is tudták, hogy azé a hatalom, akié a *Massmedia*, vagyis a tömegtájékoztatás monopóliuma, és aki nemcsak kenyérrel lakatja jól, hanem szórakoztatja is a tömegeket (elsősorban a zavargásra mindig kapható városi lumpenproletariátust), fölös energiájukat és szabadidejüket leköti. Cirkuszt nekik, hogy ne cirkuszoljanak! Ma még inkább érvényes állítás ez: ha a Televízió nemcsak virtuálisan, hanem valóságosan is etetné a tömegemberré lett átlagpolgárt tévénézés közben, nemcsak tele-, hanem teljhatalma is lenne fölötte.

A Televízió ilyetén lehetőségeit már fölfedezésével egyidőben fölismerték előrelátó és a tömegbefolyásolás lenini, hitleri „normáit" megtapasztaló, világos elmék. A XX. századi negatív utópiák mint Huxley *Szép új világ*, Orwell 1984, Bradbury *Fahrenheit 451* című regénye, eltérő módon bár, de úgy festik le a jövőt – immár a jelent –, mint amelyben a Hatalom a Televízión keresztül uralkodik a közemberen. (Zárójelben: Szerintem Bradbury víziója áll a valósághoz legközelebb, ami kézenfekvő, hiszen „igazi" televíziót ő látott egyedül hármójuk közül, Huxley „tapija" a televízió elődje, vagyis a mozi, mely a szóma nevű, agyonreklámozott kábítószerrel együtt a tömegek kikapcsolódását – értsd: *kikapcsolását* szolgálja az érzékszervekre gyakorolt andalító hatása révén. Vö. a lenini jelmondattal: „Számunkra a legfontosabb propagandaeszköz a film." De a mozi legalább még közösségi élmény volt! Orwell tévéképernyője a lenini norma szellemében az elmagányosodott tömeg propagandaeszköze, a „hazugság fegyvere", emellett minden cselekedetünket szemmel követő ipari kamera is. A Bradbury tévéfaláról ránkszegeződő pillantás egy csöppet nyájasabb. Tévéje manipulál, de szórakoztat is. Ugyanakkor kisajátítja a kultúrát: a regénybeli inkvizítorok minden könyvet elégetnek, az olvasó embert üldözik.

A Televízió – hadd írjam e szót nagybetűvel – mindent betöltő *jel*entőségét az is érzékeli, akinek készüléke sincs. A munkahelyeken, társaságban a társalgás rendszerint a televízióról, a televízióban látott eseményekről, reklámok-

ról, filmekről folyik. Amiről a tévé nem tudósít, az nincs. Aki nem szerepel a tévében, az nulla. És egyáltalán, beszélnének annyit médiaháborúról, folyna-e harc a médiáért, ha az valami *jel*entéktelen dolog lenne?

Nem értünk van a Televízió, hanem mi vagyunk Őérette (valójában a mögötte tornyosuló Mammonért). *Jel*zés értékű, még inkább *jel*képes értelmű, hogyan rendelődtek alá az atlantai aranyolimpia eseményei az amerikai tévéhálózatok érdekeinek, hogy egészen pontosak legyünk: a magukat Olimpiatámogatóknak nevező, a közvetítésekből, a képernyőt, a sportolók testét és a helyszíneket beborító reklámokon keresztül hasznot húzó üzleti köröknek. (Lehet, hogy az előre lekötött busás bevételek miatt kapta a centenáriumi olimpia az „aranyolimpia" nevet?) Végső soron üzleti érdekből szorultak háttérbe azok a hagyományos sportágak, amelyeket az (amerikai) tömegízlés nem tart elég látványosnak, illetőleg az átlagos amerikai tévénéző nem ismer, a show-jellegű, inkább cirkuszba illő illetve Amerikában tömegsportnak számító játékok ugyanezért kerülhettek az olimpiai sportágak közé. Miután sok (hazai) nézőjük volt, jó reklámhordozók lehettek.

A Média, mindenekelőtt a Televízió hatalom (az előtérben) és üzlet (a háttérben). Hatalom a közvélemény befolyásolójaként és irányítójaként, jó üzletet a reklám- és a filmpiac birtoklása révén *jel*ent, és mivel a haszon a nézettségtől függ, a két funkció: a politikai és a gazdasági összeadódik, s a kulturális tevékenységnek tekintett műsorszolgáltatási feladatok (tájékoztatás, szórakoztatás, oktatás) adók jellegétől függően eltérő arányú teljesítése révén valósul meg. Elvben; rossz nyelvek szerint a Televízió nem igazán felel meg e hármas feladatának. Információs forradalomról beszélünk, de az információt előállító és a jól informált kevesek; a beavatottak mintha egyre kevesebben lennének, míg a félretájékoztatottak, tájékozatlanok egyre többen. A Televízió mint „néptanító" sem váltotta be a hozzáfűzött értelmiségi reményeket: az egykor oly kedvelt ismeretterjesző filmek fogyóban vannak, ma már csak többnyire a *Commercial Presentations* jellegű árubemutatók, receptismertetések, meg persze a reklámok szintjén oktatják – főzik –! a jó népet. Szórakoztatni, azt tud. Sajna, rendszerint konzumidióta szinten. (Utólagos megjegyzés: A kivétel erősíti a szabályt; az időközben bevezetett ismeretterjesztő csatornák: *Spektrum, National Geographic, MTV2* ilyen kivétel.)

Demokráciában a hatalmi ágak szétválaszásával fogják vissza a különböző tényezők és érdekcsoportok „túlhatalmát". Ez lenne a feladata a közszolgálati és kereskedelmi funkciót szétválasztó médiatörvénynek is (mivel – úgymond – az előbbi inkább a politikai hatalmat szolgálja ki, míg az utóbbi főleg pénzt termel). Csak az a kár, hogy nálunk (is) az alul szétválasztott szálak fölül ugyanazokban a kezekben futnak össze. Demokratikus viszonyok közepette azonban, mivel sok egymástól sok tekintetben még tényleg független belföldi és

külföldi adás nézhető, ez a hatalom mintha tényleg megoszlana (néhány érdekcsoport között), ugyanakkor „globalizálja" alattvalóit. Az érdekcsoportok közötti versengés, mely az egyenízlésű fogyasztó (néző) kegyeiért folyik, nem különböző, hanem hasonló műsorok készítésére készteti a televíziósokat.

Mivel a világot ma már nem a politikusok és a katonák irányítják, hanem a mögöttük húzódó mérv- és mértékadó üzleti körök, elmondhatjuk, hogy a televíziózás nem annyira politikai, mint inkább kulturális és civilizációs szempontból igázza le az embert. Életmintát sugároz, a befogadható kultúra minden formáját helyettesíti (közvetíti) a templomi szertartástól a színházig, a természetjárástól a társalgásig, a sporttól a társasjátékokig. (Helyettesíti még a játszó- és beszélgetőtársat is.)

A Televízió, mint azt BRADBURY előre látta, ki akarja sajátítani az egész Kultúrát is. Erre utal a médiaháború másik hazai elnevezése (*Kulturkampf*). A név kiagyalói ugyan pontatlanul fogalmaztak (a médiakultúra, bármilyen nagymenő dolognak is számít manapság, még a képernyős kultúrának is csak része, de nem azonos vele), mégis mély igazság rejlik az elnevezésben, mivel a harc – életre, halálra – valóban a hagyományos művelődés, a műveltség és az új képernyős kultúra között folyik. S úgy tűnik, ez utóbbi lesz a győztes, még pedig oly módon, hogy amazt fölfalja.

A Televízió kezdetben tényleg inkább csak a hagyományos kultúra közvetítője volt. Mármint olyan műsoroké, amelyek nem sajátosan televíziós műfajok: színházi előadásé, koncerté, irodalmi és képzőművészeti eseményeké, hírműsoroké, főképpen azonban a sporté, legfőképp pedig a filmeké (meg persze, a reklámoké). Az új technikák, a video és a számítógépes rendszerek valamint hálózatok megjelenésével, majd korszerűsödésével a sajátosan képernyős műfaj is megteremtődött, mindazonáltal a legtöbb televíziós csatorna adásidejének a zömét még mindig mint közvetítő tölti ki. Csak ma már a közvetített műsorok java klasszikus vagy éppen bújtatott reklám.

Mivel a televíziónézés egyre több, hagyományosan művelődésre szánt időt rabol el az átlagembertől, és mert a tévézés a művelődés más formáihoz képest még olcsó is, egyre több ember elégszik meg azzal, hogy a Televízió szűrőjén keresztül művelődjék. Vagyis elmondhatjuk, hogy a Televízió a hagyományos kultúrát is bekebelezi. (Ennek a folyamatnak árulkodó jeleivel már akkor is találkozhattunk, amikor az MTV még igényes volt „fejlettebb" nyugati kortársaihoz képest. L. pl. *A hét műtárgya* vagy a *Tévészínház* c. műsort, melyekben a tévé kiállítóvá, színpadra állítóvá lép elő, s ezzel még a hagyományos kultúra előállítóinak a szerepét is kisajátítja.)

A Kultúrára fordított pénzt is. Tévednek ui. azok, akik azt mondják, hogy a Kultúrára egyre kevesebb pénz jut. A könyvkiadásra, a képzőművészetek támogatására, színházra, filmre, oktatásra, tudományos kutatásra valóban egyre

kevesebb nálunk a pénz, ugyanakkor a televíziózásra évről évre milliárdokkal több forintot költünk, államilag, mint adófizetők, meg különben is. Nekem úgy tűnik, hogy a tévézésre fordított éves összeg – 50–60 milliárdra saccolom (1996-ban. A szerk.) – az, amelyik hiányzik a hagyományos hazai művelődés támogatásából. Parafálva az anyagmegmaradás elvét: a pénz nem vész el, csak másra költődik.

És akkor még csak a képernyős kultúra üzletileg másodrendű hányadáról beszéltünk. Korunk megannyi elektronikus játékszere: a számítógépes programok, a video, a CD-Rom, az Internet-hálózat, a Virtuális Valóságot elénk varázsló sok, jobb sorsra érdemes találmány (önmagukban és kevesek számára hasznos eszközök), együtt sokkal több pénzünkbe kerülnek, sokkal több időnket emésztik fel, meg persze, sokkal nagyobb hasznot hoznak gyártóiknak és forgalomba hozóiknak, mint a televíziózás. (Legújabb statisztikák szerint az amerikai srácok átlagosan napi 7 órát merednek valamilyen képernyőre, s az így eltöltött idő Bill Gates sokasodó milliárdjaival együtt napról-napra növekszik. Sokatmondó, hogy ne mondjam, jelképes értékű, hogy ma az Internet „pápája" a világ leggazdagabb embere. Ha – ne adj` Isten! – így mennek tovább a dolgok, a képernyős kultúra valóra váltja a mindenkori hatalmasok álmát: a teljes társadalmi békét. A képernyőjére meredő ember teljesen ártalmatlan, csak etetni kell (így is, „úgy" is). Önként lép ki a közösségből, a társadalomból,... a valóságból.

Honnan van a képernyőnek ekkora hatalma fölöttünk? A Televízióé, hogy tárgyunknál maradjak, „istentől való". Azaz, a Televízió (a mi egypártszellemiségen nevelkedett, monokultúrális MTV-nk mindenképpen) olyan, mint egy földre szállt monoteisztikus istenség. (Jahve is egy ládából szólt népéhez.) Olyan, de nem az: Istenhez való hasonlósága káprázat, mint az Antikrisztusé. „Prófétáin" keresztül ő is kinyilatkoztat (amikor híreket, kommentárokat mond és oktat, olykor még akkor is, amikor szórakoztat: l. a kvízjátékok műsorvezetőinek nem egyszer téves, mégis megfellebbezhetetlen döntéseit), csodákat művel (trükkjeivel kápráztatja el nézőit), az elérhető boldogsággal kecsegtet klasszikus és „burkolt" reklámjaiban (burkolt reklám az, amikor a népszerű „prófétanő" konyhareceptjeit ajánló műsorában a felhasználandó anyagokat, mármint a műsort támogató élelmiszeripari cégek gyártmányait, mindig márkanevükkel együtt említi, valószínűleg nem is tudva arról, hogy ezek egyikét másikát, például a margarint jobb helyeken már tilos hirdetni; az amerikai egészségügyi szervek hivatalos jelentése szerint ui., a margarin egészségünket veszélyeztető anyagot tartalmaz). Végül isteníti önmagát (csak két példa: ha a tévé egyébként ismeretlen munkatársai közül meghal valaki, úgy hozza a tudomásunkra, mintha ez mireánk tartozna, nézőkre; saját műsorait hírértékűnek tartja, s idéz belőlük hírműsoraiban).

Túlzó lenne ez a hasonlat? A televíziózás történetével foglalkozó szakemberek a hőskor tisztaszobában fölállított, csipketerítővel letakart, friss virággal és hangulatvilágítással díszített tévékészülékét előszeretettel hasonlítják a hajdani szent sarokban álló házioltárhoz. Televíziós berkekben közszájon forog Wiesinger István filmigazgató, egykor riporter kalandja azzal a falusi nénikével, aki estente a Szűz Márián kívül Takács Marikához, (az azóta elhunyt, mégis „örökéletű" bemondónőhöz) is imádkozott. Az átlagnézőnek a tévé mindenhatóságába vetett hite („Apjuk, írjunk a Televíziónak, majd ők elintézik"), amit maguk a televíziósok is táplálnak („Kérjük, írják meg észrevételeiket..", „Postacímünk..."), azon alapszik ugyan, hogy a sajtó nyilvánossága – demokráciákban – segít azokon, akiket kijátszottak, akiknek jogai sérelmet szenvedtek, a „Mari nénik" szemében azonban a Televízió inkább Szent Antalhoz hasonlatos, akinek ima közben elrebegik kéréseiket. (Tudjuk, a jámbor hívők éppúgy leveleznek az égi potentátokkal, mint az „igazi" nézők: így pl. a vallásos zsidók cédulácskáikat a Siratófal réseibe dugdossák, a lengyel katolikusok Jadwiga, a mi Szent Hedvigünk sírjára tűzik „írásban benyújtott kérelmeiket", a gyerekek a Mikulásnak és a Jézuskának írnak világszerte, stb.) És hát honnan jön a kép és a hang, mely korunk „frigyládájából" megszólal? Az égből! Igaz, nem valódi (planéta)istenség, csupán műhold sugározza, de az ő hatalma éppúgy külső és belső (kozmikus illetve pszichés-ösztönös) determináltságunkon alapszik, mint a régi isteneké.

Hogyan gyakorolja *Televízió isten* a hatalmát? Úgy, ahogy minden, ideológiát is képviselő felsőbbség: struktúrálja az időnket (vö. televíziós műsorstruktúra), magyarul beosztja. Időnk ura, új Khronosz tehát (gör. *khronosz*=„idő").

Az időnek a civilizáció és a kultúra keletkezése, működése szempontjából hallatlanul fontos szerepe van. A szabadon, szakaszolatlanul elfolyó idő teljes káoszt eredményezne mind az emberi pszichében, mind a társadalomban. Kozmikus és természeti ritmusok által szabályozott biológiai óránk állati múltunk öröksége. Ez az (ösztöni) alapja annak, hogy már a korai *teokratikus* társadalmakban sem csak az ünnepeket, hanem a hétköznapi tevékenységet is a *vallás*, a „szent naptár" szabályozta, és még a történelmi jelenben is a hivatalos naptár – esetünkben a műsorújság – parancsolja az emberre a lét ritmusát. És keményebben, mint régen! A civilizációs fejlődés egyre több időt szabadít föl, a civilizált ember legnagyobb gondja, akár milliárdos, akár munkanélküli az unalomúzés (föltéve persze, hogy van mit ennie, és van hová lehajtania a fejét).

A nyelv árulkodik. *Szórakozik* szavunk például a *szór* igéből képződött, s mint ilyen egyrészt azt fejezi ki, hogy aki szórakozik, az pihenés-, kikapcsolódásképpen „szétszórja" a figyelmét, magát. Vö. *olyan szétszórt vagyok*=„nem vagyok alkalmas munkára". Másrészt a szónak ezért is van negatív mellékzöngé-

je illetve – jelentése: a szórakozó ember szórja, pazarolja az idejét, fölöslegesen, másoknak még olykor bosszúságot is okozva. Vö. *ne szórakozz velem!* A Televízió első számú funkciójának megítélése szempontjából rendkívül figyelemre méltónak tartom, hogy Ő Mindenhatósága a szórakozni vágyókat, az „elvileg korlátlan számú felhasználót" (a Médiatörvény fogalmaz így) *műsorszórás* révén szórakoztatja.

A *szórakozik* ige szinonímája a *mulat*, amit ma már ugyan rövid „u"-val írunk, de még így is nyilvánvaló, hogy *múlat* volt eredeti alakja, és „időt múlat" volt a jelentése. E szónak is van negatív mellékzöngéje: l. „mulatós ember", aki szintén gyakran okoz bosszúságot másoknak.

A műveletlen ember azt hiszi, hogy a régiek ünnepei (rítusai) szórakoztató mulatságok voltak. Holott az ünnep – úgymond – az Istené, a mulatság pedig az Ördögé, így tartották jámbor elődeink. Köztük ARANY JÁNOS; gondoljunk balladájára: az *Ünneprontók*ra.

Aki tehát elfoglal minket, beosztja időnket, gondoskodik időtöltésről, hatalmat nyer fölöttünk. Mégpedig szakrális természetű, teokrácia által gyakorolt hatalmat. Ez így volt mindig, és mintha így lenne ma is, még akkor is, ha e mai papok nem Isten, inkább Sátán szolgái.

Az idő számontartása régen a mindenkori hierarchia csúcsán álló papság kötelessége és kiváltsága volt (Indiában a brahminoké, Kínában az égi eredetűnek hitt császáré, aki az egyiptomi fáraóhoz, a „Nap fiához" hasonlóan, egyben a legfőbb papi személy is volt; Rómában a Pontifex Maximusé, tőle örökölte a katolikus Egyház feje, akinek egyedül volt joga a keresztény világban a naptáron módosítani – l. a mi gregorián naptárunkat –, mely kiváltságot a pápai heraldikus jelvények tanúsítják), de még ateista világunkban is feltűnően ritualizált.

Az idő felfogása persze változik. Az agrártársadalmak az időt *periodikus* jelenségnek tekintik, mivel számukra az időnek ezen aspektusa a legfontosabb: a paraszt és a pásztor a természet (kozmosz) napi, havi, éves ritmusához igazodik. A városias ipari társadalmak már jórészt függetleníthetik magukat a természet körforgásától. Az idő az ő modern értelmezésükben *irreverzibilis*, és a természet rendje helyett a történelmi folytonosságot fejezi ki. A vallások felfogása „átmeneti": az egyházi ünnepek részint a kozmikus-természeti körforgáshoz, a paraszti munkákhoz igazodnak, részint (egyház)történelmi fordulópontokról emlékeznek meg, az idő irreverzibilitását pedig eszkatológikus jövőképük fejezi ki. Ilyen a mi „polgári" naptárunk is. A különféle világnézetű modern diktatúrákban szélsőségesen historizáló időfogalom uralkodik. A diktátor legszívesebben csak saját ünnepei (születésnapja, hatalomra kerülése stb.) szerint tagolná az esztendőt, s emlékszünk még: ezeken a részvétel éppúgy kötelező volt, mint korábban a heti templomba járás. (Hadd tegyem hozzá: a

létező szocializmusban a „kötelező túlóra", „szabad pártnap", „Szabad Nép félóra", „kommunista szombat" vagy a „vietnami műszak" is része volt az idő ezen struktúrálásának, nemcsak a május 1-ji felvonulás és a november 7-i ünnepély.)

Minden kritikai észrevétel mellett ki kell azonban jelentsük, hogy az idő periodicitása és irreverzibilitása létező tulajdonság, az idő struktúrálása pedig elkerülhetetlen, mivel rendet (diktatúrában Rendet) teremt a lét minden szintjén.

A ma tömegemberének idejét a Televízió osztja be. „Szabadság" van, nem kell templomba járni, politikai gyűlésekre sem, a pontosság erénye a civil életben is ritkaságszámba megy. Viszont este fél 8-kor ott kell ülni a tévé előtt, mert kezdődik a *Híradó*, a kedd este a *Stúdióé*, ha péntek, akkor *Dallas*. Meg is fordíthatnám: ha Dallas, akkor péntek. (Azóta, hogy e sorokat leírtam, sok minden megváltozott, de a helyzet nem – csak súlyosbodott.) A tévéműsorstruktúra minden napot, minden órát megkülönböztet, az átlagnézők, ha tetszik, ha nem, ehhez igazodnak. (A többség, mint a szerelmes, a kényszerbeteg vagy a dohányos, a Televízióval függő viszonyban van. Costa Ricában élő svéd sógornőmnek évek óta minden délben fél egykor a tévé előtt *kell* ülnie, hogy kedvenc szappanoperája soros epizódját el ne mulassza.)

A dolog azonban nem ilyen egyszerű, hiszen nem egy televízió van, és a Televízió térhódításával maga az idő fogalma is megváltozik. Számtalan csatornájával, megállíthatatlan – bár kikapcsolható műsorfolyamával (persze, a készülékünk el is romolhat, de tudjuk, hogy abban a pillanatban a legtöbb néző úgy érzi, hogy vége a világnak) – zűrzavart és nem rendet teremt a fejekben, másrészt a több csatornás televízió műsorainak összevisszasága, a csatornaváltás lehetősége, a reklámok, melyek szétszabdalják a programokat, kiemelik a nézőt a valóságos idő folyamatából, és a maguk műsoronként változó idejébe ültetik. Ezzel a Televízió új időfogalmat erőltet ránk: az *örökös (ál)jelenidőt*. A néző mindig csak a nézett műsor idejében van jelen, mivel minden műsor – műsornak tekintve a reklámokat is – kioltja az előzőt. A műsorfolyamban – akár egy adó műsorában is – csak a legritkább esetben érezhető valamilyen folyamatosság: „hagyományos" múlt-jelen-jövő kapcsolódás, hogy úgy mondjam.

Ennek az időstruktúrálási formának az a veszélye, hogy végletes esetben (amikor kialakul a „beteges" függés) teljes káoszt idéz elő az emberi lélekben és agyban: a tömegember konzumidiótává válik, aki azért robotol, hogy robotként fogyassza, amit „istene" előír neki. A teljes elbutulás oka az, hogy ennek az áljelenidejűségnek semmi köze a valóságos időhöz, a tévében látottakat a „láncnéző" nem tudja a valósághoz kapcsolni, továbbá a műsorok szapora egymásutánja, a beavatódás lehetőségének felszínessége folytán folyamatosan törlődnek az egymást követő információk, illetőleg összezavarodnak. Az átlagné-

ző reggel már alig emlékszik arra, amit előző este „összenézett". Így a tévé pont azt nem teljesíti, amit várunk tőle, akkor sem, ha tényleg az is volna a célja: hogy tájékoztasson, ismereteket terjesszen és szórakoztasson. E három célkitűzésből csak a kaotikus (felületes) szórakoztatás (időtöltés) valósul meg – a fogyasztásra buzdítás mellett –, amennyiben a tájékoztatás és az ismeretterjesztés is szórakoztatássá lesz. (L. a hírek közül a sztorik kiemelését, az események „bulvárízű", olykor horrorisztikus tálalását, a jópofizó időjárásjelentéseket, a víz alól búvárruhában műsort bugyborékoló ATTENBOROUGH-t.)

Van persze mód a rendteremtésre (ezt szolgálja a műsorstruktúra), de a szaporodó adók műsorzuhatagában már majdnem lehetetlen. (Magam is tettem – volna – erre kísérletet; erre vonatkozó elképzeléseimet a DUNA TV elnöki pályázatára benyújtott munkám tartalmazza.)

Mindent összevetve, Televízió isten egyik „személyében" az Idő ura. (Ha másért nem, hát azért, mert egyre több időnket rabolja el.)

Másik „isteni személyében" új Plútószként uralkodik rajtunk, aki paradicsomi bőséget, igaz, csak *kép*zeletbeli, reklámozott bőséget oszt híveinek (gör. *plútosz*=„bőség"), de aki Pluto néven a halál és az alvilág ura is volt, és ebbéli szerepkörében pokoli félelmeinket szublimálja nagy kegyesen azzal, hogy nem létező (l. horrorfilmek, thrillerek) vagy éppen másutt, nem velünk történő szörnyűségekkel (l. hírek, rendőrségi magazin) oldja bennünk a nap közben felgyülemlett feszültséget.

A tévénézőt a filmes és a hírtelevíziók „kötik és oldják" a legnagyobb sikerrel (tegyem hozzá, a sportműsorokat sugárzó csatornák mellett, de a sportrajongók nem általában a sporthoz, hanem bizonyos sportágakhoz kötődnek). Lemegy az idegfeszítő, érzékeket felkorbácsoló film a végén a kötelező happyenddel, amit „elbűvölő" reklám követ, lemegy a Híradó a maga szörnyűségeivel és a végére ragasztott „oldószerrel", a vidám kis színessel, amit ugyancsak a „bűvös, bájos" reklám követ, s ezzel bezárul a kör. Minden, amit az adó nézője lát, nem az ő világában, hanem egy *másik valóság*ban zajlik; az is, amitől fél, és az is, ami félelmét elaltatja. (Valódi félelmeitől a Televízió nem szabadíthatja meg. Ha az ő háza ég le, az ő kocsiját lopják el, az ő fia zuhan le a Himalája megmászása közben, az ő leányát kényszerítik prostitúcióra, vagy őt verik agyon, nem elégtétel a számára, hogy híranyag lehet, vagy hogy a Televízió révén a tettes elfogásában segédkezhet, hiszen attól is retteg, milyen következményekkel jár, ha tanúvallomást tesz.

Harmadik „személyében" (harmadik szerepköre szerint) Televízió isten leginkább Hermészhez (a latin Mercuriushoz) hasonlít az olümposziak közül. Ezt vehetjük rangsornak is, ami azonban nem azt jelenti, hogy eme funkciója (funkciói, mert hiszen több is van) kevésbé jellemeznék a televíziózást, mint a már említett többi. Sőt.

Hermész az istenek követe, a lelkek vezetője, hírvivő és közvetítő ég és föld között. Igazi televíziós szerepkörök ezek! Emellett ő volt az írás, a számolás, a csillagászat, a pénz és a szerencsejátékok feltalálója, a bankárok, kereskedők, tolvajok és más útonjárók (útonállók!) patrónusa. Mondhatjuk a reklám és a propaganda is az ő szakterülete volt, mivel neki kellett megértetnie és elfogadtatnia az égiek parancsait a földi halandókkal. Gyorsan közlekedő (mint a gondolat), gyors észjárású „szellem", jó humorú, szórakoztató csevegő. Negatív aspektusában, mint mondani szokás, olyan, mint a higany, kicsúszik az ember kezei közül (ang. *mercury*=„higany"). Amúgy is sok benne a negatívum, nem is annyira tolvaj természete miatt, hanem mert a halál követe ő. Noha sok köze van a kultúrához, nem teremtő elme. Nem a művészet, hanem a bűvészet értője csupán, általában a könnyű műfajoké. Figyelemre méltó, hogy az asztrológusi tapasztalat szerint a merkuriális emberek sorában (azon szülöttek közt, akiknek meghatározó planétája a Merkúr) az átlagosnál jóval több a színész, táncos, modell, újságíró, rádió- és televízióbemondó vagy moderátor, valamint a kereskedelemben, bankszakmában dolgozó, elárusító, tőzsdealkusz, ügynök, vásározó (vásári kikiáltó). A bűnözés terén a tolvajlás mellett a fehérgalléros bűnözés könnyedebb szakmáit gyakorolja: szélhámos, csaló, hamisító, sikkasztó és házasságszédelgő. Kell ehhez kommentár? (Megtehetném, de nem teszem, hogy felsorolok néhány tipikusan merkuriális, népszerű showmant; meglepődne az olvasó, televíziós kedvenceire mennyire illenek Hermész tulajdonságai.)

A triász mindhárom tagja: Khronosz, Plutosz és Hermész másodrendű istenség volt (mondjuk Zeuszhoz, Démétérhez vagy Apollónhoz képest), amivel – hogy a hasonlatomnál maradjak – csupán azt akarom mondani, hogy a Televízióból hiányzik az önállóságnak, eredetiségnek és kitűnőségnek az a foka, ami például a magas művészetek patrónusát, a Múzsák vezetőjét, Apollónt jellemzi; vagy – hogy visszafogjam magam – csak ritkán van meg benne. Egyébként a triász igazi „szentháromság", három személye lényegében egy. Khronosz „másik" nevén, mint Kronosz alvilági isten volt (az Idő és a Halál kapcsolódó fogalmak már a mitológiában is), a tér és az idő káoszát testesítette meg, de az aratás sarlós patrónusa is volt. (A Halál kaszája az ő sarlójából lett.) Őnála instanciáztak a görögök *plútosz*ért, vagyis a bő termésért.

Bizonyos értelemben Hermész is halál- és bőségisten volt. A Halál eljövetelét a halandóknak ő jelentette be, és ő vezette a halott lelkét a túlvilágra. És bőségisten is volt egy személyben, hisz' a pénz az ő találmánya, és a meggazdagodás „civilizált formáit" (vö. tőzsdézés, pénzkölcsönzés kamatra, szerencsejáték) mint mesélték, ő ismertette meg az emberiséggel.

Ha továbbgondoljuk e metaforát, feltárul a „televízió-vallás" mélyebb (?) értelme. A TV a TúlVilág rövidítése is lehetne, nemcsak a TeleVízióé. Ez az alliteráció nem olyan erőltetett, mint első hallásra hinnénk; a Távolba Vágyó-

dás szülte találmány célja és értelme épp az volt, hogy legalább lássuk és halljuk, mi történik ott, ahová nem juthatunk el tán soha testben. (A *Televízió* elnevezés „távolbalátást" jelent. Vö. a mitikus kor számtalan, túlvilági utazásról, halottak megidézéséről, a csodák földjéről szóló „élménybeszámolóival".)

Mi ez, ha nem a vallások, mitológiák, azaz az ősi emberi vágy és (halál)félelem szülte másvilág („látomás" és „hallomás" szintjén) materializálódott formája, hogy egy, szellemidézésből kölcsönzött kifejezéssel éljek, vagyis maga a földi paradicsom ... szellemképe? (Ez meg, kérem, egy televíziós szakkifejezés!)

Ha a vallást a „nép ópiumának" nevezhette egyik Bölcs Tanítónk, akkor minek mondjam a Televíziót?

A készülékből, mindegy, melyik adót nézem, egy *más világ* képe bontakozik ki, amit még a két csatornás *gulyáskonzumizmus*ban a „második gazdaság" fogalom mintájára „második valóságnak" neveztem el. A tévéből nem a valóság, hanem annak égi, egyszer mennyei, másszor pokoli mása tárul elénk. Mennyei a reklámok (csalfa) paradicsomi ígéreteiben. Még az oda vezető utat is megmutatja. És még csak nem is kell jónak, erkölcsösnek, bűntelennek lenned, elég, ha pénzed van: „csak egy ugrás", és bejutsz a Paradicsomba, és megkapsz mindent, „a legtöbbet (is), mi adható". (Ha egy kávémárkáról lehet, szabad azt mondani, hogy a legtöbb, ami adható, és a Televízió hajlandó ezt az *eget verő* marhaságot naponta többször is közhírré tenni – és most mindegy, hogy anyagi okokból kényszerül erre, vagy pedig azonosul is vele –, akkor a kávét hörbölő modell *üdvözült* mosolya is ugyanazt sugározza a reklámoztató akarata szerint, amit az isten látásának barokk gyönyörűsége BERNINI Szent Teréz szobrának az arcán. Az sem véletlen, hogy mind a két „médium" élvezete szemlátomást a szexuális gyönyör szublimációja.) És pokoli mása a valóságnak a Televízió a scifikben, thrillerekben, horror- és pornófilmekben (örülök, hogy nincs rájuk igazán magyar szó), valamint a világ *más* részein történt szörnyűségek bemutatásában. (Ez fontos. Akár tömegszerencsétlenség, akár háború, akár a társadalom bugyraiban történtek „képezik" a híranyagot, a néző csak ritkán érzi, hogy mindez vele is megtörténhet. Ő betartja a közlekedési előírásokat, ha fegyvert fognak rá, megadja magát, „olyan" helyre nem megy. Lám, most is itt ül a képernyő előtt. Ezt a távolságtartást a televíziózás etikai kódexe is kívánatosnak tartja. A BBC-ben elképzelhetetlen, hogy egy szerencsétlenség összeégett, kiloccsant agyvelejű, darabokra tépett áldozatát olyan közelről mutassa a kamera, hogy esetleg készülékük előtt ülő rokonai, barátai vagy ismerősei fölismerhessék, s ezzel a *másvilágo*t elérhető közelségbe hozza. Nem így a bulvártelevíziók.)

Figyelemre méltó tapasztalat az is, hogy a jámborabb néző a játékfilmet és a valóságról szóló dokumentumot összekeveri (olykor nemcsak a jámbor néző, hanem a cinikus műsorszerkesztő is, ő persze szándékosan). A tévénéző való-

ságérzékének megbomlottságát jelzi az az országos gaudiumot kiváltó eset, amikor is egy néző Isaurának, a brazil szappanopera hősnőnek gyűjtést rendezett, hogy az kiválthassa magát múlt századi rabszolgaságából. Én is átéltem hasonlót. Pedagógusoknak vetítettem a *János vitéz* című rajzfilmemet (hangsúlyozom, nem kombinált technikájú filmről van szó, minden kockája rajzolt). A vetítést követő ankéton egy tanító néni megkérdezte: „Tessék mondani, az egész filmet rajzolták, vagy voltak élő szereplőkkel fölvett jelenetei is?" És ez a nő, mielőtt nyugdíjba ment volna, több ezer gyereket „tanított".

A Televízió megistenülésének előjeleivel több mint egy évtizeddel ezelőtt találkoztam az egyre gyermekdedebbé váló hollywoodi filmekben. „Legszebb" példái ennek a *Harmadik fajta találkozás* és az *E.T.* című LUCAS- vagy/és SPIELBERG-filmek voltak. (Nem tudom őket megkülönböztetni.) Nevezett produkciók egyúttal annak is tárgyi bizonyítékai, hogy alkotóik a vizuális látszatvilágot tudatosan „másvilágként" kezelik. Mert miről is szól e két film? Arról, hogy emberek (gyerekek), ne aggódjatok, ha baj van, majd jön Valaki az Égből, és ha jók voltatok, kiválaszt és az ő szebb világába magával visz benneteket. Csak nem Isten Fia ő, hanem „más": az egyik filmben vakító fényben (Isten világosságában?) fürdő kicsi gnómok, a másikban egy héj nélküli teknősbéka, óriás ibolyakék szemekkel. Ez a dänikeni világképpel rokon szemlélet (a mondott svájci szakács elmélete szerint a civilizációt nem emberek hozták létre, hanem földönkívüliek) a csillagvallások és a messianisztikus vallások tanítására emlékeztet, ám annyival szánalmasabb azoknál, amennyivel szánalmasabb látvány egy gombostűre tűzött bogár a keresztre feszített Megváltónál. Még irracionálisabb is; nem értem, miért hihetőbb egy másik teremtett – vagy mondjuk úgy – materiális lény felsőbbrendűsége a kozmikus Törvényt akárcsak jelképesen is megszemélyesítő Világszellem felsőbbrendűségénél? Jellemző egyébként, hogy még a Sátán is földönkívüliként jelenik meg ezekben a filmekben: lásd az *Alien*-t („Más", „Idegen", „Ellenség").

Tanulságos azonban, hogy DÄNIKENnél vagy a hollywoodi pszeudomítoszgyártóknál mélyenszántóbb eszmefuttatások is megpróbálnak a tradicionális vallások és az új kultúra közé egyenlőségjelet tenni. Egy bizonyos BÍRÓ BÉLA azt írja például az *Értékek inflációja* című cikkében (*MaNcs* VIII. évf. 23. sz.), hogy az értékek pluralizmusa nem az értékek, hanem csupán az értékrendszerek relativitását jelenti. Ez az állítás önmagában persze igaz (az egyiptomi piramisok ma is értéket képviselnek a szemünkben, holott a piramisokat életre hívó vallás több mint kétezer éve „relativizálódott"), mégis azt sugallja, hogy az a szubkultúrákban kicsapódó szellemi káosz, mely a (poszt)modern világképet jellemzi, relativizálná épp hagyományos értékrendszereinket, ami viszont tévedés, azzal együtt, hogy a káosz egyik oka valóban hagyományos érték(rendszer)eink relativizálódása.

Még mindig a vizuális látszatvalóság=másvilág hasonlatnál maradva, figyelemre méltónak tartom, hogy HANKISS ELEMÉR televíziós sorozatának egyik adásában (TV1, 1996. június 9.) a Gonoszról a televízióban sugárzott horrorfilmek és reklámok kapcsán az enyémhez hasonló gondolatokat fogalmazott meg. Egyfelől a horror- (és a szex)filmekre szerinte a bennünk lakó „ördögi" igény kielégítésének a vágya miatt mindig lesz kereslet, másrészt a reklámot is a fülünkbe suttogó Ördög praktikájának tartja. Hasonlata szerint a reklámban az Ördög sugallata (a paradicsomi kígyó csábításának analógiájaképpen) így szól: „Fogyassz, vedd el mindazt, amit kínálunk, mégpedig azonnal!" Ez az „antikrisztusi" program élesen szembenáll a kétezer éves keresztény (buddhista, taoista, hinduista, muzulmán) felfogással, mely a lemondást, a vágyak beteljesítésének a késleltetését hirdeti abból a ki nem mondott megfontolásból, hogy az elfojtás, a lemondás, a vágyakat szublimálja és az embert alkotásra, teremtésre készteti. Ezzel szemben a vágyak azonnali teljesülése, a „földi paradicsom" (HANKISS ELEMÉR is ezt a kifejezést használja), mely a „minden igényt kielégítő" vásárlóközpontokban (HELTAI ANDRÁStól kölcsönzött „műszóval", a *Bunkólend*ekben) öltenek formát, állattá aljasítja (ismét!!) az embert, hiszen az állat az, amely mindig pillanatnyi vágyát akarja kielégíteni. Nem mond le, nem fojt el, nem szublimál, nem alkot „értelmetlenül". Az „állatembernek" (CZAKÓ GÁBOR „konzumidiótájának") csupán egyetlen akadályt kell legyőznie; pénzt kell szereznie. Ha nincs pénze, csak nézhet (nőket, kirakatokat, tévéreklámot). Milyen erkölcs épülhet erre a világképre?

Bizony tudták azok, akik a fogyasztói társadalom megteremtői, hogy bőven van mire alapozniuk:

„Mindég az állat első bennetek – mondatja MADÁCH Luciferrel az *Eszkimó szín*ben – És csak midőn ezt el birád csitítni, Eszmél az ember, hogy nagygőgösen Megvesse azt, mi első lényege. –"

A „második valóság", a szóban forgó „másvilág" végső soron az, amit újabban az angol-amerikai szakzsargon *virtual reality*nek nevez. Egyre nagyobb teret hódító, a valóság illúzióját keltő, számítógéppel generált képi világ ez. (L. a *Terminator 2.*, a *Jurassic Park* és a *Forrest Gump* c. filmeket, hogy néhány, immár „idejét múlta", de azért jellemző filmes példát említsek.)

Az angol elnevezés arról tanúskodik, hogy kiagyalói a „műfajt" a művészet, kultúra részének tekintik. A *virtuális* jelző (ang. *virtue*ból) az „erény", „derekasság", „tehetség", „erkölcsi erő", „érték", „kiválóság" jelentésű, és férfiasan csengő lat. *virtus* szót asszociálja (férfias, hisz` a lat. *vir* „férfit" jelent), végső soron abból is ered. Valójában a *virtuális* jelző – jelentése „látszólagos", „tisztára olyan, mint az igazi" – ebben az összefüggésben az ugyancsak angol *virtu* szó jelzői alakja, mely – bár ugyanaz a lat. *virtus* a gyökere – „művészetkedvelést", „művészi ízlést", „művészi produkciót" jelent.

Ha-ha-ha. Nem mintha nem hinnék abban, hogy a Televízió értékteremtésre is képes, vagy tagadnám, hogy létezik videoművészet, csak hát egyfelől a mindent elárasztó műsorzuhatagban az érték egy-egy cseppje teljesen elvész; másfelől, aki tudja, hogy a gyakorlatban a virtuális valóság csupán szórakoztató (?), időmúlató vizuális kábítószer (szexpótlék, abban az értelemben, ahogy a lélekbúvárok az autózást és a fegyverhasználatot is annak tartják, tudat alatt talán ezért is nevezik virtuálisnak, azaz férfiasnak), az azt is tudja, hogy itt a szokásos üzletszerű gondolati csúsztatással van dolgunk, mely – mondjuk, MONET-ra való hivatkozással – már jó ideje azonosítja a (hamis) illúzióteremtést, a bűvészkedést, végső soron a hazudozást a művészet feladatával. Hogy a példámnál maradjak, MONET ecsetje a múló pillanatból örök érvényűt, örökké visszatérőt varázsolt. Nem az a fontos tehát, hogy a naplementéjének olyan a hangulata, mint *egy* igazié, hanem hogy megfestette *a* naplemente lényegét. A művészet csoda, a bűvészet trükk, a csodának jelentése, értelme van, még ha csak átvitt értelemben is; a trükk becsap, ez leglényege. Jézus csodatételeinek, például, hogy a vakokat látóvá teszi, nem az az értelme, hogy a hallgatóságát elkápráztassa felsőbbrendű képességeivel. A vakok, világtalanok, a „sötétben botorkálók" egyszerűen csak tudatlanok, akik nem ismerik a magasabb rendű igazságot. Hogy látnak, az megvilágosodásukat jelképezi, s hogy ezt Jézusnak köszönhetik, azt, hogy Ő világosította meg elméjüket. Ezzel szemben mit jelképez, mit fejez ki egyáltalán az a számítógépes trükk, amelynek segítségével a Terminátor 2. kiemelkedik a konyhapadlóból, azon kívül, hogy hatásosan szórakoztatja azokat, akik szeretnek félni, megijedni a moziban, s azon kívül, hogy kétszeresen is becsapja rajongóit? Egyrészt azzal, hogy elhiteti velük, ez a csoda, másrészt azzal, hogy elhiteti, a jövőben az ilyesmi nem számít majd csodának?

Kérdés persze, amit biztos sokan föltesznek magukban, vajon tényleg az-e a dolga a Televíziónak, hogy a valósággal, – horribile dictu – az igazsággal szembesítse nézőit? „Hivatalból" mindenesetre azt várják tőle, hogy tájékoztasson, ismereteket is terjesszen és ne csak „halálra" szórakoztasson. (L. az amerikai NIEL POSTMAN: *We are Amusing Ourselves to Death* c. könyvecskéjét. A szerző szerint a civilizációnkat elsüllyesztő „áfiumok" egyike a szórakoztató televízió. Mondandóját a zsebkönyvkiadás borítójának rajza is kifejezően illusztrálja. Egy bekapcsolt tévékészülék előtt ülő fejetlen családot láthatunk rajta. Vö. a *Szörnyetegek* c. 30 éves (!) olasz film azon epizódjával, melyben Ugo Tognazzi tévérajongót játszik, aki, ahelyett, hogy szépséges, ifjú felesége mellé bújna, az adás vége után sem tud elszakadni a képernyőtől, átszellemült arccal a monoszkópot bámulja. Az élet igazolja a művészetet: a mondott film bemutatója után néhány évvel az egész világot bejárta a hír, miszerint egy egész napos

New York-i áramszünetet követően 9 hónappal később megugrott a városban a születések száma.)

A helyzet nem reménytelen. Ezt POSTMAN könyvének vagy a *Szörnyetegek* c. filmnek a sikere is bizonyítja, valamint egy-egy kitűnő televíziós műsor, mint pl. a francia Canal Sept nálunk *Paletták* címen sugárzott, elragadó képzőművészeti sorozata vagy az ugyancsak francia adón, a TV5-ön bemutatott *Singes* (*Majmok*) c. természetfilm, vagy amilyen a legtöbb sportközvetítés (a sportközvetítésnél nincs tisztességesebb televíziós műsor, még akkor is, ha túlterhelik manapság reklámokkal). Más szóval, ha már nekünk, nézőknek nem áll módunkban a televíziók műsorpolitikáját, műsorstruktúrájuk kialakítását befolyásolni, legalább tanuljunk meg és tanítsuk meg gyermekeinket is a műsorok között válogatni (amíg még van miből). Ez egyike korunk legfontosabb szülői s pedagógusi feladatainak.

Függelék

Mivel fentebbi gondolatmenetemet nem szerettem volna kitérőkkel bonyolítani, néhány, témához illő, és fentebb csupán vázolt vagy éppen csak jelzett fogalmat e függelékben járnék körül.

A *látszatvilág* fogalmához. A Televízió álvalódisága mintha a brahmanizmus vagy PLATÓN valóságfelfogásában találná meg igazolását: „a valóság, vagyis, amiről azt hisszük, hogy valóság, nem más, csupán káprázat."

Ugyane témához: VÁRKONYI NÁNDOR fogalmazta meg talán elsőként a *Sziriat oszlopai* c. alapművében az értékek relativizálódását a civilizáció hanyatlásának a tanújeleként. A piramisokat az egyiptomiak az örökkévalóságnak emelték, és isteneik „halhatatlan" gránitszobrait puha rézvésőkkel faragták ki. Ezzel szemben a modern szobrász vídiavésővel hungarocellt farag. Teremtő civilizáció „halhatatlan remekművei állnak szemben a mi fogyasztói társadalmunk eldobható tárgyaival. Ma már a „végtermék" azonban nem is az eldobható tárgy, hanem annak virtuális, számítógépen generált szellemképe, látszata, káprázata.

A látszatvilág hamis akkor is, ha valóságalapja van. Nem elég kék a reklámcica szeme, amint megmártja tamponját kék vérében? Nosza, oldjon még egy kis kékítőt a számítógép a szeme vizeskékjébe! Vastagabb a dereka a kelleténél? Rágcsáltassunk le belőle valamennyit az „egérrel"! Pattanásos a képe? A masina minden hibát eltüntet.

Az „igazi" (a bevett) televíziós kép tere nem valóságos, hanem látszattér. A bemondót, aki a stúdió valóságában, amit nem lát a néző, kék függöny előtt ül, látszattér veszi körül, a látványos showműsorok díszlete is csak részben valódi (a fotel, amiben a sztárriporter és vendége ül, biztosan az), David Copperfield trükkjei is csak a képernyőn lenyűgözőek (aki már volt showműsorban „közönség", az tudja, hogy e műsorok a helyszínen, „élőben" mennyivel szegényesebbek, mint

a technikával elvarázsolt végterméken). A reklámok megrendelői is többre becsülik ma már filmjeikben a virtuális teret, díszletet, még a reklámozott tárgy helyett is inkább annak virtuális képét mutogatják.

Csak tudnám, miért a virtuális a szebb? Itt van például a MTV (nemrégi, 96'-os) időjárásjelentése vagy nyári reklámelőzéke. Tudják, a fekvőszék a napernyővel, a virtuális tóval és mű túlparti mű hegyekkel a háttérben. Az időjárásjelentés ege, felhői, villámja mind, mind látszatkép csupán, méghozzá ahhoz képest, amit az ég tud produkálni, bizony gyengécske szoftver. Győzzön meg engem valaki arról, hogy a virtuális felhőzet szebb, mint az igazi, hogy ez a virtuális tájkép szebb, mint a Badacsony és a Káli-medence vulkánikus kúpjai a tó túlpartjáról nézve! Ha van táj e hazában, amely a maga nemében párját ritkítja a világon és ráadásul a miénk, akkor ez az. És éppen ezt kell olcsó pótlékkal helyettesíteni? Fogadjuk el, hogy az előzék megrendelőjének nem a valóság, hanem annak égi mása (művészi átlényegítése) kívánkozott ide. Akkor miért ezt az ócska giccset választotta? Nincs a Balatonnak – mert, ha már magyarok vagyunk, persze válasszuk a magyar tengert a nyár jelképének – elég nagyszerű festője?

Ennek a látszatvilágnak a közelmúlt-jelen műanyagimádata az előzménye (DUSAN VUKOTIC ezt kicsúfoló *Műanyag* c. rajzfilmje az 50-es évek végén nyert Oscar-díjat). Műpázsit övezi a *Dallas*ban a southforki ház úszómedencéjét, művirágdzsungel fogadja a belépőt a MTV Kunigunda utcai stúdiójának előcsarnokában. Ezek a második valóság előállításának művi színterei.

És ami nem valódi, hogyan mutathatná meg az igazságot?

A Televízió *igazmondás*áról. Nem is a tájékoztatás megbízhatóságára gondolok elsősorban, hiszen a néző híreket hallgathat a rádióban, olvashat újságokat, módjában áll ellenőrizni a televíziós híradások hitelességét, ha akarja. Sajnálatos módon egyre több ember megelégszik azzal, hogy csak a tévéhíradót nézi, aminek, ha nem is a hitelességével, de alaposságával, stílusával, válogatósságával komoly problémák vannak. Mivel a tévé vizuális műfaj, elsősorban a látványos, mutatós hírek minősülnek hírértékűnek a televíziósok számára. És persze azok az események, amelyeken közérdeklődésre számot tartó személyiségek megjelennek, függetlenül attól, hogy az esemény fontos-e vagy sem. Látjuk a miniszterelnököt, amint kezet ráz, tárgyal, aláír, vagy (mások által megírt) ünnepi beszédet mond, de elsikkad a lényeg: miről beszélt azzal, akivel kezet rázott, miről tárgyalt valójában, mit írt alá, és mit hallgatott el a beszédében.

Kialakult egy olyan hírközlő stílus – nemcsak a Televízióban –, amely még az egyébként igaz hír tényszerűségét is kétségessé teszi. Megvádolnak valamivel egy magas állású közalkalmazottat. Persze tagadja a vádat: ám a kormánypárti sajtó, s persze az elektronikus média is ezt úgy tolmácsolja, hogy a megvádolt személy *cáfol*. (Akkor cáfolna, ha a vád ellenében bizonyítékokkal állna

elő. Ezt nem teszi, de az igehasználat okán az emberek tudomásul veszik, hogy az illetőnek sikerült megvédenie magát.) Vagy: meghal a kambodzsai tömeggyilkos Pol Pot. Mit mond erre a televíziós kommentátor? Azt, hogy Pol Potot utolérte a végzete. Könyörgöm, Pol Pot több, mint 65 évet élt, kétszer annyit, mint JÓZSEF ATTILA, és majd háromszor annyit, mint PETŐFI!

A televíziós híradások készítői főleg azzal manipulálnak, hogy mit tesznek közhírré és mit hallgatnak el. Van persze arra is példa, hogy magát a híranyagot is megdolgozzák, mintha csak játékfilm lenne. (Például az operatőr a mutatott személyt előnytelen szögből, torzító lencsével fényképezi.) A híranyag politikai célzatú megdolgozására, ennek kiderülésére, majd eltussolására a közelmúlt Magyar Televíziója nem egy szép példát „statuált". Hadd emlékeztessek csak a néhány évvel ezelőtti *Egyenleg*-botrányra.

Mégegyszer mondom: a hírközlés megbízhatósága szinte másodrendű kérdés (csak televíziós hírcsatorna több tucat van ma már) amellett, hogy a televíziós műsorok túlnyomó többsége, a reklámoktól a kvízjátékokig, a dokumentumműsoroktól a szappanoperákig egyre inkább hadilábon állnak a tényekkel.

Ez nem a Televízióval kezdődik, már az első dokumentumfilm, FLAHERTY: *Nanouk*-ja is játékfilmes módszerekkel készült, de a Televízió uralomra jutásával a számtalan csatornából 24 órán keresztül ránk zúduló információ mennyisége – marxista terminológiával élve – minőségi ugrást eredményezett a valótlanságok terjesztése terén. Annak, ami a mai Televízióban látható, hallható – egy régi műsorcímmel élve – bizony a *Fele sem igaz*.

Minden háziasszony tudja, hogy egyik mosópor olyan, mint a másik, az egyes mosópormárkákat hirdető reklámok viszont kivétel nélkül azt állítják, hogy az ő mosóporuk sokkal jobb, mint a többi, „általános" mosópor. (Ki volt az a marha, aki ezt a reklámerkölcs szellemében fogant „általános" mosópor elnevezést kitalálta?)

Az interjúk rovott, de legalábbis megróható múltú (jelenű) nagyságokkal csupán csak arra szolgálnak, hogy a kérdezettek mosakodhassanak, a szappanoperák csak arra jók, hogy a világot szebbnek mutassák, mint amilyen. Magyar néző bedőlhet annak, hogy Dallas tényleg olyan, mint a *Dallas*ban, de azt látnia kell, hogy az amúgy jó szándékú *Szomszédok*, vagy a *Kisváros* enyhén szólva idealizálja a honi valóságot.

Milyen következtetés adódik mindebből? Számomra az, hogy a műsorkészítők és a nézők tömege között hallgatólagos megegyezés van. A műsorkészítők azt csinálják, amit az átlagnéző elvár tőlük, ez utóbbi pedig boldogan elhiszi, amit a képernyőn lát, hiszen épp azt akarja, hogy elbájolják. (Ez sem új: ez éltette már a némafilm idején a hollywoodi „álomipart", s hogy még távolabbi múltba menjünk vissza: ez hívta életre az operettet és a ponyvaregényt korábban. De a filmgiccs, az operett vagy a ponyva jóval kisebb kárt okozott. A mo-

ziba el kellett menni, a színház a tetejében drága mulatság volt, és az olvasás is némi erőfeszítéssel jár. A Televízió viszont kényelmes, olcsó és a nap minden percében a rendelkezésünkre áll.)

A Televízió sok csatornája, műsordömpingje alapján azt képzelhetnénk, hogy a műsorok hihetetlenül változatosak. Ezzel szemben a Televíziót *egyhangúság* és *egyformaság* jellemzi, ami a multinacionális óriáscégek globális érdekeivel, de az alapvetően mintakövető, divatmajmoló, s ezért könnyen uniformisba bújtatható arctalan tömegember vágyaival is összhangban van.

Szinte minden adón ugyanazok a reklámok mennek. Ugyanaz a (könnyű)-zenei stílus, ugyanaz a videografikai világ, ugyanaz a ruhadivat (farmer, tornacsuka, baseballsapka fordítva) a kamaszoknak, mindenki ugyanazt eszi (hamburgert), issza (kólát), és nézi közben.

A nemzetközi híreket minden (?) adónak a CNN szállítja.

A *Szerencsekerék* című kvízjátékunknak ugyanolyan a díszlete, mint a Sat 1-en látható német megfelelőjének. FRIDERIKUSZ a showjában ma már pontosan olyan díszletet alkalmaz, mint az általa egyébként is majmolt amerikai showműsorok díszletei. Ám Fridi festett – másvilági – felhőkarcolóit amazokénál még virtuálisabbá teszi az a tény, hogy a magyar horizonton egyelőre még „magasház" is csak elvétve akad.

És a játékfilmek. Ma már a Televízióban csak elvétve látni olyan filmet, ami nem amerikai, és az új amerikai filmnek sincs több, mint 3–4 alaptípusa. Aki látott egy amerikai horrort, scifit, thrillert és társadalmi darabot (ezeken belül persze van kisvárosi film, western, road-movie, soft és nem annyira soft pornó, meg sok minden egyéb) az látta az összes amerikai filmet. Ráadásul, mivel nem bírják szuflával: rengeteg az ismétlés.

Változatosságra csak igényes ember vágyik, igényes ember kevés van, azok nem tudnák eltartani a rengeteg tévé(s)t. Egy lehetőségünk marad; mennél ritkábban kapcsoljuk be a készüléket.

(K)ép testben nincs lélek. GYÖRGY PÉTER írja (*Filmvilág,* XXXIX. évf. 8.sz.): (...) „ a világ összes árucikkét fallikussá teszik, s minden áldott nap emlékeztetik a fogyasztókká degradált állampolgárokat, hogy a rúzs, a fagylalt, s általában minden csak arra jó, hogy a nők a szájukba vegyék és lihegve örvendezzenek."

A „művelt" Nyugaton a reklám szexualitással visszaélő csábereje úgy, ahogy visszafogott és esztétikai értelemben tűrt határok között marad. A magyar reklámozók nem ismernek semmilyen önmérsékletet. (L. a Cherry Coke reklámját: „Kupakolj a Cherry Coke-kal, rakd ki a répát!") Noha GYÖRGY PÉTER következtetéseivel nem minden téren értek egyet (hogy a fenti idézetnél maradjak: számomra az „állampolgár" nem a globális fogyasztóval szembeállítható legemelkedettebb emberi státusz), abban, hogy a „gazdátlan" testet (a virtuális szexet) a reklám, s azon keresztül a Televízió a fogyasztás növelé-

sének a szolgálatába állította, kétségtelenül igaza van. Nemcsak a szexualitás, hanem általában a „testi örömök", a primer fogyasztás, az anyagcsere szintjén.

Az ókori görög ideállal: az „ép testben ép lélek" eszméjével szemben már többször követett el civilizációnk erőszakot. A vallásos puritanizmus a testi vágyak elfojtására kényszerítette az embereket, s így torzult el a hatalma alá vont lélek. A társadalmi utópiák megvalósítására törekvő rendszerek a lelket, szellemet béklyózták meg. (Vö. a fenti görög szólás létező szocializmusunkban kifordított változatával: „Ép testben épp hogy élek.") Miközben a testre is szigorúan felügyeltek.

Televízió isten számára mintha csak a test (testi higiéné) létezne, lélek és szellem (mentálhigiéné, magyarul Erkölcs, Tudás) nem. Ez nem teljesen igaz persze, hiszen a már említett *Szomszédok* épp azzal rí ki társai közül, hogy megpróbál valamiféle erkölcsöt, szelídséget, jómodort bevinni a köztudatba. De hiába, mert egyrészt csak kis hatásfokkal teszi (erkölcsöt, szelídséget, jómodort nem esti tévénéző korában tanul az ember), másrészt a rákövetkező és ellenkező ideálokat hirdető, ugyanakkor jóval nagyobb hatásfokkal működő *Friderikusz-show* a *Szomszédok* „mutatványát" kitörli. (Közhely, hogy mennyivel egyszerűbb és gyorsabb rombolni, mint építeni, ráadásul a rombolás „szórakoztatóbb" látványosság az unalmas és fárasztó építkezésnél.)

Szomszédok ide vagy oda, a televíziózást meghatározó műfajban, a reklámban a testi higiéné, az anyagcsere dominál. (L. a pelenka, szárnyasbetét, vécépapír és vécétisztítószerek, a mosdó és mosogató, valamint mosószerek, továbbá a sampon, szappan, borotválkozó- és fogápolószerek, intimspray-k meg más kencefencék, mellettük a különböző élvezeti szerek, üdítőitalok, nyalánkságok, macska- és kutyatápszerek, továbbá a ruhaneműk áterotizált reklámjait, hogy az óvszerreklámokról ne is beszéljek. HERNÁDI GYULA polgárpukkasztó megállapítása szerint az AIDS-t az óvszergyárak „találták ki", hogy fellendítsék „lankadó" forgalmukat. Egyáltalán nem mellékes viszont, hogy az amerikai AIDS-pánik a virtuális szex „kulturális fölemelkedésének" éppúgy kedvezett, mint ahogy a szifilisz járványszerű elterjedése tehető felelőssé az ellenreformáció egyházi művészetét meghatározó szublimált erotikáért – l. BERNINI már emlegetett *Szent Teréz extázisa* c. művét.)

Hasonlítsuk össze bármelyik „testápoló" reklámunkat egy-egy „lélekápoló" műsorral a hatásosság tekintetében, lett légyen az utóbbi moderátora papi személy vagy lélekgyógyász. Mégcsak esélyegyenlőség sincs e két műsortípus között! Ha cinikus lennék, abban lelném vigasztalásomat, hogy igaz: előbb-utóbb a legtöbb ember klónozott agyú konzumidióta lesz, de legalább egy sem lesz büdös.

Összefoglalás

A Televízió térhódítása és a hagyományos művelődési formák, szokások eltűnése felett sopánkodók egyszerűen nem veszik tudomásul a tényeket, nevezetesen azt, hogy a Televízió első számú, majdhogynem kizárólagos kultúrahordozó lett. A hagyományos kultúra bajnokai ugyanabba a hibába esnek, mint a német lovagok, akik a *hagyományos* lovagi erényekbe kapaszkodva azt hitték, hogy egykor valóban legyőzhetetlen nehézlovasságuk elsöpörheti az egyesült lengyel-litván tüzérséget. (Tannenberg, 1410.) A csatát elvesztették, s ez lett gyakorlatilag a lovagságnak mint intézménynek és eszmének egyaránt a vége. Vagy eszünkbe juthatnak azok a takácsok, akik egy mendemonda szerint összetörték az első mechanikus szövőgépet, mert egzisztenciájukban érezték magukat fenyegetve. Megállították ezzel a technika fejlődését? Hasonlóképpen érezhettek azok a kódexkészítő szerzetesek, akik GUTENBERG kortársai voltak, s lám, nemzedékem, mely az olvasásban és írásban leli még mindig legnagyobb szellemi gyönyörűségét, most a könyvnyomtatás felett tart gyászbeszédet.

Leszoktatja a Televízió az olvasásról az embereket? Igen. És az írásbeliség elterjedése nem ölte meg ugyanúgy az orális költészetet? Nem semmisítette meg azokat a „primitívnek" tartott, fejlett vizuális kultúrákat, amelyekkel a természeti népek rendelkeztek? Az írás (és olvasás), a muzsikálás (és zenehallgatás), a színház linearitása nem söpörte el a törzsi, népi műveltségek „multikultúráját?" Miért sajnálkozunk azon, hogy e linearitást, „holt betűt" készül elsöpörni az (újraéledő) vizualitás és multikultúra? (Mert hát pl. a sámánisztikus szertartást vagy egy hagyományos népszokást is nevezhetnénk éppen multikulturálisnak, hiszen egyszerre „támadják" a résztvevők agyát és összes érzékszerveit; és az ősi kultúrák többrétegűsége élesen szemben áll az írásbeliség linearitásával.) A Televízió (de már a film is, és még inkább a CD-Rom) igenis élhetne az archaikus szimbolizációs *mű*veletek „térbeliségével".

A Televízió (Internet, CD-Rom, stb.) csak eszközök, használhatjuk jóra is, rosszra is őket. Éppen ezért nem mindegy, ki, milyen ember irányítja egy televízió műsorpolitikáját, ki, milyen ember szerkeszti a műsorait (szervezi a nézők időbeosztását), ki, milyen ember ül szemben a nézővel, készít műsort. Nem siránkozni kell, hanem cselekedni, és együtt haladni az idővel. Mindenkinek, aki a magyar kultúra iránt felelősséget érez, igenis kötelessége, hogy részt vegyen tevőlegesen is az új képernyős kultúra művelésében, hogy „állítsa át" magát, és tegye azt „televízióul" is mostantól, amit eddig csak valamely más, hagyományos médium segítségével művelt. Nem kisebb feladat ez, mint a kor ránk parancsolt átállási kényszere gazdasági és politikai téren, sőt, talán még nehezebb. Mégis, meg kell lennie, bármilyen (személyes) áldozatok árán, mert meggyőződésem szerint a (magyar, hagyományos) kultúra csak így: képernyőre ültetve tartható életben=*kép*ezheti részét az átlagember életének.

A kultúra genetikája

Mottó:
„...a földhöz csatol, minden kötél. – ”

(Ádám, Madách Imre:
Az ember tragédiája, XIII. szín)

Az itt következő, hosszabb lélegzetű írásom a kultúra és a civilizáció általam elképzelt történetéről, sorsáról, múltjáról, jelenéről és jövőjéről szól. Természetjáró ember vagyok, és – az emberi művelődés története mellett – nagyon közel áll hozzám az etológia és a pszichiátria. Az emberi, állati viselkedésre vonatkozó olvasmányaim, a látott dokumentumfilmek és korábbi kutatásaim alapján állítom, hogy a kultúra gyökerei sokkal mélyebbek, mint azt a legtöbb humán műveltségű ember gondolja. Az ember kultúrája nem a tudatra ébredéssel kezdődik, de – amitől pedig van miért tartanunk – civilizált emberré válásával sem érhet véget. Az ember az állattól való megkülönböztetés szándékával, az isteni felé közelítve teremtette meg a maga kultúráját, s bár jelen pillanatban úgy tűnik, ő maga az, aki ezt a csodát létében fenyegeti, tovább kell mennie a megkezdett úton. A kultúra magja ősi, genetikai; úgy, ahogy a növényi csíra a föld alatt is elindul fölfelé: a fényt keresi. Reményeim szerint nem áll meg növekedésében; égig érő fává cseperedik.

Ami az eredetet illeti, e gondolat nem új: „A 'kultúra' szó különböző embereknek különböző dolgot jelent. Nem egy antropológus szerint a kifejezést csak az emberre lehet alkalmazni, (...) Mások, közöttük biológusok is, kapcsolatot keresnek az emberi kultúra és az állatok viselkedésformái között, mert feltételezik, hogy a társas életet élő állatok viselkedésének megértése fényt derít az emberi kultúra eredetére.

Ezt szem előtt tartva hasznos, ha a kultúrát úgy határozzuk meg, mint az információ átadását viselkedés útján. Ezzel élesen elválasztjuk a genetikai információ átvitelétől, ahol az információ csak a szülőtől az utód felé vezet." (John T. Bonner 1986: 138.)

Charles Darwin több mint 125 évvel ezelőtt már leírta *The Expression of the Emotions in Man and Animals* című könyvében, hogy veleszületett tulajdonságaink, pl. ahogy kifejezzük érzelmeinket, nemcsak az egész emberi nemre jellemzőek – amiből nem mellékesen az is következik, hogy közös őstől szárma-

zunk –, hanem nagy részükkel az állatok, a főemlősök is rendelkeznek, vagyis az embert nem külön teremtette Isten; az élővilágnak ő is része, folytatása és betetőzése. Említett könyvét 100 éven át elutasították, vagy egyszerűen nem vettek róla tudomást. Most kiadták az Egyesült Államokban, annak tanújeleként, hogy „a legtöbb tudós ma már egyetért abban, hogy a természet gyermekei is vagyunk, nemcsak neveltetésünké. A genetika és nem a kultúra tesz bizonyos emberi megnyilvánulásokat egyetemessé." (JOHN P. WILEY: *Expressions: The Visible Link, Smithsonian,* June 1998: 24.)

Néhány évvel ezelőtt pszichiáterek kerestek meg, hogy a vallásosság és a kényszerbetegségek közti formális összefüggésekről tartandó konferencián mint szimbólumkutató szóljak hozzá a témához. A szakirodalmat megismerve, a szakemberekkel és betegekkel való beszélgetések nyomán arra a következtetésre jutottam, hogy a vallás(osság), amit a tárgyilagos szemlélő méltán tekinthet a hagyományos műveltségek „csúcsteljesítményének", mind külsőséges, mind pedig bensőséges, azaz hitbeli megnyilvánulásaiban megfelel a kényszerbetegségek különböző, embernél, állatnál egyaránt előforduló formáinak, ezek viszont levezethetők a normális viselkedésből. Vagyis e három jelenség: vallás, kényszerbetegség, normális emberi és állati viselkedés ugyanannak a biológiai homeosztázisnak különféle rendű, rangú megnyilvánulásai (JANKOVICS 1996A: 198–237). Ebben a zárt rendszerben a kényszercselekvés nem a normálissal ellentétes viselkedést jelent, hanem annak meghatározott irányba torzult: „leállíthatatlan" változatát, aminek tanulmányozásával normális viselkedésünk, azon belül vallásos műveltségünk természetét is jobban megérthetjük.

A fentiekből számomra az következik, hogy mind az egyes ember, mind az emberi nem lényegesen kevesebb akaratszabadsággal rendelkezik, mint amennyit mi, európai judeokeresztény hagyományainknak köszönhetően tulajdonítunk magunknak, még annál is kevesebbet, mint amennyit a korlátozó kálvinista tanítás meghagyott nekünk. Ha ez bebizonyosodik, akkor ez azt jelenti, hogy mindaz, amire oly büszkék vagyunk, – mondván; Íme ez mind megkülönböztet minket az állatoktól, – gyökereit és mozgatórugóit tekintve mégis csak állati: ösztöni, genetikai, biológiai eredetű, s nem külön isteni adomány. Mindebből az is következik a számomra, hogy az ember e „másik múlt" ismeretében kénytelen lesz a jövőjét is újragondolni.

Annál is inkább, mert az „európai, judeokeresztény, nyugati" műveltség és társadalom válságban van. (A jelzőket idézőjelbe kellett tennem, mert globalitása folytán ez már sem nem európai, sem nem judeokeresztény, sem nem nyugati.)

A válság jelei nyilvánvalóak. Nyilvánvaló az egyre szembetűnőbb kulturális süllyedés, ami – tekintettel a kultúra összetartó, megtartó szerepére – már-már egész civilizációnk létét fenyegeti. Összehasonlításul: az antik világ „össze-

omlása" és a kereszténység diadala korántsem járt azzal, hogy az antikvitás értékei teljességgel veszendőbe mentek volna. A kulturális folytonosság a népvándorlás viharai, a „középkori sötétség" ellenére – szándékosan használom eme idejét múlta közhelyeket – kimutatható a közelmúltig. Ezzel szemben a világháború előttihez képest a mai átlagműveltségi színvonal esése ijesztő mértékű.

A válságból való kilábalás feltétele a *gnószisz*: hogy jobban megismerjük magunkat, kik s mik vagyunk. Még mindig uralkodó az a szemlélet, mely szembeállítja az embert és a természetet, mely az utóbbit „elbocsátó, szép üzenetek" kíséretében nemzeti parkokba és paradicsomi állapotokat sugalló természetfilmekbe zárná, noha minden gondolkodó lény tudja, a természet halálát az ember nem, csak cyborg-változata élheti túl. Szükséges tehát végre mindenkivel megértetni, hogy az ember és a természet, a szellem és a test egy oldalon áll, egy ökoszisztéma része. Ebben az ezredvégi zűrzavarban, amelyben a (poszt)modern ember él, a megújuláshoz nagy szükség van a fogalmak újbóli tisztázására (tulajdonképpen egy „második eljövetelre"). Gondolkodóink, ha nem elfogultságaik, beidegződéseik vagy indulataik mentén csapnak össze egymással, akkor sem értik, akarják megérteni a másik beszédét, mivel a fogalmak jelentésváltozása miatt, amit az emberi világban zajló folyamatok sűrűsödése gyorsított fel az utóbbi évtizedekben, jószerivel arra megy el az idejük, hogy elmagyarázzák, ők mit értenek az általuk használt fogalmakon.

A kultúra ma ilyen fogalom. (Amíg eleven volt, nem szorult magyarázatra.) A közbeszédben, az írott sajtóban és az elektonikus médiumokban rendre összekeverik a civilizációval (amin, megvallom, egyre kevésbé csodálkozom), pedig a kettő nem szinonímája egymásnak, hiszen tükörszavak. Olykor a legszűkebb értelemben, a művészetek gyűjtőfogalmaként használják („kultúra *és* tudomány" – olvasom a *Magyar Nemzet* egy régebbi számában, s napilapom *Kultúra* rovata kizárólag művészeti tárgyú cikkeket közöl), máskor viszont jelzőkkel lefokozva kiterjesztik az élet minden területére (l. étkezési kultúra, viselkedési kultúra, lakáskultúra, szubkultúra, popkultúra; legújabban álpopuláris kultúráról is olvastam), mindenki mást ért alatta (pl. a közművelődésen, amelyen én egy közösséget összetartó közös kultúrát értek, egy művelődési házat igazgató népművelő pedig a nála folyó tevékenységek összességét: a helyi fúvószenekar muzsikálását, asztrológia-tanfolyamot, bélyeggyűjtő szakkört, kertbarátmozgalmat együtt).

Mindezen túl fennáll az „előítéletes" félreértés lehetősége is, amiért például e tanulmányom címét is célszerű megmagyaráznom. Nem használok ugyan „kirekesztő" jelzőt, nem azt írom a címben, hogy (a) nemzeti kultúra, keresztény kultúra, magyar kultúra, és a kultúra feltevésem szerinti genetikus jellege sem azt jelenti, hogy egy nép vagy nemzet kultúrája genetikusan különbözhet-

ne más nép vagy nemzet kultúrájától. Én az emberiség kultúrájáról írok, és állításomat általában rá vonatkoztatom (ha nem, akkor határozott céllal, magam is megkülönböztető jelzőket használok), s éppúgy igaznak vélem általánosításaimat a javarészt megsemmisült maja civilizáció kultúrájára, mint az ausztrál őslakókéra, a rokontalannak mondott baszkokéra, vagy a mienkére, kivétel nélkül. Másszóval, a különféle kultúrák közti hasonlóságot is a hasonló keletkezési mód, vagyis az emberi fajon belüli genetikai közösség, közös eredet számlájára írom.

Mi hát akkor a kultúra?

A kultúra meghatározása
Kultúra és civilizáció

Mottó: „*Midőn az ember földén megjelent,*
Jól béruházott éléskamra volt az:
Csak a kezét kellett kinyújtani,
Hogy készen szedje mindazt, ami kell.
Költött tehát meggondolatlanúl,
Mint a sajtféreg, s édes mámorában
Ráért regényes hipotézisekben
Keresni ingert és költészetet.
De már nekünk a legvégső falatnál,
Fukarkodnunk kell, általlátva rég,
Hogy elfogy a sajt és éhen veszünk."

(Tudós, *Az ember tragédiája*, XII. szín)

A kultúra fogalmát, jelentését valójában csak a „nagy másik"-hoz, a civilizációhoz viszonyítva tudjuk szabatosan meghatározni. Különösen igaz ez ma, az ezredforduló előtti években, amikor a hagyományos felfogás szerinti kultúra tere egyre jobban beszűkül, a civilizációé pedig rohamosan nő. Korunk zavarodottságát, kulturális szétesettségünket meg a fogalom jelentésének idő- és térbeli változásait jól példázzák az alábbi, különböző lexikonokból kigyűjtött meghatározások. (Népszerűbb kiadványokat válogattam, mivel közelebb állnak a közfelfogáshoz, mint a szakirodalom. A kiadás helye és ideje a meghatározások esetleges irányultságáról is árulkodik.)

„KULTÚRA (latin *cultura*, a.m. művelés). 1. Műveltség, újabban, kivált SPENGLER német filozófus megkülönböztetése alapján különösen a szellemi műveltség, szemben az anyagi és gyakorlati vonatkozású *civilizációval* (l. o.) 2.

Gazdasági értelemben a. m. termesztés, tenyésztés; *agri-K.*, a. m. földművelés, *horti-K.*, a. m. kertművelés."

(*Új Idők Lexikona*, Singer és Wolfner k., Budapest, 1939. október.)

„CULTURE (kul'chẽr), n. [Fr.; L. *cultura* < *colere*; see CULT] 1. the cultivation of soil. 2. the rising, improvement, or developement of some plant, animal, or product. 3. the growth of bacteria or other microorganisms in a specially prepared nourishing substance, as agar. 4. a colony of microorganisms thus grown. 5. improvement, refinement, or developement by study, training, etc. 6. the training and refining of the mind, emotions, manner, taste, etc. 7. the result of this; refinement of thought, emotion, manners, taste, etc. 8. concepts, habits, skills, arts, instruments, institutions, etc. of a given people in a given period; civilization."

(*Webster's New World Dictionary of the American Language*, The World Publishing Co., Cleveland–New York, 1960.)

Magyar fordításban:

„1. a talaj művelése. 2. valamely növény, állat vagy termék termesztése, tenyésztése, tökéletesítése, kifejlesztése. 3. baktériumok vagy más mikroorganizmusok tenyésztése e célból készített táptalajon, amilyen az agar. 4. Ilyen mikroorganizmus-tenyészet. 5. tökéletesedés finomítás, fejlődés, tanulás, nevelés stb. révén. 6. a szellem, érzelmek, modor, ízlés stb. nevelése és finomítása, 7. ennek eredménye: a kifinomult gondolat, érzelem, modor, ízlés stb. 8. egy adott nép világképe, szokásai, jártassága, művészete, eszközei, intézményrendszere egy adott korban; civilizáció."

(Az összehasonlítás kedvéért íme az amerikai szótár értelmezése az 1993-as Merrian-Webster kiadásból, csak magyar fordításban:

„1. MŰVELÉS, FÖLDMŰVELÉS 2. az intellektuális és erkölcsi adottságok fejlesztése különösen nevelés révén 3. szakgondozás és nevelés (szépségápolás) 4.a. intellektuális és esztétikai nevelés által szerzett felvilágosultság és jóízlés b. ízlés és jártasság a szépművészetek, humán tudományok terén; a természettudományok széles látókörű ismerete azok hivatásszerű gyakorlása és technikai szakértelem nélkül 5.a. az emberi tudás, hitvilág és viselkedés teljes köre, amit az ember be tud fogadni és továbbítani képes nemzedékről nemzedékre b. egy etnikum, vallás vagy társadalom szokás- és hitvilága, társadalmi berendezkedése és anyagi viszonyainak jellemzői c. a viselkedés, célok és gyakorlat közös vonásai, amelyek egy társaságot, szervezetet jellemeznek 6. élő anyag tenyésztése preparált tápláló közegben, *valamint:* ilyen tenyészet.")

„CULTURE, formation sociale et intellectuelle d'un individu (culture à la même racine que *culte* et implique un respect religieux de la tradition).

Forme de civilisation: <une culture>. – On distingue plusieurs types de culture, en ce sens que chaque société possède ses institutions particulières qui

expriment en general son passé spirituel. Mais la notion de culture garde toujours un sens normatif et est synonyme d' *humanisme*: on ne parle pas de culture barbare (culture anthropophague, ou culture militaire, fondée sur la violence), mais de la culture indienne, ou chinoise, qui s'exprime aussi bien dans ses moeurs policées que dans son acquis cultural proprement dit (littérature, philosophie, science). [V. *civilization.*]" (*Dictionnaire de la Philosophie*, Larousse, Paris, 1964.)

Magyarul: „Az egyén társadalmi és intellektuális kialakulása, kifejlődése (a *kultúra* szó töve ugyanaz, mint a *kultuszé*, s magában foglalja a hagyomány vallásos tiszteletét).

A civilizáció formája: «egy kultúra». – A kultúra több típusát különböztetjük meg, abban az értelemben, hogy minden társadalom különleges intézményekkel rendelkezik, amelyek általában kifejezik szellemi múltját. De a kultúra képzete mindig korlátozott értelmű, és a *humanizmus* szinonímája. Nem beszélhetünk barbár kultúráról (emberevő kultúráról, vagy katonai kultúráról, melyek erőszakon alapulnak), hanem indiai vagy kínai kultúráról, amely csiszolt erkölcseiben éppúgy megnyilvánul, mint tulajdonképpeni kulturális ismereteiben (irodalomban, filozófiában, tudományban). [L. *civilizáció.*]"

Milyen jellemző a felfogásbeli különbség a „németesen" száraz és aprólékosan pontos (ám időben azért változó) amerikai meg a fennkölt és némiképp hipokrita francia meghatározás között! Minden népnek van kultúrája, és egyúttal van hadserege is, minden nép múltjában vannak véres időszakok. Hogy a *Larousse* példájánál maradjunk, az ókori kínai műveltség virágzása idején még élt a szakrális emberáldozat szokása: írott források tudósítanak arról, hogy a császár a téli napforduló ünnepén a „Szent Konyhán" elkészített embersülttel etette meg az égieket (KRUPP 1983: 198.). Persze nem ezért beszélünk ókori kínai kultúráról. Civilizált felfogásunknak, keresztény erkölcseinknek megfelelően leválasztjuk a kínai műveltség számunkra elfogadható humanista részét, és azt nevezzük csak kultúrának.)

Még egy franciás finomságra hívnám föl a figyelmet. A „csiszolt" jelentésű francia jelző (*policée*) a görög *polisz* („város") szóra megy vissza, és végső soron „városit", „civilizáltat" jelent.

Egy másik magyar példa:

„KULTÚRA *lat.* 1. az emberi társadalom által létrehozott anyagi és szellemi javak; ennek egy adott korszakban való jellegzetes állapota 2. a civilizációval szembeállítva: szellemi javak, műveltség 3. művelt állapotok, művelt viselkedés; vkinek egyéni műveltsége 4. *mezőg* termesztett növény 5. *él* baktériumtenyészet; kísérleti célra kitenyésztett baktériumtelep."

(*Idegen szavak és kifejezések szótára*, Akadémia k., Budapest, 1973.)

Hogy teljesebb képünk legyen, nézzük meg a latin szótárban is (Akadémia k., Budapest, 1975.), a *colere* igénél:

„COLO 3 *colui, cultus* 1. (földet) művel; *transl.* lakik; ... 2. gondolkodik vmiről, gondját viseli vminek (*acc.*); ellát, ápol, díszít, nemesít, kiművel; vmit gyakorol; *fidem* – a hűséget megőrzi; ... *virtutem* – az erényt gyakorolja; [officium!] 3. ünnepet megül *v* megtart; tisztel, nagyra értékel *v* becsül, imád, szentnek tart; *colit et observat* megtisztelő kitüntetésben részesít; *deum rite* – vallásos szertartás szerint tiszteli istent".

Az *officium* jelentése: „szolgálat", „kötelezettség", „hivatal", „tisztességadás", „kötelesség". (L. pl. a katolicizmus ügyét szolgáló meglehetősen barbár intézmény, az inkvizíció hivatalos nevét: *Sanctum Officium.*)

A latin ige alapjelentése a legbeszédesebb. Ha tudjuk, hogy az ókori Róma nagysága és kultúrája eredetileg a földművelő és persze katonáskodó – nesze neked, *Larousse*! – szabad itáliai parasztok vállán nyugodott, hogy fontos vallási ünnepei egyben mezőgazdasági rítusok voltak, akkor e jelentéssor belső összefüggése is világos lesz. És mivel az első civilizációk nemcsak Itáliában, hanem mindenütt az „újkőkori mezőgazdasági forradalom" nyomán indultak fejlődésnek, kimondhatjuk, hogy a kultúra fogalma fentebb sorolt jelentéseiben tényleg egyetemes.

A mi *műveltség (művelődés)* szavunk hasonló elvi alapon keletkezett, mégpedig belső fejlődés eredményeként az ősi, „földhöz ragadt" értelmű *mű, művel* szavaink továbbképzésével. S hogy ma is tisztában vagyunk mind a kultúra, mind a műveltség szó alapjelentésével, azt a „szakág" tárcájának népszerű elnevezése tanúsítja (*kultusz*minisztérium), melynek előtagja értelemszerűen foglalja magába a vallás-, közoktatás- és a művelődésügyet. Más kérdés, hogy a kultúra, vagyis a műveltség sokkal több annál, semmint hogy egy miniszter felügyelhetné. Egy csúcsminisztérium kijárna a területnek, amelybe a fentieken kívül besorolnám az egészségügyet, a sportot, az ifjúsági és családi ügyeket, az idegenforgalmat, a műemlék- és természetvédelmet felügyelő főhivatalokat.

Mivel a kultúra és a civilizáció jelentését az idézett meghatározások is összekeverik, érdemes megnéznünk, hogyan vélekednek a civilizációról fenti forrásaink. (Az olvasót kímélendő most már csak magyarul és csak egy *Webster*ből idézek; de előbb lássuk az *Új Idők Lexikon*t:

„CIVILIZÁCIÓ, mindazon eszközök, szabályok és berendezkedések összessége, amelyekkel az emberiség a maga életét mesterségesen is célszerűbbé, biztonságosabbá és kényelmesebbé teszi. a C. körébe tartozik tehát a technika, közlekedés, jogrend, gazdasági élet stb. A német gondolkodás megkülönbözteti a C.-t a kultúrától (vallás, szellemiség, tudomány, erkölcs, művészet stb.), a francia és angol ellenben mind a kettőt érti C.-n. Sőt, utóbbi időben egyes

német gondolkodók szembeállítják egymással a kettőt, mondván, hogy a C. a kultúrák hanyatlásának terméke, merő utánzás, amely már újat nem is alkot (*Spengler*). Helytállóbb ennél az a felfogás, mely szerint kultúra és C. egymást kiegészíti s előmozdítja. A C.-ra rossz szó a magyar *polgárosodás*, mert igaz ugyan, hogy a haladottabb C.-val párhuzamosan alakult ki a történet folyamán a polgári társadalom, de viszont maga a C. még sincs hozzákötve ehhez az egyetlen társadalmi formához." (1937)

Webster:

„CIVILIZÁCIÓ (1772) 1.a: a kulturális és technológiai fejlettség viszonylag magas szintje; *kifej.* olyan fejlettségű műveltség, amely már írásbeliségre és rendszeres feljegyzésekre támaszkodik b: meghatározott idő és hely jellemző műveltsége 2.: a civilizálttá válás folyamata 3.a: a gondolkodás, modor vagy ízlés finomodása b: a városias kényelem egy állapota." (1993)

(A címszó évszáma azt jelzi, mikor jelent meg először a szó angol szövegben. Meglehetősen későn, ami azt illeti. Ez – mint ahogy egyébként a meghatározásból is kiviláglik – magában véve is a civilizáció kultúrához képest másodlagos voltát jelzi.)

A *Larousse* bőbeszédűbb:

„CIVILIZÁCIÓ, a fejlett társadalmak sajátos jellegzetességeinek együttese. – A civilizáció fogalma mindenekelőtt a technika egy bizonyos állapotára utal (eszerint különböztetünk meg kőkorszaki, vaskori, illetőleg ma szén-, olaj- és atomkori civilizációt), továbbá a műveltség bizonyos formájára (pl. görög civilizáció). Az ember képére és hasonlatosságára a technika a civilizáció testét, a műveltség a lelkét jeleníti meg. A civilizáció fogalma mindig egyetemlegesen korlátozott értelmű: a civilizáció fejlődése egyidejűleg magában foglalja a technika fejlődését, ami által az ember a természet fölött úrrá lehet, a társadalmi és erkölcsi haladást, az alávetett népek egyenjogúsítását, végül egy háború és osztály nélküli társadalmat, s mindeközben az elmaradott országok hátrányának felszámolását, mert az embernek előbb táplálkoznia kell, s csak azután szentelheti idejét a művelődésnek. A civilizációs fejlődést nem úgy kell felfogni, mint ami a kultúra birodalmának a része, s amelyben más (afrikai, ázsiai vagy amerikai) kultúrák az európai műveltség uralmának vannak alárendelve, hanem amely a tapasztalatcsere jegyében, a kulturális személyiségeknek köszönhetően kölcsönösen megértik és gazdagítják egymást. (L. *kultúra*)"

Hát igen. Sikerült leigázni a természetet, és tényleg a civilizációnak köszönhetően. A többi, Lenin szájába illő megállapításhoz nincs mit hozzátennem. Az *Idegen szavak és kifejezések szótára* sem intelligensebb:

„CIVILIZÁCIÓ *lat. el.* 1.Engels szerint az emberi társadalom fejlődésének harmadik, a vadság és a barbárság után következő korszaka 2. a társadalmi fejlődésnek és az anyagi műveltségnek az a foka, amelyet az adott társadalmi-

gazdasági alakulat elért 3. tágabb értelemben: társadalmi, gazdasági és szellemi művelődés, műveltség 4. *rég* polgárosodás 5. *rég* az anyagi kultúra szembeállítva a szellemi kultúrával."

Meg kell mondjam, hogy engem a két háború közti magyar lexikon igazít el a legegyértelműbben. Ugyan minek két szó, két fogalom, ha jelentésük csak kis részben különíthető el? Ami a polgárosodást illeti, lexikonunknak ebben is igaza van, mindamellett, hogy a „polgár" latin eredetije: a *cīvis* és a *civilizáció* közös tőről ered (l. még lat. *cīvitas*: „város"). A közös eredet ma is érvényes jelentést hordoz, amennyiben elvárosiasodott világunkban, a *cīvitas mundi*-ban csak polgárok közössége tarthatja fönn a civilizációt és a műveltséget.

A *civilizáció*nak közvetlenül a *cívilis* jelző a töve, ami a civilizációt illetően éppoly sokatmondó értelmű, mint a kultúra vonatkozásában a *colo* ige:

„CĪVILIS,... 1. polgári; 2. *transl.* közhasznú, közérdekű, közösségi (szellemű); 3. nyájas, előzékeny, udvarias, emberséges, szíves; 4. nyilvános, állami,..."

(Kiegészítésképpen: ugyancsak lat. *urbanus*: „városi", „fínom", „művelt", „illedelmes"; *politus*: „csiszolt", „művelt", „fínom", „ízlésesen berendezett"; *politicus*: „politika", „államtudományi". Ez a két utóbbi jelző a gör. *polisz*: „város" főnévre megy vissza, akárcsak a fentebb említett fra. *policée*, a *police* és *policier* vagy az ang. *policy*, *politics*, *polish* szavak.)

A fentiekből az következne, hogy a civilizáció későbbi, mint a kultúra. Elnevezése legalábbis városias, rendezett életmódot feltételez. Szembenállásukat ez is kifejezi, hiszen láttuk, a kultúra a paraszti életmódban gyökeredzik.

Szembeállíthatók abban is, hogy a civilizáltság nem jelent egyben kultúráltságot és viszont: egy *top callgirl* bizonyára jószagú, és jól nevelten csinálja (aki már látott pornófilmet, megfigyelhette, hogy a szereplők, mielőtt rátérnének a lényegre, olyan kimódoltan viselkednek, hogy már az elárulja, van takargatni – vagyis hát épp ellenkezőleg – mutogatni valójuk), amiből nem következik, hogy művelt is, mint ókori elődje, a görög *hetéra* volt – a hagyomány szerint. És hogy ellenpéldával is éljek: a torzonborz, piszkos és alighanem büdös ausztrál őslakók – már azok, akik ma is a vadember civilizálatlan életét élik, és nem részesülnek városszéli nyomornegyedek hajléktalanjaiként a civilizáció áldásaiból, hatalmas műveltséggel rendelkeznek, több vaskos kötetre való szent szöveget: „álomtörténetet" őriznek a fejükben, élik életük részeként bonyolult rítusaikat, készítik saját kezűleg mindazt, amire szükségük van.

Az ellentételezés mesterkéltnek tűnik, hiszen városok már a *csiszolt* kőkorszakban is épültek (pl. a közel-keleti Jerikó Kr.e. 8000 k.), s ezek a fejlett, öntözéses földművelésnek köszönhetően épülhettek fel. Ugyanakkor, ha el is tekintünk a műveltség feltételezett állati (ösztöni) eredetétől, minek tekintsük a földművelést nem ismerő állattenyésztők, a halász-vadász-gyűjtögető életmódot folytató népek műveltségét, ha nem kultúrának? Ha a művészet a kul-

túra része, akkor hogyan tagadhatnánk meg a jégkorszaki Európát benépesítő cro-magnoni embertől, akinek keze nyomán annyi csodálatos barlangfestmény, csontfaragvány és kőszerszám maradt ránk, hogy kultúrával rendelkezett? De hát épp szerszámai tanúsítják, hogy nemcsak szellemi, hanem anyagi javakat is előállított, s nemcsak kőbaltája, hanem viselkedése is csiszoltabb lehetett elődeihez képest, akkor pedig – a fentiek értelmében – miért nevezzük őt civilizálatlannak? Alighanem helyesebb lenne, ha nem ragaszkodnánk a két fogalom szó szerinti értelméhez – annak tudtával, hogy bizonyos szavaknak akár néhány évtized alatt mennyire megváltozhat a jelentése (l. urbánus) –, és elfogadjuk, hogy a szerszámot használó, szervezett közösségben élő ősember viszonylagos értelemben kultúrával és bizonyos kezdetleges civilizáltsággal rendelkezett.

Kérdés, hogy lefelé lépdelve az evolúció lépcsőjén megállhatunk-e itt? Hiszen az állatvilágban nemcsak a kultúra ösztönös formáival találkozhatunk, körükben civilizációnak nevezhető jelenségek is megfigyelhetők, elég, ha csak a hártyásszárnyú rovarok (hangyák, termeszek, méhek) államaira utalok. A méhállam a neolitikum emberére oly nagy hatást gyakorolt, hogy anyajogú társadalmát alighanem annak mintájára szervezte meg, legalábbis a Közel-Keleten (BRENTJES 1976: 104).

A jellegzetesen civilizációs fejleménynek hitt „kényszeres fogyasztás" ugyancsak állati (ösztöni) eredetű rossz szokásunk. Kutyatulajdonosok előtt ismert, hogy a jóllakott eb hozzá se nyúl a tálkájába készített eteléhez – mindaddig, amíg vetélytársnak vélt állat vagy ember nem kerül a közelébe. Ha ellenségnek tekinti, fenyegető viselkedéssel tartja távol, ha nem, akkor a védekezés másik lehetséges módját választja: befalja a vacsoráját. A vadon élő ragadozók mohósága, noha szintén tipikus fogyasztói magatartás, mégis természetes, ösztönös viselkedés: „muszáj" enniük, hiszen nem tudják, hoz-e elébük zsákmányt a holnap. A fogyasztói magatartás olyan jellemzői, mint a pazarlás, fényűzés, túltermelés, az állat- és növényvilágra egyaránt jellemző. „A természet pazarló" – tartja a mondás, s arra vonatkozik, hogy mind az élőlények számát és tömegét, mind pedig fajaik változatosságát tekintve mintha mérhetetlen fölösleget állítana elő. GEORGES BATAILLE etnológus hangzatos szavait idézve: „az élet története a földön mindenekelőtt tébolyult túltengés következménye. A fejlődés uralkodó eseménye a fényűzés, mind költségesebb életformák kialakítása." A legköltségesebbek, amilyenek a „dínó"-k voltak, bele is pusztulnak, de a pazarláshoz ez is hozzá tartozik, a fölösleg nagy része szemétre kerül. (Ha nem vigyáz, az emberre is ez a sors vár.)

A természet fényűzése folytatódik a (fejlett) társadalmakban. A „fejlett" jelzőt azért tettem zárójelbe, mert a törzsi műveltségek éppoly pazarlóak, mint a civilizáltabbak, mind a „munkák", mind a „napok" terén. Gondoljunk az ége-

téses-irtásos földművelés gyakorlatára, a hajtóvadászat olyan szélsőséges formáira, mint az ősember vadló- vagy bölényvadászata, amelyek alkalmával néhány vadász egész csordákat terelt szakadékba, vagy a pápuák ünnepi tolldíszeire, amelyekhez fejenként több tucat paradicsommadarat kell elejteniük.

A luxusigény nő a civilizáció fejlődésével. WERNER SOMBART 1912-ben egyenesen azt állítja, hogy a kapitalizmust a luxus szülte. Ma már a fejlett országok átlagpolgára is áhítja a fényűzést, s éppen ez jelzi a veszélyt; a Föld nem lesz képes az egyre szaporodó emberiség minden egyes képviselőjének „jogos" és – mint látjuk – „természetadta" luxusigényét kielégíteni.

A pompakedvelés azonban nemcsak civilizációs kategória, legalább annyira kulturális, hiszen a szépséget, esztétikumot mint a természetben is céllal, „értelemmel" megjelenő fogalmat kulturálisnak tekintjük. Mi másnak tekinthetnénk? Cél és értelem a fajfenntartás, aminek érdekében a növény színpompás, varázslatos illatú és különleges formájú virágokkal ékesíti föl magát, amiért a hím madár násztollazatot ölt, csábtáncot lejt és elbűvölően dalol, s a szarvasbika agancskoronát növeszt. (Csupa olyasmi ez, amit az ember is szépnek tart.) Ugyane luxusigényből fakadt a középkori emberben – Cluny arisztokrata származású szerzeteseiben – a vágy, hogy dúsan faragott kövekből hatalmas katedrálisokat emeljen, drágakövekkel terhes szertartási ruhákat öltsön fel, míves aranykelyhekkel misézzen, és szemet gyönyörködtető liturgikus könyvekből zsolozsmázza hangzatos szerzeményeit a színes üvegablakokon át bevetülő szivárványos fényben.

A fentiekkel szembeszögezhető a „civilizátorok" puritanizmusa, a technokraták gyakorlatiassága. Ám ne dőljünk be a látszatnak. Sztalin elvtárs puritanizmusa az általa praktikus megfontolásokból (és patológiás hatalomféltésből!) feláldozott embermilliókra vonatkozott, nem saját magára. Vagy gondoljunk az űrkutatási és fegyverkezési programok hihetetlen költségességére, amelyeknek persze megvan a maguk mellékes, nem is kicsiny hozadéka. A puritanizmus mindamellett tény, de nem „természetes", hanem az ember *saját* „természetellenes" *szellemi* produktuma. A dekadenciára adott ismételt történelmi válasz, amely rendszerint *vallásos ideologikus köntösben* támad föl újra és újra, és mint a dekadens civilizációkba friss vért ömlesztő szellemiség, rendszerint annak barbár antagonizmusa: (vö. a hanyatló antik világ kontra ókeresztény puritanizmus közhelyével, ami azonban – alaposabban szemügyre véve a történelem tényeit – nem nélkülöz némi propagandisztikus túlzást). Mindenesetre ma is sokan, például HANS MAGNUS ENZENSBERGER abban vélik megtalálni a megoldást problémáinkra, hogy „vágyainknak olyan új tárgyakat kell és lehet keresnünk, amelyekben a jelen kiváltságosai is szűkölködnek. Élvezzük a hiány adta lehetőséget. Ne a gyarapításban, hanem a csökkentésben, a lemondásban keressük a távlatot." (SZILÁGYI PÉTER: *A túlten-*

gés hiánya felszabadít? Puritán gondolatok a fényűzésről, Magyar Nemzet, 1997. február 1.)

Az egyszerűség kedvéért fogadjuk el, hogy a kultúra és a civilizáció, idea és matéria – akár alkalmazhatók kategóriaként az állati lét bizonyos megnyilvánulásaira, akár nem, „keresztben hatnak", és a velük járó, bennük rejlő pozitív és negatív hatások törvényszerűek, ugyanakkor kiegyensúlyozhatók. Minden arány: *önmérséklet* kérdése. Hogy mást ne mondjak, a sokat és méltán szidott mintaadó USA nemcsak a túltengésre, hanem az önmérsékletre is mutat negatív példát. Az Egyesült Államok szívében élő memnoniták vagy amishok – Amman vagy Amen nevű, 17. századi svájci püspök szigorú tanításának követői – például úgy védekeznek a civilizációval szemben, hogy annak áldásait csak a munka megkönnyítésére engedélyezik maguknak, ott sem mindenütt, az örömszerzés terén azonban kifejezetten tiltják. Egyébként mintha a 19. században élnének, úgy is öltözködnek. Nemhogy a televíziózást, mozit és más újmódi szórakozást tagadják meg maguktól és gyermekeiktől, hanem a kocsmát és a sportokat is. Nem ez a jó válasz a civilizáció „kihívásaira". Csak előre lehet „menekülni", hátrafelé nem. Különben is, a zárt kultúra iskolapéldájának nevezhető amish kisebbség jövője meg van pecsételve.

A kultúra és civilizáció tehát, miközben mind térben, mind időben sokféle, egyetemes. Egyetemes a kultúra abban, hogy az emberi lét alapjaira épül, s a civilizáció szolgál neki keretül, ad neki időszerű formát (l. fentebb: mint a test a léleknek, vagy jogrend az erkölcsnek). Egyetemes abban, hogy minden ember valamilyen műveltség birtokában civilizáció tagjaként teszi mindazt, amit a *colo* ige jelentéskörébe tartozik: műveli földjét, lakik (értsd: tartozik valahová, valakikhez!), nemesíti termesztett növényeit, háziasított állatait, javítja eszközeit és saját magát (erkölcseit), díszíti környezetét (és hoz létre műveket), tanul és tanít másokat, becsüli, s ha kell gondozza a közösségéhez tartozókat, gondolkodik „valamin": képet alkot a világról, hitet vall, vallásának, világnézetének erkölcsi előírásait megtartja és ünnepeit megüli, végül pedig mindeme törekvésében eszményeihez igyekszik hű maradni, elvégre saját kultúráját, amelyet *közösségben* gyakorol, erénynek tekinti. Így volt ez a legutóbbi időkig. Legalábbis így kellett volna lennie.

Sokféle viszont a kultúra abban, hogy mindezt az ember a maga módján, a maga nyelvén, a maga törvényei (civilizációja) szerint, környezetébe illően teszi (ha észnél van, illetőleg, ha hagyják). Változik a kultúra az időben is, a civilizáció belső fejlődése és külső hatások, jó esetben kölcsönhatások révén. De igazából nem a kultúra értelme, célja változik, inkább csak eszközei, hordozói, technikái korszerűsödnek, s ezek többnyire a civilizáció termékei (ilyen értelemben nevezi a *Webster* az írásbeliségre alapozott műveltséget civilizációnak). A rózsadombi luxusvillát Ond vezér sátrától 1100 év választja el, de ettől

még mindkettő olyan otthon, mely a körülményekhez képest kultúrált (helyesen: civilizált) életfeltételeket biztosít. A számítógép fölfedezésével nem hal meg az alkalmazott grafika, legfeljebb a grafikus kényszerül arra, hogy ceruzáját, ecsetjét „egérre" cserélje fel/le. Népszokások, amilyen a virágvasárnapi zöldághordás, kiszehajtás az életmódváltással (városiasodással, zöld ágak fogytával) eltűnnek, és mások, mint amilyen a valentinozás divatba jönnek (mert így diktálja az üzleti érdek, és mert „birodalmi eredetűek"). Bármilyen kiábrándító, de jó, ha tudjuk, hogy magyar népszokásaink többségét a mindenkor nálunk erősebbek erőltették ránk: szlávok, németek, törökök, most az amerikaiak, mégpedig ideológiai köntösben. Többnyire nem is kellett erőltetniök. Bizonyos tavaszi szokásaink, amelyeket már az ősi Rómában is gyakoroltak, Kelet-Magyarországon Szent György-naphoz (ápr. 23–24.), Nyugat-Magyarországon viszont május 1-jéhez kötődnek. Ez az eltérés a közvetítő szláv (ortodox) illetve a német befolyásnak tulajdonítható.

A hatás mindig a birodalom szívéből terjed a szélekre, fordított esetben elenyészik már a széleken. A *Larousse* emlegette kölcsönhatás csak egyenrangú felek között jöhet létre, egyébként utópia, illúzió. A mi amerikai típusú gyorsétkezdéink ellentételezéseképpen soha nem fognak az USÁ-ban elterjedni a magyaros halászcsárdák, még az amerikaiak legjobb szándéka mellett sem. (N.B.: az első magyar hamburgereket magyar vállalkozók sütötték; emlékeznek még a City Grill-re?)

Mindennek ellenére az igény, hogy szokásokkal éljünk, nem szűnik meg, nem szűnhet meg, hiszen alapja: az ismétlődés, a rutin ember, állat számára létfeltétel. *Egy élőlény sincs, mely alkalmazkodni lenne képes állandóan változó körülményekhez.* A természet körforgása, a bennünk működő biológiai óra is ismétlődő rendet szab nekünk: óra-, napi- és éves rendet.

Így van ez akkor is, ha az ún. fejlett világban a (valamikor időrendünket, szokásainkat megszabó) vallás lassacskán „kulturális tevékenységgé", egyben magánüggyé fokozódik le, s ennek következtében műveltségteremtő és fenntartó szerepét elveszíti. Mindazonáltal világkép, összefoglaló eszmerendszer nélkül, mely a Választ keresi a végső nagy kérdésekre: (Honnan jöttünk, kik vagyunk, hová megyünk? Mi végre vagyunk a világon?), az „új kor" ateista, materialista embere sem létezhet. Világképünk összetöredezett. Elsősorban ez az oka az ezredvégi zavarodottságnak. Hiába a technika minden csodája, ha az átlagember csak használni tudja őket, de nem érti működésüket: nyomogatja a gombokat, mint a patkány vagy a tyúk az állati intelligenciát tanulmányozó kísérletekben. Hiába a sok csodamasina, ha „szórakozáson" és háborúzáson kívül nincs miért hadrendbe állítani őket. Hiába acél, üveg és beton, hiába a számítógép és az Internet, ha az előbbi csak Mammon bankszék(esegy)házaihoz és a fölösleges időtöltés templomaihoz, a bevásárlóközpontokhoz (HEL-

TAI ANDRÁS telitalálatával szólva: a „bunkólendek"-hez szolgálnak anyagul, az utóbbiak pedig nélkülözhető információk zuhatagába fullasztanak bennünket, miközben praktikus memóriatáruknak köszönhetően a géphasználó emberi agyak lassan kiürülnek.

Egyetértek a kultúra és civilizáció spengleri szembeállításával: „a civilizáció egy kultúra elkerülhetetlen sorsa,... Valamennyi kultúrának megvan ugyanis *a maga* civilizációja. E két szót, melyeket eddig bizonyos meghatározatlan – többé-kevésbé etikai jellegű – különbség jellemzésére használtunk, első ízben most alkalmazzuk periodikus értelemben, úgy, mint egy szigorúan szükségszerű, *szerves egymásutániság* kifejezéseit... A civilizáció az a *legkülsőségesebb* és *leginkább* művi állapot, melynek elérésére az emberiségnek egy magasan fejlett fajtája egyáltalában képes. A civilizáció – lezárulás; valahogy úgy, ahogyan a létrejövőt a létrejött, az életet a halál, a kibontakozást a megmerevedés követi, ahogy a gyermeki lelkiségre – miként az a dór és a gótikus művészetben kifejeződik – a szellemi aggkor következik, ahogyan a tájra a kőből épített és megkövesedő világváros borul. A civilizáció a visszavonhatatlan vég, amely bennső szükségszerűségből hajtva újból és újból beköszönt." (SPENGLER 1994: 67). SPENGLER 1917-ben (!) befejezett könyvéből idézem e sorokat, melyek ma igazabbaknak tűnnek, mint valaha. Ámbár nem értek minden szavával egyet: például a keresztény kultúra, a „Nyugat" alkonya valóban a gótikus csúcspont után kezdődik (ha az építészet példájánál maradunk, ezt követően az építészet csak historizál, ismételget egészen az acél, üveg és a beton nagyipari alkalmazásáig), de a haldoklás, a hosszú alkony azóta is tart, a haldoklót (a nyugati műveltséget), „akinek" már agyműködése sincs jóformán, a civilizáció tartja életben, működteti funkcionálisan.

Ez az írás nem SPENGLER nyomán született, de ha az ő gondolatai és az enyémek közt átfedés van, az a tapasztalt tényeken alapszik. Én is saját tapasztalataim nyomán vélem úgy, hogy a kultúra és a civilizáció bizonyos értelemben fordítva aránylik egymáshoz, hogy egy műveltség hanyatlása vagy beszűkülése mintha együttjárna civilizatórikus fölemelkedésével és kiterjedésével, azonmód, amit legtalálóbban a távol-keleti *jang-jin* ábra fejez ki, mely ábra egyébként arról tanúskodik, hogy a távolkeleti filozófia közelebb került a valóság különböző szintjein lezajló folyamatok lényegéhez, mint a nyugati. Magyarán szólva, a műveltség az idők során „civilizálódik", a civilizáció viszont belülről egyre „kultikusabbá" lesz. Minden műveltség a civilizáltság lehetőségét hordozza magában, és minden civilizáció új kultúra szülője lehet. A folytonos változásban nehéz megragadni a pillanatnyilag szembeállító jellemzőket, mivel azok sem állandóak: rendszerint csak az „inkább" és „nem annyira" határozószókkal szűkített értelemben helytállók.

Ennek megfelelően írható le például a média fejlődése. Kialakulásakor a hírközlés, noha magán visel kulturálisnak mondható jegyeket, amilyenek az állati

múltunkból öröklött és egyes állatfajták közti információcserét utánzó jelzéstechnikák, pl. az afrikai dobnyelv, célját, tartalmát tekintve azonban civilizációs fejleménynek tekinthető. Fejlődését sokáig ez is jellemzi, miközben kettéválik közhasznú és magánszolgáltatásra (futárszolgálat, posta, írott sajtó, rádió, televízió, Internet). Meglehetősen korán – a nyomtatás elterjedésével – kiütköznek rajta a jellegzetesebb civilizációs betegségek (l. hamis információt, álhíreket terjesztő, ideologikus pamfletek), ami a későbbi revolverújságírást jellemzi, a bulvársajtó előzményének tekinthető szórakoztató irományok megjelenése (vásári ponyvairodalom, pornográf nyomatok). Majd a kultúra élharcosai is fölfedezik – ez már a felvilágosodás százada – és felhasználják a műveltség terjesztésére. Ott, ahol az információáramlást központi akarat szabályozza, ott annak monopóliumaként egy pólusú marad, vagy azzá lesz, de a „szabad sajtó" világában a kettősség máig él a tudathasadásosságig fajultan: ugyanazon az újságosstandon kaphatók a szellemi és társadalmi elitek számára íródott profilmagazinok és szakfolyóiratok; a tömeg olvasnivalója, a képregény „gazdag" választékban; napilapok pártpreferencia és tulajdonosi cenzúra szorításában; a különféle perverzióknak hódolók speciális szennylapjai – a széles skálájú köztes terítékről nem is beszélve. Ugyanabból a tévékészülékből áradnak a nézőre lenyűgöző természetfilmek, bárgyú szappanoperák, művészfilmek, híradók, sportesemények, intellektuális csevelyek, rajzfilmek, mechanikus pornók képsorai – olykor ugyanabból a csatornából. (Milyen találó elnevezés a televíziós *csatorna* szó!) Ugyanarról a világhálózatról éppúgy lehívható hasznos információ, mint pedifiloknak szóló tájékoztatás, folytatható rajta „párbeszéd", alkalmas politikai manipulációra, szolgálhatja a civilizált ember számára nélkülözhetetlen kikapcsolódást.

Mindezek ellenére, még jelen pillanatban sem a média a a műveltség kizárólagos terjesztője. Van más is. Elmehetünk moziba, színházba, koncertre, kiállításokra, olvashatunk könyveket, beiratkozhatunk különféle iskolákba és tanfolyamokra, szakkörökbe járhatunk; beléphetünk sport- és más egyesületekbe, írhatunk, festhetünk, zenélhetünk vagy kertészkedhetünk magunk is. Ha akarunk. Ám a média hatalma felettünk: passzív tömegeken egyre nő, lassacskán a kultúra helyettesítőjévé válik (a tömegek esetében főként mint televízió). „A" kultúra lesz a számukra, hiszen hovatovább mindazzal a kritériummal rendelkezik, amelyek a hagyományos művelődést jellemzik. *Kivéve*, hogy nem „kapcsolja be", nem „műrelteti", nem „részelteti" a közönségét, mely passzív marad mindvégig, hacsak nem onanizál, mondjuk, pornónézés közben, vagy betelefonálóként részt nem vesz valamely „elmés" játékban. A „nép ópiuma" lett a vallás helyett sokak számára, fölvéve annak attribútumait és betöltve feladatát, miközben fölemészti a művelődésre fordítható anyagi források túlnyomó részét. (Amikor a *Nemzeti Kulturális Alap* évente 3 milliárd forintból gazdálkodik, csak a *Magyar Televízió* két csatornája ennek majd

tízszeresét költi el. Az MTV két műsora a hazai képernyő-kultúra töredékét teszi ki.)

Lássunk néhányat a műveltség és civilizáció fontosabb megkülönböztető jellemzői közül.

1. A *műveltség* – az én felfogásom szerint – organikus. Abban az értelemben is, hogy *természetbarát* (feltevésem szerint alapformáit természetben élő őseinktől örököltük). A *civilizáció* viszont *szembefordul a természettel*: azt legyőzendő ellenségnek tekinti. HANKISS ELEMÉR másképp gondolja. *Az emberi kaland* c. könyvében leírtak szerint a kultúrát és annak minden – így szerintem civilizációs – megnyilvánulását az ellenséges világgal szembeni harc eredményének fogja fel: „Kövekből, intézményekből és szimbólumokból a szabadság, a méltóság és az értelem világát fölépíteni egy olyan univerzumban, amelyben lehet, hogy nincs szabadság, nincs méltóság és nincs értelem: ez a nagy emberi kaland" – olvasható a könyv borítóján.

Nem akarok elébe vágni mondandómnak, de ha elfogadjuk, hogy a „szabadság a felismert szükségszerűség", akkor miért keresünk a szükségszerűség: az univerzum világában olyasmit, aminek nem ott van a helye, hanem a fejünkben, hiszen a szabadság nem más, mint az a többlet, amivel a földön csak mi rendelkezünk, emberek, akiknek megadatott a megismerés és a *megértés* lehetősége?

A természetesség és a természetellenesség közötti választás már a természeti népek számára is nehézséget jelent. Néprajzkutató barátomtól, BOGLÁR LAJOStól tudom, hogy a brazil őserdők indiánjai – saját bevallásuk szerint (?) – azért festik, tetoválják magukat, azért „ékeskednek idegen tollakkal", fúrják át a fülüket, orrukat, ajkukat, hogy különféle dísztárgyakat viseljenek bennük, azért borotválják ki hajuk egy részét, reszelik le fogaikat, mert beavatkozás nélkül, csupaszon, *ahogy a világra jöttek*, civilizálatlan vadaknak, értsd: *állatoknak* tűnhetnének mások szemében. Így próbálják tudatosan elhatárolni magukat a természettől, amit hol ellenségesnek, hol barátságosnak tartanak. Az ő dilemmájuk a parvenüé. Túl közel vannak még a természethez. Szégyellik ezt a közelséget, noha úgy tudják (helyesen), hogy belőle származnak (l. totemizmus), ezért túlkompenzálnak. Hasonló magyarázat fűzhető más ősnépek származáselméleteihez, így a bibliai teremtéstörténethez is. Egyrészt kiderül belőlük, hogy eleink tisztában voltak az ember eredendően állat voltával, de szabadulni igyekezvén a „szabad akarat", a faj és az egyed önállóságának hiánya miatti aggodalmuktól, megtettek mindent, hogy az embert mint a teremtő képmását a többi „lelkes lény" fölé emeljék, és velük szembefordítsák („uralkodjatok a tenger halain, az ég madarain...": Ter 1,28).

Ez a dilemma végigkíséri az emberi művelődéstörténetet. Különösen élesen vetődik fel századunkban, mely a természetet legyőző és átalakító ember századaként indult, amelyben az ember teremtette világ élesen elkülönül az Isten

teremtette világtól, de amelynek a végén eljutottunk oda – nem mindnyájan –, hogy megpróbálunk legalább annyit életben tartani a természetből, amennyi eddig megmaradt, s azt mesterségesen, nagy ráfordítással gondozni (l. az állatkertben tenyésztett, a vadonba visszatelepített, rádióval felszerelt kondorkeselyűket, farkasokat). Erre is jobbára csak olyan civilizált, gazdag ország képes, mint az USA. Ha másért nem is, ezért remélhető, hogy az amerikai civilizáció a méhében hordja egy új kultúra kezdeményét. (Csak el ne vetéljen...)

2. A *kultúra* inkább *„bekapcsolja"*, aktivizálja az *egyént, a civilizáció inkább „kikapcsolja"*, passzivitásra szoktat. Ezek a funkciók a fogalmak eredeti jelentéséből következnek. A kultúra, a műveltség, a *művelés* – bármely szinten zajlik – cselekvésre serkent, és másokhoz való tartozást tételez föl, hiszen a kapcsolatteremtés eszköze. *Munká*val jár, sok tennivalóval, mely „a társaságban" a leghatékonyabb. Nincs magányos, magánkultúra! Munka, hiszen fáradsággal jár az írás, a tudományos kutatás, a fák metszése, a hegedűkészítés, a néptánc, a sportolás; sokaknak munka, hiszen fárasztó, unalmas – be kell kapcsolódni! – az olvasás is, a zenehallgatás, és milyen fárasztó tud lenni egy csoportos turistaút!

Munkálkodott bizony már állatősünk is. Az állatok élelemszerző, otthonépítő, utódnevelő, egymás és a maguk tisztogatására fordított tevékenysége mi más, ha nem gyakran fáradságos munka? (Nézd a méheket, a hangyákat!) A premodern társadalmak embere számára a munka nem különül el az ünneptől (a pihenéstől, a szórakozástól). Épp ellenkezőleg. (L. HÉSZIODOSZ: *Munkák és napok,* VERGILIUS: *Georgica.*) A munkáról az öregedő ember már tudja, hogy *ha értelme van,* az egyik legnagyobb öröm lehet számára. A sikeres munka éppúgy felszabadítja a boldogságérzetet kiváltó amphetaminokat, mint a beteljesült szerelem, a sportolás, a jóllakottság vagy a fülünknek kedves muzsika.

Nem véletlen, hogy civilizált világunkban a még jól működő, szűk családi körökön kívül a munkahely (gyereknek óvoda, iskola) a legalkalmasabb közösségteremtő tér. Különösen az, amelybe szívesen járnak dolgozni az alkalmazottak, s még inkább az olyan, amely nemcsak munkát, hanem életre szóló hivatást is képes adni. Az ilyen munkahelyen baráti társaságok, szerelmek szövődnek, házasságok köttetnek, munkaidőn túli közös programok szerveződnek, az alkalmazottak a munkahely környékére költöznek. Hierarchizált viszonyok közt (a cég gondoskodik a dolgozójáról, cserébe hűséget, önfeláldozást követel és beavatkozik a magánéletébe) a közösségteremtő akarat kudarcot vallhat (a munkásművelődés terén így járt a szocialista állam a brigádmozgalommal), de ha történelmi hagyományai vannak, mint Japánban, ahol a nagyvállalatok struktúrája a régi hűbéri viszonyokat tükrözi, ott sikeresen működik.

A munkahelyen kívül a civilizáltság csupán viselkedés, állapot, körülmény, nem kapcsolódik hozzá hasznos cselekvés. A civilizáció legfeljebb termelésre (olyan jellegű munkára, amit robotolásnak érez az ember) és fogyasztásra kész-

tet, azon túl nem tételez föl belülről fakadó kezdeményezést, közös tevékenységet. Az, hogy a civilizált viselkedés szabályai vagy a civilizált világ törvényei elvben minden civilizált egyedre, egyénre érvényesek, még nem formálja őket közösséggé. Attól, hogy a diszkóban egyszerre (de külön-külön!) mozog ugyanarra a ritmusra ezer srác, még nem válnak emberi közösséggé. Arra, amit ők művelnek, egy halom tubifex is képes. Ezért alkalmas ismérvei a fejlett civilizációnak a kikapcsolódás, a fogyasztás, a szórakozás.

Ez a megkülönböztetés sem mentes az ellentmondásoktól. A fejlett civilizációk mérhetetlen munka árán épültek föl, míg külsőségeikben primitív, de szellemiségükben „magas" műveltségek létezhetnek „paradicsomi" állapotok között is. A „paradicsomi" állapotok fékezik a haladást. (Azok közt él a déltengeri szigetek lakója, az egyenlítői Afrika pigmeusa, és az eszkimó is. Tápláléka viszonylag bőségesen van mindnek, de vagy a szélsőséges éghajlat vagy a térbeli akadályok korlátozzák a fejlődést.) Nem véletlen, hogy amivel a civilizált ember büszkélkedni szokott, az túlnyomórészt az északi féltekén keletkezett a szubtrópikus és szubarktikus övezet közötti sávban. A déli félteke egyetlen nagy műveltségét északi bevándorlók hozták létre az Andok magas völgyeiben, amelyek klímája a fent jelzett szélső határok között mozog.

3. *A műveltség* (inkább) *szellemi, a civilizáció* (inkább) *anyagi természetű.* Szellemi javakon vallást, művészetet, erkölcsöt, az együttélés bevett formáit, a helyi hagyományok összességét, a saját nyelvet, a tudományt, és minden, a közösség illetve az egyén lelki és szellemi szükségletét kielégítő értelmes megoldást értek, illetve mindezek anomáliáit. Anyagi javakon a gazdaságot, a társadalmat működtető eszközöket, a test javát szolgáló technikákat, a műveltség anyagi, jogi, politikai kereteit és mindezek anomáliáit. A torzulás rendszerint a kultúra és a civilizáció összhangjának hiányából fakad, és sokféle lehet a középkori táncdühtől a jelenkori kábítószerezésig, ilyen a korunkban terjedő szekták, hamis próféták divatja (kulturális anomália); a kommunisztikus utópiák gazdasági irracionalitása (civilizációs anomália).

Az anomáliák különösen jellemzők azokra az időszakokra, amikor – így nagy korszakváltások alkalmával, pl. most is – az értékrend kaotikussá válik: civilizáció és kultúra alig választható szét: a *jang* és *jin* épp nem megkülönböztethető. „Próféták" vagyongyűjtés és hatalomszerzés céljából alapítanak szektát, műgyűjtők a műtárgy értékét árveréseken tornázzák fel a csillagos égig: az anyagi szempont a szellem tartományában is a spirituális fölé kerekedik; a pártvezér minden fontos pozícióba saját embereit ülteti: a spirituális érdek, az ösztön (a hatalom megtartása) fontosabbá válik a gyakorlati teendők tartományában is, mint a hasznosság és a működőképesség.

A szellemi és anyagi javak közti áthatásra aligha van jobb példa, mint egy nagyon is anyagias találmánynak, a pénznek a története. Ősi időkben illetőleg

a törzsi társadalmakban használt fizetőeszközök értéke csupán eszmei és közmegegyezésen, esetleg előállításukba fektetett munkán alapszik. Az ókori Kínában használatos kauri-csiga füzérek, a csendes-óceáni Yap-sziget elmozdíthatatlan óriás malomkőpénzei, az észak-amerikai indiánok vampum-övei anyagukban értéktelenek (mert vagy nem időtállóak vagy csak haszontalanok). Kulturális értékük azonban jelentős, gondoljunk csak a kauri-csiga világszerte elterjedt hiedelmi, jelképi jelentőségére, az öltözködésben, díszítőművészetben betöltött szerepére. A „pénz" akkor válik tisztán civilizációs eszközzé, amikor sórudakat (a szaharai Afrikában), kikészített bőröket (a Mediterráneumban), meghatározott súlyú nemesfémtömböket kezdenek fizetőeszközként használni. A nemesfém, mindenekelőtt az arany, nemcsak eszmei értékkel bír, hanem – természetes előfordulása, megmunkálhatósága, elpusztíthatatlansága, tisztasága folytán – valóságossal is. Majd megszületik a fémpénz, amely előbb (?) praktikus (civilizációs) okból – hogy megkülönböztethető legyen –, később (?) esztétikai (kulturális) igényből műalkotássá is válik. Ezt követően megint csak praktikus (kényelmi) okból fölfedezik a papírpénzt (Kínában a 10–11. században), amelynek az idők során kialakul a saját esztétikája, hogy századunk végén a váltópénzzel egyetemben szép lassan átadja a helyét a tárolt pénzt nyugtázó részvényeknek, kötvényeknek, kártyáknak, a kontroll- és fizetés praktikus céljával létrehozott más számla- és nyugtaféleségeknek, amelyek közül egynéhánynak már csinosodik a megjelenése (részvény, kártya), míg maga a pénz virtuálissá lesz. Visszaáll a kezdetihez hasonló állapot, amelyet attól csak civilizáltsága, bonyolultsága különböztet meg. A mágneskártya célszerűbb fizetőeszköz a kauri-csigánál, de ugyanúgy nincs közvetlen tárgyi értéke, mint ahogy a banki számítógépben tárolt rávonatkozó adatoknak sincsen, s ahogy a fedezetéül szolgáló pénz is ma már összességében csak elméletileg létezik. (Ha a világon mindenki egyszerre sétálna be a bankjába, hogy kiváltsa megtakarított pénzecskéjét, a világgazdaság összedőlne. Kiderülne, hogy a valóságban csak a töredéke létezik annak a pénznek, amelyeket a bankokban – úgymond – elszámoláson őriznek.)

Az osztályozás nehézségeit példázza a „nemzet", s hozzákapcsolódóan a „nemzeti kultúra" fogalma. Leegyszerűsítve a kérdést, a fentiek értelmében a „nemzet" mint szervesen létrejött alakulat kulturális jelenségnek tekinthető, szemben az „állam"-mal, mely civilizációs kategória. Igenám, csakhogy a nemzetfogalom a történelem során jelentős változáson ment keresztül, s egyidejűleg is használták szűkebb-tágabb értelemben. Nálunk sokáig a magyar uralkodóosztály önmagát értette alatta („nemes magyar nemzet"), noha az elnevezés genealógiáját tekintve is megfelel az egy nyelvet beszélő, egy szokás szerint és együtt élő „nép" (tk. „etnikum") jelentésű latin *natiō*-nak. Később, amikor a történelmi hazában már más nációkkal élt együtt, lett államalkotó nemzetté a

magyar, a trianoni csonkolás eredményeként pedig mára (majdnem homogén) államnemzetté.

Akár kirekesztő, akár befogadó értelmet tulajdonítunk a nemzetfogalomnak – mindkettőre akad példa nemcsak nálunk, másutt is –, kitapintható, mint civilizálódik alapvetően kulturális jellege. „Náció" jelentésben a nemzet bizony műveltség a javából, ám a „nemes magyar nemzet" már jóval azt megelőzően civilizált államot alkotott a „nemtelen" többséggel egyetemben, hogy előjogait és kötelességeit az *Aranybullá*ban artikulálta volna. Vagyis, ha a kulturális nemzet intézményesül, civilizált állammá válik. (Senki sem mond olyant, hogy „állami műveltség", de ha mégis ráaggatjuk az „állami" jelzőt egy kulturális fogalomra – l. államnyelv, államvallás, állami oktatás, *Állami Balettintézet* – akkor azzal annak intézményes, hivatalos – azaz civilizált voltára utalunk.)

4. *A kultúra elzárkózó* (vö. nemzeti elzárkózás), védekező, konzervatív, a fejlődése során beszűkül; *a civilizáció nyitni kész*, támadó, liberális, fejlődése során kiterjed. Ebben benne foglaltatik, hogy a kultúrának civilizálódnia kell ahhoz, hogy maga is „hódítson": terjeszkedjék.

Mire alapozom ezt? Az ősműveltségek és az ún. „népi kultúrák" (helyesen: népkultúrák) összehasonlító vizsgálata arról tanúskodik, hogy bennük: az archaikus, törzsi vagy zárt paraszti, gyűjtőnevükön hagyományosnak nevezett műveltségekben hihetetlenül sok közös alapvonás található (mely egyetemesség azon a szinten a kultúrjavak átadásával, cseréjével elfogadhatóan meg nem magyarázható, genetikai érvekkel viszont – szerintem – igen; l. későbben). Viszont mennél magasabb szintre jut egy műveltség, a belső fejlődés eredményeképpen annál több sajátos, megkülönböztető vonást vesz föl, s ezt követően már csak „erőszak" árán – akár mint hódító, akár mint meghódított – civilizációs hatásra találja meg a közös nyelvet ismét más műveltségekkel, jut *másodlagosan* egyetemességre. Az összehasonlító nyelvészeti kutatás eredményei azt sejtetik, hogy a nyelvek közt ősállapotukban sokkal több hasonlóság volt, mint azt eddig feltételeztük (l. a kötet előző tanulmányait), a civilizált világban a nyelvek eléggé elkülönülnek ahhoz, hogy még két rokonnyelvet beszélő államelnök, mondjuk az orosz Jelcin és a szerb Milosevics is tolmácsra szoruljon, amikor azonban egy civilizáció terjeszkedni kezd, a nyelvét is ráerőszakolja a meghódított népekre több-kevesebb sikerrel, így lett előbb az orosz nálunk kötelező nyelv, s szaporodnak el mostanság nyelvünkben az amerikanizmusok, angol szavak és kifejezések.

A fentiek értelmében az olyan fogalmat, mint a „nép-nemzeti" mint önmagában kétszeresen is ellentmondásost, célszerű lenne törölni a használatból (kivéve, ha éppen az a szándék szülte, hogy az egymásnak ellentmondó két fogalmat összebékítsék.)

A *nép-*, *népi* jelző a közfelfogás szerint a változástól, másságtól idegenkedő, mindazonáltal passzívan védekező (vö. „birkatürelmű" nép), falusi életformában kiteljesedő, hagyományos műveltséget jelöl, amelyet alapvető egyetemessége más tradicionális kultúrákkal összeköt (mondhatni internacionális), az elzárkózás viszont még a környező népekétől is elválasztja. Ezzel szemben a *nemzeti*, mihelyt más nemzettel versengő magatartást jelez, már civilizációs kategória, hiszen a versengés fejlődésre késztet, a lépéstartás politikai cél is, míg a nép esetében a fennmaradás „csupán" létkérdés, gazdasági és kulturális, de nem politikai érdek (a parasztfelkeléseknek sohasem voltak politikai rugói, a paraszt még hazája védelmében is csak ha muszáj, fog fegyvert; emlékezzünk: milyen nehezen állt föl 1848-ban a népi honvédsereg, s hogy '56-ban sem mozdult meg a vidék). A nemzet tehát ellenmond a globalitásnak, mivel – úgymond – hagyományőrző. (A megőrzendő hagyományok közt azonban válogat, azt őrzi, amiről úgy tudja, hogy „nemzeti" sajátosság.)

A nemzeti magatartás, ha védekező, inkább tekinthető kulturális jelenségnek, ha támadó éle van, civilizációsnak. A hódító nemzetek, az antik világban Nagy Sándor Makedóniája, Róma, újabb időkben a gyarmatosító európai hatalmak, a Szovjetunió, az USA magukat civilizátornak, a világ megmentőjének, oltalmazójának tekintik, de civilizátorok negatív értelemben is, amikor gazdaságilag kihasználják az érdekszférájukba vont területeket, vagy a „világ csendőre"-iként a kis népekre erőltetik saját békéjüket (a Pax Romana-tól kezdve Trianonon át Camp Davidig vagy a boszniai békemegállapodásokig sorolhatnánk e „misszionáriusi" szereplés rossz és jó példáit). Ma ezekben a szerepkörökben egyre inkább a „multik" és az őket képviselő világszervezetek tetszelegnek.

A *nemzeti* a kultúra előtt az, ami: jelző, tehát nem annyira tartalmi, mint inkább formai megkülönböztetés. Két szomszédos nemzet fia más-más nyelvet beszél ugyan, de a nyelv egyetemes emberi kommunikációs eszköz. Minden nemzetnek megvannak a saját szimbólumai, de ezeknek a szimbólumoknak az értelme és célja egyetemes (a mi zászlónk piros-fehér-zöld, színeiben különbözik az osztrák, a horvát vagy a német lobogótól, de ezzel vége – az egyébként fontos – különbségeknek.) Fejedelmeinknek a turul volt a címer(totem)állata, más népek uralkodóinak az oroszlán, a farkas vagy a sas. Az eltérés ez esetben is másodlagos, formai, noha igen lényeges, hiszen épp a megkülönböztetés a cél; az elsődleges mégis a tartalom, amely közös: hogy ti. címerállata, címere, totemisztikus eredetmondája mindegyikőjüknek volt.

Persze minden nézőpont kérdése. Akiben ilyen vagy olyan ok miatt nincs türelem, ha védekezik, ha támad, a különbségeket fogja hangsúlyozni, akiben van, az az azonosságokat, hasonlóságokat keresi. Én úgy hiszem, hogy az utóbbi magatartás jobban kedvez a különbségek, így a nemzeti sajátosságok fenn-

maradásának, hiszen aki *igazán toleráns*, az nem akarja – a maga javára – a különbségeket eltüntetni. Egy biológiai hasonlat: minden egészséges ember egyforma. Mindnek egy feje, két füle, négy végtagja van; két lábon jár, gondolkodik, s azokat beszéd útján vagy írásban hozza mások tudomására; hadd ne folytassam. De minden ember ugyanakkor más. Nagyon ritkán fordul elő, hogy két ember annyira hasonlítson egymásra, hogy össze lehessen téveszteni őket (ikrek), és csak buta vagy tapasztalatlan ember mond olyant, hogy az ő számára minden kínai egyforma. Klónozással elvben létre lehetne hozni egy minden tekintetben egységes, csupa egyforma, tökéletes (?) egyedből álló emberi fajt. De ki kívánja ezt? Hiszen még a nagy rémálmok ideológusai is másképp gondolták. L.: „Minden állat egyenlő, de a disznók még egyenlőbbek." Mi szükség van akkor a már ma is egyre intenzívebb kulturális homogenizációra? (Ámbár egy haszna – és az idegenforgalomból élőknek nagy vesztesége – azonban lenne, az utazni vágyók túlnyomó többsége végre otthon maradna, a fenekén. Úgy élnének az emberek ismét, mint régen. Mint Nemes Lajos öcsödi nagygazda, aki életének 90 éve alatt mindössze háromszor hagyta el a faluját, először, amikor besorozták katonának, másodszor, amikor bebörtönözték mint kulákot, és harmadszor, amikor elköltözött a másvilágra.

A szellemiek és anyagiak szembeállításának alapjában véve nincs értelme. Ha arra gondolunk, hogy egy szerves műveltségben minden a helyén van, akkor a „munkák" és „napok", a profán és a szakrális, a test és a lélek (szellem) jóllakatása nem válnak el. A húsvét faluhelyen sok mindent jelent: szent vallási ünnepet, a természet megújulását, tavaszi nagytakarítást, egy szusszanásnyi pihenőt a tavaszi munkák után, nagy evészetet és ivászatot. Városon ebből csak az utóbbi maradt meg. A példa a spengleri következtetést látszik igazolni, hogy ui. *a kultúra teljességéhez képest a civilizáció részleges*. Egy mai példával alátámasztva a mondottakat: a televíziós reklámok szinte csak a test kiszolgálására szólítanak fel a szép külső és a jó fizikai közérzet jelszavával. A székelés, vizelés, menstruáció helyes kezelésére, a konyhai és fürdőszobai higiénére, a haj-, fog-, arc-, bőrápolás raffinált módjaira, általuk kívánatosnak tartott (eladandó), tartósított élelmiszerek vásárlásra (mind a magunk, mind „házi kedvenceink" számára, különféle italok fogyasztására, a szép külsőt előállító sporteszközök és az ahhoz hozzásegítő szerek használatára, az otthoni pihenést és a közlekedés kényelmét szolgáló tárgyak megvételére, „olcsó" nyaralásra, illetőleg szerencsejátékokban való részvételre, hogy az így elnyerhető pénzen megvehessük mindazt, amit hirdetnek. (A felsorolás nem teljes: a maradék, ami a szellemnek szól, szappanoperát, akciófilmet, bulvárlapot, showműsort, távgyógyító tévésámánt és hasonlókat hirdet.) Hogy mindez előbb-utóbb ellenhatást vált ki legtöbbünkből, természetes. A reklám idealizált, hamis világa – miközben az ösztönre épít – éppúgy eltestetlenít, mint azok a hirdetett illatszerek, ame-

lyekkel a férfiak és nők testük hajdan még vonzó, izgató természetes illatát elfedik.

5. *A kultúra* inkább *„érzelmi"*, a *civilizáció* inkább *„értelmi" kategória*. Idézőjelbe tettem őket, mert a megkülönböztetés csak megszorítással helytálló. Külön említem, mivel egy művelődési tárgyú konferencián *Művelődési stratégia az ezredfordulón*, Művelődési Intézet, 1998. április 22.) az egyik előadó, GYÖRGY PÉTER a vitaindító tanulmányt érzelmi indíttatásúnak, és éppen ezért céltévesztettnek nevezte. Mintha egy, a hazai művelődés megmentésére szerveződő társaság – ezt megalakítandó jöttünk össze – érzelmek nélkül eredményes lehetne! Mintha nagy vállalkozások valaha is megvalósulhattak volna „romantikus" indíttatás nélkül (SZÉCHENYI!), mintha az agy érzelmek, indulatok nélkül jobban működne! Tudományosan bebizonyított tény, hogy megfelelő irányban gerjesztett érzelmekkel, vagyis a célirányos kémiai serkentőanyagok megfelelő koncentrálásával eredményesebbek vagyunk *minden* téren. Ez nem azt jelenti persze, hogy *cum ira et studio*, azaz „elfogultan" produkálunk jobbat, többet.

Kultúránkhoz való viszonyunk érzelmes, hiszen olyan, amilyen a gyermeké az anyjához, illetve az anyáé a gyermekéhez. Fontosnak tartjuk, de nemcsak ésszerű megfontolásból. Ugyanakkor az, hogy a kultúra érzelmi alapú (a civilizációhoz képest), objektív tényező is egyben. Mivel ui. biológiailag meghatározott lények vagyunk, ki vagyunk szolgáltatva érzelmeinknek (biokémiánknak), ki jobban, ki kevésbé. Ezért elkerülhetetlen, hogy az *ésszerűség határain belül* igenis hallgassunk érzelmeinkre. Figyelem! Önmérsékletre, önfegyelemre, lemondásra, önfeláldozásra, aszkézisre nemcsak az ember képes. L. az anyaállat viselkedését, vagy a közösségben élő fejlettebb emlősökét: a közösségi lét sikerének a titka az összehangolt tevékenység, az egymáshoz való alkalmazkodás és együttműködés. Az ember fölemelkedésében fontos szerepet játszott ez a képesség.

A civilizáció viszont racionális igény, mert bár a székelés biológiai szükséglet, kényelmes megoldását mégsem nevezném érzelmi, legfeljebb érzéki természetű feladatnak. Civilizációs teljesítményünk javát fizikai kényelmünket szolgáló találmányok teszik ki, s ezek – jóllehet ésszerűek: megvalósításuk ésszerű munkálkodás eredménye – érzékeinket szolgálják, materiálisak, testiek. Kultúránkhoz való érzelmi viszonyulásunk más szálon, de szintén visszavezethetők érzékeinkre, ösztöneinkre. Ha az ember szereti a hazáját, azt érzelemnek nevezzük, ám emellett ésszerű is, hogy szeresse, hiszen az embernek valahol laknia: élnie, halnia kell, s jobb ott lakni: élni, halni, ahol az ember jól *érzi* magát, mint ahol nem. És felismerhető összefüggés van a hazáját védő honfi „honszerelme" és a revierjét védő állat ösztönös (érzéki) viselkedése közt is. Hát ezért tettem az érzelmi, értelmi jelzőket idézőjelbe.

6. Mint az már az eddigiekből is kiderülhetett, felfogásom szerint *a kultúra a közösséget szolgálja* inkább, *a civilizáció az egyént*. A kultúra közösséget tud terem-

teni és összetartani, de ez csak úgy megy, ha a közösséget alkotó kulturált egyének összeadják, amijük van, örömüket lelik a köz szolgálatában, aminek viszont az az alapja, hogy büszkék kultúrájukra, s (úgy) tudják, hogy az egyén csak a közösség viszonylatában lehet kiváló személyiség (kiválik a közösségből).

Mivel a civilizáció városias életmódhoz kötött, és nagy tömegű embert feltételez, ezért vagy magára hagyja az egyént (felszabadítja, bizonyos, kultúránál tágabb keretek közt hagyja, hadd csináljon, amit akar), vagy ha közösségeket próbál teremteni, azt csak mesterségesen, intézményes keretek közt, erősen hierarchizáltan képes szervezni. A magára hagyott, kulturálatlan ember ezért csak szubkultúrákban talál közösségre, amelyeket minősít, hogy „egy ügyűek", egy valami tartja őket össze (l. motorosbandák, bőrfejűek, focicsapatdrukkerek, kocsmatöltelékek, hajléktalanok). A szervezett, intézményesített közösségeket ha civilizált formában is, szintén az „egy ügyűség" jellemzi (l. pártok, hadsereg, hivatalok, gyárak, turistacsoportok).

A kultúra ebben az összefüggésben rabság is lehet, amennyiben az embernek alá kell vetnie magát a közösség akaratának. Ez a rabság elviselhető, ha az ember beleszületik, ha önazonos. Bizonyos értelemben már a génjeiben is hordozza, de családja, osztálya, neveltetése, nemzeti, nyelvi hovatartozása magától értetődővé teszik „korlátait". A kulturális alávetettség „demokratikus", mennél archaikusabb annál inkább: törzsi műveltségek zárt közösségben minden felnőtt, azonos nemű tag azonos minőségű műveltséggel rendelkezik. Ennek színvonala eltérő lehet személyes adottságainak, s abból következően a közösségben elfoglalt helye és tennivalói szerint. Ugyanez figyelhető meg a gerincesek társas viselkedésében. Nem ez a helyzet, ha a közösség különböző szintjén az akaratok egymásnak feszülnek. (L. a szovjet megszállás idején a hivatalos és otthoni nevelés sok magyar családban átélt ellentmondásait.)

Minden kornak megvoltak a maga egyéniségei, összeférhetetlenjei, deviánsai, akik nem viselik el a közösség dominanciáját. Ők voltak a mindenkori modernizáció forradalmár apostolai, akik a szabadság jelszavával, mely az egyént felszabadítja az éppen uralmon lévő közösségi előírásokkal szembeni kötelezettségei alól, a hagyományos szellemiséget is szétdúlták.

Mint HANKISS ELEMÉR mondta egy közelmúltban tartott konferencián: „az elmúlt ötven évben radikális módon omlott össze a civilizáció kétezer éves szimbólumrendszere. A korábban tanult ismeretek és értékek ellenkezője öntötte el a világot. A judeo-keresztény civilizáció azt sugallta, hogy 'Szeresd felebarátodat, mint ten magadat!' – ezzel szemben az új jelszó: 'Magaddal törődj!' (*Népszava*, 1998. április 25.)

Erre tanít a nyugati civilizáció immár kétszáz éves szabad versenyt hirdető programja, a francia forradalom *Szabadság, egyenlőség, testvériség* jelszava, amelyből nyilvánvaló belső ellentmondásai okán csak az első valósulhatott meg, mi-

vel mindenki számára ez tűnik a legígéretesebbnek. Az így elnyert szabadság azonban illúzió, mert az örökös változáshoz való alkalmazkodásra kényszerít, ami önellentmondás („divatdiktátor"-nak nevezzük azt a személyt, aki nem ránk szabja az öltözetünket, hanem megszabja, hogy mit vegyünk fel), de ellentmond a belénk táplált biológiai programnak is: az ember társaslénynek, „testvérnek" született. Így jött létre a civilizáció legnagyobb ellentmondása a „magányos tömeg": az emberek olyan alaktalan és arctalan csoportja, mely szélsőségesen individualista, ugyanakkor egyre jobban beszűkülő életterű egyénekből tevődik össze.

A kultúra és civilizáció két mintapéldányát együtt meglepő módon egy új, hollywoodi produkció állította reflektorfénybe. Micsoda hipokrízis! *A farkasok közt táncoló* című film indiánjai a romantikus ábrázolásmód ellenére azzal a méltósággal és biztonságérzettel élik életüket, amely a szerves kultúrájú ember sajátja. Tartoznak valahová, és bár meg kell hajolniok a közösség – általuk is képviselt! – akarata, szokásai, törvényei előtt, az az élete árán megvédi őket az ellenségtől, ha nem, együtt pusztulnak el. Ellensége a „sehonnai bitang ember", aki saját hazájából kalandvágya, perifériára szorultsága, devianciája okán emigrált, de aki az újvilágban is perifériára szorult lumpen marad: a bérgyilkos szintjén egzisztáló határőrkatona szerepében lel önmagára, aki a felelősségrevonás legkisebb kockázata nélkül szegheti meg – az indiánokkal szemben – mind a 10 parancsolatot. A filmben az a katona személyesíti meg, aki a főhős naplójának lapjaival törli ki a fenekét: a „civilizált lumpenproli" fennsőbbségével: papírt használ!

Az individualizálódás mint a kultúra civilizálódásának jele az európai művelődés- és művészettörténet visszatérő kísérőjelensége. Általában legcivilizáltabb időszakait jellemzi, mint az ókori Athén 5–4. századi fénykorától kezdődő periódust, amelynek alkotóművészeit és nagy szellemeit név szerint ismerjük; az itáliai reneszánszt, melynek legnagyobbjait az elfogult kortárs egyenesen „isteninek" nevezi, és korunkat, amelyet a sztárkultusz jellemez. (A személyiség előtérbe tolakodása a hagyományos: törzsi, népi és archaikus műveltségektől merőben idegen volt, az írásbeliség hiánya is megnehezítette.)

A művészettörténet ezen korszakait a folyamatossággal való szakítás jellemzi, aminek persze reális okai vannak, a hagyomány kiürülése például, vagy a fejlődés folyamatának más természetű elakadása, esetleg irányváltása (l. Amerika fölfedezése), de aminek a jegyében – új eszmék híján – régmúltbeliek fölelevenítésével vagy megreformálásával, az egyéniség túlhangsúlyozásával próbálkozott (reneszánsz és reformáció). Nem mellékes kísérőjelensége ennek a „másság"-kultusz: az alternatív szex mint az emberi választások szabadságának próbája. Különbözni mindenki mástól, mindenáron, akár biológiailag is – ez a jelszó. A kulturális tradíciók elvetése, magánmitológiák teremtése,

a bevett társadalmi formák levetkőzése, s azonbelül a homoszexualitás divatja mind benne van ebben. Divatot kell mondanunk, mert a homoszexualitás mindhárom időszakban ideológiává is válik. Athénben PLATÓN a főideológus; a reneszánsz Itáliában a humanisták és művészbarátaik épp azért vallják magukat neoplatonikusoknak, mert az ókori eszményeket PLATÓN ízlése szerint kívánják föltámasztani, s a 20. század avantgard mozgalmai is az ilyen-olyan másságnak hódoló értelmiségi, művészi beltenyészetekből indultak ki. Ilyen-olyan másságot mondtam? Igen, mivel a fennálló világrenddel való szembefordulás nemcsak szexuális, hanem politikai síkon is manifesztálódik. Hogy aztán ez a folyamat a kétségtelenül kimagasló életművek mellett egészében a művészet válságához vezet (l. hellenizmus, manierizmus és ami most van), az már abból következik egészben véve, hogy a kultúra túlcivilizált lett: a reneszánsz festészetből vett példákkal élve a tartalom háttérbe szorul; a forma, a technika, a festői bravúr maga lesz tartalommá. A téma, a mondanivaló csak ürügy a test öncélú szépségének ábrázolásához, még olyan nagy művészek esetében is, mint MICHELANGELO. Ez persze a művészet középkorvégi deszakralizálódásának csupán egyik aspektusa.

Az eddigiekből nyilvánvaló, hogy homlokegyenesen ellenkező nézeteket vallok a kultúra mibenlétét és természetét illetően, mint az amerikai mintájú életmód, gondolkodás szószólói, például BABARCZY ESZTER, aki szerint „a kultúra lényege a rugalmasság, a dogmák elvetése, reflexió a változásra, a változás feldolgozása." Illetve: a „reménytelenségből a globalizációs kultúra" vezeti ki az embert (*Magyar Hírlap*, 1998. április 4.; hazatérése után a globállal mintha mégis torkig lakott volna, csalódottságának a *Magyar Narancs* június 25-i számában adott hangot.)

A kultúrát elvben tényleg az ember választja, de nem az egyes ember; s választáson még az általánosság szintjén sem szabad választás értendő, hanem a „szükségszerűség felismeréséből adódó helyes döntés", és az is csak kisebb részben, hiszen születésünk, neveltetésünk, velünk született hajlamaink, ösztöneink követelései, tudatalatti befolyásoltságunk eleve determinálják választásunkat, úgyhogy hajlok arra, hogy inkább azt mondjam: a kultúra választja az embert, s nem fordítva. Ami a többit illeti, az a civilizációra vonatkozóan megáll, de a kultúrára nem.

Népművészet és popkultúra

Mottó: *„Hiába, a versenyt nem állhatom,*
Mindenki az olcsóbb után eseng,
Árúm jóságát kell megvesztegetnem."

(Első gyáros: *Az ember tragédiája,* XI. szín)

A hagyományos paraszti életforma immár Kelet-Európában is eltűnőfélben van. A falusi és városi otthonokban, közösségekben már nem a korábbi gyakorlat szerves folytatásaként él a népművészet, ahol egyáltalán él, hanem „visszaszálló kultúrjavak" formájában, értelmiségi biztatásra, külső támogatásnak köszönhetően, felülről szervezetten, Művelődési Házakban elenyésző számban művelik. *A közösség egyre inkább közönséggé* válik ebben a vonatkozásban: a meseszó a televízióból hallik, jó esetben a nagyi felolvassa unokájának a mesét, az ének színpadról, tévéből szól, és a táncolókat is jobbára nézőtérről, fotelból szemlélik. Sajnálatos, ám törvényszerű jelenség ez, ám az nem ok arra, hogy ne ápoljuk többé a népművészetet. Ugyanúgy *védelmet érdemel,* mint a természet és a műemlék.

Fölmerül a kérdés – ami univerzalisztikus értelmiségiek részéről egyenesen állítás – hogy vajon nem kellene-é a népművészet fogalmát újraértékelnünk, kitágítanunk, hiszen „nép" a városlakó tömeg is, következésképpen a (nagy)városi folklór, és minden, ami populáris – már e szó jelentése szerint is – a népművészet (néphagyomány, népkultúra) része.

Nem egészen így van. De hogy egyesek mégis így vélekednek, abban bűnös a nyelvi pongyolaság is. A *popular, populaire* az angol és a francia nyelvben kétségtelenül „népi"-t jelent, és használatos a népművészet tárgykörében (pl. *fra. danse populaire*: „néptánc"), bár az angol, átvéve a német szakkifejezést, a *folk-* jelzőt alkalmazza, amikor a szoros értelemben vett „népi"-re gondol. (l. *folktale*: „népmese", *folklore*). Régi – értsd: idegen szavakat kerülő, néhány évtizeddel ezelőtt nyelvelő magyarjaink találóan és pontosan feleltettek meg magyar szavakat a fentieknek: a *folk-* „nép-", a *völkisch* „népies", „népieskedő", míg a *popular* és társai, a magyar-latinban *populáris*, azaz „népszerű" jelentéssel bír(t). Azt kell mondjuk, hogy a magyar szóhasználat árnyaltabb, pontosabb. A „nép"-, „népi" mindannak a jelzője, ami magyar viszonylatban a falusi és részben a kisvárosi, falusias jellegű mezővárosi köznép kultúráját jelenti, továbbá mindannak, ami azt hűségesen másolja, utánozza (néptánc, népdal, népviselet, népmese stb.). A „népies" jelző arra vonatkozik, ami magán viseli a népművészet nyilvánvaló stí-

lusjegyeit, de attól azért elválik, és nemes cél vezeti, jó ízlés jellemzi azok felhasználóját. „Népieskedő”-t mondunk viszont „népies” helyett, ha a cél nemtelen (üzleti) és a csinálmány rossz ízlést tükröz. (Az előbbibe PETŐFI vagy DANKÓ PISTA népies műdalai, a magyar szecesszió, az utóbbiba a budapesti és Balaton-parti népművészetshopok tartoznak turistacsalogató kékfestő-csikóstul és a vásárlóturista-programot betetőző goulash-partystul.)

Populáris, azaz „népszerű” viszont bárki vagy bármi lehet, aki vagy ami közkedvelt. Lehet érdemdús és érdemtelen az illető, de a szó előtagja („nép-”) ez esetben csupán azt jelenti, hogy ugyanolyan széles körben kedvelt személy vagy tárgy az érintett, mint amilyen széleskörű jelentéssel bír a „nép” (gör. *demosz*, lat. *populus*). „Össznép” mondhatnám, aminek az egykor népművészetet gyakorló falusi nép csak része. Finoman árnyalja a jelentést a „szerű” utótag, amennyiben jelzi, hogy nem „népiről” van szó, mégcsak nem is nyilvánvalóan „népiesről”, hanem valami olyasmiről, amit a felületes vagy műveletlen megfigyelő illetőleg a (nagy)városi ember a „népiessel”, „népivel” egyaránt összemos. Mi az, ami olyan szerű, mint a nép, de mégsem az? A tömeg! A populáris, a népszerű „tömeg”-értelmű tehát, amit az új keletű *populizmus* kifejezés jelentése: a „népszerűséghajhászás”, a „nép – valójában a tömeg – kegyének keresése” is bizonyít. (A populista politikus arra törekszik, hogy nem számít, milyen áron, de mennél több embert megnyerjen magának.)

Falu, kisváros és modern nagyváros a popularitásnak más-más terei. Kisvárosban még élhet, nemcsak mesterségesen életben tartva a népkultúra. Nem úgy a nagyvárosokban. Erre a „művelt” Nyugat szolgál sok jó példával. Nyugaton a falvak többsége is városias település, kisvárosaik nagy múltúak, és rendszerint semmi és senki sem akadályozta meg polgáraikat abban, hogy ősi – eredendően népi – hagyományaikat megőrizhessék. A helytörténeti gyűjtemények arról tanúskodnak, hogy a történelem viharaitól megkímélt településeken nálunk sem volt ez régen másképp. (Fővárosunk és a vidék közti kulturális távolságot mutatja azonban, hogy a budapesti köztudat a tőlünk nyugatra városon is gyakorolt népszokásokat falusi eredetűnek tekinti, és a paraszti életmódhoz kapcsolja. Vö. Népi–urbánus ellentét.)

A méret, lélekszám mindazonáltal fontos tényező, meg persze az idő múlása is. Forrásadatok szerint az olyan ősrégi népszokások, mint a nyárközépi, Szent Iván-i „áldozati” tüzek gyújtása és a kapcsolódó rítusok Európa peremvidékein itt-ott, az eldugott falvakban még javarészt eredeti formájukban élnek. Közelebb a kontinens „szívéhez” azonban már eltűntek, a falvakban a századelőn, a nagyobb településeken már a múlt század második felében, és a nagyvárosokban már a 18. században felhagytak velük, már akkor „kinőtték” őket. Párizsban a feljegyzés szerint 1743-ban gyújtottak utoljára nyárközépi tüzeket. Szót érdemel, hogy a szokás nem halt ki végleg. Századunkban egyre

több helyen újítják fel őket: az angliai Cornwallban már 1929-ben, nálunk pedig a rendszerváltás egyik pozitív kísérőjelenségeként a legutóbbi években, de csak faluhelyen, pl. Galgamácsán, Pilisszentivánon. (Hiába, a név kötelez.) Nem véletlen, hogy ősi szokásokat csak kis közösségek őriznek sokáig. Ilyen Olaszországban a valamikor aratóünnep-számba menő, római eredetű, sienai Palio lovasverseny (Sarlós Boldogasszony és Nagyboldogasszony ünnepén). Ehhez hasonlót valamikor Itália sok más városában is megrendeztek, ma azonban már csak Sienában él *igazi* népszokásként. (Hogy vonzza a turistákat is, a sienaiak számára szinte mellékes. Tudom, egy ízben végigcsináltam.) Ennek magyarázata az, hogy Siena polgárai *zárt közösség*et alkotnak. A város lélekszáma ma sem sokkal nagyobb, mint a középkorban, és a „falakon belüli" városrész középkori arculatát is híven megőrizte.

Egészen más a helyzet a világvárosokkal, melyek viszonylag rövid idő alatt, a közelmúltban nőttek naggyá. Ilyenek a *múltnélküli* amerikai nagyvárosok, vagy a mi szocialista városaink, mint kifejezetten mesterséges alakulatok, s ilyenek azok, amelyeknek múltja és jelene között éles törésvonal húzódik (Tokio, Sanghaj, Ciudad, Mexico). A nagyvárosok lakossága kevert, sokféle hagyományú, „multikulturájú" tömeg. Lakóik csak úgy tudják megőrizni „nép" mivoltukat, ha ki-ki a „saját fajtájával" egy körzetben, egy negyedben lakhat, mint New York-ban a feketék, olaszok, Puerto Rico-iak, írek, lengyelek, zsidók, kínaiak, magyarok, de ezek a hagyományok a kívánatosnál szűkösebb tér következtében egymás ellen hatnak (l. *West Side Story*, ami telitalálat abban a tekintetben is, hogy megmutatja a párhuzamot a középkori olasz városok vezető nemzetségeinek vetélkedése és a nagyvárosi modern szegénynegyedekben lakó etnikumok területi viszályai között), és ha életerősek is, gettókultúrák maradnak, nem válhatnak a városi tömeg közös „kultúrkincsévé", legfeljebb csak az belőlük, ami kuriozitása révén a nagyvárosi élet egyhangúságát oldja, szórakoztatóbbá teszi (olasz, kínai, thai stb. vendéglők; az átlag városlakó az idegen kultúrát szinte kizárólag a gyomrába fogadja be). A városi (szub)-kultúrák összeütközése nemhogy nem új keletű jelenség, hanem benne van az ember genetikai kódjában. Éppúgy az állatok közti területbirtoklásért folyó harcra vezethető vissza, mint az igazi háborúk. Egyébként a legutóbbi években – a globalizáció következményeként (ami az USA-n belül is valójában amerikanizációt jelent) a kisebb etnikai közösségek beolvadása a nagyobbikba felgyorsult (maradnak a népszerűbb nemzeti vendéglők).

A népművészet és a nagyvárosi folklór alapvetően különbözik egymástól. A különbségek jól definiálhatók.

A népkultúra (-művészet, -hit, -hagyomány) alapvetően a munkához, a mindennapokhoz kapcsolódik (bekapcsol), a városi folklór nem, vagy csak nagyon áttételesen (a kikapcsolódást szolgálja). A városi folklórnak nem része a mun-

kásmozgalmi folklór, mivel politikai (szak)szervezett jelenség. Ami a szervezett munkásmozgalomban folklorisztikus (május 1., kivonulás zászlókkal, közös éneklés), azt a néphagyományból kölcsönözte.

A népkultúra szerves, a városi folklór nem az. A népkultúra szerves térben és időben: kézről kézre, szájról szájra jár. Amit egy népi közösség kölcsönvesz, azért veszi, mert beleilleszkedik (munka)kultúrájába, azt nem devalválja, hanem szinten tartva továbbformálja, saját képére és a kor igényéhez alakítja. A népkultúra addig él, míg művelője, a közösség föl nem bomlik. Eredete, akár kölcsönzött, akár nem, a beláthatatlan régiségbe vész. Szerves, mert az egész „világra szóló" jelentéssel bír. A jelenségeket úgy csoportosítja, hogy azok a mindenség rendjét, a természet körforgását tükrözzék. Éppúgy figelmeztet az égitestek járására, mint az evilági tennivalókra, az egyén és közösség, a test és lélek dolgaira. Ovidius *Római naptára* (*Fasti*) és Bálint Sándor *Ünnepi kalendáriuma* közt 2000 év telt el, lényegi eltérés még sincs köztük. De ha az utóbbiban összegyűjtött, a századfordulón még élő magyar ünnepi szokásokat a mai *Pesti Est* programfüzetben sorolt szórakozási lehetőségekhez hasonlítjuk, látni fogjuk, hogy ég és föld a különbség.

A városi folklór szervetlen, mert ugyan tükrözi a maga valóságát, de nem kötődik a mindennapokhoz, térben sem szervül, még a szomszéd negyedben lakók kultúrájához sem, de ahhoz a környezethez sem, amelyben megjelenik. A grafitti – noha saját stílusa van, hiszen minden grafitti a világon egyforma a maga változatosságában (globális) – nem illik sehogysem a ház falára, a kerítéshez vagy metrószerelvényhez. Nem része a munkakultúrának, sőt tagadja is azt, a rend ellen lázad. Mint ilyen a kikapcsolódás, szórakoz(tat)ás szélsőséges formája. Egyfelől szubkulturális, másfelől globális jelenség. Szubkulturális, amennyiben pl. a nagyvárosi ihletettségű popzene irányzatainak hívei egyszersmint szubkultúrákat is képviselnek, etnikum, korosztály, társadalmi állás vagy egyéb szerint. Globális ugyanakkor, mert például a popzene nem ismer határokat: etnikai vagy nyelvi határokat sem tisztel. Az amerikai nagyvárosi fekete alvilág jellegzetes zenéjének, a *rap*nek a magyar nyelv hangsúlyára, ritmusára fittyet hányó honi változata ezért születhetett meg. Ez egyúttal példa arra is, hogy az egyetemes népművészet szervességéhez képest a nagyvárosi folklór globalitása miért nevezhető szervetlennek. Globális a popzene, ez a zenei hamburger, mert az egész világon ugyanazok a számok hallgathatók élő koncerteken, rádióadókon, CD-ről, magnószalagról, *Music Television* típusú tévécsatornákon. Vagyis nem szájról szájra terjednek elsősorban (hallgatóságuk nem is énekli őket, csak ráng szájuk és csápol), hanem a média és a globális reklámok szállítják őket minden tekintetben nagy távolságokat átugorva. (Megéri nekik, a popzenében óriási pénz van.)

A városi folklórnak nincs múltja (hiszen a nagyvárosnak sincs). Akár idegen mintákat kölcsönöz, akár maga teremti azokat, az eredmény talmi lesz, hiszen minden igényt ki kell elégítenie. (Ugyanezért talmiak a „népművészet-shopok" iparszerűen gyártott tucattermékei is. Az énekes példánál maradva, olyan jellegzetesen régi s bonyolult dallam, amilyen a magyarok régi himnuszáé, a *Boldogasszony anyánk* kezdetű vallásos népéneké volt eredetileg, azért, hogy mindenki által könnyen énekelhetővé váljék, hogy „fülbemászó" legyen, a silányságig leegyszerűsödött.) Mondhatnánk, egy szerzemény színvonala és az éneklők száma között fordított az arány: mennél többen tudnak énekelni valamit, annál szimplább a szövegt és a dallam. A magyar népdaltól ZERKOVITZ BÉLÁN át a magyar rap-slágerig vezet az út. A városi folklórnak elemi általánosságokon túl (*I love you, I need you, I want you*) nincs mondanivalója; hogy úgymondjam, a nagyvárosi fényektől nem látszanak a csillagok, és a bennük egykor megtestesült istenek – ez utóbbiakat a nem mindig tiszteletreméltó sztárok helyettesítik. Követhetetlen magánmitológiák az olykor mintaadó „grand art"-ban, bábeli zűrzavar, környezetszennyezés a szubkultúrákban.

Az, hogy a világ mese- és mítoszkincse katalogizálható, vagyis, hogy az ausztrál, eszkimó, hottentotta, lapp, kínai, portugál és magyar népmesék mintha nem is egy, de mindössze néhány tucat kaptafára készültek volna, azt bizonyítja, hogy – és most szándékosan fogalmazok általánosságban – a kultúra rendkívül széles alapú. Ennek magyarázata abban rejlik, aminek a tudományos felismerések is köszönhetők. Nevezetesen, a környező világ törvényszerűségei az emberi nem képviselőinek tudatában, mely tudati működést szintén a mondott törvényszerűségek irányítják, lényegüket tekintve azonos módon tükröződnek. A hangsúly a lényegen van, hiszen a mesék és mítoszok felmérhetetlen tartalmi gazdagsága és változatossága ugyanakkor egyrészt a világ sokarcúságát tükrözi – a megfigyelő, befogadó ember helyi tapasztalatai szerint –, másrészt a tudati és tudat alatti leképezés sokféleségét, ami, ha másképpen is, szintén a környezet sajátosságaitól függ. Csak egy példa:

Az ún. *szümplegád*-motívum minden nép mitikus-mesei hagyományában föllelhető, és lényegében mindenütt ugyanazt is szimbolizálja: a halál és az (újjá)születés terein való áthaladás nehézségeit, aminek minden, ami „él": a kozmikus „élőlények", így a Nap is ki van téve. A példa ezért azt is kifejezi, hogy az ősműveltség, rétegzettségében – jelentésének gazdagságában is kiterjedtebb, mint az egzaktságra törekvő újabb kori gondolkodás. A *szümplegádok* a vándorló hős (lélek, ős, Nap) útjában álló, nyíló-csukódó sziklák, amelyeken – egyebek mellett – az égen a Tejút ágait értették, a földön a nő férfit átkapcsoló, születő gyermekének utat engedő combjait, s amelyeket az eszkimó a kajakját összeroppantó jégtáblákhoz hasonlít, a görög Argó-mítosz a Boszporusz szikláinak nevez, a magyar és török népmesékben vagy mint egy óriás állka-

pocs alsó és felső fogsora vagy hegymélyi kincseskamra nyíló-csukódó ajtaja szerepel. Szibériai népek a vasból szőtt égsátor föl- s lebillenő szegélyeként emlegetik, vagy az átkelőhelyen bunkójával csapkodó vak emberként írják le, akit látó, de kezetlen társa irányít. És tudták is, miről beszélnek: a szümplegádokat az ógörög szerző, KALLIMAKHOSZ (az ég) „sötétkék szikláinak", az ausztrál őslakók a „Tejút tüzes, legördülő szikláinak" nevezik.

Minden ősműveltség, ha külső hatás nem éri, elszigetelődik. Egyre zártabbá lesz, sajátosságai idővel elfedik más kultúrákkal közös jegyeit. Helyi nyelv(járás), szokásrend, viselet alakul ki, amelyen használója, ha nem muszáj, önként ritkán vagy nem módosít. Új-Guinea szigetén több mint 600 nyelvet beszélnek ma is, s még többet beszéltek a fehér ember megjelenése előtt. Ezeken a nyelveken jóformán csak az a néhány tucat, legfeljebb néhány ezer szigetlakó értett, aki ezeket faluja, faluszövetsége anyanyelveként beszélte. Ez csak kulturális függetlenség, teljes elzárkózás mellett lehetséges, amire civilizált körülmények között nincs is példa, talán az egy japánt kivéve. Mint ismeretes, a 17. század elején a Tokugava-sógunátus a fehér, keresztény behatolás elleni védekezésül szinte minden kapcsolatot megszüntetett a külvilággal több, mint 250 évre.

A háború azonban már a törzsi széttagoltságnak ezen a fokán is a „társas viselkedés" meghatározó formája, így a kulturális (kölcsön)hatás is elkerülhetetlen, ami jelen esetben mindig erőszakos beavatkozást jelent. Ha magunkévá tesszük a *Larousse* felfogását, miszerint „barbár" kultúra nincs, akkor a háborúzást már a törzsi társadalmak körében is civilizációs jelenségnek kell tekintenünk, aminek viszont ellentmond, hogy fajon belüli táplálék- és területszerző, „nőrabló" háborúkat már az állatok egyedei, csapatai is vívnak egymással, s ha azt is figyelembe vesszük, hogy minden jelentősebb műveltség mások rovására terjeszkedik, ami jelentőségre csak a civilizáltság bizonyos fokán tesz szert (amikor állammá szerveződik, a térség meghatározó politikai-katonai tényezőjévé lesz), akkor a kultúraterjesztés maga is civilizációs hadművelet. Letarolni a más földjét, lerombolni falvait, férfiait megölni, gyermekeit janicsárrá tenni, asszonyait megerőszakolni, hogy a kevert utódokban asszimilálódjanak a legyőzöttek, elapasztani nyelvüket, összerontani bálványaikat, és a maga isteneit, szokásait, nyelvét erőltetni rájuk mi mást jelent? Teheti ezt kifinomult eszközökkel – teszi is –, a gyengéd erőszak még erőszak marad. A kultúrák beolvasztását szokás mentegetni, azzal pl., hogy a fejlettebb szükségszerűen győzi le a fejletlenebbet. Meg is ideologizálható: „elhoztuk néktek a szabadságot..." A valóságban gyakran épp a primitívebb kerekedik felül nyers erejével, gazdagságával, számszerű fölényével, vagy egyszerűen csak a játékszabályok semmibevételével. És a hódítás célja alapvetően mindig gazdasági természetű: a spanyol konkvisztádorokat és megbízóikat az arany érdekelte, a

hittérítés is ezt célozta, hiszen aki behódol a katolikus Istennek, annak fejet kell hajtania a katolikus király akarata előtt is. Korunk konkvisztádorainak, a multiknak és kiszolgálóiknak azért eszméje (vallása) a globalizáció, mert meg akarják hódítani az egész világ(piac)ot. Még szerencse, hogy e téren egymással is harcban állnak.

Ha a kultúra átadása, átvétele békés úton megy végbe (az átvevő belátja, hogy érdemes az átadótól kölcsönöznie), annak is civilizációs oka van. Szántó-vető eleink nyelvébe azért került a szláv *borona* szó, mert e korábban számukra ismeretlen, ám hasznos eszközt a szlávoktól vették át (gazdasági ok). És azért tértek végül is a római egyház hitére, mert megértették, a magyar csak így maradhat fenn népként és államként (politikai ok).

Civilizációs (politikai) érdek meg is oszthat kultúrát, amiből viszont új kultúra születhet. Amikor Nagy Konstantin császár politikai okból fővárosát Rómából Bizáncba helyezi át, egy „globális" kultúrát választ ketté, és új kultúrát teremt. Lépésének ugyanakkor máig ható civilizációs következményei is vannak (katolikus-ortodox szembenállás, Nyugat- és Kelet-Európa megosztottsága).

Az elzárkózó, konzervatív paraszttársadalom az állandóság letéteményese, amit időfogalma is kifejez: a természet körforgásához igazodik, munkáját a ciklikus időszámítás szerint végzi. A természet nem változik, ezért a falusi világ is igen lassan változik. Múltba néző, hiszen tapasztalaton nyugszik, és tevékenysége fán élő majomősünk gyűjtögető életmódjának szerves folytatása.

A nyitott, liberális ipari társadalom a fejlődésre épül: időfogalma irreverzibilis, lételeme a változás, mindig a jövőt fürkészi.

A paraszti műveltség – azon belül a népművészet ezért tükröz állandóságot, míg az ipari civilizáció fogyasztófüggő változtatás-, fejlesztéskényszere a városi kultúrát – és a nagyvárosi folklórt is jellemzi. („Dobd el a régit, vegyél újat!") Ez meg is látszik rajta. Mert ahogy az ipari társadalom viszonylag múlt nélküli – „gyökértelen", ahogy becsmérlően szokták mondani (de hát Istenkém, a világ vezető ipari hatalma tényleg két esztendeje ünnepelte alapításának bicentenáriumát!) –, úgy kultúrája is nélkülözi a szilárd alapot. A divat elvén működik. Amit teremt, gyorsan el is hal, és másnak adja át a helyét. (Csak egy nagyon szűk polgári réteghez tartozó ember engedheti meg ui. magának, hogy értékes régi tárgyakkal vegye körül magát, neki persze esze ágában sincs eldobálni őket, s helyükbe új bóvlit vásárolni.) Ez a folyamat felgyorsulóban van, a művészeti divatok változása terén éppúgy tapasztalható, mint a női divatban, vagy a *design* (környezeti kultúra) egész területén. A művészetek válságát jelzi ugyanakkor, hogy az újdonság egyre inkább csak felújítás (technikai újítás), csakúgy mint a divatban. A tudomány és technika innovációjával a szűkebb értelemben vett kultúráé nem tud lépést tartani. (Honnan is tudna, ilyen a természete.)

Ha az ember átsétál a *Műcsarnok* épületéből a *Szépművészeti Múzeum*ba, kiáltó az ellentét. Amott a kérészéletű „-izmusok" cserélődnek szinte kiállításról kiállításra (az ötlet a fontos!), de a látogató nem lát igazi változást, emitt többnyire a múlt időtlen relikviái (a világkép a fontos), amelyek kevesekhez szólnak ma már, de legalább az értékükben biztos lehet az ember. Bizony, sokan érzik úgy, hogy ami érték Európában, az szinte csak műgyűjteményekben található. Miközben egész Európa ma múzeum és skanzen, meg panoptikum, amelyben kiállítási tárgy a helyi polgár is, de amelyben a legtöbb néznivaló utánzat csupán, egy sosemvolt múltat rekonstruáló kellék, amit tömegben állítanak elő valahol. (Tessék bekukkantani egy budapesti angol pubba, német Bierstubéba, kínai vendéglőbe. Nemcsak a gigantposzterek és az amerikai gyorsétkezdék homogenizálják Európa városképeit.) Az a civilizáció, amelynek értékes és értéktelen kultúrája döntő mértékben múzeumi, milyen jövőnek néz elébe?

A mezőgazdaság gépesítése, a gyorsuló urbanizáció „felnyitotta" a falut is, ami együttjárt a hagyományos paraszti magas kultúra elhalásával. 50 évvel ezelőtt a magyar falu még elvolt magában. A parasztot a bolt kötötte a külvilághoz, ahová legfeljebb gyufáért, petróért, tűért, sóért tért be. Néhány száz évvel ezelőtt még boltra se nagyon volt szüksége. Ma, ha leesik a hó, és elzárja a falvakat a külvilágtól, kitör a pánik, hogy jut el az élelmiszer (!) az elzárt községekbe. Az elszigeteltség biztonságot is jelentett, a helyi kultúra otthonosságát. A nyitás elbizonytalanította a parasztot. Az „ösztönösen biztos ízlésű" népművész nem ismerte föl a kereskedő tucatárujában a bóvlit és a giccset. Úgy járt, ahogy a „bennszülöttek" az üveggyönggyel, s amikor rákényszerült, hogy megélhetésért iparszerűen űzze a népművészetet, maga is bóvlit, giccset kezdett gyártani.

(A nyitás már falu és falu közt is hasonló következményekkel jár. Népzenekutatók előtt ismert, hogy a különböző falvak lakói együtt – katonaéknál pl. – nótáznak rendszerint, és nem népdalokat énekelnek. A közös énekléshez közös dalkincs kell, s mivel nemigen ismerik egymás dalait – vagy másképp ismerik –, azt éneklik együtt, amit a közös forrásból mindnyájan ismernek. Országosan elterjedt magyar nótát, örökzöld slágert, ami szükségszerűen alacsonyabb szintet képvisel, hiszen egyszerűnek, fülbemászónak, botfülű által is énekelhetőnek kell lennie, olyannak, amilyen egy kultúrák között közvetítő nyelv, pl. a pidgin-English, amely mind az angol, mind pedig az óceániai nyelveknél jóval primitívebb.)

Fentebb írtam már, hogy egy zárt műveltség belső fejlődése eredményeképpen egyre bonyolultabb lesz, rétegződik s az így „magasodó" műveltség felső rétege saját elitjének: „beavatottjainak" tulajdonává lesz, ami mellett mindennapi használatra annak egyszerűbb népi változata tovább él. L. hieratikus

papi nyelv, irodalmi nyelv, népnyelv. Nemcsak vertikálisan, hanem horizontálisan is végbemegy a nyelvi elkülönülés: nyelvjárások keletkeznek, amelyek annyira eltérhetnek egymástól, hogy az ugyanazon nemzethez tartozók körében kialakul egy, az irodalminál egyszerűbb, de annak megfeleltethető közös nyelv (köznyelv, vö. magyar nóta). Ilyen az „olasz", a „német", s ilyen volt az ókorban a keleti mediterráneumban közel 1000 éven át beszélt koiné, amelyből a modern görög nyelv kialakult. A nyelvjárások az idegen fül számára éppoly bonyolultak, amilyenek az archaikus szent papi nyelvek (a szanszkrit, az Aveszta nyelve) lehettek, mind a fogalmazás, mind a nyelvtan, mind a kiejtés terén, amit a közhasználatban ismeretlen szavak tömege is tetéz. A magyar tájnyelvekben ma is élő archaizmusok, a magánhangzóhajlítások, a helyi sajátosságok a pesties köznyelvből hiányoznak. A magyar köznyelv ezért mekeg: mert már csak egy e-t ismer a hajdanvolt kettő s azok helyi változatai helyett, kiveszett a nyelvből egy híján az összes múlt idő, az ikes ige használata lassacskán feledésbe merül, megszaporodtak az idegen szavak, és a magyaros hanglejtés is idegen hangzású lett, – hogy csak a legfontosabb kopásokat említsem. Mindazonáltal a magyar – mivelhogy szigetnyelv – még köznyelvi formájában is „elmaradottabb" – bonyolultabb, gazdagabb –, mint a világnyelvek, az angol különösen. A nyelvi egyszerűsödés oka, célja, hogy a nyelv terjedjen; mennél többen értsék és beszéljék. A világnyelvvé válásnak ez elemi feltétele, egyben következménye.

A civilizálódás, a kultúra civilizálódása egyszerűsödéssel jár, ami elitista nézőpontból értékcsökkenést jelent. Mennél jobban terjed a „magas"-kultúra, annál jobban ellaposodik: 1. kultusz → kultúra → kulturális szolgáltatás. (Vö. *gesunkenes Kulturgutes*). Az oka pedig ugyanaz, mint amit a nyelv „fejlődése" példáz. Mennél tágabb egy műveltség népszerűsítésének a köre, annál alacsonyabb szinten lehet megtalálni hozzá a közös nyelvet.

Erre a jelenségre a vallástörténet is kifejező példákkal szolgál. Minden vallásnak van (volt) egy, csupán a beavatottak szűk körének szóló bölcseleti irányzata, és egy népszerű, tömegeknek szánt tanítása (l. a buddhizmus két irányzatát: a „Kis szekér" illetve a „Nagy szekér" buddhizmust). A kereszténység kezdeti sikerének titka nagyrészt a judaizmushoz és a vetélytárs mithraizmushoz mérten viszonylagos egyszerűségében rejlett: a zsidó vallás 613 parancsa helyett csak 10-et kell betartania a híveknek, és tanítása evangéliumi egyszerűségű a Mithras-vallás ezoterikus asztrálmitológiai tudnivalókkal megterhelt gnózisához képest. Az iszlám tanítása még a kereszténységnél is egyszerűbb, ezért hódíthatta meg két emberöltő alatt a fél világot.

Mindebből nem feltétlenül következik, hogy kultúrák találkozása, cseréje, egy kultúra részleges vagy akár teljes átvétele visszafordíthatatlan hanyatlással jár. A magyar művelődés története ennek gyönyörűséges cáfolata. A Kár-

pát-medencében letelepedett magyarság felhagyott a régészeti leletek alapján tárgyi művészetében is pompázatos, kiforrott keleties műveltségével, és egy évszázad alatt a keresztény világ szerves része lett, majd az iszonyatos tatárdúlás ellenére virágzó gótikát teremtett, a török pusztítás ellenére be tudott kapcsolódni az európai reneszánsz és barokk műveltségbe, majd azt követően felzárkózása a fejlett Európához egészen Trianonig majdhogynem töretlen volt. Ami azóta történt, talán még szörnyűbb pusztulással járt anyagi értékekben, testekben és lelkekben, mégis a múlt példája nyomán rendületlenül hiszem, hogy ismét megindul a nemzet kulturális fölemelkedése. De hogy ne csak magyar példát mondjunk: kétségtelen, hogy amikor a velünk rokon onogur türk bolgárok megtelepedtek jelenlegi hazájukban, és a szláv többségű környezetben elszlávosodtak, elveszítették anyanyelvüket, szokásaikat, eredeti műveltségükből mindent a bolgár népnéven kívül, még tán etnikailag jellemző génállományuk nagyrészét is. Viszont igen hamar „összeszedték magukat", és az immár szláv, ortodox hitű bolgár cárság bizánci stílusú műveltsége színvonalában nemcsak utolérte a Bizáncot kerítő szláv fejedelemségek kultúráját, hanem nagyhatalmi időszakában – aminek egyébként a magyar–bizánci katonai együttműködés vetett véget – felül is múlta azokét. Persze, mint már említettem, a műveltségek központjaitól való távolság – Magyarország esetében Aachen, Róma, Regensburg a központok, Cluny a főközpont, Bulgária esetében Konstantinápoly – meghatározza egy adott kultúra színvonalát (a távolság nem feltétlenül földrajzilag értendő!). Érthető, hogy a központtól távolodva egy bizonyos körön kívül az eredeti program elkezd módosulni, ami adott esetben szegényedést jelent: a székesegyházak szerényebb méretűek, kivitelezésük puritánabb, az anyagok felhasználása tekintetében az építők a helyi lehetőségekre támaszkodnak, a díszítőművészeti munkák „provinciálisabbak" – legalábbis, ha a „központ" szemszögéből ítéljük meg a dolgot.

A „kultúrák találkozása" nem jár színvonaleséssel elitek együttműködése esetén. Sőt. (L. vendégkarmesterek zenekarok élén, operaénekesek vendégfellépései, BRUEGHEL gyűjteményes kiállítása a bécsi *Kunsthistorisches Museum*ban, velencei *Biennale,* nemzetközi tudományos konferenciák, és sorolhatnánk még.) Más a helyzet a tömegszórakoztatással. A koprodukcióban készülő filmek jó példái annak, hogyan válik alku tárgyává a művészet, ahogy mondták régen bölcseink: „közös lónak túros a háta."

Az elitkultúra–tömegkultúra szembeállítása azért hamis, mert a kultúra – mely kiteljesedésekor az elit műveltsége – már nem az többé, amikor „alászáll" és a „széles tömegeké" lesz, hanem – ismetetőjegyei alapján – civilizációvá vált. A holt kultúra, amely a maga múzeumi konzerváltságában védett és ronthatatlan, mint látványosság persze a múzeumlátogató közönségé lehet, de

éppen mert nincs hozzá *köze*, az átlag turista unja a múzeumokat. A civilizáció kultúrprogramjainak jellegzetes formája a társasutazás (*Ha kedd, akkor Belgium*), ami nálunk nem véletlenül kapta a „bundatúra" nevet: az átlagturista nem műemlékért utazik, hanem hogy „kikapcsolódjék, szórakozzék", egykori szocialista alfaja pedig azért utazott, hogy sefteljen.

A „tömegkultúra" apostolai azt hirdették, hogy a kultúrát el kell juttatni a mennél szélesebb tömegekhez (a „széles" jelző itt tk. „laposan elterülőt" jelent). Ezért készülnek ma is a falra akasztható „művészi" reprodukciók, ezért született annak idején az *Olcsó Könyvtár* sorozata. De az olcsóság nem vonzotta a kisembereket (legfeljebb a kispénzű tanítókat és tanárokat). Nem lettek „kultúrafogyasztóvá" – már csak azért sem, mert a kultúrát műveli az ember, fogyasztani csak civilizált formáját lehet. A *Rámájaná*t élvezi a hindu átlagember – mert saját kultúrájának a része –, meg a hindu világ néhány szerelmese. Míg a művelt európai olvasó is megelégszik „fogyaszthatóbb" formájával, amilyen BAKTAY ERVIN prózai átirata volt. A kisemberek nem olvasták az *Odüsszeiá*t az *Olcsó Könyvtár* kiadásában sem, legfeljebb népszerű írók olvasmányos művei közül egyet-egyet, viszont eljárnak a méregdrága bevásárlóközpontokba civilizált módon szórakozni. Ennek is vannak jó oldalai – civilizációs természetűek persze.

A kultúra még civilizált formájában is bekapcsol. Passzív élvezete is az adott kultúra részesévé tesz – időlegesen. Ez is több a semminél, de az igazi mégis a művelése (a különbség olyan, mintha az ember kertészt fogad vagy maga kertészkedik, a *Himnusz*t hallgatja vagy együtt énekli a többiekkel.) A kultúra művelése fárasztó lehet. Fogyaszt (de nem fogyasztói) a sportolás, utazás, turizmus, sok embert az olvasás és a zenehallgatás is kimerít. Az ókori olimpiászok még a kultúra *tartalmas* ünnepei voltak, s nemcsak a testkultúráé. A püthiai játékokon Delphoiban költő és drámaíróversenyek is folytak a stadion melletti szabadtéri színházban, és Delphoi, Olympia nem városok, hanem kultikus központok voltak, amelyek csak az ünnepi időszakokban népesültek be, s jöttek a résztvevők, érdeklődők messzi földről is, ami abban az időben nem kis fáradsággal járt. Az ókori cirkusz viszont kifejezetten városi, *tartalmatlan* tömegszórakoztató intézmény volt, pontosabban szólva azzá lett az idővel – az amphiteatrumok és a circusok nagyvárosokban épültek –, és működtetésük a városi tömeg, főleg a csőcselék fékentartását szolgálta elsősorban. Az arénában nem *résztvevők* léptek föl, hanem fizetésért profik vagy büntetésből elítéltek.

A városi tömeg ma is csak fogyaszt, szórakozik egyre több szabadidejében. Többsége szegény, ezért be kell érnie a bekapcsolt tévé előtti kikapcsolódással, de a „nép ópiuma" mellett a kikapcsolódás olyan szélsőséges formái is lassan a civilizált életforma „szerves" részeivé válnak a túlzott liberalizáció következtében, mint a mesterséges kikapcsoló- (stimuláló-) szerek: a cigi, pia, fű és más drogok, és a különböző szubkultúrákat képviselő fiatalok cso-

portjainak utcai garázdálkodása. (A párhuzam kísérteties: Bizáncban a lóversenyek alkalmával valóságos utcai harcokat vívtak egymással és a rendfenntartókkal az egyes factiók – versenyistállók – szurkolói. Ugye, ismerősen hangzik ez?)

(Zárójelben: a televízió műsorába való összes bekapcsolódási – divatos szóval élve: interaktív – lehetőség a telefonos játékokban való részvétel és levelezés a televízióval. Végtelenül fontosak, mert esélyek az állampolgári közreműködésre, bár kulturális tevékenységnek csak nagy megszorításokkal nevezhetők. A televíziók feladatává lett tömegművelés ugyanakkor még azok számára is kétséges eredménnyel jár, akik csak úgynevezett kulturális műsorokat, tematikus televíziócsatornákat néznek rendszeresen: amilyen az *MTV 2* műsora újabban, vagy a *Spectrum* televízióé. Ha a néző egymásután olyan műsorokat lát, mint a szurikaták nemi élete, a Mussolini-éra építészete, az emlőrák kialakulásának okai, a New York-i haszid közösség életének mindennapjai meg a Mediciek fölemelkedése és hanyatlása, a hangzavar emlékén és össze-vissza villódzó képeken kívül nem sok marad az agyában.)

A szórakozás, amelyről BAUDELAIRE azt mondta, hogy unalmasabb, mint a munka – s ebben igaza van, feltéve, hogy az ember örömét lelheti a munkájában, de erre bizony egyre kevesebb példa van –, a tömegember „kultúrája". A szórakoztatás üzlet, mert a sok szabadidővel rendelkező civilizált emberek száma egyre nő, s ezért nagy igény van rá. (Vö. a munkásmozgalmi céllal: „8 óra munka, 8 óra pihenés, 8 óra szórakozás"). De nagy szükség is van rá, hogy mint unalomű̈ző, lekösse a rengeteg szabadidőt: a dolgozókét is, de különösen a munkanélküliekét és munkakerülőkét. A tömeges bűnözés növekedésében, különösen a gyermek- és ifjúsági bűnözés terén az unalom fontos tényező (*action gratuite* típusú bűncselekmények); „az unalom" – mint a mondás tartja – „rossz tanácsadó".

A kultúra nem üzlet – legfeljebb igen hosszú távon –, ezért a haszonlesők az igazi műveltség egészét elitistának nevezik, és a népfelségre hivatkozva csak a *tömeg-* és az eladható *piaci* kultúra létjogosultságát ismerik el, mivel – úgymond – az előbbire tömegigény, az utóbbira fizetőképes kereslet van. Csakhát – hadd ismételjem meg – a nép (nemzet, etnikum, bármilyen közösség, amit egy csomó minden összeköt) és a tömeg nem ugyanaz. A tömegkultúra kifejezés fából vaskarika. A tömeg csak mennyiség, nem fejez ki minőséget, de közösségnek sem tekinthető (egyedei „magányosak"), közkeletű szóval arctalan.

Az „arc"=kultúra. A szubkultúrák épp az arctalanságtól szenvedő tömegemberek kilátástalan szerveződései, akik így próbálnak szert tenni arcra, vagy arc helyett legalább valamilyen sminkre, maszkra. Identitás mindkettő, de nyilvánvalóan értékesebb a saját arc(ulat). A maszk önbecsapás, viselése nem csapja be a szubkultúrán kívül állókat. A „maszk" ui. szóhasználatomban a valódi

minőség hiányát jelenti. Arctalan, minőség nélküli a csoport, ha az, aminek kedvelése összehozza tagjait, maga sem rendelkezik minőséggel. „Önkéntesen" alantas, mint az utcai garázdálkodás, a pitbull-küzdelem, a játék az automatákon vagy a kocsmázás, „önkényesen" alantas (kényszer), mint a május 1-jei felvonulások, szocialista brigádmozgalmak, vietnami műszakok a hajdanvolt kommunista érában.

Arc- vagyis önazonosságkeresés a köztudatban *köz-*, *nép-* vagy *szabadművelés*nek nevezett tevékenységi körön belül végzett társas önművelés is, ami nagyon fontos, mert igényt, vágyat fejez ki egy értelmesebb (közösségi) élet után, és mert az emberek többségének nincs más módja kiélni ilyen természetű vágyait, és mert heti két órában vagy évenkénti táborozás keretében is intenzív örömszerzés lehet. Mindazonáltal, mivel nincs e tevékenységnek közvetlen kapcsolata a napi élettel, csak áttételesen befolyásolja az egyén életét, kikapcsolódás, hobbi, passzió marad, mely a napi munka és magánélet unalmát, ürességét, keserveit segít feledni, pótcselekvés tehát, nem szerves műveltség. Egy lakótelepen élő utókalkulátornő életét megszépíti, ha munkája mellé az otthoni második műszak és a sivár éjszakák közé be tud iktatni hetente 1–2 órát, hogy asztrológiai tanfolyamra járjon, kórusban énekeljen – a népművelési programok szervezői s résztvevői többségükben nők –, de nem változtatja meg alapvetően az életét, e szép örömteli pillanatokhoz nem szervül életének nagyobb része.

Szomorú tény, hogy épp a munkájától elidegenített, manipulált és elmagányosodott tömeg segít szétverni a hagyományos műveltségeket, és mégcsak nem is alkalmi lázadásával, hanem azzal, hogy kultúrateremtő munka híján, helyett fölösleges holmik tömegét állítja elő, s ezért kapott pénzét mint „fizetőképes kereslet" a manipuláció hatására ugyanezekre is szórja el. Persze nem vehetnek meg mindent, és csak az utca túloldaláról bámulhatják meg a fogyasztás igazi bajnokait. De sajátos módon, a valójában kisemmizett, bóvlival traktált sokaság hálás közönsége mások esztelen és értelmetlen pazarlásának, korunk cirkuszainak: a bécsi Operabálnak, az Oscar-díjkiosztó ünnepségeknek, a 100 millió dollárokba került szuperfilmeknek. (Lehet, hogy azért nem lázadozik emiatt, mert érzi, hogy nincs is valójában különbség az ő tucatgönce és a gazdagok méregdrága Versace-cuccai között, hogy látja, az övé amazokénak olcsó kópiája? Hogy tudja, mindkettő talmi, a civilizáció árny- és fényoldala? Hogy úgy viszonylanak egymáshoz, mint a zugpiacokon kapható hamisított Nike-szerelések, Napoleon-cognac és Marlboro-cigaretta az eredetihez? Ki látja egy félméterről, hogy a cucc, amit viselek, nem eredeti?)

Az „arc" tulajdonlásának, a kulturális identitás, a törzsi, etnikai, nemzeti, vallási önazonosság történelmi szerepét hadd világítsam meg egy távoli példán. Ismeretes, hogy a spanyol konkvisztádorok: Cortez, Pizarro azért dönt-

hettek meg néhány tucatmagukkal birodalmakat Mexikóban illetve Peruban, mert sikerült maguk mellé állítani e birodalmak alávetett népeit. Ezek jóllehet anyagi (civilizációs) vonatkozásban sokkal jobban éltek, mint mielőtt az azték uralkodóknak illetőleg az inkáknak behódoltak volna, kulturálisan mégis elnyomottak voltak. Ez elhomályosította tisztánlátásukat, s azok oldalára álltak, akik később nemcsak alávetett sorban tartották, hanem puszta létezésükön kívül mindenüktől megfosztották, s egy, sajátukétól nemcsak eltérő, hanem azzal homlokegyenest ellenkező kultúra elfogadására kényszerítették őket.

A kultúrák civilizálódása fokozatos, egyre gyorsuló homogenizálódást mutat, de még csak nem is az átlagos közép, hanem a „legalacsonyabb közös" szintjén. 30 évvel ezelőtt egy erre tévedt ifjú amerikai turistát boldog izgalommal kérdezgetett a *Magyar Rádió* riportere itteni benyomásairól, aki visszakérdezett: az amerikai civilizáció áldásai közül miért a rágógumit, a sztriptízt és a rém kényelmetlen farmernadrágot vettük át minden más előtt?

A mérések tanúsítják, hogy mennél színvonaltalanabb egy tévéműsor, annál nagyobb a nézettsége; ennek az „eredménynek" a csatornák foghatósága terén teremtett esélyegyenlőtlenség is kedvez. A gyors és olcsó tömegétkeztetés futószalagszerű előállítási módokat követel, talmi fényű környezetet enged csak meg (de legalább tisztát, hiszen azért civilizált), és olyan jellegű ételeket, italokat, amelyeket az ízekre finnyás és édesszájú kisgyerekek is gyorsan megkedvelnek (kisgyermekkorban kell „beetetni" bennünket), ezért jellemzi a tömegétkeztetést az ízetlenség (semleges csirke- és pulykahús, rósejbni, pattogatott kukorica, papírízű fehérkenyér és azonosíthatatlan ízű zöldségek) meg az édesség (ketchup, Coca Cola, édeskés salátadresszingek, a különféle, de egyforma ízű jégkrémek).

A homogenizálódás a „tömegkultúra" minden területén érvényesül, és ugyanúgy a fiatal fogyasztókon keresztül terrorizál – e téren is ők a legveszélyeztetebbek –, mint a tömegétkeztetés terén: az egyenviseletben, egyensminkben, a gépzene monotóniájában, a sztárközpontúságban, az egyenbeszédben (ami nemcsak a szleng szókincsére, de már a hangsúlyozásra is kiterjed). Ez a homogenizálódás a globalizáció velejárója. A világ minden országában ugyanazok a reklámok, óriásplakátok láthatók, csak szövegük nyelve tér el – részben: az „újbeszéd", a reklámok pidgin-English-e otthagyja a nyomát minden nyelven. A világ tehát globalizálódik, de meddig? Térben addig, ameddig a fehér hatalom akciórádiusza elér, vagy azon túl is? Időben addig, ameddig az USA meg tudja őrizni első helyét a világban, s azzal együtt irányító szerepét? Mi lesz, ha a másik kultúra, a távolkeleti, mely aztán tényleg más, mely a maga módján küszködik önnön civilizálódásával, megütközik a miénkkel?

Egy amerikai szabványú varázsszó: globalizáció

Mottó: *„Egyet bánok csak: a haza fogalmát,*
Megállott volna az tán, úgy hiszem,
Ez új rend közt is. Az emberkebel
Korlátot kíván, fél a végtelentől,
Belterjében veszt, hogyha szétterűl;
Ragaszkodik a múlthoz és jövőhöz;
Félek, nem lelkesűl a nagyvilágért,...”

(Ádám, *Az ember tragédiája,*
XII. szín)

Ezt a szót sűrűn hallani, olvasni mostanában. Hívei és prófétái úgy üdvözlik, mint ami végre megmenti a földet és az emberi civilizációt: mondván, csak az egész földben és csak az egyetemes emberiség közös érdekeit szem előtt tartva lehet immár bármiről gondolkodni.

Ellenfelei egy nemzetek feletti, világhatalomra törő gazdasági érdekcsoport – vagy az USA – stratégiájának részeként fogják fel, ami szerintük a nemzeti és más, térben korlátozottan érvényesülő kultúrákat a létükben fenyegeti. A két tábor szókincse is különbözik egymástól. A hívek mintha tudatosan civilizációs kategóriákat használnának kulturálisak helyett. Pl. államot mondanak nemzet helyett: „államilag rájuk kényszerített kultúra” – nyilatkozza BABARCZY ESZTER – a már hivatkozott újságcikkben, mely fogalomnak csak Kelet-Európában és annál keletebbre van értelme, de amely itt is, ott is csak diktatórikus rendszerekben létezett. Amúgy ravasz csúsztatás, hogy divatos szóval éljek, hisz kétségtelen, hogy az állammal szemben mindenki egy kicsikét ellenséges (hazafiak, honleányok vagyunk, és nem államfiak vagy államleányok, mert nem állami, hanem nemzeti érzés dobogtatja szívünket), és a hagyományos államformák mintha valóban korszerűtlenek lennének, és az államnak mint civilizációs találmánynak szükségképpen meg kell változnia. A nemzet viszont – és most ne politikai nemzetet tessék érteni alatta, hanem ahogy az egy nyelvet beszélő, „egy vérből való” etnikumok, pl. a navaho indiánok nevezik magukat (*Navajo Nation*), – ezerszer mondtuk már, kulturális kategória, és sokkal ősibb meg stabilabb társadalmi forma, mint az állam.

A fogalmi zavart érzik a globál-párti elemzők is, ezért alkalmazzák a kisebb területi egységekre a régió fogalmát, ami földrajzi és gazdasági, bizonyos te-

kintetben kulturális értelemben is kielégítő, csak éppen etnikailag nem. De mintha épp az etnikai különbségek megszüntetése lenne a globálisok fő törekvése, amihez mintául megintcsak az USA a „nagy olvasztótégely" szolgál. Csakhogy a bevándorlók beolvadása az amerikai nemzetbe hiú ábrándnak bizonyult. Az etnikai tudat, lehet hogy épp a globális belső nyomás reakciójaként, különösen a feketék (afro-amerikaiak), az ázsiaiak (ázsiai-amerikaiak) és leginkább a leggyorsabban növekvő kisebbség: a főleg mexikói bevándorlókból és utódaikból kitevődő őslakosság (hispano-amerikaiak) körében egyre erősebb.

A fogalmi zavar oka részint a jelenség tényleges létezése és nyilvánvaló ellentmondásossága. Az elemzők által használt „globális kultúra" kifejezés mintha azt jelentené, hogy létezhet egységes emberi kultúra (nem azt jelenti), aminek megvalósulása is képtelenség egyelőre, mint ahogy a sokak által megálmodott egységes emberi civilizáció (a „Földállam" is utópia lesz még sokáig, de mivel mesterséges alakulat, létrehozható. Alapjait tekintve a globális kultúra nem értelmetlenség: az emberi faj egységes, s mint látni fogjuk a maga idején, az állatvilágban a „kultúra" fajspecifikus, azt pedig már eddig is módom volt bizonyítani – *minden könyvem erről szól*! –, hogy az emberi kultúra egyetemessége, a különböző kultúrák közti megfelelések, párhuzamosságok, hasonlóságok s lényegi azonosságok is fajspecifikusságra mutatnak, ami azt jelenti más szóval, hogy az emberi kultúra globális. Globális csak nem úgy, ahogy a globalizátorok gondolják, és ha meg is valósul egyszer az álmuk, nem úgy, ahogy elképzelik).

BABARCZY ESZTER a globális kultúrát egyfelől mint egy nemzetek feletti magaskultúrát fogalmazza meg. Erre idézett nyilatkozatában jó példa a „humán tudományok egyetemi kultúrája" elnevezés, de hogy e megszorításba miért csak a humán fér bele, azt nem mondja meg. Másfelől „gazdag, színes, választásra épülő tömegkultúrának" tekinti, amely néhány feltűnő megnyilvánulásától eltekintve az ő olvasatában is szubkultúrák hálózata. Reménytelenül optimista, romantikus elképzelés ez. Ellent is mond magának, amikor azt állítja, hogy a médiapiac, amely ezt a „hihetetlenül plurális" műveltséget meghatározza, sem nem „multikulturalista, nem is politikai-ideológiai, hanem tisztán üzleti megfontolások miatt szegmentálódik." Ez, akárhogy csűrjük-csavarjuk, azt jelenti, hogy a globalizációs folyamatot igenis a világ vezető üzleti körei irányítják.

BABARCZY látja persze azt is, hogy erre az útra kényszerpályák vezetnek. Az „agyelszívás" magyarázatául, egyben megoldási javaslatként mondja: „a fiatalabb generációk újabb csoportjai hagyják el az országot, mert nem kapnak állást, nincsenek lehetőségeik, nem tudnak megélni. A reménytelenségből a globalizációs kultúra másfajta közösségeihez vezet az út." Más amerikomán elemzők ezt úgy fogalmazzák meg: „Én sem örülök ennek, mert tudom, hogy

veszteséggel jár, de be kell látnunk, nincs más út." A tények tények, valóban van elvándorlás, van Amerika-imádat, ami azért már apadófélben van, valóban globalizálódik a világ, csakhogy az okok és célok nem kulturálisak, hanem civilizatórikusak, amelyek azonban kétségtelenül kihatnak a kultúrák jövőjére. Globalizálódó civilizáció az, amiben élünk. Globalizációs, magyarán szólva *világkultúráról akkor beszélhetünk, ha az emberiségnek egységes világképe lenne – a kultúrának ui. világképi, szellemi alapja is kell hogy legyen az anyagi alapok mellett –, s azt magáénak vallaná a földlakók túlnyomó többsége.*

Az elvándorlás okai biológia alatti hasonlattal írhatók le: vannak, akik a könnyebb ellenállás irányába mozdulnak. Biológiait is mondhattam volna: a növényi csíra a fény felé – fölfelé – tör, ha kell; sziklát repeszt ketté, hogy célját elérje; a vadlúd, a rénszarvas ösztönösen tudja, mikor kell elindulnia délnek a tél elől, hogy éhen ne vesszen. Hasonló célok vezérlik a „vándorbotot fogó" embert is, ami egyénileg érthető, de az elhagyott közösség tekintetében az elvándorlás a kultúra összetartó erejének meggyengülését jelenti. Akik elmennek, azért mennek el, mert nincs semmi, ami visszatartsa őket; nem érzik, nem értik, miért kellene itt élniük, halniuk. Nem arról van szó ui., hogy itthon egyáltalán nem kapnak állást, hogy semmi lehetőségük sincs, s hogy egyáltalán nem tudnak megélni. (Zárójelben: a kultúra összetartó erejének a példája a *nép*vándorlás: amikor egy egész népcsoport fölkerekedik, és ugyanolyan okok miatt, mint amelyekre a *tömeges* elvándorlás esetei visszavezethetők, új hazát keres magának. Ez a nyelvi megkülönböztetés is pontos a *nép* és *tömeg* közti jelentéskülönbséget illetően.)

Kétségtelen, hogy az USA-ban, amihez – ha csak nincs úgy „kódolva" az ember, képtelen hozzászokni. Jól példázza ezt egy ottani, jenki ismerősöm tipikusnak mondható dilemmája. Rádiós, Los Angelesben él, ott élnek a gyerekei (ő maga elvált), ott él a barátnője, odaköti (a világ legnagyobb yachtkikötőjéhez) a hobbija, a tengeri vitorlázás. Igenám, de nemrég elvesztette az állását, és hasonlót hasonló fizetéssel nem kap a nyugati parton. Amikor utoljára beszéltünk, volt egy vermonti ajánlata. (Vermont állam az USA északkeleti felén található, nincs saját tengerpartja, bár nyaranta – Vermontban nincs „örök nyár", mint Kaliforniában – félnapos autózással „le-leugorhat" az Atlanti-óceánhoz. A barátnőnek esze ágában sincs követni őt oda, a házát el kell adnia, és persze távol lenne a gyerekeitől is. Maradhatna persze L.A.-ben is, akkor viszont 56 évesen „újra meg kell magát csinálnia", új foglalkozást kell keresnie, egy időre egész bizonyosan csökkenne a jövedelme és a presztízse, talán még költséges hobbiját is föl kellene adnia, vagy egy olcsóbb, távolabbi kikötőhelyet kellene bérelnie, és át kellene iratkoznia egy kevésbé menő yacht-klubba. Mely esetben – könnyen meglehet – a barátnő kiadja az útját. Mit tesz ilyen helyzetben egy igazi jenki? Helyt áll természetesen. Csakhogy ez

képzavar, mert az ő esetében a helytállás nem a maradást, hanem a menést jelenti. Az USA-ban ui. az a természetes, hogy ebben a helyzetben az ember otthont, barátokat, életformát cserél, s ha a család nem hajlandó követni, még el is válik az esetek egy részében. Civilizált és ideális fogyasztó: a magasabb társadalmi állást és a jobb keresetet választja.

Állandósággal szemben a változás, igazi amerikai választás. Ami nem csoda, ha belegondolunk, hogy az amerikaiak – kivétel nélkül – tehát az odahurcolt fekete rabszolgák és az ide-oda költöztetett őslakók leszármazottai is – (be)vándorlók utódai, akiknek a (hely)változtatásra való készség, hogy úgy mondjam, a vérükben van. Nincs is ezzel semmi baj, ha amerikaiakról: amerikai írekről, amerikai olaszokról, amerikai lengyelekről, amerikai magyarokról van szó, hiszen ők mind (im)migránsok. De miért vegyük át ezt a mentalitást, mi helybenmaradók, írországi írek, itáliai olaszok, lengyelországi lengyelek és honi magyarok, akik az otthonmaradást választottuk. Még ha Amerika beköltözött hozzánk?

Ezt jelenti ui. a globalizálódás. Hogy a magyar gazdaság irányítása jórészt külföldi, s azonbelül is nagy százalékban amerikai kézben van; hogy külpolitikánkat a külföld, elsősorban az USA elvárásaihoz kell igazítanunk; hogy életmódunk és fogyasztói szokásaink egyre jobban amerikanizálódnak; hogy amerikai módra szórakozunk és öltözködünk (legalábbis fiataljaink), amerikai zenét hallgatnak, amerikai filmet néznek – méghozzá az amerikai fiatalokkal egy időben – Colát szopogatva, popkornt, rágógumit rágcsálva. Hogy a magyar munkás a varrónőtől a rajzfilmrajzolóig túlnyomórészt bedolgozik, összeállít, végrehajt és kivitelez többségükben amerikai tulajdonú cégeknek; hogy falvaink és városaink, de még tájaink is amerikai külalakot öltenek, ha egyelőre Patyomkin-szinten is; hogy amerikai (olasz, orosz, palesztin stb.) stílusúvá – a korábbinál sokkal veszélyesebbé – vált a hazai bűnözés. Úgy tűnik, nincs, ami az amerikanizálódás folyamatát megállítsa. (Van.) A globalizáció így válik igazán fenyegetővé és értelmetlenné. A magyaroknak (íreknek, olaszoknak, lengyeleknek) nem kell Amerikába menniük, hogy saját műveltségüktől végképp elszakadjanak. Az USA irányítói bölcsebbek, ők nem engednek be akárkit és akármit, könnyű nekik, megengedhetik maguknak, hogy diszkriminációval éljenek.

„Amerikai szabványú kutyatáp" – olvasom egy furgon oldalán a reklámfeliratot. Mi értelme van ennek a mondatnak nálunk azon kívül, hogy a cégtulajdonos azt hiszi – s valószínűleg jól hiszi –, az amerikai szabványú áru kelendőbb, mint a magyar? Értelmetlen (utánzás) – írtam feljebb. Hát igen, az Egyesült Államoknak melegebb az éghajlata, mint Európának (New York Nápoly magasságában fekszik, érthető, hogy egész Amerika légkondicionálva van. De mi szükség van erre a költséges, környezetszennyező luxusra minálunk, ahol

igazi meleg legjobb esetben két hónapig van? Miért kell az ország lakosságának egész éven át 5 Celsius-fokra lehűtött édes hűsítőket inni és rossz minőségű jégkrémet – fagyasztott tejszínt) nyalni, aminek következtében lassan úgy elhízunk mi is, mint az átlagamerikaiak? Hogy az USA-ban a nagy távolságok miatt az emberek a legritkább esetben indulnak el gyalog hazulról, rendben van, de miért kellett a kicsi Magyarországnak költséget nem kímélve, környezetet szennyezve autósnemzetté válnia? (Ha már külföldi minta kell, legyen az már csak ezért is a kerékpáros Dánia.)

Azt, hogy amerikai, kéretik idézőjelben érteni. A magyar (angol, görög, kameruni, argentin) gazdaságot megkaparintó cégek, mégha az USA-ban is vannak bejegyezve s alapításukkor amerikaiak is voltak, valójában multik, multinacionálisak, s a hozzám hasonló kívülálló számára tulajdonosaik kiléte, állampolgársága – ha fontos ez még (politikai szempontból) egyáltalán –, megállapíthatatlan. A globalizációs minta, amely meg fogja enni kulturálisan az USA-t is, mindenesetre az Egyesült Államokból származik. A globalizáció eszközeivel vívják élethalálharcukat Európa fennmaradásáért az USA ellenében (és amíg nem vagyunk az Unió részei, ellenünk is) az EU „egyesült államai"; valamint az ázsiai népek, országok és kultúrák képviseletében a „Nagy és Kis Tigrisek". A világelső óriáscégek között évről évre több az ázsiai (és főleg kínai).

Mit mond egy érdekelt tőkés szakember, Demján Sándor erről?

„...az lesz ... csak a szép világ, mikor megszűnnek az országhatárok. Ez talán egyszer bekövetkezik és rengeteg előnye lenne. Megnőne a helyi önkormányzatok, az adott régióban élők szerepe. Ha bent van valaki a szervezetben, akkor egészen más nemzetiségi politikát folytathatna... De tágítva a kört, aki a globalizációból kiesik, az nagyon lemarad. Elismerem, vannak előnytelen oldalai is a globalizációnak. Nyilván, hogy ami hátrányos, abban meg kell tudni védeni a helyi, nemzeti érdekeket. A globalizációnak nem az a célja, hogy bármely nemzetet angollá, franciává vagy amerikaivá, netalán kínaivá tegyen. Ahogy említettem, éppen ennek hatására értékelődhetnek fel a nemzeti kultúrák. Mondhatni két kultúrájú világ jön létre. Lesz egy nemzetközi és egy helyi, amely utóbbi alatt érthetünk régiókat, térségeket, valamilyen kisebb közösséget is. Én nem félnék a globalizációban való feloldódástól... A *gazdasági globalizáció*ból (kiem. tőlem) nem lenne szerencsés kimaradni, sőt tragikus volna....

A multinacionális cégek – az egyenlőtlen fejlődést és a fejlett országokban lévő monopolellenes törvényeket is figyelembe véve – ma a világon mindenütt a fejlődés mozgatói. ... Az már a helyi politika és nemzeti érdek, az adott ország kormányának, politikusainak a felelőssége, hogy ezt miképpen használják ki." (Demján Sándor a *Magyar Demokratá*nak adott interjújában, 1998. július 2.)

A kérdés tehát nem az, hogy meg tudjuk-e őrizni korábbi önmagunkat, hanem hogy a teljes önfeladástól meg tudunk-e menekülni; az ország földrajzi

fekvéséből adódó sajátosságokat történelmi tapasztalataink birtokában előnyökké tudjuk-e változtatni. Más szóval, tudunk-e a mindenkori Birodalom felértékelt régiója, a perifériák sorában stratégiailag fontos hely lenni.

Hiába fekszik Közép-Európában, a Kárpátok védő ölelésében, Magyarország mindig határterület volt, peremvidék, birodalmak, Kelet–Nyugat, katolicizmus–ortodoxia, pápisták és protestánsok közti ütközőpont. A köztes határfolyó az országot középen átszelő Duna (szimbolikus jelentősége ezért oly nagy). Ezt a földrajzi, történelmi helyzetet szenvedi ez a nép, de ebből, erre épül – mások szemében – marginális műveltsége, s ennek előnyeit megtalálva juthat jobb sorsra.

Adalék e helyzet aktualitásához. Jövőbe néző korunk hőse, DEMJÁN SÁNDOR felismerte, hogy Záhony térsége stratégiai fontosságú hely. A Távol-Kelettől idáig vezetnek Oroszországon és Ukrajnán át a széles nyomtávú vasútvonalak, melyek itt érnek véget, emiatt itt át kell rakodni az árut, ugyanakkor Oroszország és Ukrajna betagozódásával a világkereskedelembe a vasúti szállítás felértékelődik a tengerivel szemben, mivel sokkal gyorsabb és biztonságosabb. Aki tehát a térség felfejlesztésére és gazdasági kiaknázására koncessziót kap, arra fényes jövő vár, de ebből a fényből bőven fog záporozni az országra is. Nosza.

A múlt fölemlegetése nem véletlen. A globalizáció sem új a Nap alatt, legfeljebb az ilyen irányú törekvések nem voltak valóban globálisak: mindig csak a meghódított területekre terjedtek ki. Mindenesetre a történelmi példák azt sugallják, hogy a világuralomra törekvés, a birodalomépítés; szebben mondva, az egyesülés vágya minden fajtársunkkal, a vérünkben van.

Erre a szándékra ismerünk más varázsszavakat is. A „proletár internacionalizmus" a marxista-leninista, azaz szovjet-orosz világuralmi törekvések fedőneve volt. „Kozmopolitáknak", világpolgárnak hívták magukat azok, akik látva és megtapasztalva a fejlett civilizáció elvárosiasodását „szabadkőműves" szellemben hittek egy nemzetek feletti világállamban. A politikai pamfletekben ugyan a kozmopolita, éppúgy, mint az urbánus mára a zsidóságra alkalmazott rossz szájízt keltő euphemisztikus jelző lett, eredetileg azonban egyik sem volt az. (L. az *urbanus* jelentéséről fentebb írtakat.) A zsidóság kozmopolitizmusa egyszerűen azt a helyzetet fejezte ki, amelyben időszámításunk kezdete óta élt (Nyugat-)Európában. Többségük városi lakosként, gettókba különülten (különítve), városias jellegű, területhez nem kötött foglalkozást űzött (kereskedelem, pénzügyletek, gyógyítás, zeneszolgáltatás), s elvesztvén hazáját vallási és kulturális különállásban vélte megtalálni fennmaradása kereteit az ellenséges közegben. (Sikerrel, ami megintcsak bizonyítja a vallás és általában a műveltség mérhetetlenül fontos szerepét.) Mint fenyegetett kisebbség állt szemben a beolvasztó–kirekesztő nemzeti törekvésekkel, s érthető, hogy birodalmi közegben érezte inkább otthon magát.

„Urbánus világkultúra" – „nemzetcentrikusság". Ha eltekintünk attól a konkrét értelmezéstől, amit a történelmi közelmúlt szörnyű tapasztalatai okán EÖRSI ISTVÁN tulajdonít e két fogalomnak (*Az üldöztetés hozadéka, Népszabadság* 1998. május 2.), nem látom be, miért kellene általánosságban is szembeállítanunk őket mint kibékíthetetleneket egymással. A millennium idején még nem is álltak szemben egymással. A hazafi és világpolgár megfér egy ember bőrében, sőt, igazán csak attól várható, hogy tágabb értelemben is a humanizmus képviselője legyen, aki a megfoghatatlanul tág világnál szűkebb pátriáiban: saját Európájában, európai hazájában, városában, kerületében, utcájában, ahol lakik, képviselni tudja azt. (Mindkét nagyapám hazafi és világpolgár volt, mert bár kis faluban született mindkettő, középnemesi származásuknak, neveltetésüknek köszönhetően tanult és művelt, világot látott, több nyelvet beszélő városlakó értelmiséggé lettek.) A „világkultúra", amely ha megvalósul, szükségszerűen városias lesz, csak egymás műveltségét kölcsönösen megbecsülő nemzetek összefogásából jöhet létre, ellenkező esetben csak gazdasági globalizáció marad, amíg össze nem omlik. Olyan, amilyen.

Hitler és nemzetiszocialistái egy „faji" felsőbbrendűségre alapozott, németeket uraló világbirodalmat akartak háborúk, népirtás és „fajtenyésztés" útján összekovácsolni. Az angolok, korábban a spanyolok óriás gyarmatbirodalmakat hoztak létre. A katolikus egyház – míg hatalmában állt – egyetemességére hivatkozva (gör.-lat. *katolikus*: „általános", „egyetemes") az egész világot be akarta terelni a közös akolba. Ez volt az iszlám célja is. A nagyon is földi (civilizatórikus) célokat kulturális-kultikus programba ágyazott, spirituális érv indokolja (mindkét esetben ugyanaz): egy az Isten, legyen egy(séges) az Ő országa. E sorba illenek kivétel nélkül a terjeszkedő birodalmak, akár kérészéletűek voltak (Nagy Sándoré, Attiláé, Dzsingisz káné), akár nem (Róma), amelyeket civilizátori buzgóság jellemzett, szemben azokkal a laza szervezettségű, ugyanakkor hasonlóképp óriás területre kiterjedő műveltségekkel (kelták, szkíták), amelyeket tulajdonképpen csak a közösnek tűnő kulturális hagyaték alapján tekinthetünk egységesnek.

A globalizáció törekvéseknek mindenkor óriási kulturális hatása volt (pozitív vagy negatív, ebből a szempontból egyremegy). A hódító – ha nem is szándékosan, mindenesetre magától értetődően – törekszik arra, hogy a meghódítottat etnikailag is, gazdaságilag is, kulturálisan is asszimilálja, vagy ha ellenszegül, megsemmisítse. A kulturális befolyást minősíti, hogyan fogadják. Nagy Sándor világhódító villámhadjárata egy tekintetben bizonyult maradandónak: a nem is erőszakosan terjesztett hellenizmus szépségeszményének, – általánosabb érvénnyel mondva – humánus voltának a hatásában, amit a keleti művészetre és vallásosságára gyakorolt. Nagy Sándort és utódait épp viszonylagos jó ízlésük különbözteti meg a parvenü diktátoroktól.

(Nagy Sándor mégiscsak királyi sarj volt, s Arisztotelész volt a nevelője.) Hogy finoman fogalmazzak, a gyors előmenetellel nem tud lépést tartani az ízlés finomodása (mint mondottam, a kultúra evolúciója lassú a civilizációhoz képest). Figyelemre méltónak tartom, hogy az uborkafára fölkapaszkodottak rossz ízlésének korról korra mennyire változatlanok a külső jegyei. A francia forradalom „új osztálya" teremtette meg a *directoire*-stílust, – antik minták másolásával –, aminek egyenes folytatása az *empire*: Napoleon császári és birodalmi stílusa (sikerült elterjesztenie hódításainak határán túl is, de ahol kulturált közegre talált, nem tudott ártani; harsánysága *klasszicizmus*sá nemesedett). Az empire éled újjá a fasiszta, a náci és a kommunista világ szocreál művészetében, csak szegényebb anyagokból, olcsóbb kivitelben. Napoleon, Mussolini, Hitler, Sztalin uralkodásának ideje alatt nem lassan, szerves fejlődés eredményeképp alakul ki az általuk diktált stílus, hanem uralomra kerülésük után azonnal, mintha „fejben készen lett volna".

Céljukat tekintve globalizációs kultúráknak nevezhetjük a térítő vallásokat. A katolicizmus – mely s ez nem szójáték csupán – a csúcsíves építészet virágkorában érkezik a csúcsára, egy olyan egyetemes (katolikus) stílust honosít meg hatósugarán belül, amelynek helyi jellegzetességeit csak szakember tudja megkülönböztetni („internacionális gótika"). Ugyanez elmondható az iszlám, a hinduizmus és a buddhizmus művészetéről.

A műveltség- és stílusteremtésben nagyon nagy, de nem igazán megértett és feltárt szerepe van az írásnak, a „szent nyelvek", amilyen a héber, az arab vagy a kínai írott formájának. Ez Európában nem olyan szembetűnő, pedig a középkori írásbeliség egyezményes betűtípusa, a *karoling minuscula* a korabeli birodalmi eszme terméke, ahogy később az ugyancsak egyezményesen használt *gót* betűtípus, még később a reneszánsztól kezdve pedig az *antiqua* (amelynek neve is mutatja, honnét származik). Mi magyarok azzal váltunk végérvényesen az európai glóbusz tagjává, hogy rovásírásunkat fölcseréltük a latin írásmódra. Ugyanígy járt a többi peremvidéki európai nép is, mely eredetileg rótta és nem írta betűit (skandinávok, pogány orosz szlávok). A rovás (runó) egy lehanyatlott globális műveltség írásmódja volt, változatait egész Eurázsiában használták egykor.

A nyugat-európai ember nem érti, hogy az oroszok, szerbek ukránok, bolgárok, illetőleg az arabok, a kínaiak, japánok miért nem térnek át a „praktikusabb" latin betűs írásra. Az ok „irracionálisnak" tűnik: így akarják megőrizni önazonosságukat. Ez igaz, csakhogy ragaszkodásuk a saját íráshoz, nagyon is ésszerű. A kínai betűket minden írástudó kínai és japán el tudja olvasni, méghozzá a maga nyelvén, anélkül, hogy a szöveg értelme megváltozna. Latin betűs átiratban ez a többlet elvész, akkor a kínai írásjeleknek már csak vagy kínai vagy japán olvasata lenne, méghozzá a kínai esetében csupán egy

konkrét „nyelvjárás" szerinti olvasata. A több mint 1200 millió kínait nem a közös nyelv, hanem a közös írás tartja össze. A nyolc főbb „nyelvjárás" valójában éppúgy különbözik egymástól, mint a portugál, a francia, a spanyol és az olasz, és ezeken belül további valódi nyelvjárások különböztethetők meg, nem beszélve a lakosság 6%-át kitevő 50-nél több nemzetiség nyelvéről.

Nem elhanyagolható az a szerep, amit a kínai írás a kínai hagyomány és szellemiség őrzőjeként betölt. Az például, hogy a „király" (*wáng*: 王), a „jade" (yù: 玉), a „nemzet", „ország" (*guó*: 国) és a „császár" (*huáng*: 皇) írásjele mind a „király" jelre vezethető vissza, segít a kínai hagyományban és gondolkodásban eligazodni. A birodalom mitikus alapítója a „Jade" császár, a Nap megtestesülése volt. Ezért áll a „császár" írásjel a „Nap" (*rì*: 日) és a „király" írásjelből. Az „ország" írásjel pedig értelemszerűen egy olyan zárt területet jelző négyszög (*kǒu*: 口), amely a királyság tradicionális jelképének, a jade kőnek a jelét foglalja magába. A *kǒu* többek közt „szájat", „nyílást", „ajtónyílást", „népességet" jelent. Ezért jelent a *kǒu* négyszöge, belül a yù jellel „országot", „nemzetet". Hogy egy mai agy számára felfoghatóbb példát mondjak: a modern kínai írás ezt a jelet használja az autósztrádák ki- és bejáratánál kombinálva a „ki-" és „be-" határozószó írásjelével. Három *kǒu* együtt „sok száj", „sok ember" értelemben „piacot", újabban „bevásárló központot" is jelent. Nem logikus? Európai fonetika szerint átírva mindez az összefüggés elveszne, s a kínai szellemiség elszegényedne.

A kínaiak becsületére legyen mondva, hogy sokezer éves birodalmi státuszuk és fejlett műveltségük ellenére egészen a legutóbbi, maói időkig – egészen pontosan Tibet elfoglalásáig (1950, 1959) békés úton terjeszkedtek (kirajzással), és jellemzően zárt műveltségüket nem erőltették másra. Ez is védekezés bizonyos értelemben. A kínaiak nyilvánvalóan tudják, hogy a műveltség (ki)terjesztése annak felhígulásával jár. Az idegen országban letelepült kínaiak rendkívül zárkózottan élnek, – ha tehetik együtt, negyedekben –; nem keverednek, ugyanakkor villámgyorsan megtanulják a befogadó ország nyelvét és szokásait, és frissen szerzett ismereteiket pajzsként maguk elé tartva védik a magukét.

A hódító könnyen elveszítheti identitását. Mint a már emlegetett bolgárok, akik csak a nevüket tudták asszimilálóikra erőltetni. A magyarok jobban jártak, ők csupán „pogány" önazonosságtudatukat kifejező rovásírásukat és indás-palmettás művészetüket veszítették el. A honfoglalók művészete nem ütött el a kortól, amelyben keletkezett. Egy széles körben elterjedt – mondhatni „globális" stílusnak volt jól megkülönböztethető „nemzeti" variánsa. Azt, ami közös bennük: az indás, palmettás, elnövényesedett állatmotívumok általános alkalmazását globálisnak nevezném (esküszöm, szívesebben használnék helyette magyar szót, ha nem arra vállalkoztam volna éppen, hogy ezt a fogalmat

járjam körül). Ami elválasztja őket – leegyszerűsítve mondom –: az elvonatkoztatás iránya és mértéke, az a globalitáson belüli „nemzeti" jelleg.

Jó néhány évvel ezelőtt a *Kijevi Történelmi Értékek Múzeuma* kincseiből kiállítás nyílt a *Nemzeti Múzeum*ban. Az egyik tárlóban más tárgyakkal elegy ezüst ékszergarnitúrát állítottak ki, amelyről messziről „ordított", hogy magyar. A felirata a következő volt: „Bőr mellvért ezüst díszei szláv harcos sírjából. 10. sz. Régi rusz mesterember munkája. Kijev." (Ez is egyfajta globalizáció. Az idézett felirat és a tárgy képe megtalálható OXANA GANINA: *The Kiev Museum of Historic Treasures* c., 1974-ben Kijevben a Mistetstvo Publishers által megjelentetett albumában.)

A honfoglalás-kori magyar tárgyi emlékek „össznemzeti" stílusa – vagyis változatosságában is egyöntetű, minden mástól megkülönböztethető volta – azt is jelzi, hogy a vizsgált műveltség – így az egykorú viking, arab és kijevi rusz is – épp „fenn van" politikai-katonai, azaz civilizációs vonatkozásban. Meg van magával elégedve, nem kölcsönöz, legalábbis meghatározó mértékben nem. Nem szorul rá, meg van minden nagy kérdésre a maga válasza. A zsákmányolt, adó formájában kapott kincseket beolvasztja és saját ötvöseivel „magyar" ékszereket, díszeket gyártat belőlük. A szellemi önelégültség a sorozatos katonai vereségek idején véget ér, a „nemzet" defenzívába kényszerül a műveltség terén, s ez a régészeti emlékek közt felbukkanó külföldi mintájú tárgyak egyre növekvő számában is megmutatkozik.

A hazafias felfogás a magyarság legsajátabb műveltségének népkultúráját tartja, amit HUSZKA JÓZSEF óta a honfoglalók művészetéből vezet le, pedig hát a folyamatosság nem mutatható ki, és azt is próbáltam, igaz, csak példaszerű bizonyítékokkal alátámasztani, hogy a népkultúra jó értelemben globális: szervesen egyetemes jelenség. Egyetemessége nem egyformaságot és egysíkúságot jelent, ami a felülről, egyik napról a másikra „népre" tukmált szokás-, ízlés- és viselkedésmintákat jellemzi, hanem hosszan tartó szerves – alulról építkező – folyamat eredménye, amiben a kultúrjavak kölcsönzése, cseréje mellett a saját lelemény, a belső fejlődés is szerepet játszik. A hasonlóságokra, megfelelésekre az egyes műveltségek között – így a honfoglalók és a magyar nép újabb kori művészete között is – egyszerűen nincs más magyarázat, mint „genetikai". Erre szokták a néprajzkutatók azt a fordulatot használni, hogy a népművészet a nép „ösztönös" tehetségének, tudásának az eredménye. Amivel ugyan nem magyaráznak meg semmit, de mégis fején találják a szöget.

Miközben sok, már jórészt a történelmi időkben keletkezett szokás, hiedelem, motívum vándorútját, elterjedési körét ismerjük (l. Szent Iván-i tüzek), más, nyilvánvalóan ősibb képzetről viszont sejthető, hogy csak „belső" keletkezésű lehet, a „kollektív tudatalattiból" emelkedett a tudati felszínre (szümplegád-motívum). Még mélyebbről, az állati múltból fakadnak pl. a népi, pen-

taton zene forrásai, amelynek nagyon nehéz lenne elfogadhatóan társadalomtörténeti alapon értelmezni a keletkezését. (A világ minden népe ismeri.) Mégis, a *Brockhaus Zenei Lexikon* (Zeneműkiadó, Budapest, 1983.) így ír:

„...egyik ősforrásvidéke vlsz. a történelem előtti Közép- és Kelet-Ázsia (Tibet és az ősi Kína); onnan sugárzott szét egyrészt Hátsó- és Elő-India, Indonézia, Melanézia és Mikronézia, valamint Nyugat-Polinézia felé, másrészt Kelet- és Közép-Európába, (...) másik kisugárzási területe a Földközi-tenger vidéke: maradványai megtalálhatók a berber népzenében, a délolasz és szardíniai népzenében, a kelta népcsoportok dalaiban. Elterjedt az afrikai ültetvényesek (t.k. a bantuk) és földműves indiánok között is. Az, hogy az eljutott különböző fokon álló vadász- és pásztornépekhez is (pl. a lappokhoz, türk törzsekhez és mongolokhoz, közép-kaliforniai gyűjtögetőkhöz és közép-ausztráliai kezdetleges vadásznépekhez), bizonyára a kulturális érintkezés közvetítésével létrejött másodlagos elterjedésre vezethető vissza."

Ez úgy hangzik, mintha az énekes madaraknak csak néhány faja és azok is csak bizonyos helyeken énekelnének évmilliók óta pentaton dallamokat, és csak bizonyos fejlettségi szint fölött jött volna rá az ember – hallgatva a madáréneket – az éneklés örömére és utánzására (a népzenének, műzenének a legújabb korig fontos ihletője a madárdal), mintha a lexikonszerkesztők sohasem hallottak volna a többi „éneklő" állatfajról, köztük majmokról, mintha nem az lenne a logikus feltevés, hogy ősünk az állatokhoz hasonlóan biológiai késztetésből adott ki hangot, hogy ellenségét elriassza, zsákmányát megfélemlítse, kiszemelt párját elbűvölje, s mintha nem tudnánk, hogy a torkában lévő hangszer együtt fejlődött ki az agyával, vagyis egyidejű az emberré válással, s hogy hangszert is a beláthatatlan régmúltban kezdett használni. A madarak és a velünk rokon főemlősök sem csak énekelnek, hanem „kézzel-lábbal": csőrrel, ággal „hegedülnek", dobolnak is. Pl. az Új-Guineában, Észak-Ausztráliában honos fekete ararakakadu (*Probosciger aterrimus*).

Egyes mesekutatók időt és fáradságot nem kímélve próbálják nyomon követni egy-egy motívum vándorútját, és aztán rendszerint elakadnak, mert azt mégsem állíthatják, hogy a világ mesekincse azért tipizálható, mert minden mese egy helyen, egy forrásból *Big Bang*-szerűen keletkezett. (Ámbár, ha igaz, amint a tudomány legújabban vélekedik, hogy az emberiség egy helyről, közös őstől származik...) A művelődés- és társadalomtörténet nem ad kielégítő választ arra a kérdésre, hogy a „primitív" népeket miért foglalkoztatja mindenütt az éves körforgás (a fényviszonyok ritmikus változása) és az égitestek járása, éppúgy mint a nagy ősi kultúrákat, miközben a természet „öntudatlan" élőlényei, a kezdetleges moszatoktól degenerált háziállatainkig is ahhoz igazodnak.

Hogy az ember tudatos érdeklődése és az állatok öntudatlan viszonyulása között összefüggés van, az nyilvánvaló. Az előbbi az utóbbi folyománya. A ter-

mészethez közel élő ember ennél messzebb megy; az állatot a magáéhoz hasonló megfigyelőképességgel ruházza fel. (Hej, de szívesen tenném én is mind a tudatos, mind az öntudatlan jelzőt idézőjelbe!) A kolumbiai deszana indiánok a tavaszi napéjegyenlőséget, vagyis azt az időpontot, amikor a Nap tavasszal az égi egyenlítőt *keresztezi*, két egymást *keresztező*: egymással összefonódó anakonda kígyó képével ábrázolják. – Úgymond – azért, mert az anakondák az évnek ebben az időszakában párosodnak, s a kígyók párzáskor valóban összefonódnak: „keresztezik egymást". Az anakondák a párzást megelőző éjszakákon úgy adnak jeleket ellenkező nemű fajtársaiknak, hogy magasan kiemelkednek a vízből, majd éles csattanással a vízbe csapódnak. Erre a deszanák azt mondják, hogy a kígyók azért emelik ki a fejüket a vízből, mert a csillagok állását figyelik, mikor érkezik el a várva várt idő, a tavaszpont.

Már magában az a tény is elgondolkoztató, hogy egy őserdei népcsoport tisztában van olyan csillagászati jelenségekkel, mint a tavaszi napéjegyenlőség, és el tud képzelni olyan elvont, geometriai fogalmat, mint az égi egyenlítő. Még inkább el kellene gondolkodnunk azon, hogy a kígyó mint égitestek útvonalainak állatjelképe, és a kereszt mint a tavaszi napéjegyenlőség geometriai jele mindenütt ismert a világon. (Jézus Krisztus történetesen a tavaszpont körüli napok egyikén keresztfán hal meg, s támad fel, akinek ezért egy ószövetségi történet nyomán a fára szegzett kígyó – a rézkígyó – az egyik szimbóluma.) Ne mondja nekem erre senki, hogy mindez csupán véletlen egybeesés, vagy hogy a deszanák tudása „bizonyára a kulturális érintkezés közvetítésével létrejött másodlagos elterjedésre vezethető vissza," hogy a világban zajló folyamatok nem feltétlenül függnek össze egymással. Összefüggnek, hiszen a világ egy, törvényei egyetemesek: „mint a mennyben, úgy a földön is" – ahogy Jézus tanította, s azoknak engedelmeskedik „globális" méretekben minden élőlény, mert ha nem teszi, elpusztul.

A természet globalitásának, az archaikus és a népi műveltségek egyetemességének nem mond ellent a fajok, kultúrák hihetetlen változatossága, és ez: a „multikulturális" jelleg kellene hogy jellemezze a mai üzlet-alapú globalizációt úgy, ahogy BABARCZY ESZTER állítja. A valóságban nem ez a helyzet, ha csak nem az elitek számára valóban megsokszorozódó választási lehetőségekre illetve a társadalmi hierarchia alján nyüzsgő szubkultúrákra gondol. A többségi civilizált tömeg számára a globalizáció monokultúrát jelent, amit persze meg is ideologizálhatunk, mondván: az emberi faj egységes, miért ne lehetne egy(séges) a kultúrája. Ez mint áhított cél ostobaság, nemcsak utópia, mint állítás pedig hamis. Az egységes fajon belül az emberiség hál' Istennek sokféle – túl azon, hogy minden egyede is más –, fajtákra oszlik, melyek keverednek egymással, és új fajtákat hoz létre. A fajtákhoz, tovább bontva: etnikumokhoz, nyelvekhez, nemzetekhez, országokhoz, vallásokhoz mind az egyetemes mű-

veltség egy sajátos változata tartozik. Csak a klónozott ember képzelhető el monokultúrával.

(A műveltség sokféleségéhez a természeti minta a flóra és fauna fajain belüli mérhetetlen változatosság. A fajon belül az egyedek keresztezhetők egymással, miáltal új fajták jönnek létre, de akár növény, akár állatfajtákról is essék szó, életmódjuk – „kultúrájuk" eltérő, más és más művelést, bánásmódot igényelnek a környezettől függően.)

A népességrobbanás, illetőleg a városok „rákos" növekedése miatt a tömegétkeztetés hatalmas feladat elé állítja a termelőket és a fogyasztót kiszolgáló különböző infrastruktúrákat. A cél mennél nagyobb tömegű, gyorsan elkészíthető és gyorsan elfogyasztható, olcsó, de legalább szemre étvágygerjesztő élelmiszer előállítása és eljuttatása a fogyasztó gyomrába. Ezt jelenleg szabványosítással oldják meg a termékek és a gyorsétkezők szabványosításával (l. a világot ellepő amerikai étteremláncokat).

Az amerikai átlagember étlapján a főfogás a burgonya. Mondhatni, attól kezdve, hogy az átlagamerikai csecsemőt elválasztja az anyja, főleg sült krumplin él. (Tekintve, hogy a gyerekek nem szeretik az ízes ételeket, a krumpli tökéletes gyermektáp, különösen ketchuppal édesítve.) A krumpli nem lehet göcsörtös felszínű, szabálytalan alakú, mert azt nehéz hámozni, illetőleg a pucolása nagy anyagveszteséggel járna. Lehetőleg egyforma méretűek is legyenek a gumók, mert a gyorsan pucoló, szeletelő masinák szempontjából ez a kívánatos. Ezért az Európából „vissza"-importált ételféleség, a rósejbni, vagy ahogy ők mondják: *Americanized French fry* céljára az amerikai LUTHER BURBANK 1872-ben kinemesített – ha ez a megfelelő kifejezés erre –, egy fajtát; a *Russet Burbank* burgonyát. Ma az USÁ-ban elfogyasztott burgonyafajták 40 %-át a *Russet Burbank* teszi ki, a maradék 60 %-on másik 11 fajta osztozik, miközben az Andokban, a burgonya őshazájában az indián farmerek 3–5000 fajta burgonyafajtát termesztenek ősidők óta! (A kecsua nyelv a burgonyára több mint 1000 szót ismer.) A növénytermesztők és kutatók rájöttek arra, milyen mérhetetlenül fontosak ezek az ősi fajták. A kitenyésztett, „nemes" fajták – szemben az ősi fajtákkal – homogenizáltságuknál fogva rendkívül érzékenyek a betegségekre és az időjárás szélsőségeire, ami – tekintve a burgonya helyét az emberi táplálkozásban – állandó „globális fenyegetést" jelent. Ezért a lehetséges katasztrófát megelőzendő vagy legalábbis enyhítendő, a krumpli őshazáját, az Andok vidékét génbankként óvják és kezelik, s az ott található fajtákat a tömegtermelésben kimerült fajták genetikai revitalizátorainak tekintik. (ROBERT E. RHODES: *The Incredible Potato, National Geographic* 1982. május.)

Példámban a „tömegburgonyát" és meghatározó szerepét az emberi táplálkozásban globalizációs jelenségnek fogom föl, az ősi, sokezer burgonyafajta

termesztését annak, ami szó szerint: kultúrának. Hogy a termesztők és kutatók számolnak velük, ez számomra azt jelenti, hogy az ember talán az utolsó előtti pillanatban belátja, nem mondhat le *más téren sem* a civilizáció(k) kulturális sokarcúságáról.

Mondanom sem kellene talán, hogy a példa nem egyedülálló, és nem is csak amerikai. Ugyanez a helyzet a többi táplálék- és ipari növénnyel, állattal: a kukoricától a rizsig, a broiler csirkétől a tejelő fríz marháig. Az EU-szabvány meghatározza a paradicsom méretét és alakját, a francia sajtot exportképtelennek minősíti, ha büdösebb az előírtnál, a szalontüdőt emberi étkezésre alkalmatlannak nyilvánítja. A homogenizált táplálkozás ellen egyesek már szervezkednek is. A *Fast Food* láncok, a hamburgerizáció ellenében 1986-ban egy olasz újságíró, CARLO PETRINI vezetésével az olasz gourmet-k megalapították a *Slow Food* mozgalmat, melynek a világ 18 országában ma 40 000 bejegyzett tagja van. A mozgalomról beszámoló tudósítás (*Civilization* 1998. február–március) az alapító érvei között megemlíti, hogy „Olaszországban a századfordulón még 400 fajta articsókát termesztettek, ma mindössze 5–6 félét." A homogenizált zöldségek, gyümölcsfajták nemcsak kis választékban érhetők el a fogyasztók számára, de még ízetlenek is, hiszen fólia alatt érnek be, napfény alig éri őket.

Mindazonáltal a civilizált világ igyekszik magát változatossá tenni (legfőbb veszély az unalom). A cipőboltokban, az autóüzletekben a bőség zavara uralkodik tévékészülékekben, maroktelefonokban is igen nagy a választék, a szivárvány minden színében pompáznak, és ahány, annyiféleképpen kell használni. Ezt a változatosságot az üzleti érdek diktálja, látszati és sokszor értelmetlen is: *virtuális variabilitás* stílusosan szólva, a valódi változatosság pótlására. A cipőkészletből a divat kényszere alatt válogat a vevő. Mostanság a tinédzser lányok – a legjobb vásárlók – kivétel nélkül arasznyi telitalpakon botorkálnak –, amióta élek, immáron harmadszor. Először a háború után volt hasonló a cipődivar, aztán vagy húsz évvel ezelőtt, meg most. A kocsik közt a különbséget is a divat határolja be: az 1997–98-as szezonban a sötétzöld dukkó és a szappanosan lekerekített forma járja.

A globalizáció sikerének a titka az „információs forradalom", „információs szupersztráda", „információrobbanás" és ezekhez hasonló varázsszavakkal propagált világhálózat (*World Wide Web*), közismert nevén *Internet*. Az *Internet* önmagában sem nem jó, sem nem rossz, attól függ, mire használják. A digitális jelszavak éppoly hangzatosak, mint az analfabétizmus fölszámolásának vagy a villamosításnak a programja volt a kommunista birodalom tagországaiban, de mint megtapasztalhattuk, azokat is hatalmi célból valósították meg; azért, hogy az emberek, akik saját, igaz, elmaradott, de mégis csak saját, zárt kultúrájukban védettek voltak a külső befolyással szemben – mostmár kénytelen-kellet-

len elolvassák az újságokat, brosúrákat, transzparenseket, tacepaóket, meghallgassák a hangszórókból a fülükbe bömbölő szónokokat, csasztuskákat, mozgalmi dalokat.

Hálózatra mindig szükség volt. A földalatti kommunista mozgalom éppúgy élt vele, mint a katakombákban szervezkedő kereszténység. A világuralom sikerének a jól működő hálózat és infrastruktúra nélkülözhetetlen feltétele. A perzsák esetében, az Inka Birodalomban és az antik Rómában a hivatali szervezettség és az úthálózat fejlettsége, a mongoloknál a tökélyre fejlesztett futárszolgálat és kémhálózat szolgálta ezt a célt, a kereskedő népek esetében maguk a kereskedők, akik elsőként szálltak partra az új, meghódítandó területeken, ahol lerakatot létesítettek, s mint letelepedett ügynökök szolgálták a birodalmat is. Mit gondolnak, mi volt a kereszténység gyors sikerének a titka? A „világhálózat", mely már készen állt, mielőtt Jeruzsálem elpusztítása után a zsidóság szétszóródott volna a világban. Nem volt a Római Birodalomnak egy olyan valamire való települése sem, amelyben nem élt volna már korábban is zsidó közösség. Amikor PÁL és a többi apostol térítő útjaira indult, ezeket a már javarészt hellenizálódott, könnyen befolyásolható zsidó közösségeket látogatta meg elsőként, nekik prédikált, hiszen ők értették meg igazán, miről beszél, tanítása mihez képest új. Félszavakból is megérthették egymást (*Pál levelei*, amelyeket ezekhez a birodalom különböző városaiban élő közösségekhez írt, telistele vannak olyan utalásokkal, példázatokkal, amelyeket csak az *Ószövetség*ben járatos ember ért). Kérdés, ha eleve csak „pogányok" közé ment volna téríteni, járt volna-e ekkora eredménnyel? (Persze a kereszténység gyors elterjedésének más fontos okai is voltak, de ezek nem tartoznak ide.)

Ilyen világhálózat ma is akad. Ma a világ minden valamire való városában megtalálhatók a kínaiak: szorgalmasak, hasznosak és eredményesek, és mint Csao Cö Min mondta nemrég: „ők Kína szemei és fülei a világban." Mi lesz, ha Kína pragmatikus vezetői más feladatot adnak a hálózatnak? Mi lesz, ha Kína is civilizálódnai, globalizálódni akar? Fel tudják fogni, mivel jár, ha a több mint 1 milliárd kínai mind saját autót, televíziót, mosó- és mosogatógépet, fridzsidert és légkondicionálót akar? Minden esélye megvan erre. Álltam Sanghaj legnagyobb szállodájának a tetején, és láttam a világ legnépesebb városának panorámáját nem egy, hanem tucatnyi, épülőfélben lévő Manhattan-jével.

Egyébként birtokolni egy számítógépet, amely a hálózatba be van kötve, annyi, mint rendelkezni a *Széchényi Könyvtár*ba állandó belépőjeggyel, csak kényelmesebb. De ne higgye senki, hogy azért, mert gombokat nyomogatva gyorsan jut információhoz, okosabb, műveltebb, intelligensebb lesz, vagy megnő a rendszerező, áttekintő és kombináló képessége. Épp ellenkezőleg. A túl gyors információáramlás ellehetetlenítheti a gondolkodást, felszínessé és szó szerint üres fejűvé tehet. (Minek terhelni az emlékezetünket, mikor a gépnek „kitű-

nő" a memóriája?) Azzal a veszéllyel jár, hogy az ember elszakad nélkülözhetetlen háttérinformációitól. Úgy jár, mint az a hadsereg, mely gyors előretörés során elszakad saját utánpótlásvonalaitól. A gyors információszerzés olyan mint a gyors étkezés: az ember többet eszik a kelleténél (az agyba csak 10 perc múltán jut el a jóllakottság-érzet), nem élvezi igazán, és rosszul emészti meg. GOETHE, aki delizsánszon járta be Itáliát, akkor is többet látott és értett volna meg a látottakból, ha ki sem szállt volna a kocsiból, mint a mai átlagturista, aki autón, gyorsvonaton utazik, és csak a célállomáson áll meg.

A példákból talán kiderült, hogy önmagában a globalizációt nem tartom sem jónak, sem rossznak. Egyensúly és arány kérdése, hogy ne olyanná legyen a föld, mint HUXLEY már-már beteljesült próféciájában. (A *Szép új világ*ot már általános iskolában kötelező olvasmánnyá tenném!) Az egyensúlyi állapot eléréséhez a sokféleség konzerválása, kulturális rezervátumok létesítése nem elég: segíteni kell a sokféleségnek, hadd virágozzék a nagy egyetemességen belül. Fontos a cselekvőkészség. Mert nemcsak az a baj, hogy ebbe az irányba halad a világ, hogy a tej ihatatlan, a gyümölcs ízetlen, és tablettában kell hozzá bevenni a vitamint, hogy nő a korrupció, a bűnözés, az ember ember általi kizsákmányolása, hogy hiperbolikus függvény mentén növekszenek a civilizációs ártalmak, hogy elpusztul a környezet, túlszaporodik az emberiség, miközben elöregszik; hogy a melegházeffektus vízözönnel, egyidejűleg elsivatagosodással fenyeget; az ózonpajzs beszakadása viszont a föld alá kényszerít hamarosan bennünket; hogy minden, ami gyerekkorunkban körülvett: illatok, állatok, szokások, életforma eltűntek vagy megváltoztak. A főbaj az, hogy mindehhez hozzászokunk.

Bárcsak igaza lenne LENGYEL LÁSZLÓnak, aki szerint nincs igazán ok az aggodalomra: „Ezt mutatja Európa mozgása, hogy miközben folyik ez a hihetetlen globalizáció és multinacionalizálódás, eközben Európában föltámadnak a nemzeti nyelvek, a nemzeti kultúrák: a bajorok hirtelen kijelentik, hogy ők bajorul beszélnek az igazgatóságban, még csak nem is németül. Jönnek a skótok, kijelentik, hogy van skót nyelv, amiről eddig nem tudtunk, és ez a dolog nem mond ellent annak, hogy ez a skót egy globalizált világban él. Nemzetek tűnnek föl Európában, nem pedig elhalnak. A nemzeti érzések újra megjelennek – nemcsak ilyen-olyan őrjöngések –, és ezt én nem tekintem rossz, negatív jelenségnek." (*Lánchíd, a magyar*, SZÁLE LÁSZLÓ interjúja, *Magyar Hírlap*, 1998. május 2.)

Lehet, hogy az európai kis népek, nem nemzetállamban élők, nem hivatalos anyanyelvet beszélők és műveltségük eltűnése lelassul a LENGYEL LÁSZLÓ jelezte „újjáéledés"-mozgalmak hatására, de csak lelassul, a folyamat nem áll meg. Mert ha a hátországgal, anyaországgal rendelkező határon túli magyarság lélekszáma fogy a csökkenő szaporulat, az elvándorlás és a beolvadás kö-

vetkeztében, még inkább fogynak azok a népek, melyeknek nincs erős hátországa. Hiába jelenti ki magáról 70 millió angolul beszélő ember, hogy ők írek, az ír kultúra 1000 évvel ezelőtt elkezdődött hanyatlása tovább folytatódik. Írország ereje kevés ahhoz, hogy megállítsa, és az a 70 millió ma már a globális világot építi.

Az a kultúra erős, amely saját nyelvvel, és még inkább az, amely saját írásmóddal rendelkezik. Ennek köszönheti Kína az erejét, a zsidóság, hogy fennmaradt, ezért ragaszkodik a keleti szlávság a cirill betűkhöz, az iszlám az arab írásjelekhez. A globalizálódást jelzi világszerte a kis nyelvek eltűnése, és a nagyok előretörése (kitetszik a statisztikákból: gondos statisztikusok még a néhány tucat ember által beszélt nyelveket is számon tartják). Romániában a nemzetközi adatok szerint a magyart, a németet, az ukránt, az oroszt, a szerbhorvátot (ami már ismét két nyelvnek számít), a jiddist, a tatárt, a szlovákot, a törököt, a bolgárt és a csehet beszélik a románon kívül. A román, a magyar és talán a német mellől a többi nyelv hamarosan eltűnik a statisztikákból. Az Egyesült Államokban azok a nyelvek, melyeken százezernél több ember beszél, kérésre anyanyelvnek minősíthetők. 27 ilyen nyelv van (1979-es adatok szerint), de 1 milliónál többen csupán az angolt (több, mint 160 millióan), a spanyolt, a németet, az olaszt, a franciát, a lengyelt és a jiddist beszélik, miközben a német ajkúak és a jiddist beszélők száma évről évre drámaian csökken, és csak az első két helyezett növekménye számottevő a mondott évben (a spanyolé 46%!). A spanyol nyelv, s az általa képviselt, elsősorban mexikói kultúra térnyerése a délnyugati államokban olyan jelentős, hogy lassan indián–spanyol reconquistáról beszélhetünk.

Nemzetközi statisztikák a bevándoroltak, vendégmunkások által beszélt nyelveket is feltüntetik, pl. Nagy-Britanniában a hivatalos angol és a még beszélt „kelta": ír, skót, walesi nyelv mellett több, mint 100 másikat sorolnak fel. Ez – mintha BABARCZY ESZTERT igazolná – valóságos multikulturális televényt jelez, de ez becsapós, mivel a kis létszámú kisebbségek egy nyitott társadalomban gyorsan fölmorzsolódnak, vagyis a vendégmunkás-műveltségeknek a kínai kivételével távlatokban nincs jövője. (Erre jó példa a magyar amerikai emigráció, mely részint viszonylag kis létszáma, részint annak okán, hogy a magyar kivándorlás minden egyes hulláma homlokegyenest más rétegzettségű volt, gyorsabban veszíti el nyelvét, hagyományát a sok milliós, viszonylag homogén délolasz-amerikai kisebbséghez képest.) Még azt is ki merem jelenteni: a globalizációnak kedvez a nyelvi, etnikai és kulturális Bábel, mivel az egymás mellett élő kisebbségek legtöbbje nem elég erős ahhoz, hogy tartósan berendezkedjék, és nincs egyéb, ami az uralkodó többséghez kösse, mint (az USA-ban és Nagy-Britanniában) az angolszász törvényi keret és az angol világnyelv (a spanyol, kínai, olasz kivételével).

DAVID CRYSTAL, akinek adatait eddig is idéztem, statisztikáiban felvázolja a nyelvek sorsát. Forrásai szerint 138 nyelvet beszélnek a világon több, mint 1 millióan, 258-at több, mint százezren, 597-et több, mint tízezren, 708-at több, mint ezren, 409-et több, mint százan, 143-at kihaltnak tekintenek, és 2269 „bejegyzett" nyelvről már adat sincs. Ez összesen 4522 nyelv, s a lista nem teljes, hiszen a kutatók kereken 22 000 nyelvet, s önálló nyelvjárást írtak össze. Nem kell ahhoz statisztikusnak lenni, hogy az ember lássa: néhány tucatot leszámítva a legtöbb nyelv veszélyeztetett, a kihalás szélén áll vagy már kihalt.

„A gyorsaság, amellyel a világ kisebb közösségeinek a nyelve kihalhat, figyelemre méltó. Amazóniai kutatások sok új nyelv fölfedezéséhez vezettek, de egyúttal gyors kihalásukhoz is, ahogy az indiánokat a domináns nyugati kultúra lenyelte. Egy nemzedéknyi idő alatt egy nyelvnek még a nyoma is eltűnhet. Politikai döntések kényszerítenek törzseket költözködésre vagy szétválásra. Jobb gazdasági kilátások csábítanak el fiatalokat a falvakból. Új betegségek ritkítják soraikat. 1962-ben a *trumai* nyelvet, amit a venezuelai Culuene folyó alsó folyása mellett egy faluban beszéltek, egy influenzajárvány következtében ma már kevesebb, mint 10 ember beszéli. A 19. században úgy tudták, hogy több, mint 1000 nyelv van Brazíliában: mára ez a szám 200 alá csökkent." (CRYSTAL 1988: 284.)

Sokszor idéztem már CLAUDE LEVY-STRAUSST, aki a kultúravesztés önfeladással, néppusztulással járó következményeit így fogalmazta meg egy példában: A misszionáriusok – írja – „hamar megtanulták: a bororók megtérítésének legbiztosabb módja, ha egy másik faluba költöztetik őket, ahol a házak párhuzamos sorokban állnak. Ha az indiánok nem képesek tájékozódni a négy égtáj felé," (kör alakú településeiket ui. égtáj szerint negyedelték, s ez a felosztás szabta meg társadalmi életüket, rokoni kapcsolataikat, házasodási szokásaikat; vö. a magyar falu *felvég, alvég, felszer, alszer, középszer* elnevezéseivel és a kapcsolódó szokásokkal) „ha megfosztják őket attól a rendtől, amely tudásuk alapja, gyorsan elvesztik a hagyományok iránti érzéküket..." (LÉVY-STRAUSS 1973: 240). Pedig csak civilizálták őket...

Jó, legyen globalizáció, de alulról építkezve: minálunk magyar módi szerint, másutt másképp, mindenkinek a maga kultúrájához igazítva. A globalizáció védőügyvédei gyakran fölemlegetik, hogy a magyarság fennmaradt, annak ellenére, hogy idegen népek millióival vegyült, hogy váltott vallást, kultúrát, írásbeliséget, hogy számtalan civilizációs ártalom érte, háborúk tizedelték és döntötték többször romba országát. Igen, mindaddig van esély a műveltség fennmaradására – a magyarságéra is –, amíg a külső hatást módja van integrálni. Egy hétköznapi példa: az egykor világhírű, ma már korszerűtlennek bélyegzett hagyományos magyar konyha a paprika nélkül elképzelhetetlen. A paprika *amerikai eredetű* fűszernövény, de eleink annyira megmagyarí-

tották, hogy ma már más népek is paprikának nevezik, és minket is paprikás ételeinkről ismernek elsősorban, amelyeket próbálnak utánozni, kétes eredménnyel. A magyar siker alapja, hogy csak az alapanyagot importáltuk, nem a belőle készült ételeket, és a hazai lelemény a „hamisíthatatlan" pörköltöt, gulyást, paprikást, hallét abból kreálta. (N.B. Magyar tudós: SZENTGYÖRGYI ALBERT vonta ki a paprikából a C vitamint is.) Ha kész recepteket vettünk volna át, könnyen úgy járhattunk volna, mint a német szakácsok az ő *gulasch*ukkal. Hogyan integráljuk a hamburgert, ami nemhogy kész van, de szigorúan tilos más módon elkészíteni?

Új kultúra – Televíziózás és Internet

Mottó: „*Miért bánsz így a művészettel, ember!*
Mondd, tetszik-é, amit húzasz, magadnak?"

(Ádám, *Az ember tragédiája*, XI. szín)

Az *Élet és Irodalom* 1998. május 8-i számában olvasható GYÖRGY PÉTER tanulmánya a televízióban végre feltűnő, valóban populáris kultúráról, *Dáridó – avagy a szocializmus vége* címmel. A fentebbi fogalmak az övéi, nem az enyémek, s a cikkben írtakkal nem értek egyet, még a címével sem. A „szocializmus"-nak korántsincs vége, legjobb esetben is csak a végét járja, s a szerző által „valódi populáris kultúrának" nevezett tévéképtelenség, amit a *Dáridó* képvisel, szemléletét, célját, színvonalát tekintve nem különbözik „szocialista" elődeitől, miközben tényleg olyan, mint a nyugati tévécsatornák szórakoztató műsorai (bajor-osztrák). Sem terem, sem kedvem nincs hozzá, hogy eredeti célomtól eltérve vitatkozzam a szerzővel, mégis idézném a szövegéből, mert jellemzően – politikailag és televízióilag is – elkötelezett értelmiségi gondolkodást képvisel (a lapszám a választási kampánycsend előtti napon jelent meg):

„Az álpopuláris kultúrából csak kevesen indultak el *felfelé*, mint például Zorán, aki mára a Demokratikus Charta típusú univerzalisztikus értelmiségi identitás egyik legautentikusabb képviselője lett. Ami azt illeti, nem sokért adná a Fidesz vagy az MDF, ha jutna nekik egy olyan értelmiségi, aki egyrészt megtölti a Sportcsarnokot, másrészt hitelesen és szépen elénekli mindazt, amit az SZDSZ szeretett volna eldadogni, s amiről az MSZP Vitányi-féle értelmiségijei álmodnak (...).

S most, május elsején a TV2 Lagzi Lajcsi *Dáridó*jával véget vetett a Kádárrendszer örökségének, a hierarchia egy csendes estén összeomlott... a *Dáridó*

egy korszak kezdete, ekkor tűnt fel először a magyar médiában – leszelídítve és roppant óvatosan – az első szelet abból a tortából, ami milliónyi magyar ember mindennapi kultúrája, először hangzottak el azok a dalok, amelyeket amúgy mindenki ismer, s amelyeket ki kedvel, ki nem, ki rajong értük, ki hányingert kap tőlük. A *Dáridó* tehát tükör, amelyet mi mai magyarok tartunk – végre – magunk elé, s ha belepillantunk, és nem tetszik, amit látunk, akkor csak magunkat okolhatjuk. Mert Lagzi Lajcsi és Zámbó Jimmy mi vagyunk ám: Torgyán Józsefestül és Horn Gyulástul (...).

Kínos, nem kínos: a *Dáridó* ellen nehéz kifogást emelni – lehet viszont nem nézni. Nehéz ellene kifogást emelni, merthogy ez itt végre nem az amerikai kultúrmocsok, nem is a cyberizé, nem az angol nyelvű portálkultúra, nem a vadnyugat liberális nemzetrombolásainak egyike. Erre aztán senki nem mondhatja, hogy nem mai és nem magyar, ugyanis mindez legalább annyira autentikusan népi, mint amennyire Torgyán József hazánkban paraszt lehet, s amennyire Orbán Viktor és Kövér László úgymond polgár ... meglehet, hogy Lagzi Lajcsi és Jimmy dalai nemigen mennének át a Bartók, Kodály teremtette vizsgán, azaz zenei pedigréjük homályos, de – a politikai világ ócskaságával szemben – ezek az emberek legalábbis nem tűnnek cinikusnak... De hát a *Dáridó* csak most kezdődik el.

Mindenesetre Pandóra szelencéje kinyílott."

Ugyanabban a lapszámban mintha BAKÁCS TIBOR SETTENKEDŐ válaszolna GYÖRGY PÉTERnek, a TV2 reklámműsorairól írt glosszájában. Íme, a végkövetkeztetése:

„A helyzet annyira súlyos, hogy minden felelős polgártársamat arra biztatom, tagadja meg a tévéképet. Aki tévét néz, cinkosa annak, aki azt csinálja. Hagyjuk abba a televíziózást!" (*Nesztek nektek Nastek, És,* 1998. május 8.)

Nem tudom, hány oldalas lábjegyzetet kíván majd magyarázatul GYÖRGY PÉTER idézett szövege, mondjuk tíz esztendő múlva, kultúrafelfogása oly szorosan kötődik a csak napi aktualitású politikai és egyéb divatokhoz. Elemzése és értelmezése már ma is több oldalt venne igénybe. Ha nem teszem, miért idéztem? Azért, hogy szembesítsek egy „mértékadó" véleményt a magaméval, hogy bemutassam, mennyire nem „bevett" az én műveltségfelfogásom, hiszen én azt, amit ő álpopuláris illetőleg valódi populáris kultúrának nevez, egyrészt érdektelenség okán, másrészt, mert mindkettőt a Nagy Manipuláció részének tekintem, nem választom szét teljesen, továbbá, mert egyiküket sem tartom a (kívánatos) műveltség részének, hanem annak, ami: *időt kitöltő (-múlató)* igénytelen és *virtuális* szórakoztatásnak. Ami künn, a való életben, bizonyos élethelyzetekben – népünnepélyeken, igazi lagzik, dáridók alkalmával azok spicces-kapatos közönségének a körében még akár kulturális szerepet is betölthet, mivel a résztvevők tényleg részt vesznek benne, részeseivé válnak egy adott

közösség adott helyzetben gyakorolt – meglehet, nem túl színvonalas – kulturális tevékenységének, az *virtuálisan* mégcsak műveltségpótléknak sem nevezhető, hiszen a néző kívülálló marad, és olyan helyzetbe kerül, mint az, aki a kerítésen túlról lesi a mulatozókat, akik ráadásul nem is igazán mulatnak, csak (pénzért) eljátsszák neki, a leselkedőnek a mulatást. Ad analogiam: olyan ez, mint a pornófilm nézése, csak nincs korhatárhoz kötve. A néző be van csapva, de hát aki olyan együgyű, hogy egy megjátszott magánidőtöltés (dáridó, közösülés) közvetítését szórakoztató időtöltésnek tekinti, az megérdemli, s menthetetlenül kiesett civilizációnk szakadozott és összegubancolódott kulturális–szociális hálójából.

Ami pedig az univerzalisztikus felvetést illeti, mármint hogy nehéz kifogást emelni a nemzeti oldalról egy Zámbó Dzsimi vagy egy Lagzi Lajcsi ellen: miért lenne nehéz? Hiszen ők mint közszereplők, mint fogyasztóik megasztárjai, mint „kult"- és nem kulcsfigurák nem műveltséghordozók, hiába népszerűek. Igénytelen dalok igénytelen előadása egy zártkörű rendezvényen – mondom még egyszer – nevezhető kulturális tevékenységnek, tévéműsorként azonban már nem. Hogy egy már említett példára hivatkozzam, elfogadom, hogy a *Boldogasszony, anyánk* kezdetű vallásos éneket a templom falain belül, körmeneten a hívek úgy énekeljék, ahogy tudják, de ha a tévében csendül fel, elvárom, hogy művész tolmácsolja, amint az e tanulmány írásának idejében egy *Mária országá*ról szóló műsorban hallható volt.

Nemzeti vagy nem nemzeti, a kultúra színvonal kérdése. Miért lenne a kultúrálatlanság a kultúra része? Dzsimi és Lajcsi semmivel sem magyarabbak e tekintetben – a Dzsimi név még a vállalt univerzalisztikus identitást is jelzi –, mint azok, akik az USÁ-ban és a globális térség más pontjain a *Happy Birthday to you*-t vagy a *Jingle bells*-t éneklik az *Akácos út, Csupa könny a szobám* megfelelőiként. (N.B.: amit én reklámelőzetesben láttam, hallottam a szóbanforgó műsorból, az nem is magyar volt: a műtermi „közönség" német módra összefogódzkodva ringatózott a *Wien, Wien nur Du allein* dallamára.) Ha már a népdal, műdal, magyar nóta, örökzöld sláger és a dalolászás témakörénél tartunk, nem árt, ha tudja az olvasó, hogy a magyar népdalkincs igen jelentős százalékban szintén a közös európai örökség része, hogy például az olyan „ősi" magyar népdalok, mint a *Hej páva, hej páva*, a *Hol jártál az éjjel cinegemadár?* vagy a *Júlia, szép leány* (Márton szép Ilona) népballada, melyeknek egyébként tájanként más-más a szövegük és a dallamuk, „kölcsönzések". Az utóbbi egyebek mellett balkáni és francia párhuzamokat mutat, mert hogy egyfelől antik görög, másfelől meg latin múltra tekint vissza. Az teszi e dalokat magyarrá, hogy a közös alapdallam sajátos variánsai, s hogy ebben a formában csak nálunk ismertek. (Mint a pörkölt.)

Mit akarok mondani ezzel? Azt, hogy mind a nemzetinek, mind a globálisnak (univerzálisnak) minimálisan két megkülönböztetendő szintje van: egy el-

fogadható színvonal feletti egyetemes és annak magyarként vállalható hazai változatai, illetve egy elfogadható színvonal alattian populáris (ál- vagy valódi, mindegy), ami lehet ugyan tagadhatatlanul magyar, de akkor szégyellhetjük is magunkat miatta, és amely színvonaltalanságának jellemzőit illetően mégiscsak nemzetközi.

Ami megüti a mértéket, akár magyar, akár nem, rendes körülmények között nem veszít idő múltán sem az értékéből, legföljebb átalakul. Ami viszont nem üti meg, annak idővel ki kellene hullania a rostán. Épp az a baj, hogy ez nem történhet meg a dolgok természete szerint, mert a médiumok mesterségesen életben tartják, a közönség eszi, nem eszi, nem kap mást. Vagy csak igen keveset.

A „*Világ világa, virágnak virága*” kezdetű első magyar nyelvű vers (*Ómagyar Mária siralom*) éppúgy halhatatlan, mint Dante egykorú sorai, de a hasonló tárgyú, máig énekelt magyar és nem magyar népénekek sem alábbvalóak náluk:

„Itt van a rózsa, melyből amaz áldott
ige testté lőn; s liljomok, amellyek
illata vitte jóra a világot!”

....

„A szent Virág neve, mely este-reggel
zendül imáimban, erőm visszaadta
a felsőbb lángig szállnom a szemekkel.”

(Dante: *Isteni színjáték,* Paradicsom XXIII. é.
Babits Mihály fordítása)

„Szép piros hajnal hasadá,
kibe Szűz Mária nyugodá,
hol tüle szuleték,
világ tüle terjeték,
pokol tüle töreték.!

(*Búcsújáró ének,* Szalonna, Borsod megye)

A Pálóczi Horváth Ádám által gyűjtött és hamisított népénekek alig különböztethetők meg egymástól. A múlt század közepén már Petőfi Sándor tehetségére volt szükség ahhoz, hogy a (nemzeti) műdal állja a versenyt a *valóban* univerzális népdallal. És hát egy mai dalszövegíró hol ér föl tehetségben és *műveltségben* Petőfi Sándorral?

Hogy a hagyományos magyar nép- és nemzeti műveltség térben és időben milyen mélyen ágyazódik Európába, és mindennek ellenére mennyire élő tu-

dott maradni, arra nézve hadd időzzek el hosszasabban legmagyarabbnak tekintett nemzeti ünnepünk, március 15. szimbolikájánál.

A latinos iskolázottságú márciusi ifjak kiművelt emberfők voltak. Kizárt, hogy március 14-én este ne jutott volna eszükbe az a majd 1900 évvel korábbi március Idusa, amikor a köztársaságot féltő római ifjak, élükön Brutusszal, megölték a királyságra áhítozó Julius Caesart. És kizárt, hogy annak a Brutusnak az alkalmas időpont kiválasztásakor – a hagyományos tavaszújévet nyitó szenátusi ülés napja – ne jutott volna eszébe az a kerek 500 évvel korábban élt másik Brutus, aki ugyancsak az évnek ebben az időszakában elűzte az utolsó római királyt és megalapította a köztársaságot. A királyok elűzésének személyes oka is volt; a mondai hagyomány szerint Brutus Lukrecia nevű nőrokonát a Tarquinius királyfi meggyalázta, amiért az asszony öngyilkosságot követett el. Az eseményről naptárunk máig megemlékszik, hiszen Lukrécia névnapját – katolikus felfogás szerint feltételezett halála napját – március 15-én ünnepeljük. A Tarquiniusok elűzése ezzel az időponttal egybe-, az ősi római naptár szerinti év végére, február utolsó napjaira esett. A rómaiak február 23-án zárták az évet – ha igazítani kellett a naptáron, ekkor toldottak be szökőnapot (mindmáig ez a gyakorlat!) –, s a rákövetkező 5 napot: a kerek, 360 napos év kiegészítéseként március 1-jéig „időn kívüli napoknak" tekintették. A királyság korai időszakában ez volt az ún. *interregnum* ideje, amikor is az előző időszak – előző év – királyának tetteit fölmérték, s ha meg voltak vele elégedve, meghosszabbították, ha nem elkergették. Az ősidőkben őt, később a képviselőjét – ez volt az *interrex* – meg is ölték. Erre a szokásra emlékeztetett később a *Regifugium,* a „Király menekülése" ünnep. A történelmi időkben, a királyság megszűnéséig az *interregnum*nak már csak jelképes szerepe volt, a király a mondott 5 napra visszavonult, annak letelte után ismét elfoglalhatta trónját. (Julius Caesar e tradíció okán tűzhette ki tervezett királlyá koronázása napját március Idusára.) Bizonyosak lehetünk abban, hogy az „idősebbik" Brutus mind gyakorlati okból, mind pedig szimbolikus jelentőségénél fogva választotta a király „távollétét" a puccs időpontjául.

A tavaszi évkezdés szokása és a hozzá kapcsolódó rítusok a természet körforgásához igazodnak. Az elmúló téllel, egész pontosan a tavaszi napéjegyenlőséggel véget ér valami, ami fölött eljárt az idő, és kezdődik valami új: ami ugyanakkor nem más, mint a *visszatérő* tavasz. Ez a gondolat a két Brutus köztársaság-párti megmozdulásában és a republikánus márciusi ifjak – egyébként a forrongó Európából érkező hírekhez igazodó – forradalmában szintén jelen van. Március 15-e ebből a szempontból is különösen jeles dátum. A régi Rómában ui. az újévi, tavaszpont körüli ünnepségek nem március 21-én, hanem az azt megelőző teliholdkor, vagyis a mozgó naptár szerinti március 15-én, az Idus alkalmával kezdődtek. (Tk. már március 1-jén, hiszen az volt újév napja,

de a nagy ünnepségsorozat Idussal vette kezdetét.) Előző éjjel jelképesen kiűzték a telet és az óévet megszemélyesítő szellemet, az agg Mamurius Veturiust (történelmileg az utolsó Tarquinius, Julius Caesar, illetőleg az osztrák császár feleltethető meg neki), másnap pedig behozták az újévet, tavaszt és az örök visszatérést megszemélyesítő Anna Perennát, akit a tavasz istennőjének a színeibe: *piros*ba és *zöld*be öltöztettek.

És mit tesznek majd kétezer évvel később a pesti jurátusok? Más (?) hagyományokra hivatkozva ugyan, de mégiscsak a *piros*at meg a *zöld*et választják republikánus nemzeti színnek a fehér (ezüst) mellé. És ezzel nincs vége a párhuzamoknak. A tél kiűzésének és a tavasz behozatalának antik szokását Közép- és Kelet-Európában a szlávok tartották fenn, s tőlük vettük át mi, magyarok *kiszehajtás, villőzés* néven, aminek a keretében a telet jelképező „banyát", „kiszét" elégették, vízbe hányták, és behozták a tavaszt egy *piros* szalagokkal felékesített, *zöld* ágakból formált bábú képében. A szokást, mely a századelőn még általánosan bevett volt, de a helyi hagyomány ápolói itt-ott még ma is űzik, a katolikus országokban mindenütt virágvasárnap tartják Jézus pálmaágas jeruzsálemi bevonulására emlékezve. Virágvasárnap mindenkori időpontja a mozgóünnep húsvéthoz igazodik. Jézus feltámadásának emléknapja, amiben szintúgy jelen van az élet megújulásának eszméje, legkorábban a tavaszújév első napjára, március 22-ére eshet. Ebből következően virágvasárnap legkorábbi időpontja március 15-e!

Mondhatja-e erre valaki, hogy ezek mind-mind véletlen egybeesések? Én nem hiszem, hogy azok. Meggyőződésem, hogy egy nagy, sok-sok ezer éves eleven és szerves műveltségből következnek. Kérdezhetik, hogy mi ebben a magyar a tényleges, 1848-as eseményeken kívül? Az, hogy *csak nálunk él ma ez a nap ünnepként*, és jelentéseiben is oly gazdagon, amint azt elmeséltem, Mondhatnók, e nap vonatkozásában mi magyarok vagyunk az európai szellemi örökség őrei. Az időpontot az ünnep teszi jeles nappá, de a valóságban és eredetileg a naptári időpont tette a napot ünneppé. Ezért mondhatjuk, hogy minden históriai vonatkozásán túl március 15. egyetemes ünnep, aminek megtartását ránk osztotta Isten – vagy, ha úgy jobban tetszik, a Sors szeszélye.

Ha példáim olykor vallásos természetűek, az nem csoda, de nem is véletlen. A kultúra csúcsteljesítménye maga a *kultusz*, azaz a vallás, és mindaz, ami kultúraként, vagy legalábbis kulturális jelenségként határozható meg – vagy amit képviselői annak neveznek –, a vallás(osság) mezét ölti magára, rossz esetben álvallás lesz. A *New Age* újként beharangozott álkultúrája, annak olyan megnyilvánulásai, mint az UFO- és általában a sci-fi-irodalom és -film, a szekták, köztük a sátánizmus; közvetítői, mint a televízió és az Internet, magukon viselik – nos, hadd mondjam úgy – az Antikrisztus keze nyomát. Az álvallás(osság), az álkultúra olyan, mint az igazi – éppen csak a leglényegében kü-

lönbözik tőle. LUCA SIGNORELLI *Utolsó Ítélet* falképén az Antikrisztus Krisztus ördögi hasonmása.

Ezek nem az én fölismeréseim, használják az ideillő szavakat, fogalmakat idézett szerzőim is. GYÖRGY PÉTERnek Zámbó Dzsimiről és Lagzi Lajcsiról eszébe jutnak a „Hit Gyülekezetének istentiszteletshow-i", melyeken „az égi jegyessel való imádott találkozásnak ilyen gátlástalanul örvendő ezrek láttán az olyasfajta hitetlenek", mint ő zavarban vannak, mert hogy a „közös zenei élmény... olyan reflektálatlanul és magától értetődően árad, mint (...) Jimmy és Lajcsi műsorában. A Hit Gyülekezetét nem véletlenül említem itt, – írja – ha már a hierarchia" (nem a kultúra?) „összeomlásának pillanatánál tartunk, ugyan miért csak a reformátusok énekelhetnek, miért csak a római pápa kórusa zenghet a tévében, miért nem szólhat a Dallas és Jimmy stílusában fogant Hit gyüli-zene, fogadjunk, hogy azok is csak épp olyan hívők, akik ezt hallgatják."

BAKÁCS TIBOR SETTENKEDŐnek a napszemüvegreklám is szent szövegeket asszociál: „Először is egy szimpatikusan jellegtelen ember folyamatosan a szemembe nézett (nem volt rajta napszemüveg), s állította, hogy a NASA végre kidolgozott egy napszemüveget, amivel élesebben és színesebben láthatom a világot. (Már itt gyanús az egész, de mindegy...) Megszólalt egy tucat nyomorék amerikai, akik azóta színesebben és élesebben látnak ('jőjj és láss'), majd hihetetlen rész következett..." Az extatikus reklámélményt a kritikus így reagálja le: „Keresztre feszítettem magam, és ecetes szivacsot szopogattam."

Magam e témáról, a televízió és a reklám valláspótlék szerepéről másutt részletesen írtam (L. az előző fejezetet), itt azért hozom ismét szóba, mert a vallásos jelleget a kultúra meghatározó jellemzőjének tartom – ebből következőleg egy végóráját élő műveltség, „egy összeomló hierarchia" esetében a vallásos külszín szükségszerűen válik nevetség tárgyává –, és mert a műveltség ösztöni, állati eredetének bizonyságát látom ebben is. (L. alább.) Teljesen természetes tehát a szememben, hogy álkultúrák és pótvallások hamis prófétái, akik éppoly cinikusak, mint a hamis politikusok, a vallásosság külsőségeit tudatosan aggatják együttléteikre, hogy mennél több embert szédíthessenek el. Vallásos köntösbe burkolózik az ál- újkultúra megannyi terméke: legyen az sátánisztikus kultfilm mint a közveszélyes *Ördögűző* volt vagy az *X-akták* tévésorozat; egy első látásra ártalmatlannak tűnő csacskaság, mint az *E. T.*, melynek *Playboy*-képregényhősnő *Little Annie Fanny* szemű teknőtlen békája mint az emberiség potenciális megváltója jő el Jézus Krisztus helyett, tapintható varangyos bőrben a tamáskodóknak az igazság (=valódiság) hiteléül; vagy a vulgármaterialista scifi-vallás dänikeni változata, mely egyfelől tagadja Isten létezését, de azt is, hogy az ember mint a „teremtés koronája" képes lett volna az állati sorból kiemelkedve önállóan kultúrát és civilizációt teremteni, és ehhez bevezeti a civilizációs javak intergalaktikus leszállásának elméletét, s en-

nek jegyében idegen világok fejlettebb civilizációi tanítottak volna meg bennünket mindenre. (Őket meg mások? Hol a lánc eleje?) Ennek az elméletnek sokkal kisebb lenne a népszerűsége, ha az emberek elemi csillagászati műveltséggel rendelkeznének. „De hát mit is vársz egy műkedvelőtől?" – idézhetném DÄNIKENre vonatkoztatva Lucifer szavait. (L. elrettentő példaként a *Csillagkapu* c. filmet. A témáról bővebben l. JEAN ROBIN 1997.)

Vallásos színezetű az az extázis, amellyel a hisztérikus ifjúság rítust mímelve csápol rock-együttesek lábai előtt; a sort folytathatom a kábítószerrel, amit nyugati mozgalmak tekintettek és tekintenek a megvilágosodás segédeszközének, tipikus fogyasztói gondolkodással félreértve a hallucinogének szerepét a primitív vallásokban, és azt mértéktelenül fogyasztva álistenné növesztették maguk fölé. De vallásos természetű a személyi, illetőleg a sztárkultusz (a nevükben is benne van!), a viselkedésmintául szolgáló szappanoperák ájtatos, révült mosolyú hangneme, és minden jelenség, ami végletes: a divatőrület, az „élvezetek" hajszolása. Persze, nincs új a Nap alatt – l. a középkori tánctébolyt, a reneszánsz Velence kurváinak magas talpú „lépegetőit", a cár atyuska tiszteletét a régi Oroszországban, vagy a PAGANINI, LISZT, WAGNER iránti múlt századi rajongást, a *fin de siecle* ihletért ópiumhoz forduló íróit és művészeit –, és ez megnyugtató, legalábbis egy szempontból, hogy ti. a kulturális torzulások nem egy „végjáték" kísérőjelenségei, hanem elpusztíthatatlanul emberiek, vagyis genetikusak, örökletesek, ösztöniek.

És leszállott közénk az Internet, az új értelmiségi istenség; a *World Wide Web*, amelynek egyre gyakrabban látható rövidítése: *www* az amerikai reklámok háziasszonyainak és a pornósztároknak extatikus kiáltozását: *Wow! Wow! Wow!* idézi föl bennem. Már írtam erről is, itt egy FUKUYAMÁval folytatott beszélgetésre hivatkozom, amelyben a *Magyar Nemzet* alábbi kérdésére válaszol a mester:

„ – Mi teremthet egyáltalán új kultúrát? Az Internet ön szerint megöli a hagyományos kapcsolatokat az emberek között. De nem hozhat-e létre ugyanakkor újfajta összetartozási érzést és közös identitást?

– Lehetséges, de tapasztalatom szerint inkább azok az internetes csoportok erősek, amelyek korábban is létező társadalmi formációk voltak, és az információs szupersztráda" (bocs, kedves Mester, de ez is kultszöveg) „kommunikációs lehetőségeit akarják csupán kihasználni. Azok a csoportok, amelyek először találkoznak a hálózat révén, viszonylag gyenge közösségekké formálódnak, mert nincs túl sok kölcsönös kötelezettségük és viszonossági kapcsolódásuk. *A valós közösségek a mélyen gyökerező közös értékek és a kölcsönös kötelezettség tudatán alapulnak*, s úgy gondolom, hogy az Internet soha nem tud ilyeneket kialakítani." (Kiem. tőlem. *Magyar Nemzet*, 1998. május 9.)

FUKUYAMA végső soron a kultúrát (valós, szerves közösség) és a civilizációt (virtuális vagy szervezett közösség) állítja szembe. Kimondatlanul is kimond-

va, hogy az Internet csupán új technika/i eszköz), mely önmagában nem tud új kultúrát teremteni, arra csak „új" világkép, „új" erkölcs – ha úgy tetszik – „új vallás" képes. Vallás üzleti alapon még nem jött létre, márpedig az Internet elsősorban üzlet. Az Internet hívei tévhitet táplálnak, ha az Internettől várják a megváltást. Az üzenet a lényeges, nem az üzenethordozó; a kiválasztott üzenet, és nem az információk szakadatlan áradása; végül, az üzenetet közvetítő vallás, műveltség valódi közösséget tételez föl, üzleti alapú, virtuális közösségben elvész az ereje. Legalább ezt higgyük el a történelmi tapasztalatnak.

A más kultúrája
Másság és azonosság

Mottó: *„Hát minden nagy eszme,*
Nemes cselekmény konyhánk gőze csak,
Vagy oly körülmény dőre magzata,
Mit egytül egyig a hitvány anyag
Nehány törvénye mozgat, s tart lekötve?"

(Ádám, Az ember tragédiája, XIV. szín)

A másság is manapság igencsak felkapott fogalom nálunk. A „más" nemcsak kulturális különbözőséget jelent, hanem biológiait is. Minden ember hasonlít a másikra, de minden ember mégis más. Más a külseje, más család tagja, más faluból való, más vallású, más nyelvet beszél, más ország lakója, más nemzethez tartozik, más színű a bőre, más vágású a szeme, bizonyos környezeti hatásokra – genetikai eltérések okán – másképp reagál a szervezete, biológiai értelemben más embertípushoz (nagyrasszhoz vagy alrasszhoz) tartozik, más a neme, vagy a fajt fenntartani hivatott nemi irányultság (heteroszexualitás) helyett más módon keresi az örömet a szexben, végül, örökletes vagy szerzett betegség, génhiba folytán a nagy többségtől eltérő életmódra kényszerül.

Belátásunkon és a közmegegyezésen múlik, mondhatni, civilizáltságunktól függ, hol húzzuk meg a határt: kit tekintünk elfogadhatóan másnak, s kit nem. (Ma már) a civilizált országok többségi lakossága tolerálja a homoszexuálisokat, de nem tűri el a devianciák olyan formáit, amelyeket a törvény büntetendőnek, az orvostudomány gyógyítandónak ítél. Másnak számít az ember, ha kisebbségben él, de nem az, ha saját anyanemzetének polgára. Másnak érzi magát az ember, ha más társadalmi réteghez tartozó, más érdeklődésű, más

politikai orientációjú emberek közé keveredik („nem érzi *otthon* magát köztük", „*idegenül* mozog a társaságban" – szoktuk mondani). Másnak minősíthető sok minden(ki), de ez nem feltétlenül jár előnnyel vagy hátránnyal. Az olasz más, mint a francia, de ez fordítva is igaz, s e kétféle „másság" nem rangsorol, kiegyenlíti egymást. PICASSO képeit jobban szeretem, mint MIRO festészetét, de az én magánvéleményemet kiegyensúlyozza másoké. MIRO ettől nem szenved hátrányt, vagy ha igen, az azért van, mert a többségi vélemény szerint PICASSO tényleg nagyobb művész, és nem azért, mert MIRO „más". CARAVAGGIO nem azért „más", mert másféle, különb képeket festett, mint művész kortársai, hanem mert homoszexuális volt (de ezért nem különb), és mai felfogásunk szerint (nem is rosszabb másoknál), igaz, emellett deviáns bűnöző volt, de ez, mivel nem tolerálható, kívül esik a „másság" kategóriáján.

A fentiekből látható, hogy a „más" mint a PC-szellem szülte *alternatív* magyar tükörszava igazából véve pontatlan gumiszó; önkényesen szűkíthető és tágítható fogalomkört fed. Éppúgy, mint amiből fordították. Pl. ami az alternatív szexet illeti, annak, aki le szeretné cserélni a partnerét, csak egy alternatívája lenne, nevezetesen, ha azonos neműt választ? A nyelvi pongyolaság csak arra jó, hogy tovább növelje akadályozza a megértést és a zűrzavart az agyakban.

A másság – tudjuk – elsősorban politikai kategória. (Jogos) politikai liberális követelés, hogy a kisebbségben vagy alárendelt, kiszolgáltatott helyzetben lévő embercsoportok, amelyekkel a számszerű többségnek az a baja, hogy mások, a többséggel egyenlő bánásmódban részesüljenek, vagy ha az egyenlő bánásmód nem elegendő a hátrányos helyzet megszűntetéséhez, akkor megfelelő mértékű kedvezményhez juthassunk. Nyilvánvaló esete ennek, ha a tolókocsiba kényszerült emberek kedvéért a járdát úgy képezzük ki, hogy a tolókocsival arra föl s arról le lehessen hajtani; hogy nyilvános helyekre be tudjanak jutni segítség nélkül tolókocsival stb.

A másság tehát politikai szociális fogalom, törvényi és emberiességi figyelembevétele alapvetően biológiai különbségeket, fizikai hátrányokat hivatott kiegyenlíteni. Biológiai a különbség férfi és nő között – és nem is egyenlíthető ki úgy, ahogy azt a *G.I. Jane* című film vagy némely feminista javallja; biológiai a különbség a hetero- és a homoszexuálisok között – amivel nem azt állítom, hogy a homoszexualitásnak kizárólag genetikai okai lennének, pusztán azt, hogy a szex mint olyan biológiai természetű jelenség; biológiai a különbség egészséges és beteg ember között, biológiai a különbség – vigyázat, ez nem rangsoroló minősítés! – az emberfajták között: végtére is a bőrszínnek mint antropológiai sajátosságnak természetes okai vannak. És biológiai eredetű nagyon sok tekintetben a másságokkal szembeni ellenérzés.

A kultúra agresszív védelme, illetve egy másik kultúra elleni fokozott agresszivitás, amilyen pl. India muzulmán és hindu állampolgárai vagy az észak-

ír katolikusok és protestánsok között tapasztalható, visszavezethető az állatok területvédő ösztönére. Hasonlóképpen az egy családhoz, csapathoz tartozó egyedek idegen fajtársakkal szembeni ellenséges magatartása az állatvilágra éppoly jellemző, mint az emberre.

A természet törvénye, hogy az egy fajhoz tartozó élőlények külleme, a legegyszerűbb formáktól az emberig bezárólag, más fajokéval *össszetéveszthetetlen*. Gombászom, s ami gombát gyűjtök, meg is eszem. Tekintettel a mérges gombákra, ez csak azért lehetséges, mert meg tudom különböztetni az ehetőt és a mérgest. Az ui. elő nem fordulhat, hogy egy gombafaj termőteste váratlanul, kivételesen másképp néz ki, mint ami a fajára jellemző, hogy egy gyilkos galóca fogja és erdőszéli csiperkének álcázza magát, csakhogy kitoljon velem. Ha a természetben valami „más"-nak néz ki, mint ami, az vagy azt jelenti, hogy átmeneti állapotban van – növőfélben (bár ez is fajspecifikus: egy kis gnút nem lehet összetéveszteni egy jávorantilop borjúval), esetleg mutáns, vagy beteg (ami szintén fajspecifikus), vagy külső hatás érte (ha gomba, mondjuk, széttaposták). Még az álcázás, a mimikai is fajspecifikus az állatvilágban! Mindent összevéve, a természetben a „más" többnyire életképtelent jelent. Ez alól az átmeneti formák sem teljesen kivételek, a növendék növény és állat fokozott veszélynek van kitéve, legtöbbje elpusztul, mielőtt teljesen kifejlődne. Ami a mutánsokat illeti, ha hihetünk az evolúcióra vonatkozó ismereteinknek, jó esetben a mutáns egy új faj(ta) első képviselője (vö. fajnemesítés), rossz esetben a természet tévedése, és annyi. A tévedés, a szabálytalanság, rendellenesség azonnal szemet szúr. A saját faj(táj)ától eltérő állati egyed riasztja saját fajtársait, és emberi szemmel nézve sem „tetszetős". (Vö. a horror- és sci-fi filmek kitalált – rendszerint rosszul kitalált – lényeivel.) Esztétikáról beszélni a természettel kapcsolatban – lévén hogy a szépség önkényes humán és a divat változásainak kitett kategória – csak úgy lehetséges, ha elfogadjuk, hogy a természetben az számít szépnek, ami szabályos, ép, egészséges, nem üt el a maga faj(táj)ától. Eszerint – ezt vallják a biológusok, etológusok – nincs csúnya növényfajta, csúnya állatfajta. Az egészséges hiéna a maga hiénaságában igenis szép. Ez a felfogás a legtöbb ember nézetével nem találkozik, de a hiénákéval sem teljesen, ők is válogatnak társaik között. A hiéna kanok nem egyformán bolondulnak minden szukáért, és a szukák sem adják oda magukat minden jöttment kannak.

Az ember világában ez némileg másképp van. Mert az ausztrál őslakókat, pápua bennszülötteket a fehér ember egyformán rondának tartja, és az ausztrál őslakó meg a pápua is így van a fehér emberrel. De az ember saját fajtáján belül is válogatósabb, mint a hiéna vagy a skorpió. Az eltérésnek mindkét esetben az az oka, hogy az *ember szépségideálja kultúránként különbözik*.

Hogy pontosan miért leszünk szerelmesek valakibe, és másokba nem, nem tudjuk, éppen ezért föltehető, hogy sokkal nagyobb szerepet játszanak ebben

általunk észre sem vehető, tudat alatti: fizikai, kémiai, biológiai jellemzők, mint hinnők. A fajták közti keveredés fő akadályai a földrajzi távolságon kívül a másik szokatlan fizikai, kémiai, biológiai adottságai. Az egymásra találásnak annál kisebb az esélye, mennél jobban különbözik a két ember biológiailag is egymástól. Ezeket a biológiai különbségeket a kulturális idegenkedés csak fölerősíti.

A civilizált világban ezek a különbségek egyre jobban elhalványulnak. Szó szerint is: az amerikai feketék bőre lényegesen világosabb ma már, mint általában az afrikaiaké, s ennek éppúgy oka a keveredés, mint az éghajlat „mássága": a mérsékelt övön jóval kevesebb ultraibolya-sugárzás éri a bőrt. Másrészt az együttélés közelíti a kultúrákat egymáshoz, a megszokás csökkenti a kölcsönös idegenkedést, a megszokás esetenként meghittséggé válhat. Összecsiszolódnak az ízlések (bizonyos határig az ízlés fejleszthető), annak divatja, mi szép, s mi nem, állandóan változik, s a változás tempója egyre gyorsabb. Ami korábban rútnak számított volna (sötétkék vagy zöld körömlakk), ma szép (?), és viszont, ugyanakkor a rútság korrigálható. (A plasztikai beavatkozás, a természet hibáinak kijavítása szinte egyidős az emberiséggel: és mindig az adott műveltség szépségideálját tükrözte: vö. tányérajak, nyújtott nyak, koponyatorzítás.) A civilizált világ nagyvárosaiban, már alig számítanak az emberfajták közti különbségek, már csak egyének vannak (ennek a gyakori etnikai csatározások a nagyvárosi fiatalkorú bandák között sem mondanak ellent). A civilizált világ végtelen egyhangúságában a multik monokultúrájában a másság, a változatosság, az érdekesség a kívánatos. Szép nőkre szokták mondani olykor, hogy semmitmondóan szabályosak, a férfiak (és nők) többsége a klónozottnak tűnő, méretre szabott – olykor ténylegesen átszabott – szépségkirálynők (illetve egyformára kigyúrt szépfiúk) sorai közt a rendhagyóra figyel föl, mivel annak – úgymond – van egyénisége.

A másság és azonosság jelentősége függ a település nagyságától. A nagyvárosi légkör jobban tűri a másságot, mint a falusi, kisvárosi. Ez áll az USA-ra is, az ottani kistelepüléseken az igazodás, az azonosulási készség ma is feltétele a befogadásnak. A nagyvárosi ember toleranciája nem szükségképpen jóindulatból fakad, igazából véve közöny, ami annak a következménye, hogy a nagyvárosokban egyfelől túl sok, másfelől túl kevés igazodási pont van (ha túl sok kvázi közösséggel azonosulhatok, akkor igazából nem azonosulok egyikkel sem annyira, hogy ezért az attól „más" különösebben zavarjon). E nagyvárosi közöny azonban – különösen a műveletlenebb rétegek körében – hamar átcsap agresszióba, mihelyt a korábban hozzájuk hasonlóan arctalan „más" kiválik a tömegből, és arcot ölt. Példa: egy focirajongónak a mellette ülő mindaddig közömbös, amíg ki nem derül róla, hogy az ellencsapatnak szurkol. De ha kiderül, nyomban aprítani való ellenséggé válik a szemében, csak azért, mert – mondjuk – nem a zöldek, hanem a kékek táborához tartozik.

A későantik Bizáncban a kocsiversenyek e két színe politikai pártokat is képviselt, és a „drukkerek" közötti összecsapások olykor utcai harcokká, sőt, forradalommá is fajultak. Az analógia nem véletlen. Bizánc a mondott időszakban éppoly dekadens, túlcivilizált városi életet élt, amilyen a megapoliszokat jellemzi ma. Az idők változnak, de az ember nem változik. (Mert genetikailag kódolva van?)

Mindenesetre a másság megkülönböztetett tisztelete éppen azért tekinthető civilizációs vívmánynak, mert ellentmond a természetnek.

A másság tiszteletének kulcsszava a *tolerancia* („türelem"). Vagy azon túlmenően: „Tiszteld a másságot!", „Az idegen szép." Valljuk meg, nehéz toleránsnak lennünk. Egyénenként különböző mértékben, és nyilván neveltetésünktől sem függetlenül, „minden sejtünk tiltakozik ellene". És mások ebben nem különböznek tőlünk. A más a máshoz húz még toleráns környezetben is, így jönnek létre a részben biológiai, részben kulturális-társadalmi alapú szubkultúrák, annak a latin közmondásnak szolgáltatva igazságot, mely szerint *similis simile gaudet*: „a hasonló a hasonlónak örül".

Biológiai alapú, politikai célú, mindeközben kulturálisan megnyilvánuló mind a másság, mind az azonosság. Kulturálisan azonosak (voltak) az egy faluban élők atekintetben, hogy azonos a viseletük, azonosak a dalaik, s azonos velük, ha él köztük ilyen, a falu nyomorék koldusa, aki ugyanakkor biológiailag „más". Mások viszont a faluvégen élő cigányok kulturális téren is. Azonosak egymás szemében abban a szomszédos falvak lakói, hogy ugyanazt a tájnyelvet beszélik, de mások esetleg viseletük, dalaik, vallásuk szerint. A másság sújtja az ő cigányaikat is, ám a két szomszédos falu cigányai egymással azonos kultúrájúak lehetnek (nem feltétlenül azok, a magyarországi romák is megosztottak etekintetben).

Kulturálisan más és más a falusi meg a városi ember, a vidéki és a fővárosi, a munkás és az értelmiségi, a vállalkozó és a szellemi foglalkozású, és a felső tízezren belül is többféle elit különböztethető meg, s ha van is itt-ott átfedés közöttük, az nyilvánvaló, hogy más egy újgazdag nagyvállalkozónak, egy klasszikafilológus akadémikusnak, egy neves szobrásznak vagy egy pártvezérnek a műveltsége, és a köztük lévő különbségeket a genetikai adottságok, hajlamok és a származás is motiválja. A jelentéktelen eltérésektől az antagonisztikus ellentmondásig sorolhatnánk a kulturális másság fokozatait. Ám társadalomformáló jelentőségük tekintetében mégis csak a nagyobb csoportokra, közösségekre jellemző azonosságok (úgymint nyelv, vallás, etnikai, nemzeti hovatartozás, társadalmi „beágyazottság") minősülnek igazán „másságnak" a többiek viszonylatában, amelyekkel szemben a „türelmetlenség" társadalmi veszélyességű lehet. Különleges esete a másságnak, amely az egész társadalmat épp

kulturáltságának szintje szerint osztja ketté: elitkultúrára és tömegkultúrá(latlanság)ra. Ebben a megosztottságban ugyan alig van nyoma a türelmetlenségnek, társadalmi veszélyessége mégis óriási. Kis túlzással szólva ui., ebben rejlik minden bajunk gyökere. A két réteg: az egyik oldalon a kultúra tényleges művelőinek és műveltjeinek szűk csoportja, a másikon a kultúrából ténylegesen kimaradtak tömege, mely utóbbiba a nagyvonalúan tág értelmezésű kultúra alkalmi „fogyasztóit" is beleértem, egyre jobban távolodik egymástól.

Az antagonizmust, a „zsigeri" – biológiai, ösztöni eredetű – ellenérzést, gyűlöletet az egyetemes vallások időtlen idők óta próbálják föloldani a legkülönfélébb módon: pl. az egy valláshoz tartozással minden más különbség eltűnik – tanította valaha Jézus Krisztus egyháza, és szinte mindegyikben, de már a mitologikus vallásokban is felbukkan az idegennek, a hátrányos helyzetűeknek, a kirekesztetteknek megkülönböztetett tisztelete (L.JANKOVICS 1996 A:83–10 o.)

A dilemma elevenségét példázza a *Nyolcadik utas a halál* című amerikai kultfilm, melynek antihőse egy idegen bolygóról való horrorisztikus szörnyeteg. Az „emberiség ellensége" ő, hiszen a film minden szereplőjét elpusztítja saját majdani legyőzője kivételével. A filmben – vagy egyik folytatásában ? – van egy pillanat, amikor a hősnő, a majdani győztes szembesül az óriás rovarszerű rémmel, amint az épp petéit rakja le. „Nő" tehát és anya ő maga is. Mintha azt szerette volna elérni a film írója és rendezője – a jelenet atmoszférája is ezt sejteti –, hogy a néző ismerje föl: minden „másban" van valami, ami összeköt vele bennünket. A film eredeti angol címe *Alien*, ami „idegen"-t, „külföldi"-t, valamivel „ellenkező"-t jelent. Hogy a hazai forgalmazók egészen más címet adtak a filmnek, a számomra azt jelenti, hogy ők is megértették az üzenetet, ugyanakkor zavarta őket, hogy a „másság" ennyire taszító alakban jelenik meg a filmben. Ezért a cím megváltoztatásával megpróbálták gyengíteni a film kétségtelenül problematikus mondanivalóját.

A másság iránti türelemre nevelő program végeredményben ugyanúgy amerikai eredetű, mint az elvárt és már-már cenzori szigorúsággal ellenőrzött politikai korrektség összes formája, amelynek olykor csak értelemzavaró, máskor egyenesen komikus megnyilvánulásaival angol nyelvű szövegekben nem egyszer találkozom (az amerikaiak mentségére legyen mondva, hogy a PC túlzásainak gunyoros és komoly bírálatával is). Hogy pl. az olyan megkülönböztető jelzők helyett, mint *tribal* („törzsi"), *barbarian*, *primitive*, egyezményesen az *ethnic* jelzőt illik használni, vagy *Native American*-t az *Indian* helyett, mert ez utóbbi sértően hangzik. (Vö. azzal, hogy ma már mi, magyarok is azt hisszük, hogy becsmérlő szándékkal nevezték eleink tótnak a szlovákot, oláhnak a románt, rácnak a szerbet, holott dehogyis. Tisztességes névnevek voltak azok valamikor, de mivel az említett népekhez tartozók sértőnek találják e neveket magukra nézve, a PC azt kívánja, hogy szokjunk le a használatukról. Ez jórészt meg is történt.

Az amerikai közgondolkodás mélységes hipokrízisét mutatja, hogy a PC ránkerőltetése mellett folyamatosan propagálja mindenki másnak, aki nem amerikai (sci-fiben nem az amerikaiak vezette Föld lakója), az alsóbbrendűségét, taszító voltát, s ez alól csekély a kivétel. Fel sem tudnám sorolni azokat a filmeket – a mozi- és a televíziósfilm a leghatásosabb és legnépesebb számú közvetítője az amerikai gondolatnak –, amelyek idegen világok elleni küzdelemről szólnak, s amelyben a természetesen amerikai hősök kerekednek felül iszonytató pusztítást végezve a gusztustalan, szörnykülsejű idegenek soraiban. Arra persze már gondosan ügyelnek, hogy a hősök csapatában ne csak fehér amerikai legyen, hanem fekete is – bocs, *Afro-American* – és ritkábban akad *Asian-American* is közöttük, bár ez utóbbiak – bizonyára a japánok, vietnamiak, irániak, irakiak ellen vívott háborúk máig ható következményeként – rendszerint a gonosz „mások" táborát gyarapítják. (Fehér emberben rendszerint „németes" vagy „szlávos" külsejű az ellenség). Ezek a filmek, beleértve a kivételeket is (*E. T.*, *Harmadik fajta találkozás, Csillagok háborúja* trilógia), mindig hangsúlyozzák az idegenek *biológiai* másságát, s bár fejlett civilizációjukról tanúskodnak az őket körülvevő kellékek, mégis állatok, hiszen állat alakúak – a minták rovarok többnyire, de még hal is akad köztük (l. a *Csillagok háborújá*-ban a pontyfejű űrpilótákat –, amiben a civilizált ember tudat alatti (?) természetellenisége érhető tetten.) Kivételes esetekben mintha az alkotói szándék épp az lenne, hogy hozzászoktasson bennünket a mássághoz, sokféleséghez. Készült már – Sharon Stone-nal és Jack Nicholsonnal – jó farkasemberekről szóló film is). A többségre azonban nem ez a jellemző. A horrorfilmekben mindig főszerepet játszik a szereplők fizikai eltorzulása, valamilyen gusztustalan testi váladékra emlékeztető kocsonyás anyag vagy fehérjeszerűség, amiből arra kell következtetnem, hogy ezek a filmek a természetnek, biológiai „önrészesedésünknek", állati múltunknak és jelenünknek: ösztöneinknek üzennek hadat (ösztönellenességüket nyíltan vállalják is). A horrorfilmek „vallásos", a Voodoo szintjén vallásos-babonás irracionalizmusa, ami ugyanakkor az ősi hiedelmek mélységes megnemértéséről árulkodik, az „életre" kelt zombik, múmiák, a foszló testű, rákos daganatoktól eltorzult, váladékozó rémalakok mind azt hirdetik, hogy a civilizált (amerikanizált) világon kívül minden más ellenséges. Ám tagadásában ez sem más, mint merő biologizmus.

A testi higiénéjére (reklámok) oly kényes, civilizált (amerikai) ember számára minden, ami nem elég tiszta, ellenséges (a bajba jutott hős az amerikai filmekben mindig bepiszkolódik). Ellenséges a természet (l. *A vadon foglyai* c. filmet, melyet *Távol a civilizációtól* alcímmel hirdetnek), ellenségei az elemek (l. a tüzes, vizes, tornádós, földrengéses katasztrófafilmeket), ellenséges a kozmosz, ahonnét üstökös, óriás meteorit csapódhat a földbe (*Deep Impact*), ahonnét idegen lények inváziója fenyeget.

A valóságban – legalábbis nálunk – az ember által kicsapott és elvadult kutyák, meg a kullancsok jelentenek veszélyt a természetben. Szemben a városi élet ezer veszélyével az otthonainkba behatoló rablóktól az utcai robbantásokig, és amelybe civilizációnk időleges elvesztése is beletartozik. (Áramszünet, elromlik a televízió, a telefon: hát nem rémes?) De hát minden megszokás kérdése. A civilizált ember a civilizáción belüli veszélyeket, ellentmondásait kezelhetőnek tartja, másságait elfogadja, otthonosan mozog ebben az ellenséges környezetben. Ám fél a civilizáción kívüli ismeretlentől, amelyről ráadásul ellenpropagandisztikusan torzító képet kap az amerikai filmekből. Miért? Mert a filmekkel az amerikai globalizátor üzen: „Hallgass rám, fogadj el, szeress engem, engedj nekem! A külvilág fenyegetésével szemben csak én tudlak megvédeni!

HANKISS ELEMÉR írja: „Viszonylag könnyű bebizonyítani, hogy az emberi civilizáció kibontakozásának egyik legfontosabb rugója a félelem volt. A félelem késztette az emberi közösségeket arra, hogy városaik s épületeik falain belül keressenek biztonságot, hogy fegyvereket és szerszámokat készítsenek, hogy megismerjék a körülöttük lévő világ törvényszerűségeit, hogy törvényekkel és erkölcsi normákkal szabályozzák együttélésüket, hogy mítoszokkal és vallásokkal, hiedelmekkel, eszmékkel és világértelmezésekkel, harmóniával és dallamokkal vegyék körül magukat, és mindezenközben s mindezek által megteremtsék: civilizációjukat.

Minden emberi civilizációnak, minden emberi kultúrának egyik legfőbb feladata az, hogy csökkentse a benne élő emberek félelmeit és szorongásait. Hogy elhitesse velük: a világban van valamiféle rend; ...” (*Magyar Nemzet*, 1998. május 22.) Igen, ez lenne a feladata, és épp az ellenkezőjét műveli. HANKISS írása a választások előtt két nappal jelent meg, és arra figyelmezteti kis magyar glóbuszunk közszereplőit, amit én próbálok a globalizátorok huhogását figyelve megfogalmazni. Nevezetesen, hogy manipulálnak bennünket, hogy az 1994-ben hatalomrajutó „baloldali” koalíció hatalomféltésében médiabefolyását fölhasználva, nemzetközi kapcsolataira (?) hivatkozva szélsőjobboldali veszéllyel riogatja a honi világot a bevált gyakorlat szerint.

Értem én, hiszen az ember évezredek óta künn–benn, bal–jobb ellentétpár segítségével fogalmazza meg az ellenséges és barátságos világ közti különbséget (bár az utóbbi esetben pont fordítva, mint ahogy azt baloldali politikusaink szeretnék). A kárhozottak az Ítélkező Isten *balján* a *külső* sötétségre vettetnek a *Szentírás* szerint, és a hagyományos felfogás a kerítéssel, fallal körülvett otthon tűzhely világította és melegítette *jobb bel*világát a kerítésen túli hideg, *bal*jós és sötét *kül*világgal állította szembe, ahol vadállatok, rablók és gonosz lelkek ólálkodnak prédára lesve. Ahogy egy kibédi (erdélyi) kapufélfán olvasható: „Hogy az Igazság a kapun kívül hű pártolást nyerjen, a hamisság belüli piszenni se merjen”.

Mára, a „két világ" felszámolódásával a „kinn" a természetet és a civilizálatlan világ részeit jelenti. A műveletlen, ám civilizált tömegember a természettel és a saját civilizációján kívül élő „vadakkal" szemben érzi magát fölényben, ugyanakkor tőlük retteg. Akik manipulálják, így tartják kézben sikerrel. Az antibiologizmus felsőbbség-tudatunk kifejeződése, de „leigázásunkat" szolgáló manipulációs eszköz is.

A civilizáción belüli másság elfogadása viszont szükségszerű, mondhatni, kényszer. Mivel a civilizált tömegember elmagányosodott: a megapoliszok társadalma egyénekből áll, azaz mindenki „más" a másik emberhez képest – ezt fejezi ki az egyéni szabadságjogok mértéktelen túlértékelése is –, azonosság csak *globális* szinten képzelhető el. A globalitás a legújabbkori utópiák központi eleme. A megálmodottaknak éppúgy (*Szép új világ*, 1984), mint az időlegesen megvalósultaknak. Ilyen volt az USA egyeduralma előtti szocialista világ, ami azt is mutatja, hogy az egyéni szabadság nem az egyetlen globalizációs eszköz, az egyenlőség is „megfelel". Azazhogy, mint a gyakorlat mutatja, ugyanúgy nem felel meg.

A globalizáción belüli másságok tűrését illetően ezért egy ellentmondásos kettősség figyelhető meg. Egyrészt minden másság tolerálandó, amit a törvény az egyéni szabadságjog körébe sorolt, másrészt azonban ez a felfogás nem fokozatosan építkezik az egyén felől az össztársadalom felé haladva, hanem nagyot ugorva, fordít a sorrenden és a továbbiakban az emberiség egészét tekinti az azonosságok terén kiindulópontnak. Valahogy így: én elsősorban én vagyok, azután ember, a Föld lakója, azután fehér ember, férfi, azután katolikus, majd európai, azonbelül közép-kelet-európai, konkrétan magyar stb. Ez a sorrend egyúttal kötelezettségeimet és jogaimat is rangsorolja. Sajnálatos tény, hogy ez a felfogás, bármilyen szépen hangzik, nem ültethető át sikerrel a gyakorlatba. Legfeljebb időlegesen, durva vagy szelíd erőszakkal. Ellentmond ui. az emberi természetnek: a biológiai ösztönöknek, vágyaknak.

Odáig rendben van, hogy első helyen az ember önmaga. Ő a mindenség középpontja. De nem ölelheti magához minden átmenet nélkül az egész emberiséget, hanem csak konkrét személyekkel való érintkezés révén, táguló körökben, s a körök méretének egyénektől függő korlátai vannak. Az *én* után a *te* következik, a társ, és nem az ők; azután jön az *ő*: a gyermek, a szülő, a jóbarát, a segítségre szoruló ember, akibe belebotlottunk. És csak ezután jöhet a *mi*, ami a legtöbb ember számára szintén csak egy szűk kört jelent: családot, baráti kört, munkatársakat, szomszédságot: a *mi* összetartozást fejez ki, aminek része a bizalom. (A *ti* azok, akikkel beszélő viszonyban vagyunk, az *ők* nem feltétlenül barátaink.) Ideális esetben az egyén az egész emberiséggel *azonosulni* tud – legalábbis lélekben, de nem a mindennapok szintjén. Az emberiségre csak a sor végén kerülhet sor a dolgok rendje szerint. Ez a szemlélet kultúra

alapú, mivel a kultúra azonosságot, összetartozást fejez ki, és a mennél több azonosulási pontot keresi. Az azonosság keresése önmagában véve nem rekeszt ki, és nem tagadja a másság létjogosultságát. Különösen nem, ha a másság kultúrát képvisel. A művelt ember tisztában van azzal, hogy önazonossága csak máshoz viszonyítva különböztethető meg, és azt is tudja, hogy az egykultúrájúság akkor is, ha az az övé, amit ő erőltet rá másokra, kibírhatatlan egyhangúsággal járna. Csak végtelenül ostoba ember vágyik erre. És mégis, a filmes utópiák kivétel nélkül egy kulturálisan homogén világot vetítenek elénk.

Mivel a köznyelv másságon homoszexualitást ért, a másságnak ezt a leszűkített értelmét ismételten nem hagyhatom szó nélkül, annál is inkább, mert mint kultúrát is megkülönböztetik. Pl. GYÖRGY PÉTER, aki egy szuszra „a homoszexuálisok, a kábítószeresek és a gördeszkások kultúráját" említi példaképp „a magyarországi kultúrák sorában".

Közbevetőleg kérdem én, a kultúrá(k)nak miért megkülönböztető jegye, hogy melegek, kábítószeresek, gördeszkások művelik? Tényleg kultúra-e az, ami a gördeszkásokat összeköti? Ha igen, hogyan viszonylik „kultúrájuk" – mondjuk – az európai zenei kultúrához? GYÖRGY PÉTER azt írja: „az egyenrangú kultúrák közötti folyamatos kommunikáció,... ami a világban folyamatosan, egyre félrehallhatatlanabbul zajlik." (*És*, 1998. május 22.) Tényleg úgy gondolja, hogy – mondjuk – a „popzenei kultúra" és EÖTVÖS PÉTER, KURTÁG GYÖRGY, KRYSZTOF PENDERECKI zenéje egymás mellé illik, van szempont, ami szerint egyenrangúak? Ami a „folyamatos kommunikációt" illeti, arra akad példa, hogy egy korszakos zeneszerző, mint BARTÓK nemcsak a népzenéből merít, hanem a zengerájok népszerű hangicsálása is „megihleti", és remekmű lesz az eredmény (l. a „*Szép vagy, gyönyörű vagy, Magyarország*" kezdetű operettdallam, s a *Víg özvegy* frivol kupléjának vurstlizene jellegű feldolgozása a *Concerto*-ban. Fordítva ez a folyamat – Bartók-zene a vurstliban – fordított eredménnyel jár. Hol van itt egyenrangúság? „Félrehallhatatlan" kommunikáció? Ugyan kérem! Ugyanebben az *És*-számban olvasom, hogy „az amerikaiak több mint a fele tudja a helyes választ arra a kérdésre, hogy ... a Föld forog a Nap körül vagy fordítva." (bpb.: *Tudósok és tudatlanok*)

Sajnálatos tény, hogy ebben a párosításban: „homoszexuális kultúra" a melegek csak mint szubkultúrát képviselő kisebbség kapnak figyelmet (mint akiknek klubhálózatuk, folyóiratuk, metanyelvük, egymás fölismerését segítő szimbólumrendszerük illetőleg egy olyan mozgalmuk van, amely jogaik elismertetéséért és főleg a soraikat ritkító AIDS ellen harcol néhány hetero-kültag támogatását élvezve). A valóságban jóval jelentősebb az egyetemes műveltséghez való hozzájárulásuk, és nem csak úgy, mint kiemelkedő képességű egyének, akik történetesen homoszexuálisok voltak, mint PLATÓN, MICHELANGELO vagy PROUST, hanem csoportonként is. A melegek mint a többi kisebbség tag-

jai, másságuk, megbélyegzettségük, üldöztetésük folytán fogtak össze, ami aztán legalább tagjainak a szemében megkülönböztethető kultúrát is eredményezett.

Bizonyos korszakokban, melyekben az egyéni szabadság, következésképpen a nemi szabadosság a szokottnál nagyobb teret kapott, a homoszexuális kultúra jelentős befolyásoló tényező volt. A korábban megkezdett gondolatmenetemet folytatva három ilyen korszak különösen méltó a figyelmünkre. Az ókori görög civilizáció athéni aranykorától kezdődő periódus, mely hellenizmus néven vált ismertté; az itáliai reneszánsz és a 20. századi európai-amerikai modernség. A befolyásolás nem a nemi preferenciák módosítására irányul(t), csupán arra, hogy „ők" legyenek és maradhassanak a hangadók. Bár kétségtelen, hogy a jelzett időszakokban az azonos neműekhez vonzódók száma mintha jóval meghaladná azokét, akik a statisztikák szerint velük születetten vonzódnak saját nemükhöz, vagyis, mintha a szabadság–szabadosság határainak kiterjesztése révén nemcsak a titkolt vonzódások napvilágra kerülésével növekedne meg feltűnően az ismert esetek száma, hanem a homoszexualitás divattá is válna. Ha így van, az nyilván összefügg az említett korszakok kifinomultságával, dekadenciájával, materiális szemléletével és szexuális túlfűtöttségével (az AIDS-kutatás statisztikái szerint a melegek nemi élete sokkalta intenzívebb a heteroszexuálisokénál), magával a városias életmóddal. (Ó, a bűnös város, a „babiloni szajha", Szodoma és Gomorra!) Mind a görögök, mind a rómaiak alapvetően városi civilizációt hoztak létre, s e civilizációk a nevüket is város(állam)okról, Athénről, Rómáról, Bizáncról kapták.

Állatkísérletek kimutatták, hogy a túlzott népsűrűség, az egy egyedre jutó élettér drasztikus csökkenése – ez a város ! – jellegzetesen „városias" viselkedésbeli devianciákat vált ki az állatok (a vizsgálatban patkányok) körében. Megnő a (csoportos) agresszivitás, a párzások, a vetélések és a meddőség, bizonyos stresszhelyzetek okozta betegségek és elhullás gyakorisága, megjelenik a homoszexualitás. Mondhatnók, a túlszaporodás jeleként érzékelt élettércsökkenés ellensúlyozására a természet a maga módján ritkítja az egyedszámot.

A három periódus között sok a hasonlóság. Az anyagelvűség, a testiség hangsúlyozása jellemzi esztétikába csomagoltan és annak ideologikus ellentételezésével, önnön kulturális jelentőségének túlértékelésével, ami máig befolyásolja a közvéleményt. Az antik eszmények követői a mindenkori barbársággal szembeni civilizáció letéteményeseinek vallják magukat, s ezen ideológia szerint a görög és római világon kívüli barbárok lettek volna a reneszánsz szellem által később bevilágított sötét középkor „okozói". Ennek köszönhetően a közfelfogás mindmáig még csak nem is a klasszikus, hanem többségében római másolatokból ismert hellenisztikus görög szépségeszményt tekinti irányadónak, amelyben a kissé fiús női, és az ideálisan kidolgozott izomzatú férfitest-

nek jut a főszerep – a fejeken, az arcvonásokon elmosódik a nemi jelleg –, és elhalványul a klasszikus, még inkább archaikus korban még fontos szellem, lélek. A „klasszikus" és hellenisztikus istenszobrok már csak szép testek (a vallás és mitológia az istenek szerelmi kalandjainak leltárává üresedik). Egyre több a népszerű sportolót megörökítő szobor; előbb a mondanivaló vész el, aztán a műnél fontosabbá válik a modellje – és alkotója természetesen. Mert a mondottakkal szervesen összefügg, hogy az alkotó személyiség, és nemcsak a legkiválóbbja, nyilvánosságot követel magának.

Nem meglepő ezek után, hogy a görög filozófia viszonylag csekély érdeklődést mutat a transzcendencia iránt. A zseniális PLATÓN megpróbált felülemelkedni ezen, de – ezen a téren idea helyett – neki is csak ideologizálásra futotta. Íme, gondolatmenetének egy részlete (kiemelések tőlem):

„Tudjuk ugyanis mindnyájan, hogy Erósz" (a szerelmi vágy, szenvedély megszemélyesítője) „nélkül nincs Aphrodité" (a szerelmi élvezet, kéj megtestesítője). „Ha ő egy volna, egy lenne Erósz is; minthogy azonban kettő van, szükségképpen Erósznak is kettőnek kell lennie. Az egyik, az idősebb, *nem anyától lett*, Úranosz lánya, ezért Úraniának, *Ég*inek is nevezzük; a másik, a fiatalabb, Zeusz és Dióné lánya, s ezt Pandémosznak, *közönséges*nek hívjuk. Ezért azt az Erószt is, aki ennek a másodiknak a segítőtársa, közönségesnek kell hívni, amazt pedig éginek. ...

Tehát a közönséges Aphroditéhez tartozó Erósz csakugyan közönséges, és azt csinálja, ami éppen adódik; ez az a szerelem, amellyel a silány emberek szeretnek. Az ilyenek először is egyformán szeretik a nőket és a fiúkat," (PLATÓN olyant nem ismer, aki csak a nőkhöz vonzódna, innen származik az a hiedelem, hogy a görögök általában biszexuálisak voltak, ami a mai analógiák alapján igaz lehetett az egykorú athéni értelmiség és művésztársadalom egy részére, de az egész Hellászra bizonyosan nem) „azután meg, akármelyiket szeretik is, a testüket jobban szeretik, mint a lelküket, és a lehető legostobábbakat választják ki maguknak, mert csak azt nézik, hogy céljukat elérjék. ... Ez az Erósz ugyanis attól az istennőtől való, aki sokkal fiatalabb a másiknál," (értsd, ezért kevésbé tiszteletreméltó) „és származása révén egyformán részes a női és a férfitermészetben. A másik Erósz viszont annak az ég istennőnek a sarja, akiben nincs semmi női, csakis férfitermészet; azután meg ő az idősebb, és ezért távol áll tőle a féktelenség. Innét van az, hogy akiket ez az Erósz ihlet meg, a férfinem felé fordulnak," (nem nőkről beszél, kizárólag férfiakról; PLATÓNnál a nők csak mint a közönséges szerelem tárgyai, gyermekszülők és szolgálók szerepelnek) „azt szeretik, ami a természettől fogva erőteljesebb és értelmesebb." (PLATÓN 1983: 160–161.)

PLATÓN téved vagy letagadja, amit tud, amikor azt állítja, hogy a fiúszerelem égi istennője (a fiúszerelemhez találhatott volna az égben férfi pártfogót)

nem anyától lett. HÉSZIODOSZnál (*Az istenek születése*) olvashatta volna, hogy a Földanya Aphrodité Urániával akkor esett teherbe, amikor Kronosz levágta Uránosz égisten phalloszát és Gaia méhébe, annak magzatvizébe – úgymond a tengerbe hajította. Továbbá, ha nemcsak a testiséget próbálta volna szépséggel fölruházni, és elgondolkozott volna azon, vajon Erósznak transzcendens, azaz kozmikus síkon mi az értelme, eszébe kellett volna hogy jusson az *eróé* szó, mely „mozgást" jelent, és a nemcsak gyönyöröket hajszoló mitopoéták a világegyetem keletkezésének, fönnmaradásának motorját látták benne, ami a bioszférában az élőlények szaporodásához szükséges *erósz*ként nyilvánul meg.

Mi a reneszánsz? Újjászületés. De nem abban az értelemben, hogy a kifáradt középkori szellemnek, művelődésnek megújhodásra volt szüksége és lőn – ez a reformációval, majd az ellenreformációval következik be. Nem, a reneszánsz szembefordul ugyan a középkor eszmevilágával, de nem előre-, hanem hátramegy másfélezer évet, és az antik mintákat támasztja fel. (L. a *Miért kellene a középkori eszménynek lépnie a görög eszmény helyébe?* c. fejezetet in: FERNANDEZ 1994.)

A gótika az európai művészet és a benne tárgyiasult eszmeiség: a keresztény bölcselet csúcsa. A reneszánsznak azért adott teret, mert az az egyenes ívű fejlődés, ami a 15. századig jellemezte, az adott technológiák birtokában folytathatatlan volt, és mert ez a fejlődés több ok okozataként (a nagy pestisjárvány, Amerika fölfedezése) addig elképzelhetetlen gazdagságot eredményezett, az viszont dekadenciát szült, ami egyrészt a szellem ellustulásával, másrészt az evilági örömök iránti igény elhatalmasodásával járt. A humanisták újat kitalálni nem tudtak, találtak viszont alkalmas mintát, s hozzá alkalmas filozófiát. A reneszánsz gondolkodók és művészek neoplatonikusok, PLATÓN követői voltak, sokan közülük nemi irányultságukat tekintve is, szellemi központjuk a firenzei *Neoplatonikus Akadémia* volt. A reneszánsz diadalmaskodott (Itáliában a fanatikusan puritán SAVONAROLA volt az egyetlen, aki felvette ellene a harcot – sikertelenül –, hiszen a reneszánsz fővédnökei és főtámogatói maguk a pápák voltak). A kultúra antik mintákból merítve próbál megújulni. Mindenen, még a vallásos tárgyú festészeten is úrrá lesz a testiség. Ennek következtében a művészet alig egy évszázad leforgása alatt teljesen kiürül, húskimérő manierizmussá lesz. Csak az olyan tényleg „isteni" géniuszok, mint MICHELANGELO és CARAVAGGIO műveiben van több erósznál. (Esetükben homoerotikánál, a Sixtus-kápolna mennyezetképein hol rejtetten, hol nyíltabban erósz uralkodik, még a díszítményül szolgáló *makkos* girlandokban is.)

MICHELANGELO szinte egész festő-szobrász életműve a (férfi)test apoteózisa (női testei olykor kifejezetten taszítanak: l. a *Medici-síremlékek* nőalakjait). Ha van egyáltalán e szabály alól kivétel, az is csak hipotetikus. Semmi sem támasztja alá, csak maga a látvány, amit gondolok; nevezetesen, hogy az agg

művész halála előtt megtagadva mindazt, amit addig faragott, visszatért a gótikához. Utolsó, befejezetlen műve, az ún. *Rondanini-Pietà*, amit saját síremlékének szánt, erről látszik tanúskodni. Az egyszer már majdnem kész szobrot ui. a mester „elrontotta", valamilyen hirtelen (?) ötlettől elragadtatva lefaragta a korpuszról a fölöslegesnek ítélt márványhústömeget – egy izmos kar kivételével, aminek eltüntetésében a halál akadályozta meg. A félkész mű így egy végtelenül szívszorító, átszellemült, légies pietà lett. Szerintem a legfájdalmasabb szobrászati mementó a művészettörténetben. Ugyancsak a művész testiség elleni küzdelméről árulkodik az *Utolsó ítélet* nyúzott „önarcképe", és talán a Sixtus-kápolna mennyezetképeinek a sorában az *Ádám teremtése*, amit egy orvos, FRANK LYNN MESHBERGER úgy értelmez, hogy a Teremtő kavargó lepelbe burkolódzó sziluettje az emberi agy oldalnézeti metszetére utal, s ily módon a Tudatot testesíti meg, mely az isteni érintés által jut Ádámba, az emberi testbe (*Jama, The Journal of the American Medical Association*, 1990. október 10. Mint ismeretes, MICHELANGELO boncolt emberi testet.)

A jelenről röviden. Hát nem a testiség, a szabad szerelem, az erotika korunk látvány- és hallványtervezője? Amikor a reklámszépség a reklámozott csokirudat úgy veszi a szájába, mintha fellatio-ra készülne? Nem az a New York lett a modern művészetek fellegvára, amelyben a mérvadó beatnik-mozgalom vezérei: Kerouac, Ginsberg, Capote, Warhol és társaik mind melegek voltak? És amely kor a modern idők gótikájának: az acél-, beton-, üvegépítészetnek a kifulladása után (a felhőkarcolók éppúgy nem nőhetnek az égig, mint egykor a katedrálisok) áttért a „vicces" posztmodernre, ami nem egyéb, mint régi stílusok fölmelegítése, historizmus. Persze idézőjelek között, hiszen oly kínos beismerni, hogy ez nem igazi megújulás.

A testiség a lényeg, a biologizmus, ami a melegek jogaiért küzdők jelszavaiból is kiütközik. Miért fontos az irodalom vagy a filmművészeten belül a meleg irodalmat (*gay literature*) megkülönböztetni? A magam hetero mentalitásával nem tudom ezt másként értelmezni, mint úgy, ahogy azt a művelődéstörténeti előzmények is gondoltatják velem: a homoszexuális kultúra önmagát biológiailag különbözteti meg.

Én, kívülállóként csak irodalomtörténeti pletykákból – pl. az alább idézendő meleg szerzőtől – tudom, hogy MONTAIGNE, ROTTERDAMI ERASMUS, PROUST, GIDE vagy WILDE homoszexuális volt, *nem a műveikből*. Ez vonatkozik a „magas" kultúra legtöbb meleg képviselőjére. A nagy perzsa költő, HÁFIZ szerelmes verséből ugyan ki gondolná, hogy fiúhoz, és nem leányhoz íródott:

„Ha sírázi török szépem kezét szívemre tenné, hát
Odaadnám hindu holdjáért Szamarkandot és Bokharát."

(KÉPES GÉZA fordítása)

HÁFIZ példája azt is cáfolja, amit FERNANDEZ állít, ti. hogy a melegek megbélyegzéstől, üldöztetéstől való félelmükben kénytelen-kelletlen leplezték valódi énjüket. Nos, HÁFIZ éppenséggel elárulhatta volna, hogy szerelme fiú volt – a muszlim Keleten ugyanúgy elfogadták és fogadják el ma is a homoszexualitást, mint az antik Görögországban –, mégsem tette.

A festők és a szobrászok többet árulnak el magukról, pl. azzal, ahogy modelljeiket megválasztják, és amilyen odaadó figyelemmel ábrázolják őket, de mit bizonyít ez? Vannak a művészetnek területei, pl. a balett, amelyről a „tájékozott" közönség tudni véli, hogy férfi művelői többnyire az azonos neműekhez vonzódnak. De vajon kiderül-e ez abból, ahogy táncolnak? Ugye nem? Mondják, hogy a zeneszerzők melodikussága is meleg hajlamaikról árulkodik, CSAJKOVSZKIJé pl., de ha ez igaz lenne, akkor az olasz opera összes szerzőjét homoszexuálisnak kellene tartanunk. És mit kezdjünk a tudomány és a kultúra más területeinek a képviselőivel? Mi köze van egy matematikus szakterületének a nemi életéhez? Befolyásolja-e egy sakkozó teljesítményét nemi orientációja? Az lehet persze, hogy egy meleg olyan pályát választ, ahol sok azonos nemű fiatallal hozhatja össze a szerencséje – ennyiben van jelentősége a pályaválasztásnak.

A magaskultúra nem tükrözi a nemi orientációt, és nem is fejezi ki. Annál kevésbé, mennél magasabbra tör, hiszen az ember hisz abban, hogy a kultúra révén – bármennyire is biológiai alapú az – emelkedhet a legmagasabbra, szakadhat el leginkább testi kötöttségeitől. Amikor a katolikus pap szüzességi fogadalmat tesz, általában mond le a szerelemről: amikor Origenész megfosztotta magát férfiasságától, azért tette, hogy általában megszabaduljon nemi vágyaitól, és minden figyelmét Istennek szentelhesse, és nem azért, mert ténylegesen a fiúkat szerette, s nem a lányokat, s emiatt bűntudata volt.

Más kérdés, hogy a homoszexualitásnak megvannak a „szubkulturális jegyei"; öltözködésben, viselkedésben, lakberendezésben, szórakozó- azaz találkahelyek megválasztásában, de mindez kívül esik a hetero-többség látókörén. Tudom, hogy a *queen* az angol szlengben a homoszexuális „királynőt" jelenti (a *Webster's Dictionary* szerint a 8., utolsó jelentéseként a sorban: „a male homosexual; *esp*: an effeminate one – often used disparagingly" – azaz megalázó, becsmérlő szóhasználatban), de bevallom, a *Queen* együttes zenéje – a zenéje! – nem árulkodott Freddy Mercury és társai nemi vonzalmairól. Ma sem tudom, hogy az együttes többi tagja „az" vagy sem.

Nincs meggyőzőbb annál, mint ha egy homoszexuális apologétát idézek, aki a melegek kulturális szerepéről egy vaskos könyvet írt, de amelynek első fejezetét (*Természet vagy kultúra?*) mégis a párosodással kapcsolatos nézeteivel kezdi: „Általánosan elterjedt nézet, hogy az ember természetétől fogva ellenkező neműekkel igyekszik párosodni. Eszerint *kulturális vadhajtás a homoszekszualitás*, ócsárlói még azt is hozzáteszik, hogy leginkább az érett, sőt a ha-

nyatló korszakokban virágzott." (Ezek szerint én ócsárló lennék.) „Nemdebár több homoszekszuálist találunk a társadalmi hierarchia csúcsán, mint a parasztok, munkások vagy kistisztviselők között. A gazdag és *tanult emberek kevésbé riadnak vissza a szekszuális örömszerzés azon módjaitól, amelyek nem utódok nemzését szolgálják.*" (FERNANDEZ 1994: 5.)

Az idézett szövegből a két tőlem kiemelt részt tartom figyelemre méltónak. Azaz, FERNANDEZ a párosodást a kultúra részének tartja, valamint szexuális örömszerzésnek, aminek sokféle módja van, s ezek közül egy szolgálja az utódok nemzését. Nyilvánvaló, hogy a szerző szerint a kultúra biológiai alapú, az oka biológiai, hiszen a párosodás vágya egyike a szellemünket, szabad akaratunkat korlátozó ösztönöknek, és amelyeket felsorolnom sem érdemes, mivel rögtön kiderül, hogy miközben gondolkozunk, beszélünk, dolgozunk, alkotunk és vallást alapítunk, szünet nélkül ösztöni lények vagyunk. Például folytonosan lélegeznünk kell és ahhoz, hogy bármi olyant tegyünk, ami az állatvilág fölé emel; élő anyagból felépülő szerveinkre vagyunk utalva.

Másrészt az is nyilvánvaló, hogy a szerző szerint a kultúra biológiai célú, hiszen szexuális örömszerzésre irányulónak tekinti. Mondhatnók, csak virtuális biológiai program ez, elvégre a természet, Isten célja a párosodással az utódnemzés volt.

A kultúra és a nemiség

Mottó: „*Mindég az állat első bennetek,*
És csak midőn ezt el biród csitítni,
Eszmél az ember, hogy nagy-gőgösen
Megvesse azt, mi első lényege."

(Lucifer, *Az ember tragédiája,* XIV. szín)

Nemcsak a homoszexuálisok tekintik másodrendűnek a gyermeknemzést az örömszerzéshez képest, – hasonlóan gondolkodnak a feministák, – és nemcsak a leszbikusok – és figyelembe véve a fejlett világ népességszaporulati adatait, a meddő kapcsolatok, a válások számának növekedését, a házasodási kedv csökkenését, azt kell mondjuk, hogy a fehér civilizáció az öncélú szexet egyre inkább előnyben részesíti a családalapítással szemben. Azt hiszem, kijelenthetjük, hogy ez civilizációs jelenség (amennyiben, mint FERNANDEZ állítja, a párosodás kultúra, akkor ez is a kultúra fokozatos civilizálódásának kísérőjelensége), amely fontos biológiai funkciót teljesít: a túlszaporodás elleni „ösztönös" védekezés ez. Nem lehet egyértelműen tudatos családtervezési, tehát ci-

vilizációs programnak tekinteni, hiszen a gyermektelenségnek gyakran biológiai oka van (meddőség, nemzőképtelenség, aminek persze lehet civilizációs ártalom az oka), és legfeljebb csak szűk értelmiségi körben kapnánk azt a választ arra a kérdésre potenciális szülőktől, hogy miért nem akarnak (több) gyereket: „Azért nem, mert túl sok ember él a Földön" (Európában, Magyarországon, Budapesten). A többségi válaszokból azonban („Miből?", „Minek?", „Sok a gond vele.", „Még korai családalapításra gondolnunk.", „Erre a világra gyereket? Meg van maga őrülve?") mégis ez a végig ugyan nem gondolt, de tudatosnak, programozottnak tűnő döntés sül ki.

A „tömegkultúra" szolgáltatói a szexuális örömszerzést még az agresszió levezetésénél is fontosabb feladatuknak (és jobb üzletnek) tartják. (A kettő szorosan összefügg egyébként. Az azonos fajhoz tartozó állati egyedek agresszivitását nagyrészt a nemi ösztön motiválja.) A szexuális öröm hajszolásának soha nem látott mérték(telenség)e, a biztonságos virtuális szexualitás különféle formái: tévécsatornákon folyó szex, telefonszex, internetszex, pornóújságok és pornóvideók, a masszázsszalonok és szexshopok, az erotikus bárok és a peep-show-k, az utcai, országúti és nyilvánosházi prostitúció, a „szextudomány" nyomtatott és elektronikus megjelenése és mindennek a holduvara a divattól a plasztikai sebészetig egyfelől összefüggnek az információs forradalommal, másfelől mint az utódnemzésre irányuló nemiséget széles választékban kiváltó pótlékok biológiai fékként működnek együtt a járványosan terjedő szexuális problémákkal, az AIDS-szel és más nemibetegségekkel, az ösztönök (és a nevelés) hibájaként emlegetett nemi eltévelyedések, csecsemőgyilkosságok növekvő számával. Egyesek szerint nem az esetszám van növekvőben, hanem a róluk szóló beszámolók szaporodnak (l. információs forradalom). Mindez kiegészül a tömeges agresszió megnyilvánulásaival: terrorizmussal, tömeggyilkosságokkal és öngyilkosságokkal, az újra és újra fellángoló népirtó háborúkkal, pogromokkal.

A példa kedvéért: a minap a televízió kultúrális csatornáján láttam egy ismeretterjesztő műsort, amelynek témája egy BAKER és BELLIS nevű szexológus szerzőpáros könyve, illetve kutatásaik eredményének bemutatása volt: hogyan szabályozza ösztönösen a nő, hogy foganjon-e vagy sem, és a férfi, hogy az ő spermája nyerje meg más férfiakéval szemben a „spermaversenyt", azaz, hogy a megfogant utód az övé és ne másé legyen. A tudóspáros mellékesen velünk született poligám hajlamaink és a civilizáció által ránk erőltetett szociális monogámia közti harc pillanatnyi állásáról is tudósított. (A szociális monogámia csak annyiban tekinthető civilizációs vívmánynak, amennyiben a házasság intézménye, mint az a nevében is bennefoglaltatik, gazdasági szövetkezés is. A tartós párkapcsolat, akár hűségesek a felek egymáshoz, akár nem, nemcsak szociálisan, hanem biológiailag is szükséges feltétele az emberutódok fölnevelésének.)

A sok száz párkapcsolatra és állatokra is kiterjesztett vizsgálatból az derül ki, hogy a nők, anélkül, hogy tudnának róla, biológiai úton védekeznek a teherbeesés ellen, más szóval, szervezetük is örömszerzésnek tekinti inkább a szexet. Ebben, bár a vizsgálat erre nem terjedt ki, mintha férfiak is partnerek lennének. (Közbevetőleg, a műsorban csak szexuálisan „művelt" alanyok szerepeltek.) A módszer a következő: a nők orgazmusa a partnerénél jóval korábban következik be (ügyes a férfi, tapasztalt a szerelemben). Ennek eredményeként savassá válik a hüvelye, a savas közeg pedig a spermiumok halálos ellensége. Egyidejű, azaz ideális „szerelmi" orgazmus esetén a spermiumok még időben bejuthatnak a méhszájba, és életük kockáztatása nélkül elérhetik az érett petesejtet. (A műsor szerint) nem ritka, hogy a nő, miközben várakozik a partnerére, maszturbál. A magányos örömszerzés eredménye ismét csak savas közeg, ami eleve biztosítja – még egyidejű orgazmus esetén is – a fogamzásgátlást. A nő – a kutatók szerint – úgy tudja, hogy ő azért maszturbál, mert szerelmére várakozva fölizgul, és nem bír magával. Fogalma sincs arról, hogy tk. védekezik.

Mit tesz a férfi azért, hogy megakadályozza a fogamzást? Korunk gyermeke lévén, gyakorlott a szexben, késleltetni tudja saját orgazmusát, Sőt, törekszik arra, hogy a nőnek lehetőleg több orgazmusa legyen, mielőtt ő is elélvezne. A közvélemény szerint az a legény a gáton, aki sokáig állja a sarat, és a nő(ke)t a fenti módon teljesen le tudja venni a lábukról. Férfiasságának másik mércéje, hogy milyen sűrűn közösül, képes-e partnerét naponta akár többször is kielégíteni. Míg a késleltetett ejakulációval saját spermiumai fölött mondja ki – akaratlanul – a halálos ítéletet, a naponkénti, pláne a napi több ejakulációval a kilövellt sperma mennyiségét oly mértékben lecsökkenti, hogy a hüvely savas közegében a spermiumok túlélési esélye kis híján egyenlő lesz a nullával.

A napi tapasztalat és a tudomány eredményei azt a benyomást keltik, hogy a szex korunkban a civilizált kultúra központi kérdésévé vált, vagyis a kultúra a civilizálódása során visszasüllyedt eredeti állapotába, biologikus lett ismét, mondhatni, újbiologikus. Tévedés ne essék, a műveltségnek valóban egyik fő témája a szerelem – a másik a halál, ami, ugye, szintén biológiai jelenség –, a művelődéstörténet aligha tud mutatni olyan időszakot az emberiség történetében, amikor nem ez a két téma foglalkoztatja mindenekelőtt.

Jó példája ennek férfi oldalról nézve a potencia – eredetileg nemzőképesség, ma inkább csak a nők kielégítésének a képessége – miatti aggodalmaskodás. A férfiakat mintha ez foglalkoztatta volna az egész történelem során leginkább. Pálcika emberkék őskori sziklarajzokon aránytalanul nagy, duzzadó nemiszervüket még csak nem is nőknek mutogatják, hanem a vadállatokat, ellenségeiket riogatják velük; pápua bennszülött fiúk, mihelyt férfivé avatják őket 9–10 éves koruk körül, már pénisztokot viselnek, ami olykor félméteresre

„nőhet", és erektált phalloszt formáz. A mi kultúránk is telistele van hasonló, potenciával hivalkodó szimbólummal. Az a fegyver – nemcsak akciófilmekben és gengszterkézben, hanem már „betyáros" népművészeti tárgyainkon is (vö. az olasz neorealista filmek szicíliai parasztmaffiózóinak elmaradhatatlan vadászpuskájával) –, az a szivar, az autó is az, és sok más, akár női kézben, szájban, lábak között is. Ilyen a dizőz hosszú szipkája, az ajakrúzs a reklámokon, a seprűnyél, amelyen a boszorkány lovagol.

Kevésbé ismert, hogy az állatvilágban a hím potenciájának látványos kinyilvánítása nemcsak az üzekedési vágyat jelzi, hanem az is a célja, hogy a vetélytársakat elbátortalanítsa. A kandúrok, csődörök, szarvasbikák nemiszerve rendszerint erektált állapotban van párviadal közben, és a harcoló felek arra törekszenek, hogy ellenfelüket megfosszák „férfiasságuktól". A hím páviánok azzal mutatják ki fölényüket a náluk gyengébb, fiatalabb hímekkel szemben, hogy „megerőszakolják őket" hacsak jelképesen is. A legyőzött vetélytárs megadásának a jele, hogy földig hajol és odatartja a hátsó felét, mint a nőstények: önként hagyja magát megalázni. Megjegyzendő, hogy a börtöntársadalom az elzártságból adódóan kényszerű homoszexuális aktust igazából csak a passzív női szerepet játszó „köcsögre" nézve tartja megvetendőnek.

Az impotenciától való félelem sem újkori civilizációs tünet. Csak most a széles nyilvánosság előtt folyik róla a szó. Az őrölt rinocéroszszarv, a fiatal szarvasagancs, a tigris valamelyik testrésze, a kőrisbogárpor, a különböző gyógynövényfőzetek és szerelmi varázslatok évezredek óta szolgálnak a „bajra" gyógyírként. Ma is ezek, és ezek korszerű változatai a legkeresettebb csodaszerek: az injektált „duzzasztószerek", a beépített, felpumpálható merevítők és a legújabb „bájtabletta": a *Viagra* mutatják, hogy a szexuális sikertelenséggel a sikerorientált társadalomban képtelenség együttélni. Mivel régen is nehéz volt – a populáris kultúra számtalan produktuma gúnyolódik évezredek óta a férfiúi tehetetlenségen –, ott, ahol már az orvos és a varázsló tudománya is tehetetlennek bizonyult, a probléma vallásos, szublimáló kezelése jelentett legalább egyfajta megoldást („önkéntes" szüzességi fogadalom, szerzetesrendek).

Mert igaz ugyan, hogy a nagy vallások közül nem egy a földi vágyakról való lemondást tekinti a lét értelmének – mint Jézus hirdette: „Van, aki azért képtelen a házasságra, mert úgy született. Van, akit az emberek tettek alkalmatlanná a házasságra. Végül van, aki a mennyek országáért önként mond le a házasságról." (Mt 19,12) –, de ez is épp a szexualitásnak az ember életében „mindent betöltő" központi szerepét emeli ki. (A szerelmi gyönyörrel – úgymond – egyedül Isten szeretete ér föl.) A vallások eme ajánlása azt célozza, hogy az ember tényleg kiemelkedjék az állati sorból. (Legalább szellemileg, a lélek, az akarat erejével, ha már a test börtönéből nem szabadulhat. Az egyház az öncsonkítást kezdettől fogva elítélte; Origenész, az egyik legnagyobb hatású „egy-

házatya" ezért nem lett szent.) A többség, a „meghívottak", hogy Jézus szavával éljek, úgy érheti el ezt, hogy amennyire képes, szublimálja testi vágyait: úgy legyen „kiélt", hogy kiéli magát a kultúrában. Ennek a katolikus és ortodox Szűzanya-tisztelet éppúgy lehetséges formája – a Szent Szűz tisztelete a pogány Venus szerelemistennő kultuszát magába olvasztotta! –, mint a „halhatatlan kedvesek"-hez íródott versek, a rájuk írt színpadi szerepek, a róluk festett képek, a velük együtt végzett tudományos kutatómunka. Igen, az európai műveltség egészen napjainkig határozottan férfi-dominanciájú volt, amit mutat, hogy korábban a női többség számára a Jézus-imádaton illetve az előadóművészeteken kívül nem sok lehetőség adódott a szublimálásra (a női szentek, szerzetesnők „Krisztus menyasszonyai"), bár azért akadt közülük kiváló politikus (AVILAI SZENT TERÉZ), költő (SAPPHO, BINGENI HILDEGARD), festő (VIGÉE LE BRUN, SUSAN VALADON, MARY CASSATT), író (GEORGES SAND), tudós (MARIE CURIE). A kisebbség: a „kiválasztottak" arra is képesek, hogy még a szublimálásról is lemondjanak: mint az esszénusok, a hindu szadhuk, az ókeresztény remeték, a katharok és a szerzetesség szigorúbb rendjeinek kötelmeit magukra vállalók.

Hogy mindebből mennyit sikerült az embernek általában megvalósítania, egyrészt tényleg szabadságvágyunkról tanúskodik, másrészt arról, hogy „kellemes" rabságunk, úgy tűnik, örökös, nemcsak életfogytiglani.

Mint láttuk fentebb, a modern civilizáció más megoldásokkal próbálkozik. A szexualitást szórakoztató (örömszerző) időtöltéssé teszi, amivel eljelentékteleníti. Ez is egy javallat a túlnépesedésre, és a megnövekedett szabadidő jobb kihasználására, s hogy a kínálatból meglehetősen sok a pótlék, a virtuális szex, mutatja, hogy korunk szexualitása nagy mértékben tudatosan programozott, bár a történelmi tapasztalat szerint a bűn fészkei a régi időkben is a nagy népsűrűségű városok voltak (vö. „falusi kislány Pesten", l. fentebb). A programozottságra vall sok minden egyéb is: pl. a nemi felvilágosítás hangsúlyos jelenléte a médiában, vagy az az (amerikai) törekvés, mely a női egyenjogúság mennél teljesebb megvalósítása érdekében olyan filmek százait gyártatja és terjeszti, melyek a hagyományos nemi szereposztással ellentétben a nőt mutatja kezdeményező szerepben: ő vetkőzteti a férfit, ő van felül az aktust mutató képsorok nagy részében stb.

Bio-logika
Emberállat-állatember

Mottó: *„Nézd, ugranám, és testem visszahull,*

....

S ha képzetem magasb körökbe von,
Az éhség kényszerít, hunyászkodottan
Leszállni ismét a tiprott anyaghoz."

(Ádám, *Az ember tragédiája,* III. szín)

Az ember ugyan a földi evolúció csúcsterméke, de az állatvilágtól korántsem választja el olyan éles cezúra, mint azt a legtöbben hinni szeretnénk. Mint fajt kórokozók, betegséget terjesztő rovarok gyötrik, járványok, természeti katasztrófák sújtják, sok millió áldozatot követelő, irdatlan pusztulással járó háborúkat vív, melyek okai csak a felszínen kulturálisak, valójában ösztöniek, mindeközben mégis úgy szaporodik, hogy csak minden harmadik egyednek jut elegendő élelmiszer. Az embernek folyamatosan levegőhöz kell jutnia, naponta többször táplálkoznia, innia illetőleg ürítenie kell; izzad, könnye, nyála, más váladéka termelődik; nő a haja, szakálla, körme, bőre szarusodik és hámlik. Állandó szexuális késztetés alatt áll (ebben ugyan különbözik a többi állattól, de ez a civilizációs – kulturális?– vívmány is biológiai természetű), időnként pihennie kell, mert kifárad; minden napjának közel egyharmadát szinte öntudatlan állapotban tölti. A betegségeken, mérgezéseken kívül még káros szenvedélyek áldozatává is válhat (jellegzetesen emberi, civilizációs jelenség ez is, miközben alapvetően biológiai; igaz, az állatvilágban is van rá példa: följegyezték, hogy azokon a szibériai területeken, ahol a sámánok légyölő galócát fogyasztanak a révült állapot eléréséhez, emberi közreműködéssel rászokhatnak a háziasított rénszarvasok is).

Ha végiggondoljuk, hogy a felsoroltakkal kapcsolatos teendők mennyi időt vesznek igénybe, kiderül, hogy a munka, a táplálék beszerzése, a lakóhely karbantartása és a család gondozása mellett jószerivel nem is marad ideje egy átlagos egészséges felnőttnek a lélek és a szellem gondozására, vagy lemond róluk, vagy tennivalóit hanyagolja illetve végezteti el másokkal. Civilizált világunkban a reklámok által közvetített ideális minta szerint az embernek – legyen férfi vagy nő –, ha meg akar felelni az összes elvárásnak – minden szabad percét a testének kell szentelnie. Kocognia, sportolnia kell, testet építenie, aerobic-ra, fittness szalonba, szoláriumba, fodrászhoz, kozmetikushoz, fogor-

voshoz, természetgyógyászhoz, plasztikai sebészhez járnia, rendszeresen ellenőriztetnie egészségi állapotát, gondosan táplálkoznia, fogyókúráznia, salaktalanító praktikákat alkalmaznia, beszerezni különböző tornaszereket és ránc- meg narancstalanító berendezéseket. Élete során mégis több súlyos lelki, valójában biológiai válságon megy keresztül: a születés, a nemi érés, a kamaszkor, a szülés traumáin, időről időre szexuális problémák gyötrik, súlyos és kevésbé súlyos betegségekből lábol ki, vagy élethossziglan viseli a következményeiket, aztán eléri a menopauza – férfiaknál a „kapuzárási pánik"; egyre szembetűnőbben kezd öregedni: látása, hallása meggyengül, kifehéredik és kihull a haja, izmai elsorvadnak, izületei elmerevednek, előbb formátlanná hízik, majd lötyögő bőrébe aszva összetöpörödik, s hiába kap szemüveget, hallókészüléket, műfogsort, lúdtalpbetétet, pacemakert, hiába festi a haját vagy visel parókát, varratja fel újra és újra a ráncait; hiába tömik tele gyógyszerrel, vagdalják össze-vissza, a végén kórházban köt ki, ahol csöveken áramoltatják belé az életfönntartó folyadékokat, s oxigénsátor alatt lélegeztetik, míg saját vizeletében és ürülékében ázva többnyire nyomorultul, méltóság nélkül meghal.

És a lélek? Lelkünk „rúgói", érzelmeink, vágyaink, szenvedélyeink, félelmeink, örömeink éppúgy állati eredetűek, mint emberségünk – állatokhoz viszonyított másságunk! – többi bizonyítéka: a beszéd, az eszközhasználat, a fajtársak összehangolt cselekvése, az érzelmeket kifejező testbeszéd és mimika (DARWIN óta tudjuk, hogy az arcjáték mozgató izmai a majmok koponyáján is megtalálhatók). A kíváncsiság például, vagyis az, hogy meg akarjuk ismerni a világot és benne önmagunkat, talán a legemberibb késztetés (hisz ez fejlődésünk motorja, és egyben ősi „szent" parancs: *Gnószisz té auton*: „Ismerd meg magadat!") éppoly állatias: a vágy a megismerésre, a félelmet legyőző kíváncsiság az állatoknál szintúgy megvan.

És még mennyi minden, amire azt mondjuk: „emberi"! A kutya-, macskabarátok tapasztalatból tudják, hogy kedvencük ember módra érez és gondolkodik, olyik még a boldogtalanságot is látni véli a kutyája pofáján, amiért az nem tudja a gazdinak szavakkal elmondani, mit akar. Egyes állatfajok tényleg úgy viselkednek, mintha cselekedeteiket megfontolás tárgyává tennék. Különösen azok, amelyek *közösség*ben élnek, és életmódjuk cselekedeteik összehangolására késztette őket (az államalkotó rovarok, a falkában élő kutya-nembéliek, elefántok, oroszlánok, delfinek, majmok), ők azok, amelyek eljutottak a faj környezet szabta lehetőségeinek felső határáig. Kombinációskészséggel rendelkeznek, választani, dönteni tudnak, hibáikat kiigazítják, magas szinten kommunikálnak egymással, együtt nevelik kicsinyeiket és szerzik be táplálékukat. A méhek viselkedése különösen megérdemli csodálatunkat. Nemcsak a méhállam csodálatos – és ősünknek példát adó szervezettsége, amit végső soron a méhkirálynőből és a lárvákból illatozó feromonok szabályoznak, hanem a dol-

gozó méhek testbeszéde, a „táncnyelv", amellyel a táplálék, virágpor, propolisz, ivóvíz, egy alkalmasnak ítélt (!) új otthon lelőhelyének irányát és távolságát közli felfedezőjük a többiekkel, s aminek tanulmányozása során kiderült, hogy az állatkák „fontolgatnak": nem hagyták magukat félrevezetni a kísérletező tudósok által. Persze az állatok igen szűk határok közt „gondolkodnak" az emberhez mérten. A méhecske csöppnyi „agyában" – függetlenül attól, mennyi az örökletes és mennyi a tanult tudása – elfér az összes tennivalójára vonatkozó tudnivaló. A dolgozó méh – csak neki kell „gondolkodnia", a herének és a királynőnek nem (hiába, a *munka* nemesít) – a következő munkaköröket látja el élete során: sejteket takarít, lépet épít és ivadékot nevel, nektárt, virágport gyűjt, táplálékot keres, a kaptárból hulladékot távolít el, őrködik.

A viselkedéstudomány növekvő népszerűsége ellenére, amit elsősorban a televíziós ismeretterjesztésnek, a pompás természetfilmeknek és olyan személyiségeknek köszönhet, mint KONRAD LORENZ, DAVID ATTENBOROUGH és DESMOND MORRIS, az emberek többségének, hívőknek és ateistáknak, bölcseknek és egyszerűbb lelkeknek mintha még mindig szüksége lenne arra az önbizalomtöbbletre, amit az állatok és az ember közé húzott éles választóvonal jelent a számukra. Ennek tanújele pl., hogy olyan nagy horderejű, az egész emberiséget érintő problémát mint a rasszizmus, a bűnözés, hajlamosak vagyunk kizárólag emberi: történelmi, gazdasági, társadalmi, ritkábban pszichés okokra visszavezetni. Ebben kétségtelen szerepet játszik az önkéntelen, de árulkodó elhárító mechanizmus is, nem akarjuk tudomásul venni, hogy a szóbanforgó „rossz" fajtulajdonság lehet, ami most is bennünk van, s csak erkölcs (magas rendű kultúra) és törvény (magas rendű civilizáció) emel ki ténylegesen az állati sorból.

A *kannibál hajlam* („ember embernek farkasa") az emberben ma is jelen van, bár egyénenként különböző mértékben. Bizonyára milliókra tehető azok száma, akik inkább éhen halnának, semhogy emberhúst egyenek; akik inkább életüket adnák másokért, semmint hogy embertársaikat áldozzák föl maguk helyett. Ez is állati bennünk. Gondoljunk csak a kölykeit védő anyaállat önfeláldozó hősiességére, a hordáját halálmegvető bátorsággal fedező vezérgorillahímre. Igaz, az állat csak önmagáért, családjáért, a *csapatért, amelyhez tartozik*, kockáztatja az életét akár fajtársaival szemben is, az egész fajért, magasabb erkölcsi szempontokért nem. Ez már emberi bennünk, de e vállalás emberfelettiségét mutatja, hogy a vallások ehhez követendő isteni példákat állítanak elénk; hogy csak a legnagyobb hatásút mondjam: Jézusét.

Nem mintha az állat nem ismerne erkölcsi gátat. KONRAD LORENZ írta le először, hogy az egymással harcoló ragadozók közül az erősebb „lebénul", képtelen folytatni a küzdelmet, ha ellenfele behódoló tartást vesz föl. Ezt nevezi *szociális gátlás*nak. Igaz, ez csak a ragadozókra jellemző viselkedés, a szelíd őzikére, nyúlra, gerlére nem (az ő példái ezek). Ők, „azzal az ábrándos arckife-

jezéssel, amitől az emberközpontú szemlélő oly szimpatikusnak látja" az említett állatokat, a legvérengzőbb fenevadaknak bizonyulnak legyőzött ellenfelükkel szemben, ha azok nem tudnak elmenekülni (LORENZ 1970: 162 skk). Az oroszlánszelídítők régóta „tudják", megtapasztalták ezt. A szociális gátlás ui. a magyarázata annak, hogy miért nem harapja le sohasem az oroszlán az idomár fejét, ha az a szájába dugja. KONRAD LORENZ maga is így demonstrálta felfedezését. Egy cirkuszi oroszlán tátott szájába dugta a fejét, és a jelenetet filmre is vették.

A LORENZ-féle szociális gátlás hol megtalálható az embernél, hol nem. A gátlás hiányának biológiai oka lehet, mert a civilizáltság fokától független. Mai gonosztevők között éppúgy akadnak olyanok, akik fölöslegesen kegyetlenkednek áldozataikkal, mint régen. Mindenesetre figyelemre méltó, hogy az embernek gátlástalan ragadozót is sikerült kitenyésztenie (l. pitbullok). Az emberáldozat, a szakrális emberevés és minden véres rítus, lévén vallásos cselekmény az egyetemes kultúra része, ugyanakkor szintén állati múltunkban gyökerezik. A saját fajtárs elpusztítása, a kölykök felfalása az apák részéről, vagy a hímeké a nőstények részéről több állatfajra jellemző (imádkozó sáska, oroszlán, csimpánz például). Az embernél a mítoszok és mesék, illetve a kultuszok pszichológiai-ideológiai motivációjú elemévé lett. L. az apák és fiúk nemzedéki ellentétét a mítoszokban és mesékben, amire FREUD a maga őshorda-elméletét alapozta, illetőleg az emberáldozat isteni önfeláldozássá szublimálását a keresztény üdvtörténetben.) A *Biblia* tanúsága szerint egyébként a zsidók még Ezékiel korában, a fogság utáni időkben is mutattak be elsőszülött gyermekáldozatot Jahvénak Árahám után jóval több, mint ezer évvel. (Mint ismeretes, Ábrahám története példázza, hogyan és mikor szoktak volna le ő és utódai az emberáldozatról. Ez 20, 25–26, Ter 22).

Az állatok kannibalizmusának, úgy tűnik, ismerjük az ésszerű okait. Az imádkozó sáska nősténye a nagy számú utód miatt nem elégedhet meg a hím spermájával, szüksége van a hím összes fehérjéjére. Egy magyarázat szerint az oroszlánhímek azért ölik meg és falják fel olykor a kölyköket, mert így akarják bebiztosítani, hogy a nőstények az ő ivadékaikat hozzák a világra és neveljék fel; de mivel a saját kölykeik sincsenek biztonságban tőlük, meglehet, az a nagyon is is „emberi" önös céljuk, hogy így késztessék tüzelésre és újabb párosodásra a nőstényeket. A fentiekből kifolyólag a szociobiológusok az emberevésnek is keresik az értelmét. A kérdésre adott válaszok: 1. Nem igaz, hogy bevett és általános szokás, faji tulajdonság lett volna az emberben. 2. Csak végső szükségben ette, eszi meg fajtársát az ember. 3. A rituális kannibalizmus csak ott alakult ki, ahol nem volt elegendő állati fehérje. 4. Az emberré válás alapja és szükségszerű feltétele az őskori kannibalizmus volt. E nézet képviselői szerint a fajtárs agyának elfogyasztása gyorsította föl az ember fejlődését.

Az őskori lékelt koponyamaradványok és a közelmúlt kannibalisztikus szokásai arról vallanak, hogy az emberevők az agyat tekinthették a legjobb falatnak, s a kannibál adatközlők maguk is azt állították, hogy ellenfelük agyának elfogyasztásával, annak ereje (bátorsága, lelke, tudása) is birtokukba jut.

PIERS PAUL READ dokumentumregénye, az *Életben maradtak* annak tanúságtétele, hogyan képes – biológiai okból! – kulturális, sőt vallásos igazolást találni még a civilizált ember is az emberevésre. A repülőszerencsétlenséget túlélt ifjak azzal mentegetik magukat, amiért társaik teteméből táplálkozva sikerült életben maradniok, hogy hiszen Krisztus is az életét, szó szerint testét és vérét ajánlotta föl megváltó szent eledelül követőinek.

Egy triviálisabb példa vérengző hajlamainkra az „étkezési kultúra" tárgyköréből. Ismeretes, hogy az ínyencek ízletesebbnek tartják, ha a táplálékuk nyers, él, vagyis szenved. Az európaiak szívesebben eszik az osztrigát még élve (még biztos friss, mondják); van egy elhíresült kínai pontyétek, amely még készen, föltálalva az asztalon is rángatózik és dobálja magát. A tévénézők tudják, hogy szinte nincs állat, amely megvárná, amíg áldozata kimúl, elkezdi enni „azon melegében". Gyermekkoromban faluhelyen úgy mondták, hogy a macska azért játszik az egérrel, hogy a húsa édesebb legyen, aminek az a népszerű-tudományos magyarázata, hogy az egérnek halálfélelmében felmegy a vércukorszintje.

Az embert túlértékelő humán beállítottság ideillő példája SANDRA LIPSITZ BEM *The Lenses of Gender* című könyve, mely amúgy is tárgykörünkbe illő témát taglal alcíme szerint (*Transforming the Debate on Sexual Inequality*). A könyv többek közt a szociobiológusok kritikája, akik „az emberi lét egyetemes vonatkozásait taglaló elméletüket fejlesztve az evolúciós és genetikus tényezőkre összpontosítanak inkább, mint a kulturális vagy történelmi tényezőkre". Szerzőnk ezzel szemben kijelenti, hogy a „Valóságban azonban a kulturális találékonyság oly gyökeresen megváltoztathatja az emberi lét helyzeti összefüggéseit, hogy az emberi szervezet felszabadulhat azok alól a korlátok alól, amelyeket korábban leküzdhetetlennek hittünk." Három példát is hoz kijelentésének alátámasztására:

„1. Mint biológiai fajnak, az embernek naponta szükség van vízre és élelemre. Ez valamikor azt jelentette, hogy az egyetemes emberi természet részeként a túlélésre kell játszania. De az ember mezőgazdasági technikákat talált föl az élelem előállítására és tárolására, hűtőrendszereket az élelem tartósítására. Ez azt jelenti: többé nem része az egyetemes emberi természetnek, hogy a túlélésre kellene játszania.

2. Mint biológiai faj, az ember fogékony a legkülönfélébb bakteriális fertőzésre. Ez valamikor azt jelentette, hogy az egyetemes emberi természet részeként az ember rendszerint fertőzés következtében halt meg. De az ember antibiotikumokat fedezett föl a fertőzések elleni harca során, s ez azt jelenti:

többé nem része az emberi természetnek, hogy – mint korábban – belehaljon a fertőzésekbe.

3. Mint biológiai fajnak, az embernek nincsenek szárnyai. Ez valamikor azt jelentette, hogy az egyetemes emberi természet részeként nem tudunk repülni. De az ember repülő szerkezeteket talált föl, ami azt jelenti, hogy a repülni nem tudás többé nem része az egyetemes emberi természetnek." (LIPSITZ BEM 1993: 19, 21.)

1. Vajon az a tény, hogy a fejlett világban a legtöbb embernek van annyi pénze, hogy a hasát legalább napjában egyszer megtömje, és hűtőszekrénye is van, meg a villanyszámláját is ki tudja fizetni, így nem kapcsolják ki a lakásában az áramot, amely a fridzsidert működteti, s ezért előre gondoskodhat néhány napra a betevő falatról, elegendő érv a több milliárd nem fehérbőrű éhező számára ahhoz, hogy ők is lemondjanak a túlélésről, s éhenhaljanak, hogy LIPSITZ BEM (kis)asszonynak igaza legyen? Soha nem volt nagyobb gond a világ élelmezése, mint ma, és mint lesz holnap.

2. LIPSITZ BEM (kis)asszony nyilván nem hiszi, hogy „sohse halunk meg". Igaz, a fejlett világban az átlagéletkor egyre magasabb, népessége elöregszik, az elmaradottabb földrészeket pedig népességrobbanás fenyegeti – hála a tudomány nagyszerű eredményeinek –, de ez csak újabb harci feladatot jelent az „egyetemes emberi természet" legyőzésére indult légiók számára.

3. Ennyi erővel azt is mondhatnám, hogyha a tyúk, amelynek ugyan vannak szárnyai, mégsem tud repülni, repülőgépen szállíttatik, már tud, tehát a repülni nem tudás többé nem része az egyetemes baromfitermészetnek. Tudom, hogy a példa sántít, mivel a tyúk nem, az ember viszont legyőzte ezt az akadályt, mármint megoldotta, hogyan közlekedjék a levegőben. De ez egyrészt nem biológiai siker, másrészt az, hogy valakik fölfedezték, majd továbbfejlesztették a léghajót, repülőgépet, még nem vált biológiai értelemben faji adottsággá, legfeljebb lehetőséggé, olyan valamivé, aminek a hasznából és kárából elvben az egész faj részesülhet. De nem részesül. (Repülőgépen olvastam néhány éve a *New York Herald Tribune*-ben, hogy John Major, akkori brit miniszterelnök fivére egy delegáció vezetőjeként az Egyesült Államokba repült. A hírközlő említésre érdemesnek tartotta, hogy az ötven év körüli fivér életében először hagyja el az Egyesült Királyság területét, és először száll repülőgépre.) LIPSITZ BEM (kis)asszony megint magából, egy jólétben élő amerikai társadalomtudós és egyetemi tanár lehetőségeiből és szokásaiból indul ki, amikor úgy véli, hogy a légiközlekedés mind az 5 (6?) milliárd embernek szárnyakat ad.

Nem politikai szólam, az ember *természetes* igénye, hogy a tudomány tegye kényelmesebbé az életét és hosszabbítsa meg – ennyiben LIPSITZ BEM (kis)-asszonnyal egyet is érthetünk. Ám ebben az igényben csupán biológiai vágyaink fogalmazódnak meg, noha állandóan döngetjük a mellünket, hogy többre

vagyunk hivatva. Ha konkrétabban fogalmazzuk meg egy-egy tudományág céljait, akkor sem változik lényegében azok tartalma: az űrkutatás magas műszaki szintje és látszólagos emelkedettsége ellenére is a fogyó nyersanyagok pótlását, az ember számára belakható újabb életterek fölfedezését és a világegyetemből ránk „leselkedő" veszélyek (káros sugárzások, meteorok, üstökösök) elhárításának tanulmányozását célozza, vagyis a faj fennmaradását szolgálja. Ez bizony biológiai cél. Más kérdés, hogy mindeközben a tudomány „nyegle" is tud lenni (mint MADÁCHnál): a szórakoztatás technikusait szolgálja ki, a fegyvergyártást, de nyeglesége is csak látszólag mond ellent biológiai érdekeinknek. Az ember háborúi – bármilyen fennkölt célokra hivatkozva vívják is őket, a terület megőrzésére, vagy területszerzésre irányulnak. Hívhatjuk a „területet" *revier*-nek vagy *Lebensraum*nak, a cél csak biológiai marad. A szórakoztatásnak, ami a robbanásszerű civilizációs fejlődésnek szükséges velejárója, szintén gyakorlati célt szolgál: leköti a „fölösleges": magukat fölöslegesnek érző emberek millióinak energiáit, idejét. Ahol erre nincs igazán mód, a világ elmaradottabb részein ott továbbra is hagyományos módon kezelik a problémát: elnyomással és népirtó háborúkkal. Na, melyik a jobb?

Az antik Róma emberfölöslegéből azokat, akiket nem tudott munkára, hadra fogni, etetni és szórakoztatni volt kénytelen; az iparosodó Anglia összefogdosta őket, egyenruhába bújtatta és hadihajóra küldte, így épített föl egy világbirodalmat. A modern Kína hagyja, hogy kivándoroljanak. Ma Nyugaton „óriási probléma, hogy már a második nemzedék nő fel, amelyik sosem dolgozott, szociális segélyen él egész kényelmesen. A lakosság tíz–tizenöt százaléka eleve here gondolkodású" – nyilatkozza SÁRKÖZY TAMÁS jogász a *Magyar Nemzet* 1998. május 30-i számában.

„Ösztönösség" a művészetben. Fordulatként gyakran hallani ezt. Akik használják vagy arra gondolnak, hogy a szóban forgó művész „ösztönösen" alkot. „Ösztönös" művész alatt azt értik, hogy ha rákérdeznek, a jámbor nem tudja megmagyarázni, mit miért csinált, hanem olyan válaszokat ad, hogy „mert így éreztem", „nem tudom, így kívánkozott ki belőlem", „csak úgy jött". Ezen az alapon tekintik a népkultúra minden megnyilvánulását is általában ösztönösnek.

Mari néni tényleg nem tudja, mi mindenről szól az ő meséje valójában. Ő csak „mondja a magáét", mert „így hallottam idesanyámtól". Ez az ösztönösség a szó használói szerint nem azonos a biológiai ösztönnel. A freudi tudatalattihoz, a jungi kollektív tudattalanhoz, az archetípusokhoz van köze, mely fogalmakkal kitalálóik és használóik mind egy állatitól független – istenadta? – ösztönvilágra szeretnének utalni, de ami mégiscsak genetikai („zsigeri") eredetű, és amit a kulturális közeg, a nevelés befolyásol. Ahogy mondták régen a jó képességű emberről, hogy mesélőkedvét, faragókészségét stb. „az anyatej-

jel szívta magába", ami alatt azt értették, hogy örökölte a szüleitől, meg a (szülői) környezet is hatott rá.

Mindenesetre álljon itt az ATKINSON–ATKINSON–SMITH–BEM szerzőnégyes *Pszichológia* tankönyvének meghatározása az ösztönről: „Ahhoz, hogy egy viselkedést ösztönösnek nevezhessünk, az szükséges, hogy veleszületetten meghatározott legyen, jellemző legyen bizonyos fajokra, és a faj összes egyedénél azonos formában jelenjen meg. Így a veleszületettség, a *fajspecifikusság és a rögzített viselkedésminták* az ösztönös viselkedés etológiai megközelítésének kulcsfogalmaivá váltak... a fajspecifikusság és a rögzített viselkedésminta fogalmain túl az etológusok bevezették még a *kulcsinger* fogalmát is, ami a fajspecifikus viselkedést kiváltó meghatározott környezeti inger... (A kulcsingerek az alacsonyabb rendű állatok szexuális viselkedésében is fontos szerepet játszanak.) Minél magasabb helyet foglal el egy állat az evolúciós rangsorban, annál kevesebb ösztönös viselkedést hajt végre, és cselekedeteit annál inkább a tanulás határozza meg. Még az embernek is van azonban néhány ösztönös viselkedésmintája, mint amilyen például az újszülöttek *szopási reflexe*." (i.m. 1997: 300–301.)

A fentiek értelmében pl. a nemi „ösztön" sem ösztön igazán, lévén nem fajspecifikus és nem is rögzített teljesen (legkevésbé az embernél). Az idézett tankönyv nemi identitásról beszél, s kialakulását részint a születés előtt kapott hormonoknak, részint a környezeti hatásnak tulajdonítja. Nem beszélhetünk anyai ösztönről sem az embernél (a könyv szerint), mégpedig a nálunk viszonylag gyenge hormonális hatás miatt. „Állati" hormonszint esetén elképzelhetetlen volna, hogy egy anya megölje, vagy akár csak eltaszítsa magától a gyermekét, ami civilizált világunkban lassan már mindennapos jelenség. (Bár macskáknál bizonyos esetekben előfordul. De hát a macska is „civilizált" lény.) A szülői magatartást mindazonáltal mégis alapvetően biológiailag meghatározottnak tekinthetjük. Ilyen meghatározó, befolyásoló tényező pl. a csecsemő gömbölydedsége, és viselkedése (gőgicsélése, sírása, mosolya). A legtöbb faj úgy fejlődött ki, hogy a bébikre jellemző bájos vonások és lefegyverző magatartásformák kiváltsák a felnőtt állatban a szülői érzést. Csak az Istentől (ösztöntől?) elrugaszkodott (génhibás), illetőleg a gyermekkorában szüleitől sokat szenvedett ember nem ismeri.

Mari néni mesemondásában csak az az „ösztönös" (hiszen tanulta az anyjától), hogy nem változtat fölöslegesen a mesén, „érzi", a „lelke mélyén tudja" is, hogy úgy helyes, ahogy van. Ennek köszönhető, hogy a mesékbe foglalt tudás évezredeken át fennmaradhatott. A mese (mítosz, hiedelem) ugyanakkor annyi mindenről szól, amit időközben a tudomány fölfedezett, korábban azonban – legalábbis hivatalosan – nem volt ismert, hogy azt kell mondjuk, a bennük lévő tudás részben „ösztönösen megsejtett igazságok", részben egyszer már fölfedezett, időközben azonban feledésbe merült ismeretek tárháza.

Mint azt az agykutatók, és dr. ARATÓ MIHÁLY jóvoltából a tévénézők is tudják ma már: az ember nem üres aggyal jön a világra. Attól, hogy a csecsemő még nincs tudatánál, még lehet emlékezete. De mire emlékszik? A mesék és mítoszok egy része a méhbeli tartózkodás és a születés traumáiról szól (pl. HÉSZIDOSZ: *Az Istenek születése*; de részben erre utal a mesebeli alvilágjárás, a hétszer szebben való újjászületés mozzanata és sok egyéb). Olyasmiről, amire nem emlékszünk vissza később, és amiről egy az egyben „álmodni sem merünk", mégis gyakran álmodunk. (Zárt térben, tekervényes, sötét folyosón bolyongok, először többedmagammal, aztán egyedül. A vágat egyre szűkül, de nem fordulhatok vissza. Egyre nagyobb a sötétség. Már-már megfulladok, de préselem magam előre. Majd hirtelen kiszabadulok, fényesség vakít el, zihálva jutok lélegzethez, felriadok.)

Minek nevezzük: tudományos fölismerésnek, vagy az igazság „ösztönös" megsejtésének, netán véletlen egybeesésnek a brahmanista kozmológia azon elképzelését, mely a világok keletkezését és pusztulását Brahma milliárd éveken át tartó ki- és belélegzésével fejezi ki? (Vö.: táguló és összeroppanó világegyetem.) A szabad szemmel láthatatlan, világító spirálködök az élet hordozói az univerzumban. (A mi galaxisunk is spirálköd.) Mondhatjuk, hogy ők lehetnének a Teremtő jelképei. A bibliai Isten első teremtő aktusa, hogy a sötétségben kimondja: „Legyen világosság!" Vajon az „Ige" megfogalmazói tudták, mit beszélnek? Amikor a hindu szobrász a „táncoló" világegyetem urát, Sívát ábrázolta, tudta-e, hogy az isten kéztartása a kozmikus spirálkarok egymáshoz viszonyított helyzetét idézi? MICHELANGELO tudta volna, hogy az ő *Utolsó ítéletének* Krisztusa ugyanúgy tartja karjait, mint a mi Galaxisunk? A kérdésre a válasz csak nemleges lehet, de ki merjük-e jelenteni, hogy mindez csupán véletlen egybeesés? Nem lehet, hogy a tudás tudatlan is bennünk van?

Viszonylag egyszerű a válasz arra a kérdésre, miért azonosul a bibliai Teremtő a világossággal és a Pusztulás úrnője a sötétséggel (a nyelv „ösztönösen" fején találja a szöget: *gén* és *Genezis* egy tőről ered: 1. gör. *genea*: „nemzetség", „törzsök", „fajta", „vérség", „had", „utódok", „nemzedék", „faj", „nem", „kor", „ember", „életkor", „születés", „szülés", „születési hely", „eredet"). Azért, mert Nap nélkül nincs élet, tartós sötétségben minden magasabbrendű életforma megsemmisülne. Ezt tudták az ősök is, benne van a regéikben, de benne van ösztöneinkben is, hiszen majd minden élőlény, a kovamoszattól kezdve az emberig bezárólag a fényt keresi. Nincs olyan génhibás mag, melyből a csíra a föld mélye felé, a gyökérkezdemény pedig a szabad levegő fölé növekedne. És mivel a világ törvénye egy(séges) – a Ludolf-féle szám értéke, a hélium atomsúlya tértől és időtől függetlenül állandó –, s ezen Istennek sincs „másítni" ereje, a bennünk lévő biológiai program (a fény keresése) és az évmilliós tapasztalat (a Nap az élet) egybeesik a későbbi tudományos fölfedezésekkel (ami-

kor egy csillag születik, kigyúl a fénye; amikor befejezi működését, kihuny). A magaskultúrában; a filozófiában és a vallásban a biológiai cél szublimálódik: a világosság és a sötétség jelképpé, szellemi megkülönböztetéssé lesz. Az ember immár nem biológiai, hanem transzcendens célt követ. De ettől még a történeti-evolúciós folyamatosság nem szakadt meg!

A *kultúra tárgya is „ösztöni" elsődlegesen.* A tudomány az élet – a biológiai létezés – meghosszabbítását és megjobbítását tekinti első számú feladatának (ha olykor más létezők rovására is); a művészet legfontosabb témája a szerelem és a halál, és a vallás is a lét nagy kérdéseire keresi a választ, amit lelkünk mélyén a halálfélelem motivál (reinkarnáció, a lélek halhatatlansága, túlvilági élet, testnek föltámadása) a nevelők által belénk ültetett bűntudat és a felsőbbség (szülő, ős, szuperego, Isten) iránti önkéntes alávetettség mellett: a vallás magasabb szinten a lét megismerésére való „önzetlen" törekvés.

Lehet ösztöni a kultúra eszköze. Ilyen a szimbólumok, jelképes cselekvések túlnyomó többsége. Három példa. Az első: az időben érvényesülő műalkotások: zeneművek, irodalmi művek, a film, a színdarab, a bábjáték, táncjáték drámai íve rendszerint megfeleltethető a nemi felvilágosító könyvecskékben ábrázolt „szerelmi görbéknek"; azoknak a grafikonoknak, melyek a felek izgalmi állapotának lépcsőzetes emelkedését, a csúcspontokat és a megnyugvás ereszkedő vonalát mutatják. (Még a „mű drámai csúcspontja" kifejezés is a párhuzamot hitelesíti.) Nem új felfedezés ez. Én magam úgy jöttem rá, hogy már gyerekkoromban láttam ilyen grafikonokat (VAN DE WELDE: *A tökéletes házasság* című, szüleim könyvtárában lévő, s általam titokban lapozgatott könyvében), s első gimnáziumban hasonló görbén mutatta be a tankönyv JÓKAI: *És mégis mozog a Föld* c. regényét véve alapul, milyen a hagyományos regény szerkezete. Mikor „felfedezésemet" elmeséltem anyámnak, megtudtam tőle, hogy a konzervatóriumban már neki is úgy tanították a zeneirodalom két legszebb szerelmi kettősét (VERDI: *Othellójá*ból, és WAGNER: *Trisztan és Izoldájá*ból), mint annak iskolapéldáit, hogy mindkettő a szerelmi görbét követi, a két zeneszerző személyiségéből és vérmérsékletéből adódó sajátosságoknak megfelelően. Én magam is kifejezetten ezen elv szerint építettem föl a legtöbb filmemet, és a minap lapozgatva HOPPÁL MIHÁLY barátom új kötetét (*Jel és közösség*), abban is örömmel fedeztem föl a láncmese felépítését ábrázoló hasonló grafikonokat.

Úgy gondolom, hogy ebben a megfelelésben nincs semmi meglepő. A műalkotások jelentős részének a szerelem a tárgya; maga az alkotói folyamat, a viszony alkotó és alkotás között „szerelmetes". Ennek szerintem fő oka, hogy maga a mű – amennyiben nem szakrális célzatú – valamikor szerelmünk tárgyának szóló ajándék volt, később az ő előtte – majd mások előtt is – a legszebb színben való feltűnés eszköze, mely eredeti céljától és tárgyától teljes mértékben a legritkább esetben szakad el. (Miért akar az ifjú mű-

vészpalánta világhírű és gazdag lenni?) Még akkor sem feltétlenül, amikor az alkotó transzcendens ambíciókat dédelget: halhatatlanságról ábrándozik. A szakrális művészet is sok esetben a szerelmi vágyat szublimálja (BERNINI: *Szent Teréz extázisa* c. szoborkompozíciója ennek már emlegetett, szép és kedvesen ironikus példája).

A szerelem (nemiség) és a művészet (szépség) közti kapcsolat ősforrása a növény- és állatvilágban lelhető föl. Noha nem minden, amit szépnek látunk, ébreszt nemi vágyat, mindenesetre lényege, hogy érzelmeket kelt, s szemben azzal a megállapítással, hogy „szép az, ami érdek nélkül tetszik", a természetben a szép nagyon is fajspecifikus fogalom, és kizárólag érdeket szolgál, a fajfenntartásét. A virág azért szép, hogy felhívja magára a figyelmét azoknak a rovaroknak, amelyek beporozzák, – nekünk, embereknek is a beporzásra váró virág tetszik. A gyümölcsnek azért feltűnő a színe, formája, hogy a madarak észrevegyék, magostul elfogyasszák, majd a megemésztetlen magot valahol „elvessék". Mi is az érett gyümölcsöt tartjuk szépnek. Az állatok hímjei azért szépek – „egyik szebb, mint a másik" –, hogy a nőstények kiválaszthassák közülük a nekik – és a nekünk! – legjobban tetszőt (értsd: a legmegfelelőbbet). A gímszarvas agancsa, a bika dísze kizárólag a párzás jogának megszerzésére való fegyver, egyébként az állat számára haszontalan, mert csak akadályozza a gyors menekülésben; le is veti, mihelyt fölöslegessé vált, a párzási időszak véget ért. Az ember mégis szépnek, értékes trófeának tartja, de csak a bika párzó (hasznos) díszeként, a levetett (haszontalan) agancsot már nem. A madarak hímjei ugyanezért öltenek alkalmi nászruhát – nekünk is ekkor tűnnek a legszebbnek –, amit a párzási időszak végeztével levedlenek, hiszen feltűnő volta felhívná rájuk ellenségeik figyelmét. (A madarak tojóinak azért „szürkébb" a megjelenése, mert a tojások kikeltése rendszerint az ő feladatuk, s jobb, ha ilyenkor beolvadnak a környezetükbe.)

Van példa a szerelmes célú „alkotás", „művészkedés" tevőleges formáira is az állatvilágban. A fészekrakás a madarak körében egyértelműen az, hiszen sok madárfaj hímje épp az általa rakott, szőtt, tapasztott, vájt fészek szépségével (alkalmasságával) nyeri el egy életre kiválasztottja szívét. Egyes madárfajok csillogó tárgyakat gyűjtenek (szarka, holló). Ausztrália és Új-Guinea lugasépítő madarai (*Ptilonorhynchidae*) minden haszon nélkül való lugasokat építenek az erdő talaján e célra előkészített térségeken, amelyeknek előterét mindenféle odahordott – és jó ízléssel: meghatározott szempontok szerint kiválasztott (pl. csupa kék) tárggyal, csontokkal, kagylóhéjakkal díszítik, s e színpadon dürrögve tetszelegnek a tojók előtt. És ne feledkezzünk meg a madarak „bül-bül szavú" párszerző énekéről sem!

Ha már most a törzsi művészetet, az őskori művészettel és a gyerekrajzzal egybevetve vizsgáljuk, azt kutatva, hogy milyen mélyen gyökeredzik az emberi

alkotókedve, rá fogunk jönni, hogy annak bizony ösztöni (genetikai) az eredete. (Már csak azért is, mert a művész mindig „születetten tehetséges".)

Minden gyerek eleve szeret rajzolni, s gyerekkorban még szinte mindenki egyformán tehetségesnek mutatkozik e téren. A gyerekek rajztehetsége, rajzaik színessége, kompozíciós készsége, szimbólumhasználata fokozatosan megkopik, s csak statisztikailag elhanyagolható azok száma, akikből ténylegesen művész lesz. A természeti népek körében szintén kiválik a művész, de a többség is sokat megőriz felnőtt korában ösztönös, veleszületett adottságaiból – nem úgy, mint a civilizált világ felnőtt többsége. A természeti népek „imádják" feldíszíteni magukat egymásnak és valamely ünnep tiszteletére (alighanem így tett az ősember is). Számos adatolt oka van ennek; információ végett: törzsi hovatartozást, rangot, életkort, szándékot kifejezendő (l. harci dísz); a természettől, az *állatoktól való megkülönböztetés vágyától vezérelten* (az archaikus népek önmegnevezése anyanyelvükön rendszerint „ember"-t jelent); illetve figyelemfelkeltés céljából. Szorosabban véve ez utóbbi tartozik ide. Mivel az embernek nincs párzási időszaka, folytonos a nemi késztetése, természettől alkalmi nászi díszt öltenie genetikailag értelmetlen, ezért a másik nem figyelmének a felkeltéséhez, a vetélytársak fölébekerekedéséhez folyamatosan „idegen tollakkal kell ékeskednie". (Mivel az ember közösségben él, viszonylag védetten, mégpedig mennél civilizáltabb, annál inkább, ezért a díszítés egyre inkább az amúgyis védettebb női nem kiváltsága lett.)

Második példa. Úgy „tudjuk", hogy a zöld a *remény* színe. (Minden színnek van a számunkra valamilyen, rendszerint összetett jelentése.) A közlekedésben a *szabad* jelzésé. Előszeretettel hordják a vadászok, erdőkerülők és katonák a terepen, mivel *belesimul* a környezetbe. Az utóbbi évtizedekben fölfedezték, hogy *megnyugtatóan* hat az emberre. Ezért ott, ahol erre szükség van, zöld lett az uralkodó szín mesterséges környezetben is. A kórházakat, ideggyógyintézeteket zöldövezetbe helyezték, és parkokkal ültették körül őket, nálunk már meglehetősen régen (Lipótmező), s a munkaterápiának a kertészkedés fontos része lett. A műtők falait zöld csempe borítja, az operáló személyzet zöld kezeslábast, sapkát ölt a műtéthez. A tanintézetekben az osztálytermek falait és a folyosókat zöldre festik, a fekete táblákat zöldre cserélték.

Miért nyugtat meg a zöld szín bennünket, miért tölt el reménnyel? Természetes oka van. Amikor ui. kizöldül a természet, az jelzés a bennünk rejlő ösztönlénynek, állatnak, hogy mostantól kezdve egy ideig nyugodt lehet, az idő megenyhül, és lesz bőven eledel.

Harmadik példa. A kör egyik legalapvetőbb szimbólumunk. Köröket rajzol első koordinált ceruzahasználatakor a gyerek, kőkörök és kőbe vésett körök az ősművészet legelterjedtebb emlékei, körtánc a legáltalánosabb csoportos táncforma a földön, kört ír le a kuruzsló a betege fölött (szláv eredetű

neve is azt jelenti, hogy „köröző"), maga körül forog a dervis Konyában, mágikus kört rajzol maga köré a keresztúton a szellemidéző varázsló, körfallal keríti körbe városát a városépítő, vagy árkot szánt köréje, mint Romulus, aki az árkon átugorni merészelő ikerfivérét ezért meg is öleti; határjáró körmenetekkel ünnepel a nép és szent körmenetekkel az egyház (közvetlen előzményeik föllelhetők az ókori kelta és római szokások körében), és a politizáló tüntetők figyelemfölkeltésül ma is körbejárják a várost. A körnek mindig mágikus óvó-védő szerepet tulajdonított az ember. Amit körüljár, körülkerít, körülrajzol vagy -ír, azt akarja megvédeni, mivel azt tekinti a magáénak, önmaga kivetített képének. A gyerekrajz körei is önképek, a grafológus is az énképre következtet az írás egyénítő körformáiból. A körre vonatkozó képzeteknek ésszerű, tudományos magyarázata is lehetne – a természetben a kör és gömb alak a legstabilabb: ezért gömb alakúak az égitestek, többnyire a gyümölcsök és a folyadék cseppjei –, s lehet bizony, hogy erre érzett rá az ember, merthogy mindaz, amit példaként felsoroltam, s ami oly fontos szerepet tölt be az egyetemes művelődéstörténetben ösztöni, állati eredetű bennünk. A vadon élő rágcsálók, ragadozók, a félvad macska és a házőrző eb is megjelöli a területét: levizeli a „sarkait". Végső soron a szőlősgazda sem csinál mást, ha a régi szokás szerint Vince napján a szőlejét körbejárja, és négy sarkát szentelt vízzel meglocsolja; vagy ha a katolikus falvak népe Márk napján kezében templomi zászlókkal, a plébánossal az élen kimegy a határba és szent énekeket énekelve megkerüli a búzavetést, amit a pap a négy égtáj felé hintett szentelt vízzel beszentel.

Hasonló összefüggés mutatható ki a forgó dervis és a saját farkát „kényszeresen" kergető kutya közt. Amit a kutya csinál, ma már éppúgy jelképes cselekvés, mint a dervisé. Azt a szokást, hogy a kutya körbeforog a vackán, mielőtt karikába görbülve (!) lefeküdne, az etológia úgy értelmezi, mint olyan szimbolikus cselekvést, ami kiüresedett, elvesztette eredeti értelmét. A vadon élő állat azért forog körbe, hogy letapossa a gazt maga körül, így készít magának nyugvóhelyet éjszakára. A lefektetett fű nemcsak puha „ágy", hanem szigetel is, óv a talaj hűvösétől, nedvességétől. Erre a háznál tartott ebnek semmi szüksége, mégis csinálja.

A rítus mint olyan általában véve is állati múltunkban gyökerezik. A hagyományos családi rituálék éppúgy, mint a vallási szertartások, viselkedésnormák szerinti szokások, naptári és történelmi ünnepek, a pártpolitikai, állami és sportrendezvények, népünnepélyek vagy – kóros esetben – a pszichiátriai betegek kényszercselekvései. A rítus az embernél a szakrális kultúra része, a civilizáció szellemi tekintélye által előírt és a résztvevők egyetértésével gyakorolt közösségi viselkedésforma adott helyzetben. Elsősorban az *idő strukturálását szolgálja*. A hatalom ti. azé, aki a rítust „adja", aki időnket beosztja. Ezért (is)

ritualizálódott a televíziózás (l. SZAKONYI KÁROLY: *Adáshiba*); a tévénéző tömegek idejüket a tévéműsorokhoz igazítják, naptáruk a műsorújság.

ERIC BERNE, az *Emberi játszmák* című könyv szerzője individualista megközelítésében a rituálét *külső* társadalmi erők által beprogramozott egyszerű kiegészítő tranzakciók sztereotipizált sorozatának nevezi. Az állatok és a kényszerbetegek rítusai azonban azt mutatják, hogy a ritualizálás *belső* – pszichológiai, biológiai szükséglet: konfliktus megoldó pótcselekvések sorozata, függetlenül attól, hogy tartalmas vagy kiürült rítusról beszélünk. Tulajdonképpen belső konfliktusokra adott válaszreakció, mely az evolúció folyamán sajátos, külsőséges szertartássá alakult, oly módon, hogy a ritualizálódási folyamat során rögződtek azok a kétértelmű cselekvések, amelyekkel olyankor próbálkozik az állat (és az ember), amikor ellentétes erők: félelem és agresszió, félelem és nemi vonzás, agresszió és nemi vonzás, félelem és a (szülői) gondoskodás ösztöne ellehetetlenítik az egy célra irányuló viselkedéssorozatok egyszerű, sima lefolyását. A viselkedésnek ez a megmerevedése bizonyos rögzített mintákat és szabályokat követ. Ezek segítségével érthetjük meg az üdvözlő színjátékok, az udvarlási szertartások, a szülői tevékenység vagy az infantilis viselkedés valódi okait.

Hogy egy példát is mondjak, etológusok a tánc keletkezését ilyen ellentétes erők kiváltotta mozdulatsorozatokra vezetik vissza előre-hátra ingázó állatok (pl. az állatkerti elefánt) mozgásából következtetve. Velem szemben egy kívánatos nő(stény), elindulnék feléje, de elbátortalanodom, ezért visszalépek, majd bátorságot merítve ismét teszek feléje egy lépést, majd megint hátra, egyet előre, egyet hátra: um-tatta, um-tatta, már csak a kísérőzene hiányzik... (hogy felkérhessem táncolni).

Felsorolásszerűen íme néhány konfliktusos viselkedésforma az állatvilágból (DESMOND MORRIS nyomán), mely az embernél is megfigyelhető: a már említett kétértelmű cselekvések; szándékot kifejező mozdulatsor (valamilyen késztetést fejez ki, de a szándékot nem viszi végbe); átirányított cselekvés (amikor az ember egy erősebbtől elszenvedett sérelmet egy gyengébb harmadikon torol meg); behelyettesítő viselkedés (tk. pótcselekvés: nemcsak a cselekvés iránya, hanem a természete is megváltozik); átmotiváló cselekvés (pl. a behódoló magatartás: a gyönge az erőset úgy közelíti meg, hogy infantilis, szexuálisan felkínálkozó viselkedésével leszereli annak agresszivitását; a gügyögő nő esete). A felkínálkozást – mint már jeleztem – alárendelt hímek is eljátsszák. De él vele domináns hím is, amikor a tőle félő kicsinyeket akarja megnyugtatni (l. gyerekkel gügyögő, négykézlábra ereszkedő vagy vele hanyatt fekve játszó felnőtt: kisebbnek mutatja magát a gyereknél).

Aztán: testápolás, *grooming* (tetvészkedés a majmoknál, ami érdekes módon mitologikus szövegekben fennmaradt, l. „fejbenézés" a *Szent László és a kún vitéztől megmentett leány* legendájában, a *Molnár Anna* balladában, a *Kékszakáll*

mesében; jellemző megnyilvánulása ennek, hogy a szerelmes nők „imádják" kinyomni választottjuk pattanásait); kikapcsolás (struccpolitika, szőnyeg alá söprés, elnézés – szó szerint és átvitt értelemben); autonóm jelzések (az állatok imponáló pózolása). Hasonló tünetek az embernél: „fölmegy a pumpa" – az adrenalinszint –, pulykavörös lesz, kiszárad a szája, lúdbőrzik a bőre, égnek áll a haja, szőrzete, légzése fölgyorsul, izzad, vizelnie kell – vegyi riasztás! Ez az utóbbi különösen érdekes, mivel meglehetősen gyakran fordul elő az emberrel, hogy amikor hazaérkezik, és keresi a kulcsát, hirtelen ellenállhatatlanul vizelnie kell. A jelenség analóg lehet azzal, hogy egyes állatfajok vizeletükkel jelölik meg a területüket. Mintha a hazaérkezett ember is öntudatlanul imponálni akarna területe védelmében nem létező vetélytársainak, s ezért kellene „érthetetlen módon" pisilnie.

Embernél, állatnál rituálissá vált más cselekvések: csúfolódás (majmok, gyerekek), csalogató magatartás (nők), figyelmeztető jelzések (villogó tekintet, emelt hang), udvarlási pózok, rituális harc (küzdősportok, lovagi párbaj), elterelő hadmozdulatok (társalgás közben eltérünk a tárgytól, nem akarunk tudomást venni arról, amiről partnerünk beszél), riogató, figyelemelterelő színjátékok, színlelt halál (rosszullét, ájulás nőknél).

A rítusok egy társadalmi szempontból igen fontos alesete a hagyományos családi rituálé, mivelhogy a család is igen fontos alegysége a társadalomnak. A család napjainkban tapasztalható széthullása bizonyosan összefügg erősen urbanizált életformánkkal és a nemiség civilizációjával. A nagyvárosi életben a család alárendelt szerepet játszik a közösségi szervezetekhez képest (elég, ha csak a nevelés vagy a gyógyítás terén bekövetkezett változásokra gondolunk). A modern társadalom családja egyedeire esik szét (a gyerek iskola után csavarog, a szülők az otthontól távol dolgoznak, korán mennek el hazulról és későn térnek haza, a nagyszülők külön laknak), helyette társadalmi szervezetek (ovi, iskola, kollégiumok, katonaság, munkahely, egyesületek, pártok) alkotnak pótnagycsaládot. Figyelemre méltó párhuzama ennek a jelenségnek, hogy az állati civilizációk, a hártyásszárnyú rovarállamok „polgárai" szintén nem a családokban élnek (akkor sem, ha a méhészek az egy királynőtől származó és együtt élő méheket „családnak" nevezik), magasan szervezett társadalmuk a sci-fi-utópiák családmintája lehetne (l. MADÁCH *Falanszter*ében, HUXLEY *Szép új világá*ban). Ha ez a feltevés igaz, mármint hogy a civilizáció a kis- és nagycsaládszervezet ellen hat, akkor a civilizálódást ebből a szempontból is ösztönleépítő, „emberré válást" siettető folyamatnak tekinthetjük. Kérdés, hogy ez együttjár-e az emberi szabadság növekedésével (nem a megapoliszok anarchisztikus viszonyaiból adódó „azt csinálok, amit akarok" szabadságára gondolok). Úgy tűnik a számomra, hogy nem, MADÁCH, HUXLEY hősei – gyermekeink – mintha kevesebb *igazi* szabadsággal rendelkeznének, mint mi, és még kevesebb, mint az előttünk járó nemzedékek!

Az állatvilágban rendkívül változatos családalakulatok léteznek: életre szóló hűséges és hűtlen párkapcsolat, többférjűség, többnejűség, állandó párok csapatban együtt, párzási időszakban alkalmilag összeálló párok; az utódokat együtt fölnevelő szülők, kölykeit magányosan nevelő anya, anyák és ivadékok közös csoportja, a csapatot messziről kerülgető apajelöltekkel és apákkal; csapat, mely együtt neveli az éppen ügyeletes családalapító pár nagyszámú kölykét; csordaállatok háremalakulatai (a zebra típusú: több hárem él együtt 1–1 csődörrel az élükön, s velük a fiatal csődörök csoportja; a szarvas típusú: a háremek elkülönülnek egymástól, a bika csak a párzási időszakban jár együtt a teheneivel, s nem tűr meg más bikát a közelben).

Ha a család nem oszlik fel egy szaporodási ciklust követően, aminek a fejlettebb emlősök esetében az az oka, hogy az ivadékoknak hosszabb időre van szükségük ahhoz, hogy önállósíthassák magukat, „nemzetség", tartós nagycsalád jön létre. Az olyan nagycsaládok, amelyekben az utódgondozásból a szülőkön kívül a többi felnőtt és az idősebb testvérek is kiveszik a részüket – a tartós nagycsaládok kivétel nélkül ilyenek (pingvinek, delfinek, hiénakutyák, vándorpatkányok, csimpánzok) ott az ivadékgondozás keretei addig tágulhatnak a csapatlétszám tekintetében, hogy az emberi társadalom nemzetségnél nagyobb struktúráinak (törzs, nemzet) feleltethetjük meg őket. Az elefántok, farkasok, gorillák, oroszlánok, gnúk nem globalizálnak, kisebb-nagyobb csapatokba oszolva különülnek el fajtársaiktól, azokkal olykor territoriális harcba is keverednek – ésszerű okokból: az élelmen meg kell osztozniok, s ha nincs elegendő táplálék az adott területen, az osztozkodás nem megy vita nélkül. (Csak a vándorló állatfajok verődnek a vándorlás idejére a szokottnál nagyobb csapatokba.)

A család első számú feladata az utódgondozás és -nevelés, alakulatra és létszámra való tekintet nélkül. Az utódok mellett a felnőtt egyedek számára is védettséget ad a családban élés. Még a családon belüli rangsor is előnyös és hasznos, mindenki fejlettsége és adottságai, következésképpen teljesítménye szerint kap helyet a csapatban, s a tartós együttlét az utánzás lehetősége révén megkönnyíti a tanulást. (Újból közbevetem: a tehetség, intelligencia – noha megítélésük társadalmi elvárásoktól függ – az embernél is öröklött, genetikai adottság.) A különböző életkorú egyedek együttélése javítja a változtatás képességét, az egymásra utaltság felismerését (vö.: közösségi érzés). A korai bevésődés lehetővé teszi, hogy az egyed felismerje szüleit és közeli rokonait, s ne őket, hanem mást válasszon párjának. A kötődés fontosságát jelzik, hogy az árvaságra jutott kölyök rendszerint depresszióba esik, és elpusztul, ha nem talál pótmamára. (Az ember számára is rendkívüli nehézséget jelent a szülők nélkül felnövekvő fiatalok integrálása a társadalomba.) Pótmama lehet az idősebb nővér (pl. a karmosmajmoknál), mely éppen mert gondozta kisebb testvéreit, jobb anya lesz, mint a legkisebb (neki nem volt kin gyakorolnia; ezért

oly fontos, hogy a kislányok babázzanak legalább, és kisbabaszerűvel, nem Barbie-babával). Más állatfajoknál is megfigyelhető, hogy a nőstény második, harmadik kölykének jobb anyja lesz, mint amilyen az elsőnél volt.

A rituálék a családban az összetartozást hivatottak erősíteni. A társasélet előnye általában, hogy megkönnyíti a fentebb említett konfliktusok megoldását, segít feldolgozni bizonyos traumákat (reflektív családterápia), és mint BERNE írja az emberre is vonatkoztatva, jó esetben kielégíti a bennünk lévő ingeréhséget. Időkitöltő, unalomúző közös tevékenységekkel, játékkal. A játék tárgyunkat tekintve mérhetetlenül fontos, hiszen nemcsak a gyermek játszik, a felnőtt ember is javarészt játékkal tölti ki egyre több szabadidejét. *Homo ludens* – mondjuk, pedig a játék sem emberi lelemény, az állati egyedfejlődésnek is nélkülözhetetlen eleme. A család kielégítheti – jó esetben – struktúraéhségünket („az embernek valahová tartoznia kell", „mindenkinek megvan a családban a maga helye" – jól ismert közhelyek ezek), elismeréséhségünket (visszajelzésre – dicséretre meg különösen – mindnyájunknak szüksége van; nemcsak az embernek, a fejlettebb állatfajok mindegyike „sikerorientált", márpedig a sikerérzethez közönség kell, és a leghálásabb közönség az elfogult rokonság tud lenni: minden anya zseninek tartja a fiát). Hataloméhségünket is kielégíthetjük a családban, ha mi vagyunk a család feje, és egyre többet hallunk, olvasunk arról, hogy a családfő – képzelhetjük, milyen lehet az a család – a nemi éhségét is a családján belül, leányain elégíti ki.

Az emberi és állati rituálékat aszerint ítélhetjük meg, hogy a konfliktusmegoldás pozitív vagy negatív formáját választja az egyed (egyén). A pozitív megoldás lehet spontán, lehet tudatos, a negatív megoldás mindig időkitöltő pótcselekvés, ún. játszma, aminek szinte mindegyik résztvevője tudja, hogy értelmetlen, amit csinál. Ilyenek a rosszul működő családok hagyományos rituáléi – lásd közös vasárnapi ebédek –, melyek hangulatát az adrenalinszint növekedése határozza meg, heti ismétlődés esetén az állandósuló veszekedés.

Hasonló játszmák folynak anyós és meny között a világ minden részén, ami egyrészt rávilágít arra, hogy mindig (valamelyik) nő az úr a háznál (ha a házon kívül nem is), másrészt, hogy nem elégséges kettejük rituáléját az őskori matriarchátusig, a formátlanná hízott „anyósok" kultuszára visszavezetni, hiszen a főemlősök, az oroszlánok vagy az elefántok csapatát is egy-egy domináns, idősebb nőstény irányítja. Ott, ahol többnejűség van szokásban, nem az anyós és meny, hanem a feleségek (első feleség, kedvenc feleség, ágyasok) közt dől el a rangsor.

Ha már a házasságnál tartunk, a kultúra és civilizáció történetében kiemelt jelentősége van a házasodási szokásoknak illetve tilalmaknak, annak, hogy a közösségben endogámia vagy exogámia az uralkodó szokás, tabu-e a közeli rokonnal kötött frigy avagy sem. Noha mindenre van példa, ha a Föld összes

műveltségét számba vesszük, kiderül, hogy az ember alapvetően exogám – biológiai értelemben és normális esetben. Nem létesít szexuális kapcsolatot közeli rokonnal. E téren nem él többnyire még a törvény adta lehetőséggel sem (unokatestvérek közötti házasság). Civilizációs ártalom, ha egy társadalomban az incestus az átlagosnál gyakoribb, ha a civilizáció liberalizmusa sikerrel döntögeti a kulturális tabukat, ott rendszerint bajok vannak. (L. ETTORE SCOLA: *Csúfak és gonoszak* c. 1976-ban készült filmjét.)

Figyelemre méltónak tartom, hogy a kutya vadon élő rokonai monogám, tartós párkapcsolatban élnek, ezzel szemben ő, a civilizált eb, ha rajta múlik, válogatás nélkül összeáll mindenkivel; sem a legközelebbi rokonsági fok, sem az eltérő fajtára utaló küllem nem akadály a számára, fajtalankodásra is képes emberrel és – tanúsíthatom – még macskával is. Olyan, mint az ember. Ezért mondták régen, felvilágosulatlanabb időkben a promiscuus férfira, hogy „kutyálkodik".

A (ritka) endogámia és a (gyakori) exogámia egyaránt állati örökség. Az állatok endogámiáját beltenyészetnek, rokonszelekciónak nevezzük. Értelme a saját (jó) gének továbbörökítésének biztosítása. A csordában, falkában élő állatok többnyire rokonok. Az állattenyésztésben, például új kutyafajták kitenyésztésekor a rokonszelekcióra alapoz az ember. Az állatfajok a degenerálódás ellen viszont szintén ösztönösen, a vérfertőzést kerülve védekeznek. Ennek többféle formája van. Közös lényegük, hogy a fiatal hím saját családjában nem kap nőstényt, vagy a vezérhím (tk. az apa) űzi el, vagy az anyja, mihelyt alkalmasnak találja az önálló életre. Oroszláncsapatban csak az anya, a leányai és fiatalabb leánynővérei élnek együtt – az utóbbiak tanulják az anyaszerepet – valamint azok a hím kölykök, melyek még anyjukra szorulnak. Aktív hímet csak a párzási időszakban tűr meg az anya a közelében. Az elűzött fiatal hímek agglegénycsapatba verődnek, vagy magányosan kóborolnak addig, amíg nem lelnek egy *másik* nősténycsapatra, amelyik befogadja őket, azaz, amíg nem alapítanak maguknak családot. A beltenyészet elkerülésének ösztönös módja lehet (a prérikutyáknál), hogy az apaállat jelenlétekor a leányai ritkábban tüzelnek, mint a távollétében, vagy a fogamzóképes nőstény elkerüli a párosodást a nagycsaládon belüli hímekkel. A példák bizonyítják, hogy az incestus-tabu ösztöntartalmú és ösztöni eredetű kulturális (erkölcsi) motiváció az emberben.

Miért írom le mindezt? Azért, mert az archaikus mítoszok egyik fő témája a vérfertőzés, amit a legnagyobb bűnök egyikének tartottak (Oidipusz), de aminek tilalma alól az istenek fel voltak oldva (Zeusz megerőszakolta anyját, Rheiát; feleségül vette a nővérét, Hérát; gyermeket nemzett másik nővérével, Démétérrel). Pszichológiai oldalról értelmezve ezeket a történeteket azt mondhatnánk, hogy a régi görögök „lelkük mélyén" az állatok közé sorolták magukat, és nem mérték magukat az istenekhez, annak ellenére, hogy antropomor-

fizálták őket. (Vö. a latin közmondással: „Amit szabad Jupiternek, nem szabad az ökörnek.")

Ösztönökre irányuló kultúra. A kultúra nemcsak eredetét és tárgyát tekintve ösztöni, hanem célját illetően is lehet az. Arra gondolok, amikor a kultúra művelése biológiai örömérzet forrása lesz. (A minap egy divatról szóló műsort néztem a televízióban, épp narancs színű ruhákat és kiegészítőket mutattak be a manökenek, a szakértőtől pedig megtudhattuk, hogy a narancsszín közvetlenül ingerli az agyalapi mirigyet.)

A kultúra nem merő értelem és ésszerűség (ráció), nagy adag érzelmet is hordoz meg közvetít. (Az érzelmet tág értelemben ösztöninek tekintem.) Mennél archaikusabb, primitívebb, gyermekibb, annál nagyobb szerepe van a műveltségben az érzelemnek, érzékiségnek, érzeteknek. Felfogásom szerint ebből következik, hogy a civilizáció fejlődésével, a műveltség civilizálódásával egyre nagyobb szerephez jut a „tiszta ész", a „hideg számítás", az analitikus tudomány és a technicizálódás. A baj, ami ezzel jár, az érzelmek elsorvadása. Ennek következményeként lesz a személy, aki csak mint a közösség tagja társaihoz való viszonyában válik egyéniséggé, a tömegben élő magányos egyed; váltja föl a szerelmet a – tudományosan megalapozott – nemi élet, hullik szét a család, fogy a gyermek, és helyettesítődik állatkedvenccel, végzi az öregember „szeretetotthonban" illetve kórházi ágyon, s durvul el általánosságban mindenféle emberi érintkezés.

A modern közgondolkozás a műveltség, művelődés egészéből kiemeli a művészeteket (e gyűjtőfogalomba sorolva azoknak mind „magas", mind népi, mind populáris formáit), s rájuk bízza elsősorban a társadalom közérzetének, az ember érzelmi életének a karbantartását (l. műélvezet), mivel úgy tartja, hogy a vallások, az egyházak elveszítették e téren vezető szerepüket, a lélekgyógyászok dolga pedig nem az egészséges többséggel (?) való foglalkozás. Míg a művészektől elvárják, hogy érdekeset, elragadót, kacagtatót, megrendítőt, egyszóval érzelmeket keltő alkotásokat hozzanak létre, addig a tudományok művelői lehetnek hidegek, szárazak, unalmasak (vö. latin *humis*: „nedves", *humanus*: „emberi"). Sőt, saját köreiben hiteltelenné válik az a tudós, aki érthetően, élvezetesen ad elő. (Vö. népszerű tudományos ismeretterjesztés.)

Az unalomért a művészetek terén is az érzelemmentes ráció a felelős (l. dodekafon zene). Mint jelenség kimutatható, hogy azokban az időszakokban, amikor a rációval szemben a kultúra, a vallás és a művészetek ösztöni jellege, érzelmessége, életszerűsége háttérbe szorul, a szellemi élet egésze unalmassá válik.

Ma már sok mindent tudunk arról – lám csak, még a divatszakértők is –, hogy az örömérzetet az agyban lezajló kémiai folyamat váltja ki, olyan örömét is, melyről azt hihetnők, hogy csak az ember érezheti (merthogy egy narancsnak az éhes majom is örül). A boldog, beteljesült szerelemről például megálla-

pították, hogy egy amphetamin, feniletilamin nevű szerelemhormon a „felelőse". Az amphetaminok általában eufóriát okoznak, amivel izgatottság, kipirulás, izzadás, szapora szívverés, lelki vonatkozásban túláradó lelkesültség, „boldogságérzet", mániákus viselkedési állapot jár, a hatás elmúltával pedig levert lesz az alany. A feniletilaminra rászokik a szervezet, hiányának elvonási tünet a következménye. Mániákusak vagyunk imádottunk társaságában – viszonzott szerelem esetén –; levertek leszünk, ha el kell szakadnunk tőle; elvonási tünetek vesznek rajtunk erőt, ha szakít velünk.

Amphetaminokra szüksége van mindenkinek: endorphinra pl. a szeretetéhes embernek; aki szeretetet kap és megelégedett, azt valójában a kapott szeretet reakciójaként az agyában termelődő endorphinszármazékok teszi „boldoggá". Vannak más amphetaminok is. A sportok, általában a fizikai erőkifejtés, a „jó mulatság: férfimunka" segítenek szervezetünkből amphetaminokat kiválasztani. Ezért van az, hogy a rendszeres testmozgáshoz szokott ember, ha akadályoztatva van és kényszerpihenőt tart, elvonási tünetként lehangoltságot érez, vagy épp ellenkezőleg, olyan feszült lesz, hogy „szét tudna robbanni". Másokból az életveszély, a halálfélelem vált ki furcsamód elégedettséget: amphetaminokat. A veszélyes sportok, mint a hegymászás, autóversenyzés mániákusait ezért lehet megérteni. A növőfélben lévő, éretlen kamaszokat általában vonzza a veszély (úgy mondjuk „nyughatatlanok", vagy hogy azért „játszanak a tűzzel", mert nem tudják, milyen veszélyes), pedig valójában több amphetaminra van szükségük, mint egy kisgyereknek vagy a már „kész" felnőtt embernek. Ezért imádják a veszélyes játékokat, a gördeszkázást, a mountainbike-ot, ezért jó tornászok, s ezért válnak könnyen áldozatává a mesterséges amphetaminoknak: az LSD-nek, az Extasynak, a Speednek és a többi kábítószernek. Különösen, ha nem kapnak otthon elég endorphint kiváltó szeretetet. Ismét mások azért tömik magukat, mert az evésben találnak vigaszt. A csokoládéra azért mondják, hogy jót tesz az elhagyott szerelmeseknek, mert van benne egy feniletilaminhoz hasonló hatóanyag, ami a kárpótlásérzetet adja. Úgy szintén vannak olyan biogén aminok, ún. neurotranszmitterek, amelyekkel a pszichiáterek a hangulatbetegségekben szenvedőket kezelik. A noradrenalin és a szerotonin ilyen. „Egy széles körben elfogadott hipotézis szerint a depresszió e két neurotranszmitter egyikének vagy másikának csökkent mennyiségével, míg a mánia ugyanezen anyagok túlzottan nagy mennyiségével magyarázható(...) az *amphetaminok*, amelyek emocionális felhangoltságot okoznak, e két transzmitter felszabadulását fokozzák." ATKINSON-ATKINSON-SMITH-BEM 1997, 469.)

Az öröm mérhetetlenül fontos feltétele a jó életnek. Kutatók kimutatták, hogy örömteli állapotban az ember szervezetében, pl. a nyálában megnövekszik az immunanyagok mennyisége, míg örömtelen állapotban, sok bosszúság

hatására csökken, tartósan stresszes életforma, túlzott aggodalmaskodás pedig lerombolja a szervezet védekező mechanizmusát.

A nevetés és a sírás, az érzelemnek eme jellegzetesen emberi megnyilvánulásai, egyúttal az örömszerzés velünk született „neurobiológiai" eszközei is. A nevetés fenntartja a felhangolt lelkiállapotot, a sírás elmossa a lehangoltságot. A megkönnyebbülést szolgálja akár gyász, akár más szomorú eset következtében. A nők szeretik az olyan történeteket regényben és filmben, amelyek megkönnyeztetik őket. Gyakrabban depressziósok, mint a férfiak, ezért is sírnak többet: gyakrabban van ui. szükségük a sírás kiváltotta megkönnyebbülésre. (A férfiak szégyellik a könnyeiket – így nevelik őket; „katona dolog" – mondta apám, amikor kisfiúkoromban elestem – pedig a sírás csak biológiai alapon nevezhető férfiatlan viselkedésnek.)

A régi görögök tragédiát és komédiát együtt játszattak színházaikban. Tudták, hogy nem egy út vezet a szürkeség megszínesítéséhez. A kétféle katarzis: a sírásra és a nevetésre való alkalom együtt bevallottan „mentálhigiénés" célokat szolgált. Előadás után a néző dupla adag, ráadásul kétféle amphetamintöbblettel a „lelkében" térhetett vissza a mindennapokhoz. A művelődés bizonyos formái: olvasás, zenehallgatás, színház, mozi, televíziós film napjainkig ellátták e „mentálhigiénés" feladatot. Színvonalától függetlenül a tömegszórakoztatás egyetlen mentsége a szememben, ha meg tudja ríkatni és nevettetni a közönségét, néhány csepp örömöt lopva ürömteli életébe. De a tömegszórakoztatás színvonala az olcsóság és felhígulás (a dömpingszerű gyártás) okán oly mélyre süllyedt mára, hogy egyre kevésbé képes fontos feladatát ellátni. A nézők egyre érzéketlenebbek a szappanoperák hősnőinek problémái iránt – e műsorkígyóknak a médiaguruk előírásai alapján pozitív életérzést kell sugározniuk, ezért drámai konfliktusaik katarzisnélküliek a nevetségességig (egész egyszerűen unalmasak) –, és lassan már arcizmuk sem rándul a showman-ek erőltetett poénjain. Mára az egész világon általánossá vált az a gyakorlat, hogy a műsorkészítők a megfelelő helyre nevetést kevernek, hadd tudja a néző, hol kellett volna nevetnie. Hát nem végtelenül szánalmas?

Az öröm tehát karbantart bennünket. (Mily kifejező és pontos a nyelv! Azt mondjuk: 'karban tart', vagyis karjában tartja, mint anya a gyermekét, szerelmes férfi az asszonyát. Sokatmondó tény, hogy ma már szinte csak mesterséges környezetünkre vonatkoztatva használjuk „javít", „szerel" értelemben ezt a kifejezést. L. autókarbantartó, lakáskarbantartó, írógépkarbantartó.)

Nem csak triviális eszközökkel juthatunk a kívánt örömérzethez. Mint az ógörög példa mutatja, az igazi kultúra (játék, sport, művészetek) is „fizikai örömet" okoz, termel az agyban amphetaminokat. A *műélvezet* elnevezés is erre utal, még ha az élvezet ez esetben nem is „valódi", hanem „mű(vi)". A műalkotás, a felfedező tudományos munka és a *közért fáradozás minden formája* szem-

pontunkból nézve nem más, mint annak humanizált változata, magas szintű szublimálása, amit az egyes állatfajok hímjei vagy nőstényei azért művelnek, hogy választottjaikat, vagy akár egész csapatukat elkápráztassák. Ezt szolgálják díszeik, illatuk, énekük és táncuk és a parádézás minden egyéb formája. Az ember mindezt művészi fokra emelte.

A magam részéről úgy találom, hogy minden művészet közül a zene hat a „legtermészetesebben", minden intellektuális szűrő nélkül is az emberre. „Képes arra, hogy azonnali emóciót ragadjon meg (vagy ébresszen) – írja KUNDERA a klasszikus dallamról – s ily módon sokkal inkább, mint addig bármikor, hatalmas szemantikai feladatot állít a zene elé, nevezetesen azt, hogy foglyul ejtse és zeneileg meghatározza valamennyi emóciót és azok minden árnyalatát. Ezért nevezi a közönség nagy dallamteremtőnek a második félidő zeneszerzőit, Mozartot, Chopint. (...)

Pedig nem igaz, hogy Bach kevésbé dallamos, mint Mozart, csak más a dallama. ... Igen sokra tartom Herman Scherchen hangszerelését és interpretációját; például a *negyedik egyszerű fúgát*; kétszer lassabban játszatja, mint ahogy szokásos (Bach nem írta elő a tempókat); ebben a lassúságban egy csapásra megmutatkozik a nem is gyanított dallamosság. ... olyan dallam (dallamok összefonódása), amely elbűvöl páratlan fönségének derűjével. Az ember képtelen felindulás nélkül hallgatni. Ez a megindultság azonban lényegileg más, mint amilyent egy Chopin-noktürn ébreszt bennünk.

Mintha a dallam művészete mögött két lehetséges, egymással szembenálló szándék rejtőzne: mintha egy Bach-fúga azáltal, hogy a lény szubjektivitásán kívül álló szépséget csodáltat meg, el akarná feledtetni velünk lelkiállapotunkat, szenvedélyünket és fájdalmainkat, egész önmagunkat; és ellenkezőleg, a romantikus dallam mintha önmagunkba akarna lemeríteni bennünket, mintha iszonyatos intenzitással éreztetni akarná velünk énünket, és mintha azt akarná, hogy mindent felejtsünk el, ami odakint van." És amitől úgy érezzük magunkat – teszem most már én hozzá –, mint a dürgő fajdkakas, az énekébe belefeledkező kabóca, kecskebéka, fülemüle, oroszlán. (KUNDERA 1996: 69–70.) Ó, természettől elfajzott botfülűek, akiket nem indít meg a hang szépsége, legyen az tengermorajlás, tücsökciripelés, gregorián kórus, öreg parasztasszony kesergője, YEHUDI MENUHIN Stradivari-ja vagy LATINOVITS ZOLTÁN Ady-szavalata!

A zene nemcsak bennünket varázsol el; ismeretesek azok a kísérletek, amelyek során megállapították, hogy a zenétől az állatok is jobb kedvre derülnek (zenére a tehenek több tejet adnak). Tény, hogy a „fülbemászó muzsika", az (örökzöld) sláger, amit az előadóval együtt dúdolunk, általánosságban bizonyos zenei harmóniák ugyanúgy fokozzák az agy amphetamintermelését, ugyanúgy boldogságérzetet váltanak ki belőlünk (felkavarnak, megindítanak, magukkal ragadnak), mint szerelmesünk megpillantása.

Megfordítva a dolgot, a dudorászás a legbiztosabb jele annak, hogy az illető jókedvű (vagy öntudatlanul jókedvre akarja hangolni magát). Mint a szólás tartja: „örömében dalra fakad," „örömében táncra perdül", vagy, mint a sláger mondja: „a boldogságtól ordítani tudnék". Az érzelmek túláradásának ezen formái, a dalra fakadás pl. mintha azt célozná, hogy az örömteli állapotot megnyújtsuk, a magunk éneke váltson ki újabb és újabb amphetamin adagokat az agyunkban. A népdaléneklés okául a megkérdezettek rendre olyan válaszokat adnak, amelyek ha nem is szó szerint, de ilyen értelműek: „ha valami nagy bánat ér, vagy ha nem találom a helyem örömömben, muszáj énekelnem, az éneklés megnyugtat, megkönnyebbülök általa." A „szívbe markoló" népdalok szövegei is ezeknek a biokémiai folyamatoknak „ösztönös" megsejtéséről árulkodnak.

A magányos éneklés a megingott lelki egyensúly helyreállítását vagy a „repeső" öröm érzetének elnyújtását szolgálja. A közös éneklés, zenélés, tánc mindezeken túl az egyén és a közösség kapcsolatát, a közösségi érzést magát is karbantartja. Ezer helyről hozhatnék példát a népzeneköröktől a munkáskórusokig, amatőr táncegyüttesektől a házimuzsikáláson át a pódiumi zenélésig. Ha van művészet, amelyet művelője nem képes megunni, akkor leginkább a zene lehet az, különben hogyan lenne elképzelhető, hogy egy előadóművész egy életen át naponta sok-sok órát gyakoroljon fellépései és zenehallgatás mellett? Tegyük hozzá, hogy két–háromszáz évvel ezelőtt még minden verset megzenésítettek, és nem szavalták, hanem énekelték őket. (A formatartó költők: PETŐFI, JÓZSEF ATTILA, WEÖRES SÁNDOR jól énekelhetők.) Erre a költészeti műfajok elnevezései is emlékeztetnek: dal, óda, hősének, elégia (gyászének), lírai költemény (a líra a lant görög neve), tragédia (görög elnevezés ez is; szó szerint „kecskeének"-et jelent.) A szent szövegeket minden vallás előírása szerint énekelték, de legalábbis éneklő hangzású prozódiával, *emelkedetten* adták elő. Az emelkedettség szó szerint a hang éneklői magasságokba emelését jelenti, és az emelkedett lelkiállapot elérését célozza, a közösségben való feloldódást megkönnyítendő. Ezért is énekeltek a közös munkát végzők (munkadal); ezért énekeltetik a menetelő katonákat, politikai mozgalmak vezetői ezért tartják fontosnak a közös éneklést: táborozás, felvonulás és más, paramilitáris mozgalmi tevékenységek alkalmával, a közös éneklés ezért elmaradhatatlan része a templomi szertartásoknak. A templomi orgonaszó mesterségesen „emel" a hangulaton, azokén is, akik lanyha hitük folytán nem érzik át a szertartás áhitatát. Nem mellékes, hogy a templomi orgona neve egy másik, nagyon is triviális emelkedettségre utaló ógörög szóból származik. *Organon*: „(nemi)szerv", „zeneszerszám"; *orgász*: „buja, föld", „szent körzet"; *orgaó*: „duzzad", „buja vágy feszíti"; *orgia*: „istentisztelet", „orgia". A régi görögök tudták, miről beszélnek. Még „emlékeztek arra,

hogy a kultuszok a profán szexualitást előbb megszentelték (orgiasztikus rítusok), utóbb pedig szublimálták.

Ez a kétértelműség magyarázza, hogy a helyét, szerepét nem találó, rosszul nevelt, mai – elsősorban nagyvárosi – fiatalok tömege miért keres feloldódást az emelkedettnek igazán nem mondható diszkózenében, a közösülés monoton ritmusát idéző gépies diszkótáncban (vö. a „primitív" népek zenéjével), miért remél extatikus élményt a rockkoncertek ritualizáltságától, miért „imádja" rocksztárjait, ami tk. nem lenne társadalmi méretű bajok okozója (hiszen inkább okozat, s nem ok: a jelzett réteg nem vagy alig jut természetes úton amphetaminhoz: a széthullott család, hiányzó életkilátások, ideálok, a nevelés elmaradása, rossz minták, elkényeztetettség, munkanélküliség illetve túl sok szabadidő és más jellegzetesen jelenkori probléma miatt), csakhogy a diszkó önmagában kevés. A diszkózó rákap a „gyorsítókra", amilyen a Speed, az Extasy és a többi mesterséges amphetamin, a könnyebb és nehezebb drogokra.

A mesterséges ajzó- és nyugtatószerek alkalmazása nem a jelenkor és a civilizáció sajátja, de társadalmi gondként csak ott találkozunk vele, ahol tömegek élnek rendszeresen velük, hogy kárpótolják magukat azért, amit – úgymond – az élet megtagadott tőlük. Az e téren tapasztalt mértéktelenség az, ami jellemzően civilizációs jelenség, a fogyasztói társadalom torzulása. Elég, ha gondolatban végigkövetjük az alkoholizmus, az ópiumszívás vagy a dohányzás világtörténetét. Hogy csak az utóbbi mellett maradjunk, a dohányzást a civilizált fehér ember terjesztette el a világon (cserébe tüzes vizet adott az „őstermelő" indiánoknak, hogy nekik is meglegyen a bajuk). A sápadt arcú megjelenése előtt az amerikai indián kultúrákban csak a ritka kultikus cselekmények alkalmával füstöltek, s az indián pipa meg szivar a dohánylevelen kívül más növényi szárítmányokat is tartalmazott. A „szent" dohányost így a rászokás nem fenyegette. A modern dohányzási szokásokat a mértéktelenség jellemzi, és következményeivel együtt az elmaradott országok napi gondokkal küzdő millióit sújtja leginkább – lévén a cigaretta a legolcsóbb kábítószer. Hogy csak előre menekülhetünk, arra bizonyíték a leggazdagabb és legcivilizáltabb országok napjainkban csökkenő, nagy anyagi áldozatok árán csökkentett cigarettafogyasztása. (Más kérdés, hogy a nagy amerikai dohánytermelők és -gyárak sem járhatnak rosszul, ezért aztán minket, a nemrég felszabadított (piacú) kelet-európaikat „szívatnak meg", (hogy stílusosan fejezzem ki magamat) meg a kimeríthetetlen fogyasztói bázist jelentő ázsiai országokat.

Mivel az állatvilágban a mesterséges örömszerzési módok véletlenszerűek, s az állatok csak emberi közvetítéssel válnak valamilyen örömérzetet okozó növényi hatóanyag rabjává, kijelenthetjük, hogy egy sajátosan emberi, eredetileg kulturális jelenséggel, állunk szemben, mely idővel egyre inkább civilizációs ártalommá vált.

Vannak olyan, ösztöneinket megcélzó inkább civilizációs, mint kulturális „technikák", melyek testi épségünket nem, csak lelki egészségünket veszélyeztetik. Ilyen alapvetően a reklám, ami teljesen elárasztja életünket, s ami ha sikeres, érzékszerveinken keresztül pavlovi reflexeinkre, „ösztöneinkre" hat; a kultúra eszközeivel, technikáival: esztétizáló (tk. giccses) megjelenésével, hatásos (hatásvadászó) kísérőzenéjével, harsányságával (giccses, hatásvadász és harsány, mert nem a kifinomult ízlésű kisebbségre, hanem a közönségesebb ízlésű nagyközönségre kíván hatni). Hogy szomjazzunk meg, amikor nem vagyunk szomjasak, hogy hűsítsük le magunkat, amikor nincs melegünk, hogy csorogjon a nyálunk, mint Pavlov kutyájának, akkor is, amikor jól vagyunk lakva (a reklámozott élelmiszerek és italok tömegáruk és nem is jó ízűek, naná, hogy szükség van a reklámozásukra, az étvágy fölkeltésére). Ha másképp nem megy, közvetett módon, például nemi ösztöneinket ébresztgetve. Amikor a már említett reklámfilm pompás nősténye úgy veszi a szájába a rúd alakú csokoládét, hogy az félreérthetetlen, átmotiválás révén a felébresztett nemi vágy a szándék szerint étvággyá alakul. (A kísérleti hím patkány az elébe rakott étel és nőstény közül előbb az utóbbival végez, bizonyítván a nemi késztetés mindent elsöprő erejét. Igaz ennek az ellenkezője is; a szerelemben sikertelen ember evéssel kárpótolja magát. Mit tesz – az elvárások szerint – a fogyasztó, ha egy plakáton, filmen erotikusan táplálkozó, ivó vonzó férfit vagy nőt lát, és mint a legtöbbünknek, nincs sok választása? A nőt (férfit) nem kaphatja meg, de a csokoládé (mely amúgyis szerelempótló) könnyen elérhető a számára.

És a környezet?

Mottó: „– *Azt hiszed talán*
Hogy Leonídász meghal a szorosban,
Ha ahelyett, hogy barna levesével
Táplálkozik olyan köztársaságban
Melynek még pénze sincs, lucullusi
Villában issza édes mámorát
Kelet minden kéjének? ...
...
Ha nagy Hunyad nem méltó nép körében
Jő a világra, hogyha szerecsen
Sátornak árnya reszket bölcsején:
Mi lesz első hőséből a keresztnek?
Vagy Luther hogyha pápa lesz esetleg
S Leó tanár egy német egyetemben:
Ki tudja, nem reformál-é emez,
S az sujtja átkát a dúló merészre?"

(Lucifer, *Az ember tragédiája,* XIV. szín)

MADÁCH Lucifer ellentmond önmagának (és MADÁCH Ádámnak – l. a többi idézetet), amikor azt állítja, hogy az ember sorsát döntő mértékben meghatározza a környezete. Most ne vitassuk, hogy MADÁCH Lucifer „mi lett volna, ha" példálódzása magában véve is történelmietlen, azt azonban, hogy mennyi teret enged az „esetleg"-eknek a biológia és a történelem, azaz az egyedi – egyéni esetek esetlegességei – a véletlenek – mekkora szerepet játszanak a szükségszerű, törvényszerű folyamatokban, sokan vitatták és vitatják ma is. Még MADÁCH Lucifer is vitatkozik magával e kérdésben. Egy helyütt azt mondja ui., hogy : „Végzet áll a történet felett." (XV. szín) Ezzel együtt nyilvánvaló, hogy mennél fejlettebb egy élőlény, annál könnyebben tud alkalmazkodni a környezetváltozáshoz, annál nagyobb lehet a szerepe az életében a tanulásnak, annál szabadabb. Ezért mondjuk a szólással, hogy „az ember a jég hátán is megél." És mennél szabadabb az ember, annál több esélye van, hogy „átalakítsa a természetet", és „megváltoztassa a történelmet". – a többi élőlényhez és embertársaihoz viszonyítva. (L. Hitler, Sztalin, Mao-ce Tung „életművét"; de hogy ez sem századunk emberére jellemző, azt Isten hajdanvolt „ostorai" példázzák.)

A genetikai mutáció csak akkor játszik evolúciót befolyásoló szerepet, ha nem véletlenszerűen keletkezik (génhiba), hanem a környezethez való alkal-

mazkodás kényszerének a következménye, vagyis szükségszerűen jött létre. A környezetnek tehát meghatározó szerepe van a természet és a társadalom életében. A gének, az egyed és a faj, az egyén és a közösség, kultúrák és civilizációk kénytelen-kelletlen alkalmazkodnak hozzá, hogy élhessenek és jól érezhessék magukat benne. Ha nem alkalmazkodnak, nem tanulnak, életképtelennek bizonyulnak és elpusztulnak.

Részben igazat kell adnom SZABÓ MIKLÓSnak, amikor így ír: „A magyar társadalom már-már közmondásos béketűrése... a történelmi tapasztalatból származik, és nem a magyar népkarakter keleti bölcsességéből és mértéktartásából. Magyarországon nincsenek tüntetések, ahol ég a gumiabroncs, törik a kirakatüveg és borul az autó, mert a magyar tüntető nem hiszi, hogy a túlerővel szemben tüntetéssel bármit el lehet érni, viszont tart attól, hogy a tüntetés során össze fogják törni a kocsit a járdán." (*Az előítélet neutralizálása, Mozgó Világ*, 1998. 1. sz.) Bár állításával szemben kételyeim is vannak, azaz a népkarakter szerepét sem becsülném le teljesen, hiszen az (észak-)írek vagy a baszkok hasonló történelmi tapasztalatokat szereztek, mint amilyenekre – kissé pontatlanul – SZABÓ MIKLÓS hivatkozik: „Magyarország 1526 és 1988 között csak 1920-tól 1938-ig volt államilag független. A magyar társadalom négy évszázadon át olyan uralommal állt szemben, amely számára túlerőt biztosított a mögötte álló idegen nagyhatalom túlereje." Az észak-írek és a baszkok földjén mégis égnek a gumiabroncsok, törik a kirakatüveg, és borul az autó, és a helybeliek nemcsak tüntetgetnek, hanem fegyverrel, terrorista akciókkal próbálják elérni céljaikat a túlerővel szemben. Ráadásul a baszk éppúgy idegennek, *más*nak minősül a maga francia–spanyol környezetében, mint a magyar, és kulturális értelemben az írek is *mások*, nem protestánsok, mint az angolok, hanem katolikusok; van saját, bár csak kevesek által beszélt nyelvük az angol mellett; a kelták leszármazottai és nem az (angol)szászoké, dánoké, normannoké, akik évszázadokkal később vetették meg lábukat a Brit-szigeteken. Az íreken majdnem beteljesült a herderi jóslat, de az írül beszélők száma ma ismét növekszik, már több, mint 1 millióan beszélik ismét anyanyelvüket. A párhuzam az ír és a magyar történelem között tovább boncolgatható. Az írek ugyanakkor voltak „nagyok", mint mi, és a 20. századi önálló Írország is a független Magyarországgal közel egy időben, és hasonlóan felemás módon született meg. Mi teszi a különbséget a baszk és ír illetve a magyar politikai magatartás között, ha nem a népkarakter? Talán az eltérő földrajzi, geopolitikai környezet? Igen, az is. Annak is van „nevelő", „alkalmazkodásra" késztető szerepe. (De, legalábbis, ami a földrajzi adottságokat illeti, annak befolyásoló szerepe *minden élőlényre* kiterjed, nemcsak a magyarokra, vagy általában az emberre.)

Erre nézve tanulságos az a kimutatás, amelyet az 1998-as választásokat követően NAGY N. PÉTER a *Népszabadság* május 30-i számában adott közre (*Győz-*

tesek és vesztesek választásai. A Duna két részre osztja a politikai térképet, de állnak a hidak). A szerző nem kevesebbet állít, mint azt, hogy a jobboldal és a baloldal iránti szimpátia nagyjából úgy osztja meg a lakosságot, ahogy a Duna az országot; hogy a Dunától jobbra eső, fejlettebb Dunántúl jobbára a baloldali pártokat támogatta, fejletlenebb bal partja inkább balra szavazott. NAGY N. P. ennél is továbbmegy, amikor ebben az „oldalazásban" egy választói hagyomány követését ismeri föl, másokkal egyetemben: „A meglepetés erejével hat továbbá, hogy az egyes régiók sokszor olyanformán szavaztak, mint amilyen a bethleni konszolidáció idején, illetve 1945–47 között a politikai arculatuk volt. Tekintettel a lakosság országon belüli átrendeződésének a mértékére, alighanem nem az egy családon belüli pártpreferenciák, jobb- vagy baloldaliság volt a választás végső kimenetelében a döntő, hanem ténylegesen a lakhely és az ahhoz kapcsolódó hagyományok: gazdasági szempontból, hogy fejlett régió-e avagy sem."

A *Népszabadság* egy héttel későbbi szombati számában TÖLGYESSY PÉTER ezen állítás tagadásával ugyan mintha ellentmondana NAGY N. PÉTERnek: „A politikai törésvonal ma nyilvánvalóan nem 'Pannónia és Hunnia' magyarjai között húzódik, ... hanem inkább a valódi polgárosodásra vágyó közönség különül el az államszocialista évtizedek országától". Néhány sorral lejjebb viszont azt írja, hogy „a válságövezetek MSZP szavazói számára a *kulturális azonosság* (kiem. tőlem) fontosabbnak bizonyult, mint a szociális sérelmek súlya." (*Itt van Rhodus, most ugorj*!" 1998. június 6.) Összeolvasva a két tanulmányt, kiegészítve a magam ismereteivel mégis csak azt kell mondjam, hogy a kulturális azonosság és másság ez esetben javarészt egybeesik Pannóniával és Hunniával, azaz a belső magyar önazonosság (és másság) kialakulásában a földrajzi elhelyezkedésnek, a lakhely kiválasztásának meghatározó szerepe van, s az – pl. hazánk esetében – az egy nyelvű magyar népességet is megoszthatja. Ti., s ez már az én véleményem, a Duna nemcsak természetes határ, történelmileg is az volt. „Választóvíz" szerepe a történelem során *végig* kimutatható.

A Dunántúl kulturális tekintetben mindig különbözött az Alföldtől. A magyar történelem során ezt a földrajzi választóvonalat három tényező mélyítette el. 1. A német hódító törekvések, melyek arra irányultak, hogy legalább a Dunáig kiterjesszék a Szent Római Birodalom határait; Bizánc viszont, és önjelölt örököse, Románia szintén a Duna, illetve a Tisza vonalában húzta meg nyugati „álomhatárát". 2. A török, noha időlegesen a fél Dunántúlt is bekebelezte, tartósan csak az Alföldet lakta be. Itt 100 éven át harcok sem folytak, uralkodhatott a balkáni szellem. A Közép-Dunántúl viszont végig hadszíntér volt, s a hódoltság határa is állandóan változott; a török befolyás nem tudott maradéktalanul érvényesülni. 3. A protestantizmus a Dunántúlon – a katolikus birodalmi szomszédság miatt – nem terjedt el igazán, míg az Alföldön a török vallási

türelme folytán szabadon érvényesülhetett. Mindennek következtében a Dunántúl európaibb maradt, s jobban lépést tartott a nyugattal, népsűrűsége nagyobb, gazdasága fejlettebb volt, hagyományvilága, tárgyi környezete kevesebbet sérült, mint az Alföldé, mely ekkor vált pusztává. A vallási megosztottság az Udvartól való távolság függvényében politikai hasadást is eredményezett; az udvarhű, katolikus labanc nyugati részekkel állt szemben az ország rebellis, javarészt protestáns kuruc keleti fele. „Jobboldali konzervatívok" a „baloldali liberálisokkal" szemben. E jelképes határok nem voltak sohasem élesek, de a választási térkép szerint sem azok.

Hátrálhatunk tovább az időben. Mint a karosi honfoglaláskori sírok ásató régésze, RÉVÉSZ LÁSZLÓ feltételezi, Géza fejedelem lehetett az, aki a honfoglalók felső-Tisza-vidéki hatalmi központját fölszámolta, és udvarát a Dunántúlra, Esztergomba helyezte át. Ez olyan tudatos(?) döntés volt, bárki hozta meg, mely a magyarságot egyszer s mindenkorra a nyugathoz láncolta a Duna révén, mely mint fő közlekedési útvonal összekötötte a magyar fejedelmi székhelyet a birodalmi fővárossal: az Esztergomhoz viszonylag közeli Regensburggal. (Mint Lucifer, eljátszhatnánk a gondolattal, hogy mi történt volna velünk, ha a fejedelmi székhely keleten marad. Szinte bizonyos, hogy eleink nem katolikus, hanem ortodox hitre tértek volna, István alighanem Kijevből vagy Bizáncból kapott volna feleséget, a német-római császár támadó hadjáratai a rosszabbul őrzött Dunántúlon sikeresebbek lettek volna, a magyarok egyoldalú szláv hatás alá kerültek volna,... hadd ne folytassam.)

Magyarország történelmét meghatározza, hogy „Kelet" és „Nyugat" határvonala épp az ország közepén fut keresztül. Ezért kompország. Jó esetben híd, rossz esetben országút. Küszöb, lábtörlő. A Duna már a római korban határ volt, a birodalom *limes*e. Tőle nyugatra Pannóniában, igaz, provinciális, de mégis csak földművelő kultúra és városias civilizáció virágzott, miközben a Duna túlpartján évszázadokon át nomád lovasok nyargalásztak, s rövid életű birodalmaik szinte nemzedékenként omoltak össze. Ahogy a mai Itália elképzelhetetlen a maga latin múltja nélkül, ugyanez elmondható a mai Dunántúlról is. S hasonlóképpen, ahogy a közép-ázsiai sztyeppék mai világát még mindig meghatározza a nomád múlt, az alföldi csikós romantikus alakját is pusztai lovas ősei éltetik.

Nagy Konstantin császár a „Kelet" és „Nyugat" közti szakadékot tovább mélyítette, amikor a Birodalmat a Duna vonalát délen meghosszabbítva kettéosztotta. Ma is ott húzódik a nyugati és a keleti keresztények, horvátok és szerbek, illetve az időközben muzulmánná lett bosnyákok közt a határ, s ez az 1700 éves megosztás még ma is harcra tüzeli a két oldalon élőket.

De hátráljunk csak tovább a múltba. A Kárpát-medencei újkőkor (kb. Kr.e. 4000–2500) régészeti hagyatéka szerint az itteni műveltségek határai igazodtak a Duna-vonalhoz. Vagy a Dunántúlon és a nyugati Felvidéken lelhetők fel

emlékeik (Zselizi, Lengyeli kultúra, Balatoni csoport), vagy a Dunától keletre, Északkelet- és Délkelet-Magyarországon (Kőrös-kultúra, Bánáti-kultúra, Tiszai műveltségek, Bodrogkeresztúri csoport). (KALICZ 1970.)

Hasonló tagozódás figyelhető meg a hazánk területén egykor volt bronzkori műveltségeket és a vaskort (keltákat) illetően, bár a korai bronzkor egy népe (Zóki kultúra) 2 évszázadon át (Kr. e. 20–19. sz.) az egész Kárpát-medencét belakta, és a középső, valamint késő bronzkor egy-egy műveltsége (Vatyai kultúra; 17–15. sz., Urnamezős kultúra: 11–9. sz.) nyomott hagyott a Duna mindkét oldalán (KOVÁCS 1977). Kelta leleteket túlnyomórészt a Dunántúlon és a Felvidéken találtak a régészek, az Alföld és Erdély vaskori térképe szinte teljesen üres (SZABÓ 1971).

Ha valahol 6000 éven át egy folyó népeket, műveltségeket, szellemiségeket elválasztó vonal lehetett, akkor hogyne lenne igaz az állítás, miszerint az emberre hat a környezet. A hagyomány a környezettől való, a hagyományait tanulja, megismeri az ember, és a földrajzi környezetnél egy másik, a társadalmi-környezeti hatás, a tanulás ezért sokkal jelentősebb. A tanulás az öröklött tulajdonságokkal együtt közvetlenül határozza meg személyiségünket, a környezet a tanuláson keresztül csak áttételesen (földrajzi és történelmi környezetismeretek). Lucifer példájával élve: Leonidászt részben spártai neveltetése, részben veleszületett adottságai (köztük „halálmegvető bátorsága", azaz fokozott adrenalin igénye) tették hőssé, de az az állítás nem áll, hogy hazájukért csak a puritán neveltetésűek képesek föláldozni életüket; Hunyadi János „szerecsen sátorban" fölnevekedve kiváló mór hadvezérré vált volna, és lehetett volna első hőse – ha nem is a keresztnek, de a félholdnak mindenesetre – ugyanezen okok miatt; Luther pedig, ha onnét emelkedett volna Szent Péter székébe, ahonnét indult, alighanem pápaként sem fért volna a bőrébe.

Sem a környezetismeret, sem a tanulás nem az ember privilégiuma. Az állat is tanul, s mennél fejlettebb fajhoz tartozik, annál kevésbé bízhat ösztöneiben, annál nagyobb a tanultak jelentősége. Az ember gyerekének csaknem mindent meg kell tanulnia, nem hallgathat ösztöneire, mert nem hallja már meg, mit súgnak neki. Nem véletlen, hogy ösztönéletünket szinte csak pszichiátriai esettanulmányokból ismerjük. Az állati ösztönlények ugyanakkor olyasmit is meg tudnak tanulni, amitől az ember szája tátva marad, s amire ő képtelen lenne. A lazac „megtanulja" annak a víznek a kémiai összetételét, amelyben az ikrából kikelt, s évek múlva sok ezer kilométer távolságból a hazai vizek illata és ízek nyomán haladva talál vissza szülőhelyére. Pedig ezen ugyanúgy nem kellene meglepődnünk, mint azon, hogy a madarak repülni tudnak, s ők is hazatalálnak, hogy a szárazföldi állatok többsége gyorsabban fut nálunk, hogy a hal lélegezni tud a víz alatt.

Az ember külön-külön minden téren alulmarad az állatokkal szemben, viszont sokoldalúságában verhetetlen. Emlékezzünk BEM kisasszonyra – feltalálta a repülőt, az autót, a tengeralattjárót, s feltalált olyan műszereket, amelyek segítségével a lazacnál hamarabb visszatalál kiindulási helyére. A maga számára fontos tudnivalókat illetően kétségtelenül az ember a teremtés koronája. E téren is a *cél* az, ami immár sokszázezer éve elválasztja az állatot és az embert. Az állatnak csak biológiai céljai vannak, az emberi faj nemesebbjének nem. Képes elvonatkoztatni a mindennapoktól, és magasra törő egyedei a biológiai szükségleteket csak szükségleteknek, kielégítésüket nem életcéljuknak tekintik, inkább szükséges rossznak, tehernek, a testet börtönnek.

„Hogyan jutnak el az állatok odáig, hogy azt tegyék, amit tesznek? A kérdést másképpen is föltehetjük: 'A viselkedésüket ösztönök irányítják-e, vagy a tanulás alakítja?' Amikor az etológusok részletesebben kezdték tanulmányozni a viselkedést, fölismerték, hogy a kérdést nem lehet ilyen egyszerűen két részre bontani, és hogy a viselkedés evolúciója sok apró részletet, mozzanatot foglal magában. Egy állat öröklött tulajdonságai befolyásolják tanulási képességét, így könnyebben megtanulhat bizonyos dolgokat, mint mások. Másfelől számos olyan viselkedésforma van, amely tanulás nélkül alakul ki, de ez nem jelenti azt, hogy ezek elkerülhetetlenül megjelennek, vagy hogy a 'tervrajzuk a génekben rögzítve van'. Még az erősen rögzült viselkedésformákat is módosíthatja a környezet megváltozása. Ez reménykeltő, ha saját fajunk néhány kevésbé kívánatos tulajdonságára gondolunk." (ROPER 1992: 95.)

A tanulást az állat világra jövetele pillanatában elkezdi. (Van faj, amelynek egyedei már az anyaméhben tanulnak, sőt, szaporodnak is.) KONRAD LORENZtől tudjuk, hogy a fészekhagyó madarak fiókái kikeléskor „tanulják meg" fölismerni anyjukat, „akit" aztán soha többé nem tévesztenek össze mással. Ezt a „villámcsapásszerű" megismerést nevezi az etológia bevésődésnek (*imprinting*). LORENZet saját mókás tapasztalata győzte meg a bevésődés jelentőségéről. Ő maga volt ui., akit egyik kislibája az anyjának tekintett, mivel a tudós volt az első, akit a tojásból kikelve megpillantott (LORENZ 1970).

A tanulás többi lehetséges módja közül a legegyszerűbb és legáltalánosabb, amit megszokásnak (habituációnak) nevezünk. A megszokás negatív illetve passzív tanulási folyamat. Negatív, amennyiben az állat – az egysejtűtől az emberig – megtanulja, hogy egy számára új jelenségnek semmi rá vonatkozó következménye nincs, s figyelmen kívül hagyható. Így tanulja meg kiszűrni a számtalan őt érő inger közül a nem fontosakat. Jó példával szolgálnak erre India szent tehenei, melyek – miután megtapasztalhatták, hogy a nagyvárosok forgalma is leáll a kedvükért – a fülük botját sem mozdítva kérődznek a mérhetetlen torlódásban és zajban az utak közepén. Képzeljük el, mit csinálna

Mari néni Riska tehene, ha egyszercsak csúcsidőben a Nagykörút és a Rákóczi út kereszteződésében találná magát!

Pozitív, hasznos tudnivalók megtanulását az etológia és pszichológia „próbálkozás–tévedés" vagy instrumentális tanulási folyamatnak nevezi. Ennek során a „saját kárán" tanul az állat. Hogy a patkánykísérletekből vagy a cirkuszi idomításból vett példával éljünk, csak jó válasz esetén kap jutalmat: kerüli el a veszélyt, ismeri föl fajtársait, képes tájékozódni, jut ivóvízhez, élelemhez, párhoz, otthonhoz. Ez a tanulási forma aktív. Van átmeneti forma is: a megszokás és az aktív tanulási módok közötti átmenet például az anyanyelv gyermekkori elsajátítása. Összehasonlítva az idegen nyelvek későbbi tanulásának kínkeserves, instrumentális jellegével, gyermekkorban a nyelv szinte ragad az emberre. A gyermek „rászokik" anyanyelvére, miközben „próbálkozás–tévedés" is jellemzi; ez utóbbi az oka a „gyerekszájnak" sok aranyos gyerekkori nyelvbotlásnak.

A tanulás legáltalánosabb módja az utánzás. Célja az ismeretek elraktározása az agyban, amiből következik, hogy az állatoknak is van memóriája, de hogy mire emlékeznek, azt agyuk fejlettsége és biológiai céljaik határolják be. Például az állatok is tudnak számolni, de csak igen korlátozott mértékben. (A méhek képesek arra, hogy fölbecsüljék a táplálék lelőhelyének a kaptártól való távolságát, egy otthonnak megfelelő odú űrméretét, talajszint feletti magasságát, és a régi odútól való távolságát. Mindezt még közölni is tudják társaikkal.) Nem emlékeznek viszont semmi haszontalan, fölösleges dologra, mint az ember, aki épp fölös(leges) tudásával lépett ki a természetből, és váltott át a társadalmi evolúcióra (amit szándékosan nem „fejlődésnek" értek, hiszen kimenetele nagyon is kétséges; l. KONRAD LORENZ *Embervoltunk hanyatlása* c. könyvét, mely már címével elárulja, hogyan vélekedik a szerző a társadalmi „fejlődésről").

A viselkedéskutatók régóta vitatkoznak azon, hogy az állat képes-e „ráeszmélni" valamire, képes-e úgy „összpontosítani gondolatait", hogy a megoldás „megvilágosodjék" a számára. A megvilágosodást a szellemi folyamatok legmagasabb rendű formájának tekintjük. A *Buddha* neve azt jelenti, hogy „Megvilágosodott", és arra vonatkozik, hogy megvilágosodás révén, azaz egy fa alatt ülve, böjtölve és gondolataiba merülve jutott el a megértés legmagasabb fokára, a Lét értelmének felismeréséhez. S (részben) ugyanezért nevez egy másik Tanítót, Jézust útjának egyengetője, Keresztelő János az Evangélista János szavaival „világosságnak" (Jn 1 skk). Azért csak részben, mert Jézus esetében a „világosság" eredeti fizikai természete is része az ő istenségének – az evangéliumok ezért számos napisteni vonással ruházzák föl –, ez a Buddhára vonatkoztatva a buddhista mitológiában is jelen van, de áttételesebben.

Csimpánzokkal végzett kísérletek alapján nem dőlt el, hogy az állat ráeszmél, vagy véletlenül talál rá megoldásokra. De ez nem is csoda, mivel a ráeszmélés, megvilágosodás nem különbözik lényegesen az állatoknál megfigyelt

tanulási módok egyszerűbb fajtáitól. Mert ugyan a megvilágosodás, a „villámcsapásszerű fölismerés” tényleg elvont gondolkodás, szellemi tréning eredménye, ahogy az ihlet is, de még ez az absztrakt folyamat is egyfajta szellemi síkon végbemenő „próbálkozás–tévedés–korrekció” sorozatként írható le.

Állatok és az ember közti észbeli különbségek sorában a laikus vélekedés bevezetné a racionalitás (ésszerűség) fogalmát. Hétköznapi értelemben használva jogosan, feltéve, hogy a rációval élést kizárólag tudati megnyilvánulásnak tekintjük, és a fentiek ellenére kitartunk amellett, hogy az állatoknak nincsen tudata. (Szerintem van.) Nem tagadható, hogy a természetben általánosságban van ráció (ok-okozati összefüggés, rendszer), és az élőlények is csak egy fajspecifikus biológiai ésszerűségnek engedelmeskedve tudnak életben maradni. Viselkedésük irracionalitása, ami lehet tévedések végzetessé váló sorozata, lehet agyi rendellenesség, fogyatékosság következménye, azonban épp természetellenességénél fogva az. (Mint azé az antilopborjúé, mely a reá leselkedő gepárdot az anyjának nézte, s odament hozzá játszani; a természetfilmben látható jelenet végkimenetele nem lehetett kétséges: a gepárd ui. ésszerűen viselkedett, noha a borjú egy pillanatra őt is megzavarta. Tett egy-két tétova játékos mozdulatot ő is, aztán megelégelte az ostobaságot, és átharapta az önkéntes áldozat torkát.)

Ugyanakkor az emberről is elmondható általánosságban, hogy a faj minden racionális adottsága ellenére, biológiailag és tudatosan is hihetetlen ésszerűtlenségekre képes. Egyedi esetben: a nagy tudós babonás, a nagy művész részeges, a bankár kártyaszenvedély rabja, a gyönyörű és sikeres színésznő öngyilkosságot követ el, a táncdalénekesnő mérhetetlen étvágyának foglya, a gimnazista leány viszont halálra éhezteti magát, a tüdőtágulásos öregasszony még a halálos ágyán is rágyújt. Közösségi szinten: az ember úgy él, dolgozik, szórakozik, pihen ma is, hogy azt SWIFT után HUXLEY, SZATHMÁRI SÁNDOR, ORWELL és sokan mások még mindig tollukra tűzhetik. A szórakoztató televíziózás, a diszkózás, és a vásári mulatságok különféle formái az oktalanság, a teljes ésszerűtlenség, sőt, olykor az elmebaj határát súrolják, miközben mégis egyfajta ésszerűség működteti őket: a haszonlesés és az a lehangoló felismerés, hogy ezeknél értelmesebben lekötni a tömegek túl sok szabadidejét egyelőre nem lehet. Ennek egy 1998-as koranyári felmérés ékesszóló bizonyítéka. A legnézettebb televíziós műsorok (2 millió feletti nézőszámmal) az 1998. május 25–31. közötti héten 19.30–21.30 közötti időben a következők voltak: a *Rex felügyelő* (kutyadetektíves német-osztrák krimi-szappanopera), *Dáridó* (már bemutattam), *Forró nyomon* (bűnügyi magazin). Majdnem 2 milliós nézőtábora volt a másik bűnügyi magazinnak, a *Kriminális*nak. Ha számba vesszük a további sikereket: thrillereket, krimisorozatokat, akciófilmeket és a többit, megértjük, miért a nyilvános kivégzés ma is sok helyütt a csőcselék kedvenc szórakozása.

Hol ebben a ráció? És hol a ráció a globális őrületekben: az atomfegyverkezésben, a környezet katasztrofális pusztításában, a kábítószertermelésben, a túlnépesedésben? (L. mint fent.) El kell ismerjem ugyanakkor, hogy az olyan lényegében üzleti szemléletű, tömegszórakoztató globális attrakciók, mint amilyenek például az expók, kulturáltan szórakoztatnak; úgy viszonyulnak más vásári mulatságokhoz, mint a kulturális tévécsatornák: a National Geographic, Duna TV, Spectrum, MTV2 műsorfolyama a kereskedelmi adók programjához.)

E jelenségeket biológiai és tudati irracionalitásnak neveztem. Biológiainak, mivel az egyén és a faj fennmaradását veszélyezteti, és mert egyedi esetekben az agy és a lélek öröklött vagy szerzett betegsége állhat mögöttük. Tudatinak, mivel az ember(i faj) mintha nem egyszer tudatosan cselekedne önérdeke ellenében, ami nem igen különbözik a példaként említett szegény buta kis antilopborjú viselkedésétől.

Mind az „ösztön", mind a „ráció" irányíthat lineáris és komplex viselkedési folyamatokat. Lineáris az a folyamat, amely egyszálú ok-okozati láncot alkot, komplex az, aminek mind oka, mind okozata szerteágazóan összetett lehet. Lineáris, egy célra irányuló késztetés a bevésődés (a kisliba mindenhová követi „anyukáját", a professzort), komplex ösztöni viselkedésformák az állati rituálék. Az ember világában a kétféle viselkedésforma egykönnyen nem választható szét, és az sem állítható, hogy a civilizációs fejlődés a lineáristól a komplexig, az egyszerűtől a bonyolult irányába vezetne.

A rációval a tudományos gondolkodásmódot szokás azonosítani, melyről – noha már a régi görögök is tudóskodtak – igazában csak a 18. századi felvilágosodástól kezdve beszélhetünk. A felvilágosodásra úgy tekintünk, mint a ráció (az „ész", franciául *la philosophie*) diadalára. Az azt megelőző korok gondolkodásmódját egyszerűen mitologikus vagy szimbolikus gondolkodásnak nevezhetjük. Míg az előbbi inkább a civilizációra jellemző, az utóbbi a vallás és a művészetek, tehát a szűkebb értelemben vett kultúra területére vonult vissza. (Noha bizonyos tudományágak művelői egzakt módon kutatják a szimbólumok és a szimbolizáció természetét, a tudósok legfeljebb akaratlanul „szimbolizálnak" a szó hagyományos értelmében. Más kérdés, hogy – elvben – szimbólumnak tekinthető a tudományos leírás minden eszköze: maga a nyelv és írás általában is, a szakzsargon közmegegyezésen alapuló, a társadalomtudományok esetében annak a valódi szimbólumokéhoz hasonlóan többértelmű kifejezései, a matematikai és fizikai jelek, a nyelvészek különleges írásjelei, az Internet hívójelei stb.)

Ez az újabb kori racionalitás lineáris, míg a korábbi, de máig élő szimbolizáció megőrizte komplexitását. Ez a tudományos jelek, jelzések illetőleg a hagyományos szimbólumok között a különbség. A tudomány jeleinél, jelzéseinél lényeges, hogy egyértelműek legyenek, a hagyományos szimbólumok, amilyen pl. a kereszt, hallatlanul összetett, rétegzett jelentős tartalommal bír-

nak egy kultúrán belül is, hát még ha egyetemleges tartalmukat nézzük. A példánál maradva: az anakonda kígyók „keresztje", a maják, PLATÓN, SZENT BONAVENTURA és a gyöngyöspatai plébános keresztértelmezései eltérnek ugyan egymástól, de mivel alapjelentésük, ami magát a jelet életre hívta, közös, azok elválnak más szimbólumok jelentéseitől, ugyanakkor e tágasság időben és térben egyaránt egyetemes érvényűvé teszi őket. Az archetípusnak nevezett szimbólumokról nem tudjuk, mikor és hogyan keletkeztek, de – mint már fentebb jeleztem – kimutathatóan állati múltunkban gyökereznek, érvényességüket, amíg a világ ez a világ, el nem vesztik; a kereszt esetében, ameddig az ekliptika és az égi egyenlítő *kereszt*ezni fogja egymást, legfeljebb jelentőségük halványul el. Ezzel szemben a tudományos jelek kitaláltak, keletkezésük ideje is pontosan ismert, és bármikor fölcserélhetőek másra (l. a német helyesírási szabályok 1998-as évi, nagy port fölvert módosítását).

Az egyértelműség a lineáris logikából következik, aminek jellemzője a vagy-vagy az is-is helyett. A lineáris logika viszont az írásbeliség következménye, igen régen játszik tehát szerepet a gondolkodásban, de csak az írni, olvasni tudás általánossá válása után jutott főszerephez, hogy aztán a „megállíthatatlan" szövegelések (a rádió- és tévébeszéd) korában rákényszerítse az embert, hogy úgy használja az eszét, ahogy ír és olvas, ahogy folyik a szó, azaz lineárisan: szóról szóra, sorról sorra. Olyanok persze mindig lesznek – s ezt nem szójátéknak szánom, tessék a komplexitásra érteni –, akik a sorok között is olvasnak, aminek az a „lineáris" oka, hogy olyanok is vannak, akik eleve a sorok közé írnak. A komplexitás elvesztéséért nem a beszéd és az írás önmagában a felelős, hanem a beszélő és az írástudó: az orális kultúra, pl. a mesemondás, de az írott költészet is gazdagon árnyalt tud lenni a maga többértelműségében. A mese – lévén, hogy a legszimbolikusabb szövegek közé tartozik – beindítja a gyermek fantáziáját, vizualitását; lehetővé teszi, hogy tetszése, pillanatnyi szükséglete szerint képzelje el, értelmezze a hallottakat. Mind az írott, mind az elhangzó szöveg lehet „kétértelmű", a hangsúlyozástól vagy központozástól függően (l. „A királynőt megölni nem kell félnetek jó lesz..."), a szavaknak külön-külön is több jelentése lehet (e téren is tapasztalható azonban az „egyértelműsödés" a köznyelvben; a szócsavarásban nem), és bizonyos esetekben – l. a korábbi kínai példát – az íráskép is igen mélyértelmű lehet.

Az írott sajtó hatalma és az írástudók felelőssége azért volt oly nagy a tévékép megjelenéséig, mert miután az emberek rákaptak az olvasásra, könnyebben szoktak le az önálló és komplex gondolkodásról (Lenin, Sztalin, Mao, Castro és társaik ezért tartották oly fontosnak az analfabétizmus felszámolását, vö. nálunk az *Olvasó népért* mozgalommal), mivel a lineárisan fogalmazó racionalista tollforgató egyértelműségre törekszik – nem úgy, mint a (szimbolista) költő –, kénytelen bonyolult bikkfa-nyelven írni.

Bármennyire is szidalmazom a képernyő-kultúrát, az kétségtelen, hogy benne rejlik annak a lehetősége, hogy a szimbolikus gondolkodásmódnak egy magasabb szinten, a rációval ötvözve ismét teret adjon. Azzal pl., hogy egy CD-Rom lemezről a nebuló ugyanarról a tárgyról egyidejűleg több, egymást kiegészítő információt szerezhet (amikor a hiénáról tanul, nemcsak olvashat róla, de a hangját is hallhatja, és megnézheti, milyen; hogyan mozog, hogyan él). Az így szerzett tudás kétségtelenül komplexebb, mintha csak olvasna, vagy csak filmet látna róla. (A televíziók persze nem azzal vannak elfoglalva, hogy komplex tudást, műveltséget adjanak a nézőnek. Viszont övék a hatalom a nézők fölött, és az ezzel járó felelősség.) Mondhatná az olvasó, hogy az írott szövegeken kívül van más, szintén csak „lineárisan" élvezhető, befogadható médium, pl. az opera, a színház, a film mind az. Igaz, de ezek eleve komplexebbek, mondhatnók, térhatásúak, egyszerre több ponton hatnak ránk.

A linearitás és komplexitás összehasonlításakor óhatatlanul fölmerül, hogy míg az állatok esetében a test és a „lélek" gondja el sem válik: az állat éppoly magától értetődően törődik fizikai kondíciójával, mint ahogy ismeretet szerez és beilleszkedik a közösségbe; míg a régi görögök műveltség–művelődés eszménye szerint az embernek nemcsak a testét, hanem a lelkét is gondoznia kell a „(sz)ép testben (sz)ép lélek" gondolat jegyében; s míg a keleti ember mindmáig ebben a szellemben él és cselekszik, addig európai és amerikai kortársa vagy a testére fordít gondot, vagy szelleme ápolására, vagy – és ez a többség – egyikre sem: ritkaság számba megy az „épített" test nyakán ülő kiművelt emberfő, vagy az olyan tudós, művész, akire ne férne rá, hogy „törődjön többet az egészségével".

A magasabb rendű ráció, amely komplexitásában a testre is gondol, a szimbolikus gondolkodáshoz, illetve a lineáris racionalitáshoz úgy viszonylik, mint PÁL apostol szerint az Isteni Bölcsesség: „Szent Szófia" a hithez (hitélményhez), illetve a közönséges dolgok tudásához (1Kor 2,6 skk).

Művelődéstörténeti vonatkozásban az állat és az ember közötti különbségeket a következőképpen összegezném. A növény- és állatvilág minden egyes fajának összes természetben élő egészséges egyede (a legalacsonyabb rendű és éppen ezért még változásra képes létformákon kívül, amilyenek a vírusok és baktériumok, emberi-történelmi léptékkel mérve alighanem befejezett lény. Szabad akarata kevéske, tanul ugyan, de fajspecifikus biológiai programján nem változtat – csak ha „mutál", vagy ha az ember beleavatkozik –, hiszen annak sikeres végrehajtása a számára kitűzött cél. „Kultúrája", „civilizációja" ugyanezen okból nem fejlődik és egyoldalú. Ha megpróbálna öntörvényűen, mint az ember, szembefordulni a természettel, kihalna. A mutáció jó esetben megmentheti, de a mutáns utódaiban új faj jön létre, mely már más megváltoztathatatlan program foglya. Fontos tulajdonsága még, hogy csak a pillanat-

nak él, nem látja át a múltat és a jövőt. Igaz, egyre több ember is ilyen. (Vö. azzal, amit fentebb a modern ember televíziózásnak köszönhető új időfogalmáról, az *örökös jelenidő*ről írtam: L. 136. o.)

Az ember bizonyos, de nem tisztán biológiai értelemben befejezetlen lény. Az állatnál szabadabb, amennyiben szabadsága a fölismert szükségszerűség. Tanulékonysága és együttműködő készsége révén változ(tat)ni képes, biológiai programját a körülményekhez igazítja, anélkül, hogy „mutálnia" kellene: ezt éljük meg fejlődésként. E fejlődés eredményeként kilépett a tisztán természeti környezetből: illetve átalakította azt és a történelmi szereplője lett. Képessé vált arra, hogy ne csak létezzen, mint Ádám és Éva az Édenben, hanem biológiai céljait szublimálva „pótcselekedetekkel" kultúrát és civilizációt hozzon létre.

Az ember „tudja, mit csinál", van múlt- és jövőképe, mégha az merő illúzió csupán.

Ösztön és Isten

Mottó I.: *„Nézd ugranám, és testem visszahull,*
...
S ha képzetem magasb körökbe von,
Az éhség kényszerít, hunyászkodottan
leszállni ismét a tiprott anyaghoz."

(Ádám, *Az ember tragédiája,* III. szín)

Mottó II.: *„...végzet áll a történet felett,*

Te eszköz vagy csak, melyet hajt előre. –

Nem, nem, hazudsz, az akarat szabad.
Lemondtam érte a paradicsomról,
...
Tőlem függ, útam másképpen vezetni."

(Lucifer és Ádám, *Az ember tragédiája,* XV. szín)

MADÁCH Ádám már a III. színben kijelenti, mit jelent számára a szabad akarat: „...Igérted a Tudást, – mondja Lucifernek – az ösztön kéjéről lemond-

tam Érette, hogy, bár küzdve, nagy legyek." Azaz MADÁCH szerint a tudás kulcsa a szabad akarat, az „ösztön kéje" Isten paradicsoma. Felfogása ellentétes a bűnbeesés elbeszélésének hagyományos értelmezésével, mely szerint az ember a kéjért, azaz az asszony megismerésének a vágyától vezettetve mond le isteni részéről, a személyes halhatatlanságról. Ebben a magyarázatban éppúgy van logika, mint MADÁCHéban, aki a paradicsomi állapotokat „állati sornak" tekinti, persze irigylésre méltó állati sornak (vö. azzal a romantikus nézettel, mely a természeti népek életét, különösen azokét, melyek a déltengeri szigeteken élnek, az ősszülők Édenkert-beli időzéséhez hasonlította). E logika szerint a szexualitás, amely fenntartja a fajt, értelmetlenné teszi a személyes halhatatlanságot. A bűnbeesett ember az utódaiban él tovább.

Noha tisztában vagyok azzal, hogy e két magyar szó: „ösztön" és „isten" között a közös nyelvi eredetet lehetetlen bizonyítani, nemcsak hangzásra illenek össze, hanem fogalmilag is. Az ösztön belső, genetikai késztetés, parancs, tilalom, ösztökélésével szemben tehetetlenek vagyunk, s „üstöllést" engedelmeskednünk kell. A hívő ember Istent hasonlóképp fogja föl, csak tágabb értelemben és magasabb szinten. Isten a világegyetemnek mindenhol, rajtunk kívül, de bennünk is (a génekben pl.) jelenlévő teremtője, törvényeinek megalkotója és betartatója, aki azért áldott meg minket szabad akarattal (egyes vallások szerint, mások szerint azonban nem, vagy csak korlátozott mértékben), hogy fölismerhessük mi a helyes, mi a szükségszerű (az Ő törvényei, amelyek közé az egészséges ösztönök parancsa is beletartozik), s annak engedelmeskedve cselekedjünk.

Isten és az ösztön vallástörténeti szempontból is egymáshoz illő fogalmak. A vallás ősi formái közt meghatározó szerepe volt az őskultusznak (Isten „Ősten" is, aki az első embernek, ősünknek a maga képére és hasonlatosságára adott testet, lelket a *Biblia* szerint, akibe tehát – mondhatnók így is – génjeit tovább örökítette), valamint a totemizmusnak, vagyis állatős-tiszteletnek, aminek az a lényege, hogy az ember valamely állatot bizonyos kiválósága (jó genetikai adottságai) miatt nemzetsége, törzse, nemzete őseként tisztelt: pl. a szarvast, a fehér lovat, a szürke farkast, a barna medvét vagy a turulmadarat.

Az istenhit, az őskultusz és totemizmus genetikus magyarázata, vagyis az, hogy az utolsó évtizedek tudományos felismeréseivel igazoljuk a vallások tanításait, hívő tudósok részéről újabban bevett szokás – más szakterületen is. A *Newsweek* c. amerikai folyóirat 1998. július 27-i száma több érdekes példával szolgál e téren (SHARON BEGLEY *Science finds God* c. cikkében). Egyet idéznék közülük: „Vegyük például a Jézus kétszeresen teljes, isteni és emberi természetére vonatkozó, nehezen befogadható keresztény elképzelést. Kiderült, hogy ennek a kettősségnek megvan a párhuzama a kvantumfizikában. Századunk első éveiben fölfedezték, hogy olyan entitások, amelyeket (anyagi) részecskék-

nek gondoltak, mint pl. az elektronok, úgy is tudnak viselkedni mintha (energia-) hullámok lennének. És a fény, amit hullámnak tekintettek, bizonyos kísérletekben úgy viselkedik, mintha részecskék kilövellése lenne. Ortodox értelmezése ennek a különös helyzetnek az, hogy a fény felváltva hullám és részecske, az elektronok felváltva hullámok és részecskék. A körülményektől függ, hogy a fény melyik aspektusát látjuk, az elektron melyik oldalát fordítja a megfigyelő felé. Így van ez Jézussal is, véli F. RUSSEL STANNARD, az angliai Open University fizikusa. Jézusra nem úgy kell néznünk, mint valójában Istenre, aki emberalakot öltött, vagy valójában egy emberi lényre, aki istenként cselekedett, mondja STANNARD: „'Ő mindkét minőségében teljes (értékű) volt.'" (Hadd tegyem hozzá, ami sem a cikk írójának, és a fizikus professzornak sem jutott az eszébe, hogy ti. a párhuzam azért is tökéletes, mert Jézus, maga volt a megtestesült Fény.)

Isten és az ösztön nemcsak fogalmilag illenek össze. A vallás és a hit (a képesség a hitre), amit a vallásos és hívő ember a kultúra legmagasabb rendű megnyilvánulásának tart, mélyen, ösztöneinkben gyökerezik. A vallásos hit mind tartalmában, mind külsőségeiben állati múltunkig nyomon követhető.

A vallástörténet általában megelégszik azzal, hogy a vallásosság első jeleit az ősember leletein kutassa: a halottkultusz, az őstisztelet, a totemizmus legkorábbi nyomait, amilyenek a neandervölgyi ember sírjában talált festéknyomok, virágmaradványok, az ősművészet állatkultuszra utaló emlékei – pl. a barlangi medvéé az őskőkorban. Ami az ősök tiszteletét illeti, erre részint a természeti népek műveltségében föllelhető párhuzamok, részint pedig a már említett temetkezési szokások önmagukban véve is utalnak: a szertartásos temetéssel a hátramaradottak *megtisztelik* az elhunytat. A vallás ösztöni eredetére vonatkozó fejtegetéseim szempontjából különösen fontosnak tartom a primitív totemizmus alapvetően „evolucionista" jellegét, vagyis annak „ösztönös" megsejtését, hogy az ember az állatok közül emelkedett ki (ezt fejezi ki, ha azt hiszem, hogy az ősöm állat volt). E feltevés mellett szól, hogy az animizmus (a totemizmusnál is „primitívebbnek" tekintett hiedelemrendszer) mindent, ami a Földön, az emberen kívül található, szellemmel (lélekkel) bíró testként tisztel: nemcsak a növényeket és az állatokat, hanem az élettelen természet képződményeit is.

A következő lépcsőfok a felsőbbrendű lény antropomorfizációja. Az őskor vége felé megjelennek a végtelenül elhízott nőket ábrázoló faragványok. Ezek nem feltétlenül istennők. Mondhatnók, csak „kamaszosan" túltengő szexuális fantázia termékei, bár ez aligha helytálló. A terjedelmes, „szétült" hátsó, a lógó has, a hatalmas csüngő mellek túlérett és túltáplált idősebb asszonyokat, anyákat és anyósokat mutatnak, olykor szemlátomást magas rangúakat: áldozatot bemutatót (Lausell, Franciaország), trónon ülőt (Çatal Hüyük, Törökor-

szág), napistennel közösülőt (Sa'ib Szamma, Jemen), sőt, még templomot modellezőt is. (Feltevésem szerint a Máltán található újkőkori szentélyek alaprajza a helyben talált nőszobrocskák formáját követi; e szentélyeket alighanem a földanyának emelték. JANKOVICS 1991:; 89.) Fölteszem továbbá, hogy a nők kövérsége a megszemélyesített anyaföld „formátlanságát" illetve a tőle várt adományok bőségét szimbolizálta. Általánosan elterjedt ősi hiedelem szerint, amit a föld terem, azt a föld istennője szüli. (Az anya és a templom megfeleltetése ma is él; l. a *katolikus anyaszentegyház* elnevezését, a Szűzanya megszólítását a litániában: *Mária, aranyház*; a vallásos szimbolikában a Szent Szűz azonosult magával a templomhajóval is.)

Bárhogy is legyen, az bizonyosnak tűnik, hogy az őskori nőkultusz eme formáihoz az anyák állati eredetű, megkülönböztetett tisztelete vezetett. A természeti népek körében végzett kutatások arról árulkodnak, hogy az ember sokáig nem ismerte föl a férfi valódi szerepét az utódnemzésben, félreértette, másodlagosnak tekintette (pl. csak azért kell behatolnia a nőbe, hogy megnyissa az utat a fogamzásra kész lélek számára). E téveszmék társadalmi következményének tekintjük a matrilineáris (anyai ágon számon tartott) leszármazást, és a matriarchátust (anyajogú társadalmakat). Az anyatisztelet magába foglalja az összes női felmenő, a megistenült nemzetségi, törzsi ősanya tiszteletét, és a mindnyájunk közös ősanyjának tekintett földanyáét is. Ez is egy állomása az ősvallás feltételezett evolucionizmusának.

Mindezidáig egy alapvetően biológiai szemléletű, földközeli vallásról beszélhetünk. Csak sejthetjük, hogyan alakult át eleink világképe, miért költöztek föl az istenek az égbe, hogy ott égitestekben, a Napban a Holdban, a planétákban és a csillagokban testesüljenek meg; mikor és mi módon vált előbb alárendelt, majd egyenrangú istentárssá a férfi princípium a női mellett, majd hogyan emelkedett rangban fölébe. Azt azonban tudjuk, hogy már az animista hiedelmek is szellemi hatalommal ruházzák föl az égitesteket, és valószínűsíthető, hogy a férfi nemző szerepének fölismerése emelte őt is a teremtő istenek sorába. Ha ez igaz, akkor megint csak biológiai érvek játszottak döntő szerepet a vallás további fejlődésében.

Egyszer már megírtam, paleoszibériai és népmesei példákból kiindulva, hogyan mehetett végbe ez a folyamat. (JANKOVICS 1996B: 141.) Az anyaistennő oldalán először a fia nyer isteni rangot, igaz, csupán megholó és föltámadó, tehát nem egészen halhatatlan istenség lesz belőle. Ilyenek voltak a későbbi misztériumvallások vegetációs istenei: Ozirisz, Dumuzi, Tammúz, Attisz, Adónisz és a naiv szimbolikában Jézus Krisztus, de ilyenek az eposzi és mesei hősök is. A fiúisten idővel „felnő" anyja mellé: és atyaisten lesz belőle. Ezt példázza a babiloni Marduk története.

Arra is találunk példát szép számmal már egy kialakultabb világkép része-

ként, hogy egy kis vagy nagylétszámú istencsalád ügyel a világra. Ilyen az óegyiptomi fővárosok (Memphisz, Théba) apa, anya, fiú háromsága, főhelyen immár az „atyával", mely a kopt és örmény keresztények szentháromság-képében ma is él: náluk a Szűzanya foglalja el a gyakorlatban a Szentlélek helyét. Ilyenek voltak természetesen az ókori mitologikus vallások isteni családjai kivétel nélkül. Noha a vallások fejlődésük során eljutnak az *egy*, antropomorf jegyeit levető, tiszta isteni Szellem fogalmához (l. a zsidó, muszlim istenábrázolási tilalmat, a keresztény Atyaisten szimbolikus megjelenítését), számos területen megmaradtak biológiai jellegzetességeik, és nemcsak a fundamentalisták és a naiv vallásosság körében. Ide tartoznak az étkezési előírások, tilalmak, a szexuális tabuk, tisztálkodási rituálék minden vallásban, a testi higiéné összekapcsolása a mentálhigiénével, a természetgyógyászat és a keleti orvoslás vallásos, ezoterikus jellege.

A népszerű és népi vallásosság a kezdetektől fogva biológiai célú. Fohász a jó termésért, szertartás az esőért, fogadalomtétel a sikeres vadászatért, háladás a teljesített kívánságokért (l. MADÁCHnál az eszkimó könyörgését Ádám és Lucifer „istenekhez": „– Ha isten vagy, tegyed, Könyörgök, hogy kevesb ember legyen S több fóka. –"); aztán a nagy ünnepi zabálások és annak szublimált, jelképes formái, az áldozati és a szeretetlakoma: az Úrvacsora, ami azonban mint az isten testének és vérének elfogyasztása véres kannibál emberáldozati rítusokra vezethető vissza; továbbá orgiasztikus szertartások s a szakrális prostitúció. Ez utóbbiak mint vallásos cselekmények kivesztek a civilizált világból, bár egyes titkos szektákról terjengő híreket hallva, azt kell hinnem, hogy visszatérőben vannak.

Elgondolkoztatónak tartom, hogy a felsorolt jegyek jellemzik az alapvetően ösztöneinket megcélzó reklámokat is. Lásd a testi higiénére, enni- s innivalók fogyasztására a vallásos rajongás hangján felszólító képeket, zenéket, szövegeket: „Tchibo, a legtöbb, ami adható" – mondja a reklám. Akárha magát Jézust vagy Szent Pált hallanánk prédikálni a szeretetről. De a hangnem és a képi megoldás nem is titkolt szexuális túlfűtöttséggel elegyedik, mintha a már említett phallikus csokirúd egyszersmint eucharisztia lenne.

A népszerű, népi vallásosságot a családközpontúság jellemzi – ez is biologizmus –, a vallásos családokban rendszerint sok a gyermek. A nemzetközi statisztikák szerint a déli (katolikus és ortodox) országokban még mindig nagyobb a családalapítási kedv, mint északon, protestáns környezetben. A népi vallásosság erősen közösségi szemléletű. Hogy egy negatív példával éljek: az egy valláshoz tartozó hívők sok helyütt még ma is halálos ellenségüknek tekintik a másvallásúakat, mint pl. a hinduk a muzulmánokat és fordítva (vö. „zsigeri gyűlölet"). Amit meg is ideologizálnak: a hindu magát felsőbbrendűnek tartja a nem hinduhoz képest, még a tisztátalan hindu is felette áll a nem hindunak,

ráadásul hindunak csak születni lehet, betérni nem. (GLASENAPP 1975: 28–29.) Mindeközben a vallásos összetűzések Indiában rendszerint olyasmik miatt robbannak ki, hogy pl. a muzulmán megeszi a marhahúst, míg a hindu a marhát szentként tiszteli. Mindez nem más, mint biologizmus, s a hinduk felsőbbrendűségi tudata semmiben sem különbözik a nácikétól. (Egykorú források szerint az első antiszemita pogromot a világtörténelemben az egyiptomi Elephantiné szigetén rendezték a Kr. e. 4. században a helyi kosisten, Hnum hívei, mégpedig azért, mert nem tudták elviselni, hogy az ott letelepült zsidók minden évben pészah alkalmával tömegével áldoztak bárányt Jahvénak. Az egyiptomiak szemében Hnum megtestesülésének levágása istengyilkosságnak számított, húsának elfogyasztása tabu volt.

A vallási közösségi felfogás szerint az egyén alá kell hogy rendelje magát a közösség akaratának, amit a közösség vallási vezetői képviselnek. A katolikus egyház önmagát hagyományosan „Krisztus titokzatos testének" nevezi, amelynek eszerint önálló életre képtelennek tekintett sejtjei a hívek. A „modern" Hit Gyülekezete és sok más működő szekta is teljes odaadást, sőt önfeladást követel híveitől. A csoporttudat ezen jegyei, kiegészülten a „többiekkel" szembeni differenciálatlan ellenérzésekkel, melyek szélsőséges esetben nagyon hasonlóak a nacionalista nemzettudat megnyilvánulásaihoz (minden más nemzethez tartozó elmaradottabb, „kulturálatlanabb", potenciális ellenség, létében fenyegeti a nemzethez tartozókat; aki egy ponton túl nyitottabb, más értékek iránt, hazaárulónak minősül stb.), gyökereiket tekintve az állatvilágba vezetnek vissza, és nemcsak a fejlettebb, nagycsaládban, falkában élő emlősökig, hanem még távolabb, a tökéletes harmóniában együtt úszó hal- és együtt repülő madárrajokig, a fényjelzéseiket egyidejűleg kibocsátó szentjánosbogár kolóniákig, s még azon is túl, a tubifexekig.

A fundamentalista, ortodox vagy egyszerűen csak szélsőséges szekták, azzal, hogy így vagy úgy korlátozzák híveiket egyéni szabadságukban, ténykedésükkel tagadják, hogy az ember szabad akarattal rendelkezne; akkor is, ha hittételeik között az akaratszabadságra vonatkozó állítás szerepel. Számos világvallás nem tanítja, s a keresztény KÁLVIN is tk.szembefordul a SZENT ÁGOSTON-i (augustinusi) akaratszabadságtannal, amikor azt vallja, hogy az ember sorsa általában „eleve elrendelt", ha nem is olyan mértékben, mint az állaté (és nem is azért), míg SZENT ÁGOSTON szerint ez nem általános, SZENT PÁL nyomán azt vallja, hogy vannak, akiket Isten születésüktől fogva kegyelemben részesített, és vannak, akiket nem.

Persze, a szabad akarat fogalma ma már többféleképpen értelmezhető. SZENT ÁGOSTON eredendően arra vonatkoztatja, hogy az embernek isteni kegyelem (vagyis szerencsés *adottságok*) híján is szabadságában áll választani jó és rossz között; akaratlagosan tesz jót vagy követ el rosszat; felelős önmagáért és

cselekedeteiért akkor is, ha veleszületett hajlama viszi a bűnbe. AUGUSTINUS szerint – mai szóhasználattal élve – ez örökletes tulajdonságunk. Az iszlám tanításában viszont jóval nagyobb szerepet tulajdonít az ember által befolyásolhatatlan erőknek: Allahnak illetőleg a *kiszmet* (végzet) akaratának. A brahmanizmus és a buddhizmus kifejezetten azt hirdeti, hogy az ember *kármá*ja (sorsa) előző életeiben szabad akaratából végrehajtott tetteiből következik, és a lélek e korábbi tettekért kapott büntetések vagy jutalmak révén jut el *a törzsfejlődés különböző stációinak megfeleltethető reinkarnációk* során át, hosszabb-rövidebb idő alatt a végcélhoz, a vágytalanság állapotaként értelmezett nirvánába, a teljes megsemmisülésbe.

Fontos a vágy, a késztetés említése. Fokozatosan megszabadulva a vágytól – s így egyre magasabb rendű létállapotba jutva – végül az ember elérkezik odáig, hogy „levesse" mindazt magáról, ami állati (és testi vonatkozásban emberi), vagyis biológiai benne. De nem ez az egyetlen, ami mint cél rokonítható az augustinusi gondolatmenettel: vagyis hogy az embernek, ha élni tud szabadságával, jutalma a mennyek országa lesz. Az akaratszabadság mindkét felfogásban az ösztöni, a testiség tökéletes ellentéte. SZENT ÁGOSTON így ír: „aki rosszat tesz, maga az oka. (...) A rosszat (...) nem tanuljuk (...) valamennyi rossz cselekedetben a vágy tör uralomra, (...) a bűnöktől (...) egyedül a bölcsesség szabadít meg." (...A bölcsek azok), „akik az értelem uralmának segítségével minden vágyukat leigázták, és békességben élnek." (SZENT ÁGOSTON 1997: 46–64.)

A brahmanizmus és a buddhizmus szerint a vágy (kéjvágy, bírvágy, becsvágy, hatalomvágy) meglétének a jele, ha a lélek a test halála után nem lesz végleg *szabad*, hanem *kénytelen* új, esetleg alacsonyabb rendű testbe, állatbőrbe (k)öltözni. SZENT ÁGOSTON is felismeri az igazi emberség lényegét az állatokhoz viszonyítva: „bármi legyen is az, ami az embert az állatok fölé helyezi, akár az értelem, akár a szellem, vagy még jobb, ha mindkét szóval jelöljük (...), ha ez uralkodik és parancsol mindannak, ami az embert alkotja, akkor az ember a lehető legjobban el van rendezve. (...) egyazon nembe tartozunk az állatokkal, márpedig az állati élettevékenység a testi gönyör keresésében és a fájdalom keresésében merül ki. (...) Van három fogalmunk: a létezés, az élet és a megismerés. A kő létezik, az állat él, a kő viszont nem él. Az állat nem képes a megismerésre," – ma már tudjuk, hogy képes, korlátozott mértékben – „viszont (...) mindhárom megvan az emberben. (...) Vannak olyan dolgok is, amelyek, úgy látszik, nem jutottak osztályrészül az állatoknak, de az emberben sem tartoznak a legmagasabb rendű tulajdonságok közé. (...) Az emberben tehát csak akkor válik uralkodóvá az, (...) amelyet mint örök törvényt ismertünk meg, (...) ha az ész, értelem vagy szellem kormányozza a lélek irracionális ösztöneit. (...) Nevetséges lenne, ha a közönségesen állatszelídítőnek nevezett embereket (...) bölcsnek tartanánk azért, mert (...) a megfékezett barmok engedelmeskednek nekik, s értenek hoz-

zá, hogy a be nem törteket betörjék. (...) az emberben létezhet értelem anélkül, hogy uralkodóvá válnék! Ezekben ugyanis van, mert olyasmit tesznek, amit értelem nélkül nem lehetne megtenni, de nem ez az uralkodó bennük, mert ostobák, és tudjuk, hogy az értelem uralmáról csak a bölcsek esetében beszélhetünk. (...) a legtöbb ember ostoba." (uo.: 62, 88, 62–65.)

A keresztény egyházatya szerint tehát az emberi nem egyike az állatfajoknak, de a többi állat felett áll, mivel értelme van, míg az utóbbi ösztöneinek és tudatlanságának a rabja. És bár a legtöbb ember ostoba, mivel értelmük nem uralkodik vágyaikon; csak *akaraterejük*ön, jóakaratukon múlik, hogy ez mégis bekövetkezzék, és a testi dolgoktól értelmük elvezesse őket a testetlenekig. (Nincs itt ellentmondás?) Így vezethet a test salakanyagoktól való megtisztítása, a böjt is a „megvilágosodáshoz", ahogy a manicheisták tanították, akik között AUGUSTINUS is megfordult, s ahogy a mai természetgyógyászok is vélik.

„... ugyanazokat a dolgokat az egyik jóra, míg a másik rosszra használja. Aki rosszul használja őket, az szeretettel csüng rajtuk és beléjük gabalyodik, alávetettjükké válik, holott neki magának kellene alávetnie őket." (uo.: 79.) Vö. azzal, hogy az archaikus vallások „jól" használták az emberre nézve veszélyes drogokat, fogyasztásukat pontosan szabályozva, míg a civilizált ember ezer dologtól vált függővé. Mint a legújabb hírekben hallom, drogfüggő az emberiség 3%-a. A nem (?) életveszélyes, pl. virtuális kábítószerek, köztük első helyen a „nép ópiuma": a televízió – mint korábban más autoriter hatalmak – az emberiség civilizált felének 90 %-át tartják függőben.

A személyes fölemelkedés mellett e gondolatkörbe a faj fölemelkedése és a testi dolgoktól való fokozatos megszabadulása értelemszerűen beletartozik, abban a reményben, hogy a test bilincseit az emberi faj végleg levetheti. (Az emberevő rituáléktól a teljes aszkézisig csak az „út" első szakasza vezet, amelyen azonban meg is fordulhat az ember. L. sátánizmus.) MADÁCH szerint az ember nem lesz erre képes, mert – erről szól az *Űr* szín – a test halála az értelem halálát is jelenti. Nem feltétlenül. El tudok – másokkal együtt – képzelni olyan önvezérlő és önfenntartó számítógépeket: cyborgokat, amelyek az embernél is értelmesebbek, és „akik" az ember teremtményeiként lehetnek eljövendő uralkodó faj, és ha testben nem is nevezhetők majd embereknek, értelmük mégis csak emberi lesz.

SZENT ÁGOSTON erről persze már nem ír, ő a világ állapotát különben is befejezettnek tekinti. Csak az erkölcsök evolúcióját hirdeti: „Rosszat tenni annyi, mint elhanyagolni az örök dolgokat,..." (uo.: 89.) A nehézség az, hogy a „test figyelmet követel az őt kormányzó lélektől, s így azt a gyönyör és a fájdalom állandó feszültségben tartja" – írja KENDEFFY GÁBOR AUGUSTINUS dialógusához írt utószavában – ... s az elementáris boldogságvágy mellett legalább annyira érvényesül a szerzőnél az isteni törvénynek való önalávetés gondolata."

És ezzel elérkeztünk a szabad akaratról szóló tanítás alapellentmondásához. E szerint ui. a biológiai ember akaratszabadsága kimerül abban, hogy kitapogatva tömlöce falait (*gnószisz!*) rabtartója akaratának önként aláveti magát. Marad az öntudatra ébredés és a megismerés: önnön korlátaink felismerésének a lehetősége, amivel élhetünk – SZENT ÁGOSTON általánosításaiból következően még ostoba embertársaink is –; akik pedig le tudnak mondani vágyaikról, bölcseknek neveztetnek. (Vagy öregeknek: az öreg embernek a lemondás nem okoz túl nagy nehézséget.) Még ennek a viszonylag szerény célnak az elérése is azonban nagy feladat a civilizált tömegember számára. Hogyne, amikor épp ellenkező irányba halad a világ!

A rosszat nem tanuljuk – állítja az ókeresztény bölcselő – a „jóra való restség" velünk született tulajdonság. Ezért könnyű megmaradni benne, vagy visszazuhanni ebbe az állapotba, ha nincs kultúra, mely újból és újból a jóra serkentene. Napi tapasztalat, hogy az emberek túlnyomó többségének szabadságvágya alig több, mint egyéni lázongás a közösség rá nézve kellemetlen, kényelmetlen szabályzóival szemben, és szabad akaratának pusztán e téren próbál érvényt szerezni. (Aktívan: sorba állásnál tolakszik, a forgalomban mások elébe vág, mások „alá" szemetel; passzívan: ha vele szemben járnak el ugyanígy, bosszúért liheg.) Ha deviáns vagy a társadalom kivételezett tagja, akkor a többségnél szabadabban ga(rá)zdálkodhat idejével, a (maga és mások) tulajdonával, és (élet)tereit is tágíthatja. De mindeközben nem vált minőséget, marad a vágyak bűvkörében. Amikor egy bankelnök barátomat arról kérdeztem, hogy ugyan mi szüksége van az utódának arra, hogy csillagokat rúgó fizetése és egyéb javadalmai mellett még korrupt is legyen, lakonikusan azt válaszolta: „Mert minden kell.")

Hasonlóan kiábrándító az eredmény, ha az egyéni akaratok összegződnek. A „közös akarat" az egyéni különbségeket kioltva rendszerint alacsonyabb szinten nyilvánul meg (ez a demokrácia hátulütője). A szervezett *közösség* eleve határt szab az egyéni kilengéseknek, akármilyen természetűek legyenek is, (l. vallási előírások, pártfegyelem, a választási lehetőségek idő- és térbeli, vagyoni korlátai, az információk visszatartása stb.), ha pedig szervezetlen, a *tömeg* lefelé húzza minden egyes tagját, csőcselékké válik szélsőséges helyzetekben: még akik külön-külön Krisztust kiáltanának is, együtt Barabást üvöltenek. (L. tömegverekedés, törés-zúzás, fosztogatás, gyújtogatás, lincselés; nagyvárosokban, ha kitör a balhé, a tömeg takarásában „akciózókat" még a lebukástól való félelem sem tartja vissza. Híradókból jól ismert kép, ahogy „gettólázadások" alkalmával a fosztogatók a tévékamerákra sem hederítve, lélekнyugalommal hordják ki a rablott holmit a felgyújtott üzletekből.)

AUGUSTINUS egyházatya bizonyára nem lepődne meg, ha látná, hogy könyve megírása után 1500 évvel – a századelőn – az egyszerű hívők serege majdnem

ugyanúgy élte hétköznapjait és ülte ünnepeit, mint az ő idejében, aláveti magát egyháza parancsainak, melyek a szabad akarat érvényesítését az istenes életmódban látják. Formailag ez nem jelent mást, mint hogy a paraszti világban – a II. világháború előtt hazánk lakosságának és a hívőknek a túlnyomó többsége még paraszt volt –, rendesen dolgozik (ellátja állatait igényük szerint, szánt, vet, arat alkalmazkodva a növényzet életciklusához), józan családi életet él (testi és lelki higiénében, gyermekeit az előírt erkölcsök szellemében nevelve), szellemi műveltsége (szórakozásai és ünnepei) változatlanul a természet körforgásához igazodnak. Legfeljebb azért szorulna össze a szíve, hogy ezek a liberális szabadságeszményekről nem is álmodó emberek a legutóbbi évtizedekben hogy megfogyatkoztak szerte a világon.

A hagyományos falusi életet azért övezi – joggal – annyi nosztalgia, mert az tényleg *szerves* világ volt minden tekintetben. A szokások és ünnepek a természetből nőttek ki együtt az emberrel. Nem kívülről erőltették rá, mint a közelmúlt elnyomó civilizátorai a maguk történelmi emlékünnepeiket, melyek bukásuk után oda is kerültek, ahová valók, a történelem süllyesztőjébe. A történeti ünnep csak akkor válik általánosan elfogadottá, ha nem megakasztja az idő kerekét, hanem annak küllőjévé válik, azaz, ha a természet és az ég körforgásához, valamint a hagyományokhoz illeszkedik, mint a zsidó Purim, a keresztény virágvasárnap, a magyarok március 15-i nemzeti ünnepe.

Szeretném hinni, és emberi hiúságomnak jól esik hallani, hogy a „kultúra általában a szabadságérzetből és a létszükséglet feletti többletből fakad". (BAKÁCS TIBOR SETTENKEDŐ, *És*, 1998. június 12.) Jó, hogy a szerző „szabadságérzetet", és nem „szabadságot" emleget. Így könnyebb egyetértenem, hiszen e szóban az is benne van, hogy ez a szabadság jórészt illúzió. Milyen szabadságra is kellene gondolnom? A fentebb taglalt akaratszabadságra? (Láttuk, mire korlátozódik.) A biológiai szabadságunkra? A *Larousse Filozófiai Kislexikon* szerint a szabadság alap- vagyis biológiai szinten azt jelenti, hogy a szervezetünk egészséges, a beteg ember a testének rabja. (Viszonylagos egy szabadság. Emlékeztetőül soroljam föl ismét mennyi időnket *rab*olja el egészséges testünkkel való mindennapos törődésünk?) Netán arra a szabadságra, amit az epikureusok vallottak, miszerint az a szabad ember, aki SZENT ÁGOSTONra fittyet hányva megvalósítja vágyait (ami főleg abból áll, hogy annyit és azt eszik, iszik, amennyit és amit akar, azzal szeretkezik és annyiszor, akivel és ahányszor kedve van)? Vagy épp ellenkezőleg, AUGUSTINUSnak és atyamesterének, PLATÓNnak, valamint késői tanítványaiknak, SPINOZÁnak és KANTnak a véleménye szerinti szabadságra, miszerint csak az szabad, akit nem a vágy hajt, hanem az eszére hallgatva cselekszik? Vagy gondoljak az ember állatokéhoz képest megnövekedett szabadidejére? (Ez az emberek többségére vonatkozóan ráadásul még csak nem is igaz.) Esetleg a fajspecifikus késztetések hálójában vergődő állati

„én"-nel szemben az ember felszabaduló, kibontakoztatható egyéniségére? (Ha a „néhány kivált egyén"-re gondolok csak, helytálló is lenne, de megint kérdezem; mi van a többséggel?) Vagy a választás szabadságára, mellyel – úgymond – az állat nem rendelkezik? (Erre nem is tapasztalati példát szoktak fölhozni, nem is lehet, hiszen az állatnak is van választási lehetősége – a maga körein belül –, hanem Buridan szamaráét, mely nem tudván választani két zsák zab között, éhen pusztult. A példázat a szamár emberről szól; egy igazi szamár nem lenne ilyen ostoba.) Netán a sztoikusok szabadságképzetére, mely szerint a szabadság nem más, mint a dolgok rendjéhez, menetéhez igazodó alkalmazkodókészség, – képesség (vö. unos untig ismételt közhelyünkkel: hogy a szabadság fölismert szükségszerűség)? Avagy az egzisztencialistákéra, mely szerint az ember azáltal lett szabaddá, hogy a helyzetek elviselése helyett cselekvő magatartást vett föl (JASPERS, SARTRE), JÓZSEF ATTILA rendet szülő szabadságára? (Vágyálom az is csupán.) Póriasabban: a csavargók koldus-szabadságára? A léhűtő szabadságára? A már annyiszor emlegetett tömegember megnövekedett szabadidejére? A testőreinek „fogságában" élő gaz(dag) ember szabadságára? A nyilvánosságnak élők szabadságára? A munkájától „lenyűgözött" alkotó ember szabadságára? Ugyan miféle szabadságocskák ezek? Ráadásul egyik megállapításból sem következik, hogy a kultúrateremtés lehetőségét az ember a szabadságának köszönheti.

A személy szerint beteg ember igenis képes kultúrát teremteni, noha a fentiek értelmében nem szabad. L. a vak MILTONT, a süket BEETHOVENT, a kábítószeres VERLAINE-t, az alkoholista ADYT, a tuberkulózis, szifilisz és elmebaj számtalan ismert alkotó áldozatát. Sőt, azt kell mondjuk, a *Doktor Faustus* írójával, THOMAS MANN-nal együtt, hogy a kultúrateremtéshez szükséges belső és külső szabadságot az élet bizonyos területén gátolt ember könnyebben leli meg, mint az, aki „szabadon", parttalanul kiélheti közönséges vágyait, hisz *kénytelen* uralkodni szenvedélyein, s alkotásokba szublimálni. De ha ez lenne az egyetlen igazság, akkor minek nevezzük a beteljesült szenvedély ihlette szerelmes verseket, a nagyevő AQUINÓI SZENT TAMÁS teológiai munkásságát. MICHELANGELO és RODIN testiségben tobzódó műveit, vagy a bűnöző bohémek: VILLON, CELLINI, CARAVAGGIO műremekeit?

Ami a szabadidőt illeti: az állatnak mérhetetlenül sok ideje van, aminek nagy részét alvással, játékkal, emésztéssel tölti ki. Ha a megnövekedett szabadidő kihasználásán azt értjük, hogy az ember tudatra ébredve rájött, hogy unatkozik, s az unalom ellen tenni akart valamit, már közelebb járunk az igazsághoz. Evett a Tudás fájának gyümölcséből, s ezzel kiűzetett a boldog semmittevés paradicsomi állapotából, hogy orcája verejtékével keresse kenyerét és örömét. Igen, a kultúra- és civilizációteremtő embernek szinte semmi „szabad"-ideje nincs. Munkájának, hivatásának él *szenvedélyének rabja*ként. Aki vi-

szont „szabad" (lett légyen munkanélküli, tőkepénzes vagy munkakerülő) saját *akaratá*ból eljutott – nem a testi, hanem – a szellemi vágytalanság állapotáig. Ilyen értelemben a „szabadidő helyes kihasználása" csak a közösség egyénre gyakorolt hatása eredményeként nevezhető fajspecifikusan emberi tevékenységnek.

Megjegyzendő, hogy a kultúra állati viselkedésben kimutatható előzményei mind érzelmi, „szenvedély"-késztetésűek és közösségiek, akár a kommunikáció és együttműködés különféle formáira, akár a párzás és utódnevelés velejáróira gondolunk. Az állati egyednek, ha felül akar kerekedni (vetély)társain, szintén föl kell áldoznia szabadidejének nagy részét. (Egy majomhorda vezérhímjének állandóan dolga akad.) De nem azzal válik ki a többiek közül, hogy másképp viselkedik, hanem fajtulajdonságai jobbak, mint amazoké. Hasonlóképpen az embernél sem az egyéniség szabadsága teremt kultúrát elsősorban. A tudós a zsenialitását, a művész a tálentumát nem a szabadságának köszönheti, hanem genetikus adottságainak; kibontakoztatását neveltetésüknek és a kedvező körülményeknek; életművük pedig rendszerint „nem lóg ki a sorból". (PICASSOé sem. A 20. század legnagyobb festője minden volt, csak avantgard, újító, a művészetet forradalmasító, senkihez sem hasonlítható művész nem. Életműve szerves folytatása a világ képzőművészetének: az antik mediterrán tradíciónak, a spanyol-katalán festészetnek, a Spanyolországhoz és Franciaországhoz viszonylag „közeli" fekete Afrika művészetének. PICASSO életműve a művészettörténet szerves része, s mint ilyen, magasodik ki belőle.)

Mindenre van ellenpélda is (l. meg nem értett művész, senki sem próféta a saját hazájában). A kultúra történetében a forradalmi változásoknak, melyek megváltoztatják a történet menetének irányát, a rendhagyó esetek, a nagy felforgatók az életre hívói – ugyanúgy, mint a természetben a célszerű mutációk –, de miután a történet nekik köszönhetően folytatódik új irányban, már ők sem lógnak ki többé a sorból. „Madártávlatból" szemlélve a műveltségek túlnyomórészt névtelen közreműködők, kisebb részt nagy egyéniségek együttműködésének köszönhetők. Nem a „sem utóda, sem boldog őse" típusú különleges személyiségek múlttal és jövővel kapcsolatba nem hozható tevékenységének. Szegény ADY! Minden igyekezete ellenére életműve *része* a magyar és a világirodalom történetének.

Az alkotói személyes szabadság mértékétől nem függ a kultúra és civilizáció színvonala. Sokkal inkább a megrendelő szabadságától. Egyiptom piramisait, ha nem is rabszolgák, mindenesetre az isteni fáraók által kényszermunkára parancsolt parasztok tízezrei építették az évnek abban az időszakában, amikor a Nílus elöntötte földjeiket, és más dolguk nem akadt. A kínai Nagy Falat Csin Si Huang-ti, az Első Császár építtette az általa üldözött konfuciánusokat dolgoztatva. Óriási síremlékén, amelyet a közelmúltban fölfedezett terrakotta had-

sereg vigyázott, a hagyomány szerint 700 000 közmunkára sorozott művész, mesterember és munkás dolgozott, akiket aztán elevenen betemettek a sírba, nehogy elfecseghessék, hol található. Ugyanez az uralkodó büszkén kijelenti: „A haszontalan könyveket a világon mind elpusztítottam. Udvaromba hívtam az irodalomban és a bűvös tudományokban jártas tudósok seregét". Nagy Sándor (a hellenizmus elterjesztője, Perszepolisz fölégetője), a római cézárok (akik kultúrák sorát megsemmisítve adtak egyetemes műveltséget Európának), II. Gyula pápa (aki MICHELANGELÓból szó szerint, a botjával verte ki, hogy megrendelései elkészüljenek), Napoleon (a franciák megtizedelője és az empirestílus imperiális megszemélyesítője), valamint későkori utánzójuk, Sztalin (10? 30? 70? millió szovjet állampolgár gyilkosa, a sajátos szovjet kultúra mecénása egy személyben) mind azt példázzák, hogyha a személyes szabadság egyáltalán szerepet játszik a műveltségek jó és rossz sorsában, akkor a kényúr szabadsága az. Erről szól ALBERT CAMUS: *Caligula* című drámája (1945).

A kevésbé szélsőséges helyzetek (l. a Kádár-féle puha diktatúra és az azt követő rendszerváltozással visszatért szabadság művelődési, műveltségi színvonalának ellentmondásos megítélését: sokak szemében a Kádár-korszak kulturálisan igényesebbnek tűnik visszapillantva, mint a jelen) ugyancsak arra engednek következtetni, hogy az alkotó ember szabadságától nem feltétlenül függ munkája minősége. Ami pedig a jelen liberalizálódott átlagemberét illeti, a közösség felbomlásával magára maradt tömeglényt, ő legfeljebb csak szubkultúra-teremtésre képes reménytelen közösségkeresésében.

Mit jelent a „létszükséglet feletti többlet" ember és állat viszonylatában? Gondolom, nem azt a biológiai többletet (a fölegyenesedett tartást, a két lábon járást, a térlátást, a beszédre alkalmas hangképző szerveket, az igen fejlett és barázdált agyat, a precíziós műszerré finomodott két kezet együtt), amire a kulturálódás és civilizálódás (=emberré válás) évmilliói alatt tett szert az ember a kölcsönösség (a hatás–visszahatás) jegyében, hanem a már sokat emlegetett megnövekedett szabadidőt. Anélkül, hogy a korábban írtak ellenére lebecsülném ez utóbbi jelentőségét, a kultúrateremtésben legalább akkora szerepe volt (van) a szóban forgó biológiai többletnek.

Az ember megnövekedett szabadidejét már a korai időkben is a civilizációs haladásnak köszönheti. Vagy egy millió éve rájött, – s hol volt még akkor attól, hogy *Sapiens* legyen! – hogyan csináljon tüzet, amin a húst megsüthette, minek utána nem kellett annyi időt szánnia a falatok megrágására és megemésztésére, feltalálta a dárdahajítót, amivel zsákmányát gyorsabban elejthette, pattintott kőeszközeivel minden munkát hamarébb elvégezhetett, sok olyant is, amire korábban nem gondolhatott (puszta kézzel fát nem vághatott ki, és zsákmányát sem nyúzhatta meg). Így valóban egyre több ideje maradt a családjára, a gyermeknevelésre, és társaival egyre többet töprenghetett azon a sok tekin-

tetben biológiai természetű problémán, hogy mi végre is vagyunk a világon, miért halunk meg, ami végső soron a kultúra értelme. Mindezt nem tehette volna azonban, ha a kulturálódás és civilizálódás több millió évig tartó fáradsággal és szenvedéssel teli időszakában nem tesz szert épp a kultúra és civilizáció egyre tökéletesebb gyakorlása során arra a bizonyos biológiai többletre: nem válik majomszerű lényből előbb *Homo Habilis*-szé, majd *Homo Erectus*-szá, végül *Homo Sapiens*-szé: „ügyes", „egyenes tartású", „bölcs" emberré.

A bevezetőben említett korábbi írásomban megkíséreltem rendszerezni a normális állati viselkedés, a vallások külsőségei és a hit, valamint a kényszerbetegségek (*Obsessive Compulsive Disorder*, a továbbiakban OCD) közti meglepő párhuzamosságokat, lényegi egyezéseket. E téren nem a beteges, hanem a betegség által kórossá növelt, egyébként mindannyiunknál föllelhető viselkedésjegyek az érdekesek. Mindnyájunkkal előfordul, hogy visszamegyünk és ellenőrizzük, bezártuk-e a kaput, avagy sem; az OCD-ben szenvedő ember ezt naponta akár többszázszor is kénytelen megismételni. Tanulságos idéznem egy táblázatot, melynek két végpontján a szélsőségesen kockázatkerülő, kompulzív, illetőleg a szélsőségesen kockázatvállaló, impulzív, szuicid magatartással jellemezhető kóresetek találhatók, közöttük a fokozatosan átmeneti jellegű kórképekkel. A két szélsőség prototípusa a vakbuzgó hívő illetve a halálmegvető, javíthatatlan visszaeső bűnöző. Mindkettőre „születni kell", azaz e betegségek oka biológiai rendellenesség, de mivel az javarészt a beteg neuro-kémiájának (pl. szerotonin többletének illetve hiányának) a következménye, a pszichiáterek egy része szerint gyógyszeresen (és kiegészítő terápiákkal) kezelhető. Íme a betegségek sorrendje:

Erkölcsi és vallásos skrupulozitás (bigottria)
Kényerbetegség
Egy-tünetes hipochondria
Test-dismorfiás zavar
Anorexia nervosa
Hajtépegetés
Kóros játékszenvedély
Kleptománia
Parafiliák
Kóros féltékenység
Borderline személyiségzavar
Antiszociális személyiségzavar
Erőszakos öngyilkosságot elkövetők

(NÉMETH 1994: 184 nyomán)

Jelzem, a betegségek sorrendjében a betegek szabadságigénye egyre na-

gyobb, a teljes és önkéntes alávetettségtől a leggátlástalanabb önkényeskedésig (mi más a buddhai, platóni, augustinusi, spinozai, kanti akaratszabadság „legsikeresebb" beteljesítése, ha nem az öngyilkosság?)

Hadd idézzem hivatkozott tanulmányom ide kívánkozó végkövetkeztetéseit:

„A bennünk működő ösztönök (úgyis mondhatni, mindaz, amiben „állatok" maradtunk) elsősorban a szexualitás és a vallás terén, nem fogalmi, hanem formai részében nyilvánulnak meg. Ha stílusosan oppozíciópárokba foglalnám össze mindazt, ami sajátosan emberi vagy állati bennünk az eddig írtak tükrében, a két oszlop valahogy így festene:

Állat(i)	*Ember(i)*
Ösztön (általában)	Tudat
Nemi ösztön	Nemi ösztön többnyire tudati kontroll alatt
Közösségi lét (egyedi alárendeltség)	Egyéni lét (a közösségnek részben alávetve)
Belső parancs (genetikus kód, a hormonok uralma)	Belső parancs (a „velünk született erkölcsnek" nevezett kategória)
Külső parancs (kollektív tudattalan, faji meghatározottság, l. fentebb: közösségi lét)	Külső parancs (kollektív tudattalanban gyökerezik, de a vallásos felfogás szerint isteni kinyilatkoztatás formájában kaptuk)
Szimbolizáció, rítus („eleve elrendelt")	Szimbolizáció, rítus (részben velünk született, ösztöni gyökerű: l. archetípusok, részben tudatosan továbbfejlesztett)

Ha a kényszerbetegségek leírt tünetcsoportjaiból levonható tanulságokat (is) figyelembe vesszük a vallás- és művelődéstörténet terén, az állati és emberi viselkedésről eddig szerzett ismereteink beépítésével a fenti hevenyészett ellentétpárok közötti átjárhatóság szembeszökő lesz. A genetikai meghatározottság ugyan erkölccsé nemesedhet teológusok, filozófusok, szociológusok, pszichológusok ajkán, használhatjuk mi is ezt a fogalmat – nincs jobb –, de ha elfogadjuk a vallás tanítását, hogy az erkölcs velünk született, akkor azt is be kellene látnunk, hogy nem más az, mint tudatosított ösztön. (Ha pl. a hívő és hitetlen legfőbb erkölcsi parancsát, a Ne ölj! parancsot, helyesebben szólva, tilalmat vesszük alapul, és annak különféle vallások által szentesített értelmezéseit, ha a megengedett kivételeket is figyelembe vesszük – ezek közé a rituális kannibalizmustól a törvényes halálbüntetésig, az önvédelemből elkövetett emberöléstől a vallásháborúkig minden belefér –, akkor be kell valljuk, hogy az állatvilágban a fajtársak az embernél sokkal ritkábban törnek egymás életére, s ha igen, abban mindig munkál valamilyen ésszerűség. Más szóval, a fajtárs életének tisztelete ösztönösnek tűnik, a gyilkolászásban, amit mi folytatunk, határozottan van valami sajátosan emberi.

Ez a megközelítés nem tagadja Isten létezését, éppen ellenkezőleg. Ha valami leszűrhető a fentiekből, akkor ez az: mindnyájan ugyanannak a kozmikus rendnek,

törvénynek engedelmeskedünk. Az állat ösztönösen ismeri és tartja be a törvényt, az ember fölismeri és tudatosan próbál alkalmazkodni hozzá, vagy éppen lázadni ellene, de a kényszerbeteg viselkedése sem más, mint a helyes magatartás torzképe. Minden mindennel összefügg, mondták a régiek, s ez bizony így van. Hogy a Törvény magától van, a létezésből következően, vagy pedig egy kozmikus Szellem teremtménye az anyaggal és az élettel együtt, talán nem is olyan lényeges különbség, mint hisszük." (i.m. 235–236.)

Csak egy kiegészítés kívánkozik ide. A *New Scientist* 1997. augusztus 2-i számában beszámol a legújabb fölfedezésről, aminek a lényege, hogy függetlenül attól, hogyan és milyen sikerrel kezelik (gyógyszerrel vagy viselkedésterápiával), az OCD nem „megfoghatatlan" lelkibetegség, azaz nem érzelmi trauma váltja ki, hanem „egy sor valóságos tényező, köztük hibás gének, ritka alkalmakkor fejsérülés, és mind e közt a legmeglepőbb és legellentmondásosabb ok: egy bizarr autoimmun reakció, mely egy közönséges gyermekkori fertőzés következménye." Ez azt jelenti, hogy pl. ez a túlzott hitbuzgóságban is megnyilvánuló, külsőségeiben a rituális előírásokat idéző viselkedésformákkal leírható betegség kizárólag biológiai (neurokémiai) eredetű, és a pszichiáterek fele szerint hatékonyan egyedül gyógyszerekkel, azaz biokémiai módszerrel gyógyítható. A betegség „Svédországtól Kínáig és Szudánig egyforma tünetekkel és gyakorisággal támad. ... Világméretű elterjedtsége a betegség evolúciós eredetét engedi sejtetni." Akkor ez a vallásosságra is igaz! (Mármint hogy evolúciós eredetű.) A hitbuzgóság, a vallási rituálék hasonló külsőségei, a mitologikus világmagyarázatok is minden népnél megtalálhatók! (Jelen voltam az első magyarországi buddhista templom fölavatásán. Ha elfogulatlan megfigyelőként kellene a szertartást összehasonlítanom egy katolikus vagy ortodox templom fölszentelésével, a két esemény közt szembetűnőbbek lennének a hasonlóságok, mint a különbségek.)

Az idézett cikk szerzője szerint az OCD jellemzői, ha nem szélsőséges formában jelentkeznek, a túlélés szempontjából minden műveltségben hasznosak lehetnek. Ahogy az evolúciós biológusok mondanák, alkalmazkodókészséget jelez. A mi primitív őseink több eséllyel élhették túl a rájuk leselkedő veszélyeket, és adhatták tovább utódaiknak jó génjeiket, ha nagyobb hűhót csaptak a tisztálkodásból a szokásosnál (a mosdási kényszer tipikus OCD), vagy ha a feltétlenül szükségesnél alaposabban néztek szét maguk körül (az ellenőrzési kényszer is tipikus OCD).

„Igaz, a sok rituális kurkászás és föl-alá rohangálás időnként energiapazarlásnak tűnhetett, ugyanakkor biztosította, hogy az egyedet soha nem lepják el teljesen a paraziták, s hogy abban az egy pillanatban, amikor tényleg zsákmányra leső vadállatba botlik, el tudjon menekülni. A szokatlan után kutató környezetmegfigyelés és az aprólékosan gondoskodó rituális viselkedés helyénvaló. A baj akkor kezdődik, amikor ezek a viselkedésformák kikapcsolha-

tatlanokká válnak." Néhány évvel ezelőtt 3 amerikai ideggyógyász, LEWIS BAXTER, JEFFREY SCHWARTZ és SUSAN SWEDO betegeik agyát pozitron emissziós tomográffal vizsgálták, és a képernyőn látottak alapján fel tudták mérni az agy különböző területeinek aktivitását, milyen látható elváltozásokkal jár, ha a betegre rátör a nyugtalanság. Vagyis pl. a kóros hitbuzgóságnak látható nyoma van – nem a „lélekben"! – az agyban!

Régi és új hitek

Mottó: *„Hah, szemtelen, igaz hittel dicsekszel?"*

(Egyik barát, *Az ember tragédiája,* VII. szín)

Ha a vallás(osság) külsőségeiből – és értelméből! – annak ösztöni eredetére következtethetünk, akkor hasonló eredményre kellene jutnunk a hittel kapcsolatban. Vallás és hit nem keverendő össze: a vallás a hit formája (vö. hitvallás).

Egészen pontosan definiálja a vallás értelmét latin megfelelője: a *religio,* mely a *religo* ige főnévi alakja. Ez utóbbi jelentése: „hátraköt", „megkötöz", „odakötöz" és az azzal ellentétes értelmű „feloldoz". Első jelentése szerint az ösztönhöz, OCD-hez illő értelemmel bír. Azt jelenti, hogy *halálos* bűn terhe mellett engedelmeskednünk kell Isten parancsolatainak. Második jelentése az ember bűneitől, értsd úgy is: állati ösztöneitől, az AUGUSTINUS emlegette vágyaktól való szabadulásra utal. Míg az ösztön külső (fajra jellemző) és belső (az egyed génjeibe kódolt) kötöttség egyszerre, a vallás csak külsőleg (tételeivel, tiltásaival, parancsaival), s a hit az, ami belsőleg köti meg az egyént (hiszem és elfogadom vallásom tételeit, tiltásait és parancsolatait, így azok számomra nem jelentenek tehertételt, megkötöttséget).

Az *oldás és kötés* Jézusnak az első római püspökhöz, Péterhez intézett szavai nyomán kifejezetten az egyház, a vallási vezető feladata: „Én is mondom neked: Péter vagy, erre a sziklára építem egyházamat, s az alvilág kapui sem vesznek rajta erőt. Neked adom a mennyek országa kulcsait. Amit megkötsz a földön, a mennyben is meg lesz kötve, s amit fölodasz a földön, a mennyben is föl lesz oldva." (Mt 165, 18–19.) Ez a kijelentés az alapja a pápai csalhatatlanság és a zsinati tévedhetetlenség dogmáinak, melyek emberi döntéseket isteni törvényekké emeltek.

Az oldás és kötés nemcsak a keresztény eszmekörben kapott vallási jelentőségű értelmet. A védikus vallásban Varuna, a legfelső istentriász egyik tagja,

aki a halottak egyik ítélkező királya is volt, „kötött és oldott." Ezért kötélhurokkal ábrázolták. A kötélhurok prózai értelemben az akasztófa kötele, vagy az, amellyel a foglyul ejtett embert megkötözik, vagy, amit ha a foglyot el akarják bocsátani, eloldoznak. Meteorológiai istenségek (pl. Aiolosz) kezében a szeleket megkötő illetve eloldó hurok lesz, a halálisten (Ningirszu) markában az elhunytak lelkeit összefogó háló. Az oldás és kötés mint varázslat, ma is él a boszorkányhitben. Régen általános volt az a hiedelem, hogy a boszorkány meg tudja „kötni", átokkal az embert, de az alól fel is tudja oldani. (Pl. „megköti a nyelvét", hogy ne tudjon beszélni; „megoldja" a nyelvét, hogy ismét tudjon). Magát a varázslatot tényleges hurokkötéssel, -oldással hajtották végre.

Keveredik a hit és a vallás fogalma az ógörög *doxa* jelentéseiben: „vélemény", „képzelem", „nézet", „balhit", „külszín", „látszat", „várakozás", „határozat", „tantétel", „terv", „hírnév", „dicsőség", „dicsvágy", „tekintély". A felsorolt jelentések elég sokat elárulnak a görögök vallásfelfogásáról (l. még: orthodox: „igaz hitű", „egyenes hitű"). Hasonló a helyzet az angol *tenet* szóval („tétel", „dogma", „doktrína", „elv"), mely a latin *teneo* igéből ered, aminek szintén tanulságos elgondolkozni a jelentésein: „tart", „fog", „irányít", „eljut", „elnyer", „felfog", „megért", „birtokol", „megszállva tart", „visszatart", „elfoglal", „beletartozik vmibe", „eltölt", „erőt vesz vmin", „leköt", „elbájol"(!), „vágyat érez" (!). Összetételben: *fidem teneo* „szavát megtartja", „esküje kötelezi" (vö. *kötél – kötelez*). Ezekben a jelentéshalmazokban mind az állati (ösztönös, kényszeres, vágyfüggő), mind az emberi (az állati késztetések szublimálása, a megismerés akarása) benne rejlik.

A hitre a latinnak két szava van. A *credo* ige, mely a keresztény apostoli hitvallás kezdőszava is, azt jelenti: „rábíz", „átad", „átenged", „kölcsönad", „hitelez", „bízik vkiben", „hisz vkinek", „igaznak tart vmit", „elhisz", „vél", „gondol". (A praktikus rómaiak – vagy szótárírók? – a jelentések sorrendjében előbbre tették az anyagi javakkal kapcsolatos kölcsönügyletek szavait. Vö. angol, francia *credit*: „hitel". Eszerint a vallási életre vonatkozó jelentések fejlemények lennének. Mindenesetre az utóbbiak köre („elhisz", „vél", „igaznak tart", „gondol") is tükrözi az emberi gondolkodás evolúcióját, s figyelemre méltónak tartom a szó alaki hasonlóságát és tartalmi rokonságát a *creo* igével: „teremt", „létrehoz"; *creator*: „teremtő isten" (vö. görög *krator*: „úr", „uralkodó").

A *fido* („bízik vkiben", „hisz") ige az alapszava a „hit" jelentésű *fides* szónak, amit ebben az értelemben az „Isteni Bölcsesség" (*Sancta Sophia*) „legszebb" leányaként személyesítettek meg „Remény" (*Spes*) és keresztényi „Szeretet" (*Charitas*) mellett. Az allegória PÁL apostol tanítására megy vissza (1Kor 13,13). A *fides*nek azonban szintén sok más jelentése van: „bizalom", „hitel", „szavahihetőség", „hitelesség", „valódiság", „bizonyosság", „teljesülés", „eredmény" (vö. *creatura*: „teremtmény"), „hűség", „őszinteség", „becsületesség", „lelkiis-

meretesség", „adott szó", „biztosíték", „ígéret", „védelem", „oltalom", „menedéklevél". E jelentéskörben több az emberi erényre utaló és kevesebb az ösztöni jellegű jelentés (amilyen az „oltalom", „védelem", „bizalom".)

A modern európai nyelvek zömmel a *credo* és *fido* igéből képezték „hit" jelentésű szavaikat (l. angol *faith, confidence, credence,*: francia *foi, croir*). A mi *hit* szavunk magyar eredetű, a *hű(ség)* szóval rokon, s ilyen értelemben „vallásosságot" is jelent: valamely tanításhoz való *hűség*et (l. „új hitű", „óhitű"). Bizonyos azonban, hogy az *elhív* igével is közös a gyökere. (L. „hívő", „isteni elhívás", „elhivatás", „hivatás".) Mind *hű*, mind pedig *hív* szavunk jelentésének köze van az ösztöni késztetésnek. Bár a hűségre nevelni is lehet az embert több-kevesebb sikerrel, kétségtelen, hogy pl. a szexuális hűség, hűtlenség örökletesen hajlam kérdése, amit persze a látott minták, a nevelés befolyásolhat. (Genetikai okoknál fogva a nők inkább hűségesek: az utódgondozás, ami igen hosszú időt vesz igénybe az embernél, az ő vállukon nyugszik elsősorban; a szülni vágyó nőknek tehát a stabil párkapcsolat ösztöni érdeke. A férfiak ezzel szemben inkább hűtlenek, mivel úgy vannak programozva, hogy mennél több nőt megtermékenyítsenek, saját génjeiket mennél több utódban örökítsék tovább.) Külön elemzést kívánna, vajon *hév* és *hűs* szavunknak származás tekintetében van-e köze a *hisz* igéhez. Értelmileg igen: a hívő ember hévvel harcol a hitéért, akár életét is föláldozná érte, a bűnnel, vágyaival is hévvel tusakodik, de a vallás fegyelme lehűti, nyugtatólag hat a lélek különféle háborgásaira.

A nyelv megkülönbözteti a hit fokozatait. Vakbuzgónak, vakhitűnek, megszállottnak, rajongónak, idegen szóval fanatikusnak, bigottnak, skrupulózusnak nevezzük azokat, akik „gondolkodás nélkül" hisznek. A skrupulozitás – láttuk – a pszichiátria szótárában is szerepel. Magyarul kényszeres aggályoskodást jelent, s a kényszeres vallásosság jellemző megnyilvánulása. Aggályoskodónak nevezzük azt, aki aggályosan ügyel minden külsőségre és saját „bensőjét" is folyamatosan ellenőrzi; minden gondolatánál, minden szónál, amit kiejt a száján, és minden tetténél alapos önvizsgálatot tart.

A vakbuzgóság sajátos formája a fatalizmus. A szabad akarat létét tagadó fatalizmus lehet személyes és hittétel (fatalista volt az olümposzi vallás, l. görög sorstragédiák, a hindu *kárma* tan, az iszlám, és a kálvinizmus predestinációról szóló tanítása). A fatalista azt hiszi, hogy nem tud változtatni a sorsán, vakon bízik az isteni rendelésben. „Előnye", hogy leveszi az ember válláról a felelősséget (latin *fatum*: „végzet"). A fatalista ember azt vallja, hogy a lélek és a test Isten (vagy az ösztönök) hatalmával szemben tehetetlen, béklyóikat nem tudja lerázni. (Csak Isten szabad – tökéletesen, ezt fejezi ki, hogy mindenhatónak nevezik az Írások. Pl. Zsolt 135,6.)

A hit nem feltétlenül istenhitet jelent, a hinajána buddhizmus szerint nincs is isten, s tk. az ateista is hívő; abban hisz, némelyikük fanatikusan, hogy nincs

isten. Minden kultúrának jellemzője, hogy hívek közössége alapozza meg, a keresztényt éppúgy, mint a szovjetet. Hanyatlása, civilizálódása együttjár a közösséget összetartó hit lanyhulásával, a hívek számának csökkenésével, a közömbösek és az ellenséges érzületű hitetlenek számának növekedésével, a hitet fenntartó egyház tér- és hatalomvesztésével, a vallás szekularizálódásával, állam és egyházak szétválasztásával, a hitélet külsőségekre korlátozódásával, hipokrízissel, a kis „bomlasztó" szekták elszaporodásával, a vallásosság elüzletiesedésével, csupa olyasmivel, ami civilizációnk jellemző kísérőjelensége, de amire már *Pál apostol levelei*, és a *Jelenések könyve* fölhívják a figyelmet.

Figyelembe véve, hogy a tételes vallások hittételei különböznek, a hit, a „hívés" nem *in concreto* nevezhető örökletes tulajdonságnak. Hogy miben hiszünk, az neveltetésünk, szerzett tudásunk, befolyásoltságunk, igazodási vágyunkat betöltő felsőbbség függvénye (sokan hittek megszállottan Leninben, Sztalinban, Hitlerben, Maoban és más hasonló szörnyetegben). Maga a hinni „akarás" viszont igen. (Az „akarást" idézőjelbe teszem, mivel jelen esetben egy feltételezett ösztöni késztetésről beszélünk, ami a szabad akarattal épp ellentétes.)

A hinni „akarás" elsődleges megnyilvánulása az igazodási vágy, a rendpártiság (a zavarost csak a benne halászó deviánsok kedvelik), a „valahová tartozni kell" igénye a legtöbb emberben. A rend(szer) pártolása a zűrzavarral szemben *természetes* óhaj, és minden világvallásra jellemző. Bennük a rend a legfőbb jóval, a testi-lelki tisztasággal, a fizikai és szellemi világossággal, az állandósággal, s az abból fakadó biztonságérzettel, az abszolút szabadsággal (mely Istené), magával Istennel azonosul, materiális értelemben a természet törvényeivel: a zűrzavar mindazzal, ami a felsoroltakkal ellentétes; tehát a legaljasabb rosszal, a testi-lelki tisztátalansággal, a fizikai és szellemi sötétséggel, az átmenetiséggel, s az abból adódó bizonytalansággal, az abszolút alávetettséggel (mely a Sátáné), magával a Sátánnal, materiális értelemben a törvénytelenség állapotával (ami a természetben nem létezik). A hit megvallásán alapuló „könyvvallások" (judaizmus, kereszténység, iszlám) a keleti vallások, a társadalomfilozófiák, politikai rendszereket alapozó ideológiák, de még a kényszerbetegségek is „rendpártiak". Az OCD-n belül egész kórcsoport produkál ilyen természetű tünetegyütteseket (kényszeres rendszeretet, tisztálkodási mánia).

A vallás és a hit valamint az OCD a tárgya dr. NÉMETH ATTILA pszichiáter tanulmányának (*Vallás és kényszer - különös tekintettel az iszlám szokásokra, Pszichoterápia,* 1996. március). Ebben a nagy világvallások három jellegzetes vonalát emeli ki. Ezek: „1. A halál. 2. A 'Jó és a Rossz', az Isten és a Sátán, a tökéletes és a bűnös ellentétpárok elemzése. 3. A lelki tisztaság és a testi tisztálkodás kapcsolata.

Minden vallás alapkérdése, honnét jövünk és hová megyünk, mi lesz velünk halálunk után? Mégsem állítható, hogy ezek csupán a vallások kérdésfeltevései. Szerintem hitbéliek is, és az ember már azelőtt föltette magának őket, mielőtt vallásról egyáltalán beszélhetünk. (Hiszen a vallás e kérdésekre adott válaszok összességét jelenti.) Hitbéliek azért is, mert egy valláshoz való tartozás feltétele a vallás ezen kérdésekre adott válaszaiba vetett hit. „Hiszek (...) a testnek föltámadásában" – az apostoli hitvallás egyik krédója, ha ezt nem hiszem, nem vagyok hívő katolikus. A hit ösztöni természetét illetően fontos, hogy ezek a kérdések az egész emberi nemet mindig foglalkoztatták, mondhatni fajspecifikusak. Az alapkérdések egyikére, a halálra vonatkozóra már a tudatra ébredése előtt kereste az ember a választ, hiszen a halálfélelem szülte. Halálfélelmet különféle mértékben valamennyi élőlény érez, muszáj nekik, mivel életben maradásuknak ez a feltétele (l. menekülési ösztön, mimikri, hormonálisan indukált harcias védekezési módok). A halálfélelem külső jelei az emlősök körében hasonlóak az emberéhez. (Nézett már az olvasó haldokló állat szemébe, hallott már halálhörgést? Aki volt már disznóölésen, vagy rendszeresen nézi az újabban divatba jött thriller típusú természetfilmeket, az tudja, miről beszélek.) Az OCD-ben szenvedők egyik „gyakori kényszergondolata a 'félelem a haláltól'. Egyes betegek extrém módon félnek a súlyos, halálos kimenetelű betegségektől (pl. AIDS vagy rák), s ez ad alapot a tisztálkodási kényszerre és a sajátos elkerülő viselkedési módokra..." (i.m.)

Hasonlóképpen ösztöni eredetűnek tűnnek s inkább a hit, mint a vallás tárgykörébe tartoznak a fentebb sorolt ellentétpárok. Korábban már írtam arról, hogy Istennek és az égi világosságnak az összekapcsolása, visszavezethető arra, hogy a *mag*ból a hajtás mindig a fény felé törekszik, ahogy a születőfélben lévő *mag*zat is. Meggyőződésem szerint ez nemcsak tapasztalat-szülte, tudatos metaforája az embernek, hanem génjeinkben tárolt tudat alatti emléke hajdan volt növényi múltunk átélt élményének. Ezzel a gondolattal kezdődik a *Szentírás* (Ter 1,1skk), s különösen explicit módon jelenik meg a gnosztikus tanokban, az esszénusoknál, a zoroasztriánus vallásban, a manicheizmusban és annak késő keresztényies eretnek változataiban (bogumilok, katarok). Tanításuk közös lényege, ami fennmaradt a népmesékben is, hogy az ember a „fény fia", aki alapvető biológiai szükségletének megfelelően a világosságot segíti a sötétséggel vívott harcában. (Még a növényi szimbolika is fontos szerepet játszik e tanokban; a püthagóreusok, manicheisták azt hirdették, hogy az ember lelke növényi magokban – pl. a babban lakozik, ehhez igazították táplálkozási előírásaikat. E hiedelem a *Babszem Jankó* típusú mesék egyik magyar változatában máig fennmaradt. A mesebeli gyermektelen asszony imáját Isten meghallgatja, és ad neki 3 szem babot azzal, hogy kapja be őket este. Az asszony úgy is tesz, mire a babszemek megfogannak benne, és még este, majd éjfélkor, végül

hajnalban egy-egy fiút szellent a világra: (*szellem, szél, szellentés* szavak egy tőről erednek, akárcsak a *lélek, levegő, lélegzet*, s eleink ennek tudatában használták, olykor még föl is cserélték őket.)

Ami Isten oldalán jó, az a sátáni oldalon rossz (jó ösztön ><rossz ösztön, jó, érdemes dolgok tudása >< rossz, káros ismeretek: vö. „fehér" illetve „fekete" mágia). De az ellentétpárok az eddig írtak szellemében másképpen is szaporíthatók: mivel a vallás és a hit közösségszervező, mint ahogy a kényszerbeteget is kényszeres megfelelni „akarás" jellemzi, a Sátán pedig a lázadó egyén szellemi megtestesítője a *Szentírás*tól kezdve MADÁCH műveig bezárólag. Jelezni kívánom, hogy ez a szembeállítás is dialektikus, itt is találkozunk mindkét oldalon ugyanazzal a fogalommal, amilyen a szellem, kényszer, szabadság, de míg az isteni térfélen a Szellem őt magát, a közösségi szellemet, a közösségi tudatot, a kényszer az Ő (illetve az ösztönök) ránk kényszerített akaratát vagy éppenséggel kegyelmét jelenti, a szabadság az ő abszolút szabadságát, amire (reménytelenül) áhítozunk, de amelyből mennél többet szeretnénk elnyerni; mindazt tehát, aminek az ember az alávetettje; addig a Sátán térfelén a szellem (tudás) az Istennel, közösséggel, ösztönivel szembeforduló egyén lázadó szellemét, az egyéni tudatot a kényszer ebben az összefüggésben nem a gonosz hajlamokat jelenti, hanem azt, amit az ember gyakorol mások, akár a Sátán fölött is – Isten segítségével az ördögűző „kényszeríti" a Gonoszt, hogy hagyja el a megszállott embert –, a szabadság az ő viszonylagos önállóságát, amelyre kétfrontos harca során tesz szert. (A kényszer efféle értelmével kapcsolatban l. a Jel 20,1–4: amikor az utolsó ítélet alkalmával a fényességes Lovas győzedelmeskedik a Sátán felett, és angyala azt 1000 évre a mélységhez láncolja; illetőleg amit PÁL apostol ír magáról: „Ezért vagyok én, Pál, értetek, pogányokért Jézus foglya." Ef 3,1. Kedvelt írói fordulat ez később is: l. GÁRDONYI GÉZA: *Isten rabjai*, NYÍRŐ JÓZSEF: *Jézus igájában*.)

Az a fénypárti elfogultság, amely a zsidó-keresztény, muzulmán és zoroasztriánus-gnosztikus felfogást jellemzi, az ember felemelkedési vágyát a természettől (állatságától) való teljes elszakadási törekvését, az Istennel (az istenivel) való azonosulási vágyat fejezi ki. Hiszen hiába félünk a sötétben, éjszakára, sötétre éppúgy szükségünk van (a növényeknek is) mint a világosságra: Emlékeztetnénk arra is, hogy a „sátáni ontológia" is ezt az emberi törekvést jelzi. Az ördögnek az *Ószövetség*ben elhanyagolható szerepe van, s még az *Újszövetség*ben is a kísértőjére, a megszálló gonosz lélekére szorítkozik. Kivétel a *Jelenések Könyve*, mely az ószövetségi apokalipszisekkel ellentétben nem Izraelt és ellenségeit állítja szembe egymással, hanem az Úr égi seregeit és a sátáni Ellenséget – nyilvánvalóan perzsa-gnosztikus hatásra. A kereszténység ennek nyomán egyre nagyobb szerepet tulajdonít az ördögnek. (Az Évát bűnbe ejtő kígyót a keresztények azonosították a Kísértővel, a zsidók nem.) Eredetileg a

„sátáni oldalt" is Isten képviselte a szentírási szövegekben. Elóhim, akinek a neve „kettes számban" van, illetőleg Elóhim *és* Jahve osztozott meg a rossz és és a jó dolgok kezelésén. A *Zohár*, a középkori zsidó kabala szent könyve szerint mint Anya és Atya, mint a kínai Jin és Jang. Néhány, a történeti könyvekben felbukkanó epizódot leszámítva, amelyben a „gonosz lélek" felbukkan, az *Ószövetség*ben minden jó és rossz Istentől való, az utóbbi abban az értelemben, hogy Isten büntetését az ember által elkövetett rossz vonja maga után. Az Egy Igaz Isten ebben az összefüggésben mind a jó, mind a rossz késztetések, ösztönök ura jelenik meg. (Másképp el sem lehetne képzelni egy igazán monoteista tant.)

A vallás belső fejlődéséből következett az is, hogy a testi dolgoktól indul s jut el a szellemiekig, a tisztálkodási és étkezési előírásoktól a lelki tisztaság dicséretéig, a fény természetes igénylésétől a szellemi megvilágosodás szükségességének a hirdetéséig. A *Biblián* végigvonul a kép, mely a balga embert, a vakhoz, a sötétségben botorkálóhoz hasonlítja, s Jézusnak, a „világ világosságának" (Jn 8,12) ezen a világon az a dolga, hogy világosságot hozzon és szemeiket megnyissa (l. a vakok meggyógyításának evangélumi csodáit). Ezek a metaforák a költői szövegekben és a köznyelvben is jelen vannak („Ha majd a szellem napvilága...", „felvilágosítás").

Mindazonáltal a páli levelekben már, s később is az egyházi felfogás szerint a tudás (a közönséges tudás) alábbvaló a hitnél, mivel az utóbbi befogad olyasmit is, amit az ész föl nem ér (hittitok): „Hol marad a bölcs? Hol az írástudó? Hol az e világ tudós szólója? Nem megmutatta Isten, hogy a világ bölcsessége balgaság? (...) Tanításom és igehirdetésem ezért nem a bölcsesség elragadó szavaiból állt, hanem a lélek és az erő bizonyságából, hogy hiteteknek ne emberi bölcsesség, hanem Isten ereje legyen az alapja." (1Kor 1,20skk.)

Szem nem látta, fül nem hallotta, emberi szív föl nem fogta, amit Isten azoknak készített, akik őt szeretik.

Nekünk azonban föltárta Isten a lélek által, (...) de nem az emberi bölcsesség tanította szavakkal, (...) A testi ember nem fogja föl, (...) nem képes megérteni, – mert lelkileg kellene megítélnie." (1 Kor 2,9 skk.)

A PÁL által emlegetett emberi bölcsesség nem Szent Ágoston „értelmessége", amivel egy kocsis rendelkezik, sokkal több annál, a kortárs görög filozófia csúcsai is beleértendők. A hitet mégis fölébe helyezi, s ezzel megnyitja az egyház kapuját az együgyűek, a Jézus által már meghívott lelki szegények, a jámborok előtt.

Mindamellett PÁL azt hirdeti, hogy létezik egy, a hitnél is magasabb rendű tudás, aminek a birtokában Isten megismerhető. Ennek a tudásnak, amit a vallásos allegória a „Hit anyjának", Szent Szófiának nevez, és „akinek" tiszteletére Iustinianus császár Bizáncban a Hagia Sophia székesegyházat emelte, a

megszerzésére törekedtek az egyházdoktorok, legfőképpen AQUINÓI SZENT TAMÁS, aki a „tudás szeretőjeként", azaz filozófusként Isten létét e tudomány eszközeivel kívánta bebizonyítani. „A tökéletesek körében – írja ugyanott PÁL apostol – azonban mi is bölcsességet hirdetünk. Nem ennek a világnak a bölcsességét, ... hanem Isten titokzatos, rejtett bölcsességét,..." Szent Szófiából csak egy van, a Mari nénikből sok. Az isteni bölcsesség megismerése és a jámborok buzgósága közötti megkülönböztetésként is érthetjük Jézus e szavait: „Sokan vannak a meghívottak, de kevesen a választottak" (Mt 22,14). Más vallások tanítói is használták ezt a kettős mércét. A buddhizmus Kis Szekér és Nagy Szekér ága azért vált ketté, mert a Tan terjesztői tapasztalták, hogy kevesen vannak, akik nemcsak elhiszik, de fel is fogják a Tant, akik megértik, hogy nem feltétlenül kell egy antropomorf, személyes istenben hinniük – ők a Kis Szekér utasai a megvilágosodás útján –; annál többen utaznak a Nagy Szekéren. Nekik, ahhoz, hogy higgyenek és „jók legyenek", mesékre, mítoszokra, sok-sok istenre, angyali szellemekre és pokoli szörnyekre, mennyországra és pokolra van szükségük.

Az isteni bölcsességnél alábbvaló hit tanulságos példái az egyént, a személyiséget leigázó jelenkori szekták, amelyekben – tisztelet a kivételnek – a hit gyakorlása testies rituálékra szorítkozik: énfeladás és az anyagiakról való lemondás a közösség javára, étkezési, öltözködési, szexuális korlátozások, nyilvános megalázkodás, transzállapot, hisztéria előidézése a szertartásokon végnélküli közös éneklések, extatikus szónoklatok útján. Ezen a szinten, a hit (hűség) az elmagányosodott ember társkeresését fejezi ki. A szekta vallásos-aszkétikus, extatikus formája a (társkereső) kluboknak, pártoknak, paramilitáris és valódi katonai szervezeteknek, a rendi szerzetességnek, szabadkőművességnek és mindenféle más „civil szerveződésnek". A szekta vezetőinek (a közösségnek) való önkéntes, olykor erőszakolt alávetettségre hajló személyeknél tipikus kísérőjelenség pl. a hisztériára való hajlam, a médiumnak való alkalmasság, kóros bűntudat, a nyilvános gyónás kényszere. Ezek mind az OCD típusos megnyilvánulásai. Ugyanezen személyi tulajdonságok miatt válik a szektatag könnyen a szélhámosság áldozatává. Közismert, hogy némely szektaalapító közönséges csaló, olykor a haszonszerzés mellett politikai érdek irányítja, rosszabb esetben maga is őrült, akinek vezetésével a szektatagok tömegesen öngyilkosságot követnek el (amire az utóbbi években egyre több példa akadt). Nincsen új a Nap alatt. Az apostolok is többször óvnak leveleikben a hamis prófétáktól, azoktól, akik nagyravágyásból, haszonszerzés vágyától vezettetve lesznek keresztények és hirdetik Isten igéjét. Írják ezt alig néhány évvel Jézus színrelépte után, az első nagy keresztényüldözéseket megelőzően, amikor a kereszténység az volt még csak, aminek JULES RENARD nevezte: „A zsidó vallás eretneksége".

A Kis és Nagy Szekér nem is ugyanazon az úton halad. A vallás a jámborokat úgy próbálja rossz szokásaiktól, bűnös hajlamaiktól megszabadítani: „fölemelni őket", hogy azokat korlátozza, s kiegészítésképpen pótcselekvési lehetőségeket, kiélési módokat ajánl helyettük. A bölcs nem keres kibúvókat, hátat fordít – ha tud – az ösztönvilágnak, mint a ballasztot leveti magáról földi vágyait, és úgy emelkedik a magasba. Ha nem tud róluk teljesen lemondani, szublimálja őket. Szélsőséges példája ennek a szerzetes szüzességi fogadalma. A rendbe lépő ifjúnál a hit váltja fel az ösztönt. A hit parancsára mond le az „ösztön kéjéről", és Venus iránt táplált földi szerelmét Szűz Mária iránti égi szerelemmé szublimálja. (A protestáns felekeztek papjai nősülhetnek, nincs szükségük az égi kézfogóra; a protestánsok a Szűzanyát nem is tisztelik.) Az aszkézis az állatival való szembefordulás következetesen végigvitt formája. Csakhogy társadalmi méretekben nem gyakorolható, a faj kiveszésével járna. Ezért nem voltak azok a vallások soha széles körben népszerűek, amelyek híveik „ösztönkiélését" erősen korlátozták (esszénusok, manicheizmus, albigensek. Maga Szent PÁL is csak amazon kiváltságos keveseknek ajánlja az aszkézist, akik Isten szolgálatának szentelik magukat.

Az általam „ösztöninek" tekintett vagy ahhoz hasonlított hittől különbözik az, amit a Bölcsek: a Buddha, Kung-fu-ce, Jézus és Szent PÁL kérnek rajtunk számon. Ők épp ellenkezőleg, a belátásra, azaz a hit fölé emelkedésre és a bölcsesség (szófia) elnyerésére próbálnak rábeszélni bennünket. Ugyanakkor újra és újra kinyilatkozzák, hogy ez a kiváltságosak osztályrésze. Amivel mintha azt mondanák, hogy ez velünk született adottság. De éppen, mert ez csak keveseknek adatik meg, a többségre vonatkozóan, amikor a hitről beszélnek, érzésem szerint arra gondolhattak, amit jó érzéknek, jó ösztönnek nevezünk, olyan velünk született adottságot értve ezalatt, amely jámborrá tesz bennünket, és fékezi a rossz ösztönöket (mint a szerotonin). Ezt nevezi a teológia „jóra való készségnek", és mondja az ellenkezőjéről a közvélemény, hogy „rossz hajlam". Nem igazi ösztönről van szó természetesen, csak hajlamról, amit a környezet és a nevelés bontakoztat ki, vagy sorvaszt el, de amit én, a laikus nem tudok igazán megkülönböztetően definiálni az ösztönhöz képest, hiszen az állatok is rendelkeznek olyan szerzett tulajdonságokkal, amelyeket szüleiktől, idősebb fajtársaiktól tanultak, s amelyek ugyanakkor fajspecifikusak, s idővel még örökletessé is válhatnak jelen tudásunk szerint.

Egy személyes példával hadd világítsam meg, mire gondolok.

Szakmai vélemény szerint a pedofília szerzett betegség. Ezt az állítást újabban arra szokás alapozni, hogy pedofil rendszerint az a (férfi) lesz, akit gyerekkorában egy felnőtt pedofil (férfi) megrontott. A gyerekek között, akiket pedofillal hoz össze a sors, és nagyon sokan vannak ilyenek – néhányan külső körülmény (szerencse) folytán ússzák meg a találkozást (pl. a pedofilt megzavarták),

van gyerek, aki ellenáll, és ez elegendő ahhoz, hogy a pedofil letegyen a további próbálkozásról, van, akit jól neveltek, és időben elhárítja az idegen közeledését, mások megérzik a veszélyt és elszaladnak, ismét mások félelmükben segítségért „mernek" kiabálni, s így szabadulnak a nem kívánt ölelésből, végül, sajnos, olyanok is vannak, akik önként, húzódozva vagy erőszaknak engedve áldozatul esnek, akiket megölnek, akikből gyerekprostituált, felnőtt korában pedig pedofil lesz. Nekem két ilyen gyerekkori „kalandom" volt. Mindkettőt megúsztam. Mindkét esetben döntő szerepet játszott a dolgok alakulásában, hogy arról, amit velem akartak csinálni, „tudtam", hogy rossz, hogy undorító. Tudtam, mondom, pedig korábban senki sem világosított fel arra nézve, milyen a helyes és helytelen nemi magatartás, hogyan viselkedjek idegenekkel, fogalmam sem volt arról, hogy ilyen előfordulhat egyáltalán: magyarán szólva, nekem senki sem mondta, hogy „ne fogadj el édességet idegentől" (sőt, az egyik „bácsi" kifejezetten szívesen látott vendég volt nálunk, ennivalót, nekem cipőt és más egyebet hozott ajándékba, és anyám nyugodtan „rábízott"); miközben már olvastam az egészséges szexről szóló felvilágosító könyvet; falun élvén, láttam, és tudtam, hogy csinálják az állatok; a haverjaimmal együtt néztünk disznó képeket, és fantáziáltunk „arról", és játszottunk is már magunkkal (10 és 13 éves voltam a két eset idején).

Hasonló tapasztalataikról kevesen beszélnek őszintén, de egy kedves barátomtól kivételesen megtudtam, hogy ugyanezt az „élményt" ugyanolyan sikeresen megúszta. Ebből, valamint abból, hogy a férfiak túlnyomó többsége mégsem lesz pedofil, holott állítólag közel egyharmadunk még férfivá érése előtt, gyermek- vagy kamaszkorában szerez az alternatív szexre vonatkozó tapasztalatot, arra kell következtetnem, hogy a barátom és én kisfiú létünkre azért úsztuk meg a kalandot, mert az ösztönünk idejében megsúgta, hogy ez rossz. Nevezhetjük „jó szerencsénknek", „Isten kegyelmének" – a hitet, erkölcsöt is értve alatta (PÁL apostol – mint alább látni fogjuk – a hitet előszeretettel nevezi a Szentlélek adományának, kegyelmi ajándéknak), de „ösztönnek", „hajlamnak" is (hiszen a pedofilek számaránya még züllött világunkban is oly elenyésző a többséghez képest, hogy a velük szembeni ellenérzés nyugodtan tekinthető fajspecifikusnak). Vagyis alighanem biológiai programozottságunk – magyarul *beállítottságunk* (tessék ízlelgetni ezt a szót, tökéletesen fedi az értelmét!) lehetett az, ami eleve normális volt, és megóvott bennünket a félresiklástól.

Sokan vannak, akiknek a hitük kevés, erkölcsük laza ahhoz, hogy megvédje őket a rossztól, mindazonáltal a vallási kötelmek, a szekularizált világban a törvények visszatartják őket, feltéve, hogy legalább formálisan hajlandók azoknak alávetni magukat. A többség hajlandó, csak bocsánatos bűnökre vetemedik. Ez a hétköznapi vagy kulturális vallásosság, aminek pozitívumaként azt szokták fölemlegetni, hogy legalább addig, amíg az illető a templomban bó-

biskol, nem csinál rosszat, s legalább a szokások megtartása a közösségbe kapcsolja. Ami ezen túl van: az egyén (totális) felszabadítása eredményezi a civilizált világban tapasztalható kaotikus állapotot. A hit és erkölcs (belső kötöttség) meglazulása, a vallási tilalmak és világi törvények (külső kötöttségek) alól való részleges, majd teljes felszabadítása az ennek egybevethető a kultúra végletekbe menő civilizálódásával. A véglet, a végkifejlet a *történelem vége* (FUKUYAMA), amit MADÁCH is fölismert, ezért lett nála – az én olvasatomban – a Kísértő a „szabadság géniusza". A liberalizmus tényleg kísértő, hiszen, amivel kísért bennünket, a legtöbb ember számára még a Tudás almájánál is kívánatosabb falatnak tűnik. Mindeközben az egyén *valódi* felszabadítása – a jelen tapasztalataink alapján ítélve – ezúttal is elmarad: a szekularizált, materialista világban élő, minden kötelesség és követelmény alól felszabadított egyén újra és újra talál hitének tárgyat „álistent tévén álisten helyébe." De hát ezt a szellem leigázói is pontosan tudják.

A szekularizálódás folyamata igaz lehet egy adott kultúrára és az egész globális civilizációra vonatkoztatva (bár azért a dolog nem ilyen egyszerű) az egyénre azonban, ha a hitet ösztöni eredetűnek tekintjük, nem vonatkozhat. És valóban, úgy tűnik, a hívő, hiszékeny ember nem vagy csak elvétve válik hitetlenné. Kiábrándulása ui. nem észokból, hanem érzelmi alapon következik be. Aki kezdettől fogva okoskodik, az eleve kételkedő, nem a hiányzó hite, hanem az esze (állati kíváncsisága) az, ami a figyelmét valamire vagy valakire irányítja. A kiábrándult hívő hitet (vallást) cserél, harcos ateista lesz, de hitetlen – merem állítani – soha.

Megboldogult, kissé bolondos barátom, aki matematikus létére mélyen hívő és vallásos ember volt – ministrálni járt még egyetemista korában is –, amikor megtudta édesanyjától, hogy ő szerelemgyerek, és apja fölszentelt pap, mérhetetlen csalódottságában és fölháborodottságában elrohant a területileg illetékes plébániahivatalba, s közölte az elképedt pappal, hogy ő kilép az egyházból. Haláláig gyűlölte a papokat, de nem lett hitetlen, akkor közömbössé vált volna, és visszamenőleg meg tudott volna bocsátani anyjának, apjának.

A kereszténység története számtalan legendás megtérésről számol be. A följegyzések rendszerint hangsúlyozzák, hogy az illető pogány volt, alkalmasint üldözte a keresztényeket, züllött életet élt korábban. Azt azonban sehol sem olvashatjuk, hogy az illető hitetlen, közömbös lett volna. (A pogányság és züllött életmód nem feltétlenül jelent hitetlenséget. A züllöttség alatt rendszerint csak a fiatal korban természetes nemi vágyak kiélését kell értenünk, pl. SZENT BENEDEK vagy SZENT ÁGOSTON esetében, amit az érintettek ugyanolyan rajongó lelkesedéssel műveltek, mint később vallásukat. L. az utóbbi *Vallomások* c. művének erre vonatkozó terjedelmes passzusait.) Ezek a megtérők ko-

rábban is valahová, valamely közösséghez tartoztak, képviseltek valamilyen, számukra szent ügyet. Vallásos pogány volt pl. a korábban keresztény, utóbb a keresztényüldöző Iulianus Apostata római császár, aki javíthatatlan álmodozóként próbálta az akkor már államvallás kereszténységgel szemben föltámasztani az antik római hagyományokat.

A leírásokban a „megtérést" valamilyen nagy megrázkódtatás, hitélmény, csoda átélése váltja ki. Hétköznapi körülmények közt ez csupán azt jelenti, hogy a „megtérő", akit eredetileg vallásos szellemben neveltek, s aki, miután felnőtt, vallási kötelességeit elhanyagolja, legfeljebb bizonyos külsőségeknek tesz eleget hirtelen valamilyen okból „jobb belátásra tér". De ekkor is csak vallásos lesz, nem hívő. Mint apám, aki csak a vasárnapi nagymise prédikációját meghallgatni járt templomba, katolikus létére evangélikus leányt vett feleségül evangélikus rítus szerint, és még reverzálist is adott. Amikor azonban politikai okból börtönbe csukták, s ott agyvérzés érte, egyik pap cellatársa meggyőzte arról, hogy meg kell változnia. Ezért szabadulása után még egyszer feleségül vette anyámat katolikus szertartás szerint is, vasárnaponként végighallgatta a teljes szentmisét, és amikor káromkodott, nem vette a szájára Isten nevét. Vallásosabb lett, mint korábban volt, de nem lett „hívőbb". Hogy klasszikus példát is idézzek, a „hitetlen" Tamás apostol soha nem lett hívő a szó igaz értelmében. Bizonyosság híján kért bizonyítékokat Jézustól, és miután megkapta, megvallotta ugyan hitét, mondván: „Én Uram, és Istenem!" Amire Jézus csak ennyit mondott: „Hittél, mert láttál. Boldogok, akik nem látnak, mégis hisznek." (Jn 20,29) Az evangéliumi történetnek egy példaértékű apokrif párhuzama is van, ami tanúsítja, hogy a korai keresztények megértették, mire gondolt Krisztus, és maguk is látták a különbséget a „tamáskodó" és az „igazhitű" hívők között. A szóban forgó legenda Mária csodás mennybevitelét meséli el, s mint írja, Tamás ugyanúgy nem volt tanúja a jelenetnek, ahogy akkor sem, amikor Jézus először jelent meg halála után a tanítványoknak. Miután hallott felőle, újfent kételkedett, s jelet kért. Meg is kapta, A Szűzanya az égből ledobta neki az övét bizonyságul, hogy legyen, amiben (a hite) megkapaszkodhassék. Tamás kételkedő, bizonyosságot kereső „hitére" a tudományos meggyőződés lenne igazából a helyes kifejezés.

Híres, gyakran idézett példa a „megtérésre" PÁL apostolé. Így beszélnek gyakran a damaszkuszi úton történtekről, holott az *Írás* pontosan fogalmaz, nem „megtérés" volt, ami ott megesett, hanem „fordulat". Saul (ez PÁL zsidó neve) nem pogány volt, hanem mélyen hívő zsidó ember. Méghozzá fanatikus, hiszen hite védelmében üldözte a keresztényeket. Amikor Krisztus megszólította a damaszkuszi úton, az élmény hatására nem megtért, hanem kitért: vallást cserélt, miközben hívő maradt. Attól kezdve, igaz, most már inkább csak szóval, és nem fegyverrel, de a régi hévvel támadta korábbi hitsorsosait. PÁL odáig megy, hogy

születésétől fogva „igazhitűnek" vallja magát: „...teszett annak, aki már születésemtől fogva kiválasztott és kegyelmével meghívott, hogy kinyilatkoztassa bennem a Fiát, hogy hirdessem a pogányoknak,..." (Gal 1,15.)

Ha az ember az *Apostolok cselekedetei*t és *Pál levelei*t olvassa, óhatatlanul fölmerül benne, hogy a hit „ösztöni" természetét az apostol életútja példázza a legszebben, s hogy ezzel ő maga is – persze a saját fogalmai szerint – tisztában volt. Már a fenti idézet is erre vall. Születésétől fogva választotta ki, és hívta meg kegyelmével Isten – írja –, és nem tudatra ébredésétől kezdődően. Ezzel mintegy azt állítja, hogy a hit nem szerezhető, csak kapható; tudásunk gyarapodásával nem nő a hitünk, a megismerés útján tudásra szert tehetünk, hitre nem. És valóban:

„Kegyelemben részesültetek a megváltásban, a hit által, ez tehát nem a magatok érdeme, hanem Isten ajándéka" – írja másutt (Ef 2,7), igaz, itt nem születéstől való kiválasztottságról beszél. Ismét másutt: „A lelki adományok ugyan különfélék, a Lélek azonban ugyanaz. ... A lélek ajándékait mindenki azért kapja, hogy szolgáljon vele. Az egyik ugyanis a bölcsesség ajándékát kapja a Lélektől, a másik a tudás adományát ugyanattól a Lélektől, a harmadik a hitet kapja ugyanabban a Lélekben..." (1Kor 12,44skk). Az apostol a következőkben hosszan sorolja ugyanazon Lélek különb-különb ajándékait, amellyel azt mondja, hogy a kegyelmi ajándékok, bármifélék is legyenek, egyénítenek ugyan bennünket, embereket, de akinek azokat köszönhetjük, az a mindnyájunkban jelenvaló ugyanazon Lélek. SZENT ÁGOSTONnak az isteni kegyelemről vallott nézetei megegyeznek PÁLéval. Ő az, aki kifejti, hogy a kegyelem az üdvösség feltétele, és Isten annak adja, akit függetlenül jó vagy rossz cselekedeteitől öröktől fogva az üdvösségre szánt.

Az én fogalmaim szerint a kegyelmi ajándék genetikai adottságnak, egy személy veleszületett jó tulajdonságának felel meg (a kegyelem a jó ösztön, másképpen fogalmazva: a rossz ösztönök – pl. a testi vágy – hiánya); a Lélek pedig, amelyiktől van, a gének fajspecifikus meghatározottságának, amiből ez vagy az a személyes képesség, adottság következik. MADÁCHnál ez így hangzik: „Az ember sincs egyénileg lekötve, De az egész nem hordja láncait."

Ugyane levelében kicsit később PÁL a hit, remény, szeretet viszonylatában legkiválóbb adományról, a szeretetről mintegy végkövetkeztetésül kijelenti, hogy a szeretet a legnagyobb ajándék, s hogy míg a többi adományt, köztük a hitet vagy kapja Istentől az ember, vagy nem, addig szeretni tudatosan kell: „Törekedjetek a szeretetre". Majd olyan „adományokat", adottságokat sorolva (az *adomány* és az *adottság* végsősoron ugyanazt jelenti), amelyek nemcsak örökölhetőek vagy velünk születettek, hanem ha csírájukban bennünk vannak, vagyis van reájuk hajlamunk fejleszthetőek: „... igyekezzetek a lelki adományokat is elnyerni, különösen azt, hogy prófétálhassatok. Aki ugyanis az elra-

gadtatás nyelvén szól, nem emberekhez beszél, hanem az Istenhez. Senki sem érti, hiszen a Lélektől indíttatva titokzatos dolgokat mond. Aki viszont prófétál, az emberek épülésére (...) beszél, (...) a közösséget építi vele (...).

Ha tehát elmennék hozzátok, testvérek, (...) a tudás szavait intézném hozzátok (...) Testvérek, értelem dolgában ne legyetek gyerekek. Csak a gonoszság terén maradjatok kiskorúak, gondolkodástokban azonban legyetek felnőttek." (1Kor 14, 1skk.)

Nagy horderejű, amit mond, hiszen mintha felismerné annak lehetőségét, hogy a hit dolgában is van fejlődésre mód, hogy az isteni igazságnak, a világ rendjének, valódi összefüggéseinek a megismerése és megértése nem lehetetlen. Ebben az összefüggésben a hit csupán azt jelenti, hogy a világot elfogadom olyannak, amilyen, nem kutakodom, mi miért van, nincs szükségem bizonyítékokra, mint Tamásnak, s hogy ugyanakkor a megismerésre (az isteni bölcsességre!) való törekvés, a hit felett álló cél elérése viszont eredményes lehet. Ez több, mint amit MADÁCH Istene mond Ádámnak, hogy küzdjön és bizakodjék.

Hogyan képzelhető ez el? A magam nyelvére lefordítva, ha csak történelmi időben, néhány száz vagy néhány ezer évben gondolkodunk, a tudatot átformáló és az egész fajra kiható biológiai fejlődésre az embernél nem számíthatunk a jövőben. (Noha Homo Sapiens agya fejlettebb elődeiéhez képest, azóta, hogy kultúra és civilizáció teremtő vállalkozásába belefogott, biológiai értelemben nem fejlődött tovább.) Nem is ez a cél, hanem a szellemi fölemelkedés, ami alighanem a jól ismert biológiai (DNS) mintájú filozófiai spirál mentén képzelhető el, legalábbis a közeljövőre nézve. Kezdetben volt a tényekkel való együttélés, a tények kényszerű tudomásulvétele; ezt a tapasztaltak mögötti igazság sejtéseken, megérzésen keresztül való „ösztönös" megismerése követte, a befolyásolás szándékának jámbor, de már tudatos megnyilvánulásaitól kísérve (a mitologikus gondolkodástól a tételes vallásokig); amire antitézisként a magasabb igazság tagadása, a szűkebb anyagi valóság analízise következett szigorúan tudományos módszerekkel (a szellem lázadása a felvilágosodástól napjainkig); s amit a nemsokára bekövetkező csőd reményeim szerint ránk kényszerít majd; szintézis, az igazság magasabb szintű megértése és talán hasznosítása követ.

Van esély a szintézisre? A régiek hitték, hogy igen. Az olyan antagonisztikus fogalmak, mint idealizmus és materializmus csak az újkori gondolkodásban (a jelenkorig tartó harmadik szakaszban) állnak szemben „vagy–vagy"-ként egymással. Elég felütni a régi szótárakat, s kiderül, hogy *idea* és *matéria* mint „is–is" kiegészítik egymást, nem ellentétes értelműek.

Az *idea*, PLATÓN ideája, az idealizmus alapszava görög eredetű. Jelentése ógörögül: „külalak", „külszín", „tekintet", „kép", „jelenet", „mivolt", „minő-

ség", „tulajdonság", „útmód", „érzék feletti: szellemi vizsgálódás által nyert képzelet", „eszme", „eszmény(kép)", „elvont fogalom". A jelentések sora – hogy természetes fejlődést jelez, vagy önkényes-e, azt nem tudom – a látszati tapasztalattal indul („külalak", stb.), ami később filozófiailag mint „csalóka káprázat", „Mája fátyla" már illik az idealisztikus tanok fogalomtárába, de valljuk be, érzéki és anyagi fogalom valójában, hiszen a látás révén megszerezhető ismeretekre utal, és a látás mindmáig a valóság megismerésének (egyik) legmegbízhatóbb eszköze. A jelentéssor végén már – a szó jelentésének belső fejlődése, a görög filozófia evolúciójának eredményeiént? – az áll már, ami valóban immateriális („elvont fogalom"), de a jelentések sora is azt jelzi, hogy csak az anyagi valóságból kiindulva, ha úgy tetszik, Mája fátylát félre vonva pillanthatjuk meg lelki szemeinkkel azt, ami nem a valóság mögött, hiszen annak a része, hanem a külszín mögött van. (Nyelvi analógia: „lelki szemeink" is csak azért lehetnek – a szókép szintjén legalábbis – mert valóságosak is vannak.)

Eszmefuttatásomat igazolja, hogy az *idea* az *eidó (idó)* ige képződménye. *Eidó* jelentése: „lát", „észrevesz", „meglát", „tud". Ebből az igéből képződött az *eidosz* (*idosz*). Jelentése: „alak", „szépség", „idom" (ez a „magyar" szó a görög eredeti magyar képzővel ellátott alakja), „alkat", „ábrázat", „tekintet"; a „közönséges, az általános"; „nem", „faj", „állapot", „mivolt". Nagyon érdekes: a jelentések részint tárgyilagosan vonatkoznak a „külalakra" (pl. „ábrázat"), részint minősítenek („szépség"), nem elvontak, hanem nagyon is érzékiek, hogy úgy mondjam, egyenesen genetikusak: („közönséges", „általános", „nem", „faj").

Igenám, csakhogy ugyanezen *eidó* igéből képezték a görögök az ősvallások egyik alapszavát, az *eidólon* szót, ami magyarul „idolt", „bálványképet", „képzelmet" jelent. Az idol, az istenábrázolás kézzel fogható kapocs az anyagi világ és a transzcendencia között. (Nekem az idol szó hallatán elsőre azok a csupa hús, csupa zsír „anyósszobrocskák" jutnak az eszembe.)

Van még egy ógörög szó, amelyik ide kívánkozik. Az *idé*, ami „erdőséget", „élőfát" jelent, olyasmit tehát, ami nagyon anyagi természetű, s ugyanakkor tele van élettel – a szó szoros és elvont értelmében –: SIR JAMES FRAZER több ezer oldalt, s én magam is egy egész könyvet szenteltem a Fának (1991), melyben őseink a legfőbb anyát, az élet és a halál földtől az égig magasodó úrnőjét tisztelték.

A göröggel (*météi*) közös indoeurópai tőről ered a latin *mater*: „anya" szó, amelyből az „anyag" jelentésű *matéria* szó képződött (toldással az elvonatkoztatás): nyelvújítóink egyik legsikeresebb leleménye volt a magyar nyelvben a matériát *anyag*ra „fordítani", hiszen az eredetre való megfelelő utalással a szónak szinte teljes értelmét sikerült megőrizni. De nem a teljeset: a latin *materia* „épületfát", „szerszámfát", általában „kivágott, holt fát" is jelent! *Idé* és *matéria* „élőfa", és „holt fa" így együtt maguk a teljesség (a középkori misztikus SZENT

BONAVENTURA Keresztneve, a *Lignum Vitae* ugyanezt a teljességet fejezi ki: (A Kereszt=Az Élet Halott Fája). Maguk a teljesség (vallás) filozófiai értelemben is: a holt (?) anyagot (*matéria*) élettel az idol jelképezte Szellem (*Idea*) tölti meg: az emberre vonatkoztatva: az öntudatlan matéria-embert a szellem ébresztette öntudatra. A kultúra és a civilizáció fejlődésének tekintetében: a matéria szülte az ideát az emberben, az emberi idea új idomokat és matériákat teremtett.

A hit boldoggá tesz, a megismerés, a tudás önmagában nem. Az ember – úgymond – a legboldogtalanabb állat, mivel tudatában van sorsának, önnön végességének. Az *abszolút* (paradicsomi) boldogság visszaszerzésére tett kísérletei sorozatosan kudarcot vallanak (a legszánalmasabb próbálkozás az öntudatlan állapot elérése alkohollal, kábítószerekkel), s a hit sem segíthet mindenkin, csak azokon, akik a „kegyelmében" részesültek. Hisz láttuk, a hitre hiába „törekszünk", tudati úton nem szerezhető meg. Kémiai bevitellel viszont igen! (L. a szerotoninfüggő skrupulozitásról írtakat fentebb.) De ily módon szert tenni hitre éppoly önbecsapás, mint amikor gyógyszerrel próbáljuk „helyrebiccenteni" lelki egyensúlyunkat. Nincs visszaút a Paradicsomba.

Akik a hitben boldogok, valamilyen formában egy másik életben, a Paradicsomban pl. vagy a végső megsemmisülésben „látják" megtalálni magát a Boldogságot. Vö. Jézus fentebb idézett Tamáshoz intézett szavaival, illetőleg ahogy a nyolc boldogságról szól a *Hegyi beszéd*ben: „Boldogok a lelki szegények, mert övéké a mennyek országa." (Mt 5,3skk.) A (szent) együgyűség jutalma tehát az örök élet, ami örök boldogságot jelent, míg akinek nem egy ügye van, nemcsak Istennek szenteli magát itt a földön, annak tennie, szenvednie kell érte: szomorúnak lenni, szelídnek, éhezni és szomjúhozni az igazságot, irgalmasságot gyakorolni, tiszta szívvel, békességben élni, üldözést elszenvedni (Miatta). Lefordítva a ma nyelvére ez azt jelenti, hogy nemcsak PÁL és később SZENT ÁGOSTON, hanem a fenti felsorolás szerint már Jézus Krisztus szerint is van mód a hitetlen számára az abszolút Boldogság (örök élet) elnyerésére. Csak neki tudatosan kell erkölcsösen élnie, törekednie a szeretetre és megismerésre: az isteni bölcsesség elnyerésére és az önfeláldozásra.

Az együgyűek abszolút boldogsága viszont mintha megrekedne a biológia szintjén. Olyan, mint a szerelmesé, akinek beteljesült a szerelme; olyan, mint az éhezőé, aki jóllakott; olyan, mint a szenvedélybetegé, aki épp „belőtte magát". Mindnyájan megismerszenek üdvözült mosolyukról. Van persze *relatív* boldogság (hétköznapi öröm) is, ezt adhatja a kultúra és közösség, hívő és hitetlen számára egyaránt, de aminek híján civilizált „szép új világunkban" egyre többen vannak, akik már csak mesterséges beavatkozással, természetellenes módon és virtuálisan képesek akár csak egy kis „hétköznapi boldogsághoz" jutni. Már (olasz) filmszatíra is készült arról a szerelmespárocskáról, akik csak az Interneten keresztül ismerik egymást, pedig a valóságban egy házban lakó szomszédok.

Elszomorító látni, hogy a magasabb rendű ideáktól való elfordulás, a technikai-civilizációs fejlődéssel – úgy látszik – szükségszerűen együttjáró materialista világszemlélet a tévéjéhez, Internet-jéhez, videójához, személyi számítógépéhez láncolt elmagányosodott és hitetlen, ám mégis hinni és „boldogulni" vágyó tömeglényt a boldogságkeresés legprimitívebb, legzavarosabb *anyagelvű* formáihoz tereli vissza, s most nem is a kémia adta örömökről beszélek, hanem „csupán a nép (valójában tömeg szellemi) ópiumáról", a „megannyi összefüggő képernyőről" (az utóbbi GYÖRGY PÉTER kifejezése), mely látszólag (idealisztikusan) valódit mutat, de (materialisztikusan) csak virtuálist, illúziót ad.

A tévébambát illetően: most olvasom, hogy az AGB májusi felmérése szerint a magyar felnőtt férfi napi 4 órát ül a tévé előtt átlagban: 3-at a 24 éven aluli fiatal, több, mint 5-öt az ötvenes. Akkor mégiscsak igaz lehet az az állításom, hogy a népesség 90 %-a kizárólag tévén keresztül „fogyaszt" kultúrát. Hogy „tévéfüggővé" válhat az ember orvosi értelemben is, arról is egy tévéműsorból értesültem: a tévézésből kigyógyult amerikaiak „vallottak" arról, hogy tette tönkre őket egzisztenciálisan, hogyan bontotta le személyiségüket a folytonos szappanopera-nézés.

Megírtam fentebb (137 skk), miben nyilvánul meg a televízió valláspótló virtualitása, a reklámok boldogságígérete, a paradicsomian idealizált szappanoperák üdvözült mosolyú és kenetteljes erkölcsisége. Ez a vallás- (és hit)pótlék úgy viszonylik a nagy vallásokhoz, mint a „Nagy Paródia" (*E.T.* és más UFO-lények krisztusi szerepkörben) a Minden Idők Legnagyobb Történetéhez (hogy stílusosan Hollywood szellemében fogalmazzak). Nem árt azonban, ha az emberiség önjelölt krémje, az értelmiség fölfigyel arra, hogy ennek a vallásos tömegtébolynak is van elitista formája, a már emlegetett Internet, mely ugyanolyan csapda lesz az elit számára, amilyen a tömegnek a kereskedelmi televízió.

Halad *ez* a világ a vége felé. Kultúrája lassan föloldódik az általános civilizálódásban, csak múzeumi tárlók, könyvtárak és CD-lemezek őriznek meg valamit belőle (kevésbé fontos, diszperz részecskéit) az utókor számára.

Hogyan lábolhat ki az ember e világvégi (ezredvégi) káoszból? A trendet meg kell fordítanunk, a civilizációnak kell immár kulturálódnia. Új kultúrát azonban csak új világnézet, új erkölcs szülhet. Ám nem biztos, hogy annak feltétlenül újnak kell lennie. Jó lenne a régi is – magasabb szinten megújítva. (Ezt is tudták a régiek, ezért várták – szinte távozása pillanatától – Krisztus második eljövetelét, ezért beszélnek az ősi vallások az istenség ismétlődő megtestesüléseiről.) Mi kell ehhez? Az többek között, hogy amit a tudomány és technika segítségével fölaprítottunk, újból össze tudjuk rakni – nem kis feladat – hogy a tömeglény is újra közösséghez tartozó személy(iség) lehessen, hogy a részletek közt elveszett ember ismét megpillanthasson valamit az egészből, tudománya és a sok tanulság birtokában többet, mint korábban. Hogy

fölismerje ismét, minden mindennel összefügg, de ebben az összefüggő mindenségben valóban rendszer van (vagy létrejön a fölismerés által), amely rendszert a rend és a rendetlenség dinamikus egyensúlya alkotja, s amit oly világosan kifejeznek a régi tanítások, vagy a távol-keleti szimbólum: a jin és jang, és amelyben nem jó és rossz áll szemben egymással (ennyiben fejlődtünk mi nyugati emberek is, hogy ma már tudjuk, a világosság mellett a sötétségre is szükség van), s ha a Rossz mégis bejutott a rendszerbe, mert bizony előfordul, az nem kívülről jön, hanem tőlünk van, és épp ezért a mi dolgunk, hogy eltávolítsuk onnan. Az ember azért ébredt öntudatra, hogy jól – bölcsen – éljen vele (kinek mi jutott), s tudatát tudással töltve használja.

Az ember az ösztönök rabságából, állati sorból indult és Isten abszolút szabadsága (a boldogság?) a célja. Vajon lesz-e valaki, aki egy újabb kétezer évre (beérném kevesebbel is) az emberiségnek az út folytatását megmutatja? A *Szentírás* utolsó szavaival szólva: „Jöjj el, Uram Jézus!" Akárki vagy.

Irodalom:

A sajtótermékekből, lexikonokból, a *Szentírásból* idézett szövegek lelőhelyeit l. a főszövegben.

ATKINSON, RITA L., ATKINSON, RICHARD C. SMITH, EDWARD E., BEM, DARYL J.: *Pszichológia.* Osiris, Budapest, 1997

BERNE, ERIC: *Emberi játszmák.* Gondolat, Budapest 1984

BONNER, JOHN T.: *Van-e az állatoknak kultúrájuk?* in: PETER J. B. SLATER (szerk.): *Az állatok viselkedése,* Helikon, Budapest 1986

BRENTJES, BURCHARD: *Vadállatból háziállat.* Gondolat, Budapest, 1976

CRYSTAL, DAVID: *The Cambridge Encyclopedia of Language.* Cambridge University Press, 1988

CZEIZEL ENDRE, DR.: *A magyarság genetikája.* Csokonai, Debrecen 1990

CZEIZEL ENDRE, DR.: *Sors és tehetség.* Fitt Image és Minerva Kiadó, Budapest, 1997

FERNANDEZ, DOMINIQUE: *Ganümédész elrablása.* Európa, Budapest 1984

GLASENAPP, HELMUTH VON: *Az öt világvallás.* Gondolat, Budapest 1975

HANKISS ELEMÉR: *Az emberi kaland.* Helikon, Budapest 1997

JANKOVICS MARCELL: *A fa mitológiája.* Csokonai, Debrecen 1995

JANKOVICS MARCELL: *Kényszercselekvés és szabad akarat* in: *Ahol a madár se jár.* Pontifex kiadó, 1996A

JANKOVICS MARCELL: *A Nap könyve.* Csokonai, Debrecen 1996B

KALICZ NÁNDOR: *Agyagistenek - A neolitikum és a rézkor emlékei Magyarországon.* Corvina, Budapest 1970

KOVÁCS TIBOR: *A bronzkor Magyarországon.* Corvina, Budapest 1977

KRUPP, EDWIN C.: *Echoes of the Ancient Skies - The Astronomy of Lost Civilizations.* Harper and Row Publishers, New York 1983

KUNDERA, MILAN: *Elárult testamentumok.* Európa, Budapest 1996

LÉVY-STRAUSS, CLAUDE: *Szomorú trópusok.* Európa, Budapest 1973

LIPSITZ BEM, SANDRA: *The Lenses of Gender - Transforming the Debate on Sexual Inequality.* Yale University Press, New Haven 1993

LORENZ, KONRAD: *Salamon király gyűrűje.* Gondolat, Budapest 1970

LORENZ, KONRAD: *Ember voltunk hanyatlása.* Cartafilus, Budapest 1996

MORRIS, DESMOND: *The Naked Ape.* Cape, London 1967

MORRIS, DESMOND: *Manwatching - A Field Guide to Human Behavior.* Harry N. Abrams Inc. Publishers, New York 1987

MORRIS, DESMOND: *Bodywatching - A Field Guide to Human Species.* Grafton Books, London 1990

NÉMETH ATTILA, DR.: *A kényszerbetegségek spektrumába tartozó kórképek.* in: NÉMETH ATTILA DR.: (szerk): *Kényszerbetegség.* Cserépfalvi- Psychoeducatio, Budapest 1994

PLATÓN *Válogatott művei.* Európa, Budapest 1983

ROBIN, JEAN: *Az UFO-jelenség avagy a Nagy Paródia.* Stella Maris 1997

ROPER, TIM J.: *A viselkedés eredete.* in: PETER J. B. SLATER (szerk): *Az állatok viselkedése.* Helikon, Budapest 1986

SPENGLER, OSWALD: *A Nyugat alkonya I-II.* Európa, Budapest 1994

SZABÓ MIKLÓS: *Sur Les Traces des Celtes en Hongrie.* Corvina, Budapest 1971

SZENT ÁGOSTON *A boldog életről - A szabad akaratról.* Európa, Budapest 1997